ЮРІЙ СМОЛИЧ

ТВОРИ У ВОСЬМИ ТОМАХ

Wondershare PDFelement

ЮРІЙ СМОЛИЧ

ТВОРИ
У ВОСЬМИ
ТОМАХ

КИЇВ
ВИДАВНИЦТВО ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
«ДНІПРО»
1985

ЮРІЙ СМОЛИЧ

Том
6

ВОНИ НЕ ПРОЙШЛИ

ОПОВІДАННЯ

КИЇВ
ВИДАВНИЦТВО ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
«ДНІПРО»
1985

Wondershare PDFelement

У2
С51.

В томе — роман «Они не прошли» о событиях Великой Отечественной войны и рассказы.

Упорядкування О. Г. СМОЛИЧ

Редакційна колегія:

П. А. ЗАГРЕБЕЛЬНИЙ (голова), О. І. БАНДУРА, К. П. ВОЛИНСЬКИЙ, О. Т. ГОНЧАР, О. Г. СМОЛИЧ, Ю. М. ЩЕРБАК.

Редактор тому Ю. М. ЩЕРБАК
Примітки А. О. КОВТУНЕНКА

Wondershare PDFelement

С 4702590200—247 передплатне.
М205(04)—85

© Упорядкування, примітки, художнє оформлення. Видавництво «Дніпро», 1985.

ВОНИ НЕ ПРОЙШЛИ

Роман

СПОМИН ПРО ТУ НІЧ

Але я спізнився.

Я виплигнув з кузова на розі Московської, і машина — то була подорожня військова машина — зразу ж зникла в напрямі до Бєлгородського шосе: Бєлгородським шосе виходили з затягнутого зашморгом міста наші частини.

Я зостався на брукові сам. Тепер два квартали праворуч — і біля Набережної буде мій дім. З того боку тягло горілим, інколи накочувалися клуби чорного диму, потім знову над головою між кам'яниць ясніла тільки надвечірня блакить — така ж прозора, як і всі дні там у степу, над громами бою і зойками смерті. Я завернув за ріг і майже побіг: на пустинній вулиці я був сам і мені було моторошно.

Я біг і не зустрічав жодної душі, вікна в будинках були здебільшого замасковані. Це було схоже на літнє світання, коли дома сплять, і тільки двірники в білих фартухах замітають вологий асфальт, коли сплять навіть собаки, і тільки шкідливі коти прожогом перебігають через вулицю. Біля аптеки, в білому фартуху — але без мітли, заклавши руки в кишені,— справді стояв двірник. Він дивився кудись вище будинків, у небо,— можливо, звідти заходили на бомбардування літаки.

— Доброго ранку! — машинально сказав я.

Він не звернув уваги на мене і на моє чудне привітання — адже сонце сіло, догорав захід і западав смерк,— він навіть не оступився з дороги і стояв собі далі, як монумент з поглядом, навічно прип'ятим до одної точки на небозводі.

Я обминув його, і вийшов до річки, і вже, здавалося, бачив мій дім — двоповерховий, з широкими венеціанськими вікнами проти двох лип і чотирьох акацій понад тротуаром.

Але я не побачив мого дому. Клуби чорного диму, які вітали мене, коли я стрибав із машини,— ото й було все, що

залишилось од моєї оселі. Стояли ще стіни першого поверху, звисало з липи ошмаття даху, лежали купи битої цегли у палісаднику, й хрумтіло під ногами дрібне скалля скла. Велика бантина, поставлена сторч, густо димилась на тому місці, де була на другому поверсі наріжна кімната з вікнами на дві сторони,— моя кімната, в якій я жив десять років, в якій стояли на полицях мої книжки. Носок мого чобота вдарився об щось брязкуче, я нахилився і підняв пожмаканий металевий шмат. Це була перепловинена скаллям бомби настільна лампа. Вона стояла біля приголів'я на тумбочці, і при її світлі я довго читав проти ночі у ліжку. Бантина раптом спалахнула полум'ям, і в надрах руїн дому щось важко гупнуло. Іскри, дим і курява випрснули високо в небо.

Разів зо два я машинально обійшов згарище, колишній мій дім. Прикинувши, я визначив, що бомба була ніяк не менша сотні кілограмів. Я ще раз перешукав по кишенях, але тютюну не залишилося в мене ні крихти,— була тільки пачечка сірників, що трохи підмокли, коли я брів через річку. І це було дуже прикро, тим паче що в шухляді столу — там, у моїй кімнаті,— лежала непочата сотня «Пальміри», а в шафі запас тютюну: дві пачки «Дюбеку» та коробка «Золотого руна».

Я обійшов згарище ще раз, пильно прислухаючись, чи не чути крику або стогону. Але нічого не було чути: очевидно, в нашому будинку вже не жили або були всі вбиті. Я проживав у своїй кімнаті сам, мої рідні були далеко. Тепер я був зовсім бездомний.

Отже, найкраще було б вийти мерщій на магістраль, почекати якоїсь військової машини і проситись під'їхати. Німці могли вдертися до міста нагло, і треба було поспішати. Але я йшов пішки мало не три доби, і ноги мені гули від утоми. Я захотів лягти і більше ні про що не міг думати.

Сімнадцятий номер по Набережній стояв цілий, тільки повилітали шибки в крайніх вікнах. Великий триповерховий будинок; колись це був готель, потім у ньому оселилися постійні мешканці, і готель перетворився на звичайний комунальний будинок з окремими кімнатами коридорної системи. Знайомих у мене тут не було, але ж я міг зайти до будь-кого і попроситись переночувати.

Я штовхнув важкі готельні двері і ввійшов до вестибюля. Двері поволі зачинилися за мною, і глибока тиша огорнула мене. Мабуть, тільки в могилі буває так тихо, якщо з могили не чути, як проростає трава. На трьох поверхах будинок

мав щонайменше півста кімнат, але в цю хвилину по всіх трьох поверхах ніхто не ходив, ніхто не говорив, не плакали і не сміялися діти. Було моторошно в цій незвичайній тиші.

Вечір вже огортав місто, в вестибюлі стояла темрява, я поглянув, чи замасковані вікна, і засвітив жирандоль. В трьох великих дзеркалах стояв я — в високих чоботях, з рюкзаком за спиною та широкому фетровому капелюсі. Я вибрався на риття окопів не в кепці, а в капелюсі, бо він, як мені здавалось, міг заступити парасолю в дощ. Тоді це був зовсім новий і елегантний капелюх, тепер сірий фетр вигорів і став рудий, а криси після дощу розмокли й обвисли. Але мені було неприємно в цій тиші та безлюдді бачити трьох віддзеркалених людей, коли я був тільки один,— і я хутко пішов.

Я проминув коридор першого поверху — першого поверху я не полюбляв усе життя — і широкими сходами зійшов зразу на другий. Коридор другого поверху був без вікон, зовсім темний; я пошукав на стіні вимикач — і над моєю головою спалахнула невеличка лампочка. З кінця в кінець коридора ніхто так і не подавав голосу, і я вже знав, що будинок покинутий. Друга лампочка була за кілька кроків — вона не засвітилась,— але й під нею був вимикач. Я підійшов до вимикача і засвітив другу лампочку. Потім так само зробив і з третьою. Коридор був довжелезний, лампочки висіли що десять кроків — я йшов, і лампочки одна по одній спалахували за моєю спиною. Чоботи мої важко гупали — це було неприємно,— і я пішов далі навшпиньки попід стінкою, де паркет не рипів.

При світлі було не так самітно, але тиша немов поглибилась. Двері до квартир надмогильними плитами стояли обабіч яскраво освітленого коридора. Декотрі були навіть нещільно причинені. На доріжці посеред коридора — проти дверей номер тридцять сім — лежав дитячий черевичок жовтої шкіри з червоними гудзиками. Я штовхнув крайні двері — вони розчинились,— і я ввійшов.

У кімнаті стояв пружинний матрац — колись це було ліжко, але тепер на ньому не було ні подушки, ні простирадел, ні ковдри. Стільці зсунуті з місць, шафи розчинені, і в них — нічого, на підлозі валялися мотузки, сіно, обривки газет та якесь сміття. Звідси виїхали несподівано, але спакувались добре. Мені не вподобалась ця кімната, і я вийшов. Другі двері були замкнені на ключ,— мешканці сподівались повернутись невдовзі і хотіли б знайти свої речі збереженими..

Я поторгав треті двері, вони відчинились. Тут був цілий будуар. Кімнату заселяли широкі тахти, маленькі канапочки та дрібні пуфики. На них, а також на столах, на вікні та просто на підлозі розкидано всяке жіноче шмаття і причандалля, на туалетному столику вишикувалася ціла армія порожніх флаконччиків. Кімнату насичували пахощі щедрого букета.

Я вийшов у коридор і не знав, що робити: вибір був дуже великий, та мені не хотілося залишатись на ніч ні в одній з цих кімнат,— в них ще теплилося чуже життя, але вони були тоскні, як кладовище.

В цю хвилину за сусіднім дверима задеренчав телефон. Телефон! Це був перший живий — людський — голос в цьому царстві тиші й безлюддя. Я штовхнув двері, вони не піддались, я штовхнув дужче — язичок благенького замка вийшов з скалубини, і двері розчинились. Телефон деренчав і, перекидаючи в темноті меблі, я поспішив до апарата.

Але я довго морочився біля дверей, і коли я зняв трубку, в ній тільки пищало тоненьким голоском — абонент відключився.

— Алло?— на всякий випадок гукнув я, але у відповідь були тільки короткі гудки.

В ніші стояло ліжко — суворе, вузьке, холостяцьке ліжко — під байковою ковдрою, і на ній лежала тільки одна подушка. Біля приголів'я стояв столик, на ньому лампа, попільничка з недокурками і книжка, переламана на сторінці сто тринадцятій. В кімнаті стояв великий, зручний письмовий стіл, два глибокі крісла, столик для їжі, шафка з посудом і шафа з книжками. По корінцях я пізнав видання класиків, словники, комплекти журналів. На столі лежав чистий папір. Тут жили зосереджено і працьовито і виїхали так же спокійно, як жили.

Не скидаючи рюкзака, я сів у крісло до столу.

Сумно, але затишно було в цій кімнаті. Сильна лампа з-під зеленого абажура кидала на стіл коло білого світла, залишаючи кімнату в сутінку. Біля телефонного апарата лежав записник. Машинально я присунув його і розгорнув.

«Абраменко — стояло першим під літерою А — 9-08-11». Я зняв трубку і набрав 9-08-11.

Абраменко не відповів.

Я набрав другий — Білокінь — 7-14-24. Відповіді не було.

Тоді я набрав третій — Борисов,— і мені аж захололо серце, коли я почув, що телефон відповів. Мерщій я поклав

трубку назад на важіль — про що я говоритиму з незнайомим?.. Але за хвилину я вдруге почав набирати номер Борисова,— мені треба було відчути, що в місті я не один. Я перепрошу, дам пояснення і спитаю, чи не знайде потрібним невідомий мені Борисов поклопотатись про бібліотеку та речі його знайомого, з кімнати якого я дзвоню, але прізвища якого не знаю. Я подивився на номер на апараті — 4-00-32.

Мені відповів жіночий голос.

— Товариш Борисов дома? — запитав я.

— Вони виїхали. А хто питає?

— А хто говорить?

— Їхня робітниця.

Я перекинувся з робітницею Борисова кількома словами, і мені стало легше. Борисов був лікар, одружений, мав двох дітей, жив у квартирі на чотири кімнати з газом і евакуювався з госпіталем.

Після Борисова я подзвонив ще в десять номерів, але ніхто не відповів. Тільки з номера 4-36-69, де мав проживати Трояновський, відгукнувся чоловічий голос і поінформував, що ніяких Трояновських вже давно нема, а розташувалися тут підривники. Я поклав трубку. Інколи віддаля гупали вибухи — злегка тремтіли шибки і довгий час гриміла луна: підривники, очевидно, виконували свої обов'язки. Мені було прикро, що я не зміг встановити, з чийого телефону дзвоню.

Я скинув рюкзак, почепив капелюх на гвіздок і пішов до ванної умиватись, та зразу ж повернувся до телефону і з душевним тремтінням знову зняв трубку. Я ж міг подзвонити до знайомих і товаришів — не може бути, щоб усі покинули місто.

Але машинально я набрав номер мого власного телефону,— телефону, який був у моїй кімнаті, там, за рогом, де зараз стирчала бантина, лежали купи потрощеної цегли та битого скла. Я зразу збагнув безглуздя мого вчинку, а все ж таки довго слухав у відповідь шелестливе мовчання телефонного дроту. Серце мені колотилося й завмирало.

Я був бездомний, я втратив усе. Я не знав, що буде зі мною, не знав, яке буде далі моє життя. Я був наче один у місті — в моєму рідному місті. Гітлерівці могли вдертись до міста ще вночі. Я повинен був негайно іти геть — слідом за всіма, далі на схід,— щоб взяти участь у боротьбі чи принаймні порятувати своє життя. Але смертельна втома

скувала і тіло моє, і душу,— я не здатний був на будь-який рішучий вчинок.

Байдуже я подзвонив по двох-трьох телефонах, не одержав відповіді і не став далі дзвонити. Мої знайомі й товариші, мабуть, давно в рядах армії.

Я вийшов у коридор і пішов по кімнатах — пошукати тютюну і чогось їстівного. Я майже нічого не їв ці три дні і, хоча їсти й не хотілось, вирішив підтримати сили.

Я йшов з кімнати до кімнати і шукав по буфетах. Марна справа: люди вибиралися зненацька, їхали в далеку путь — і все, що було їстівного, забирали з собою. Я бачив розкидані листи, пошматований папір, усякий хатній дріб'язок, я бачив стільки безладу, скільки досі не побачив за ціле життя, але ні курива, ані їжі ніде не було. Я йшов з кімнати до кімнати — по житлах невідомих мені людей — і пізнавав по речах вік, характер, професію цих людей. Я заходив у квартири юристів, фельдшериць, студентів, господарників, педагогів і профспілкових діячів. Одні кохались у радіоаматорстві, інші захоплювалися белетристикою, декотрі цілком віддали своє життя дітям. Всі вони тут жили — вчились, працювали, відпочивали, народжували нове покоління,— і віднині у всіх було розбите життя. Одні залишили свої прізвища — на книжках, на конвертах чи на квитанціях за електрику. Інші залишалися для мене безіменними і навіть не поклали ніякого знаку на речі, поміж яких жили,— з власного житла вони вибрались, як з випадкового номера в готелі.

Нарешті в кімнаті якогось мисливця, заваленій порожніми гільзами, пістонами, пижами і всяким мисливським причандаллям, я знайшов пачку махорки і вирішив на цьому закінчити пошуки. До того ж десь недалеко почалась артилерійська стрілянина, і варто було вийти на вулицю, щоб подивитися, що діється довкола.

Я з насолодою затягнувся махоркою і вийшов до коридора. І тут на мене чекав сюрприз: з кінця коридора наближалась жіноча постать.

— Алло! — гукнув я.— Здрастуйте!

— Здрастуйте! — відповіла жінка і підійшла ближче. Вона була зодягнута елегантно, але трохи недбало. Якусь мить ми стояли одне проти одного мовчки.

— Я не знаю вас,— сказала жінка нарешті.

— І я вас не знаю,— сказав я.

Ми пішли поруч.

— Ви живете не в нашому будинку? — запитала жінка.

— Я жив за рогом, у дев'ятнадцятому номері, його розбито. Я прийшов, щоб тут десь переночувати. Але мені здалося, що тут не залишилося нікого. Ви перша людина, яку я побачив тут.

— Так,— сказала жінка,— можливо, що я залишилася тут одна. Всі евакуювались.

Ми йшли поруч, жінка зрідка поглядала на мене.

— В якій кімнаті ви вирішили спинитись? — запитала вона.

— В тридцять п'ятій.

— Чому? Хіба там відчинено?

— Здається, було замкнено. Але там подзвонив телефон, я трохи поторсав двері, і вони розчинились.

— Так,— сказала жінка з досадою,— тут погані замки, поганий слюсар і поганий кербуд: він виїхав перший, тільки почались повітряні нальоти.

Я відчинив двері до кімнати, в якій розташувався, і пропустив жінку попереду.

— Сідайте,— запросив я.

Ми сіли в крісла одне проти одного. Я раптом відчув себе господарем, і мені було приємно, що до мене завітав гість. Я знову був на світі не сам, і кімната зразу зробилась обжитою, а весь величезний, порожній будинок вже не здавався таким покинутим і пустельним.

Жінка сиділа мовчки і роздивлялась.

— А ви не будете евакуюватись? — запитав я.— Ви залишаєтесь тут?

Жінка не відповіла. Вона все роздивлялась, як роздивляються люди, вперше зайшовши до чужої кімнати. Вигляд кімнати, очевидно, задовольнив її, і вона вийняла з сумочки цигарки.

— Киньте вашу смердючу махорку,— сказала вона,— ось цигарка.

Я подякував і закурив.

Ми сиділи одне проти одного і курили. Артилерійська стрілянина вщухла, і в будинку, та, мабуть, і в цілому місті, знову стояла мертва тиша.

Жінка зняла капелюх і кинула його через плече на канапу. В неї було пишне золотаве волосся, і воно вільно розсипалося по плечах. Жінці було років двадцять п'ять.

— Я не знаю, що мені робити,— сказала жінка,— мені нікуди їхати. Нікому подумати про мене.— В її голосі забриніла скарга.— Інколи так треба, щоб хтось вирішив за

тебе. Ви хочете їсти? І я, мабуть, залишусь тут,— закінчила жінка сумно.

Я не знайшов зразу, що відповісти. І я розгубився, бо жінка раптом заплакала і витирала сльози рукою, наче дитина.

Але вона плакала недовго і зразу схопилась.

— Ах, так! Ви ж хочете їсти!

Вона підійшла до шафи і вийняла хліб. Потім дістала тарілку з помідорами. Далі з'явилось масло, сир, яйця, холодне м'ясо.

Я дивився на все це багатство і дивувався. Я ж перешукав по всіх кімнатах і не знайшов нічого, а поглянути до шафи в кімнаті, в якій я розташувався, мені не спало на думку.

— Слухайте,—сказав я,— чому ви з такою певністю знайшли все це? Немовби ви знали, що тут у шафі.

Жінка повела плечем.

— Це моя кімната,— сказала вона,— я тут живу.

Я зніяковів.

— Пробачте...

— Нічого.

Я засміявся.

— Виходить, що я просто вдерся до вас.

— Нічого.

Вона теж засміялась.

Мені стало легко — я не відчував уже цієї проклятої тиші, цієї триклятої порожнечі. Але я звівся і взяв капелюх.

— Тоді я піду,— сказав я.— Справді, так багато покинутих кімнат, а я натрапив якраз на єдину в цілому будинку, яка не покинута.

Мені дуже не хотілося іти.

— Сідайте,— сказала жінка.— Будемо їсти.

Вона поставила на стіл їжу, а з нижнього відділу шафи дістала пляшку вина.

Я повісив капелюх назад на гвіздок.

— Ви п'єте біле, столове?

— Це моє улюблене вино.

— Я дуже рада.

Я скинув ватянку і сів до столу. Жінка налила вина.

— Очевидно, тут діяли якісь підсвідомі відчуття,— сказав я.— Мені було дуже погано самому, я інстинктом тягнувся до другої людини, і моє підсвідоме відчуло, що оця кімната не покинута, що тут є людина.

— Просто в усіх кімнатах був розгардіяш, а тут чисто і прибрано. От ви й вибрали цю кімнату.

— Мабуть, ви маєте рацію.

В цей час огидний, верескливий зойк сирени залящав у вікнах.

— Тривога,— сказала жінка й поморщилась.— Як це набридло!

— Хіба тепер оголошують тривогу?

— Як коли. Здебільшого ні.

— Очевидно, великий наліт.

— Шкода,— сказала вона,— можуть виключити світло, а так хочеться напитися чаю. У мене ж тільки електричний чайник, а примуса нема.

— Так, це буде погано.

Жінка похапцем доїла бутерброд.

— Я мушу іти на дах,— сказала вона,— я пост спостереження за повітрям.

— Я був півтора місяця на окопах,— сказав я,— і не маю ніякої протиповітряної спеціальності.

— Як хочете. Ви можете лягти і заснути. Надворі, мабуть, холодно?

Вона зняла кофточку з гвіздка і спинилась нерішуче.

— Я теж піду з вами, ви мені скажете, що робити.

— Як хочете. Але я знаю тільки свій пост. Вам скаже начальник об'єкта.

— А хто начальник об'єкта?

— Ах, так! — жінка засміялась.— Начальника об'єкта нема. І взагалі нікого нема. Вам ніхто нічого не скаже. Я ж тут, мабуть, зовсім сама.

— Тоді, може, нам не треба іти?

— Ні, все ж таки треба. А раптом запальна бомба? А раптом я її побачу?

— Будинок же надто великий, удвох ми нічого не побачимо.

— Але дах плаский, і видно від краю до краю. Як хочете. Я піду.

Вона застебнула кофточку. Потім дістала з шухляди величезні брезентові рукавиці і засунула їх за пояс.

— Захопіть мої цигарки,— гукнула вона з порога.

Ми вийшли разом,— сирена все вищала, до неї приєдналось ще кілька — цілий хор сирен, і вже гули баси паровозних гудків. Ні, місто ще не було покинуте,— підривники робили своє діло, але й протиповітряники не залишали своїх постів: кумедне противенство сучасної війни.

Ми побігли по сходах на третій поверх, потім темним коридором вийшли до східців на горище. Коли ми лізли по драбині, десь осторонь вдарили зенітки.

— Коли стріляють зенітки, треба ховатись під брандмауер: там є дашок, я вам покажу,— сказала жінка.

Ми видобулись на дах, і осіння нічна вільгота приємно прохолодила нас. Небо стояло зоряне, але ніч була темна. Там, де крайнебо було найтемніше — очевидно, то була північна сторона,— часто блискали спалахи зенітних батарей. В інтервалах між залпами виразно чулось уривчасте, задихане гудіння німецьких моторів. Зелені й червоні пунктири трасуючих куль мережили небо з нагірної частини міста.

— Перебіжімо через дах, отуди, до брандмауера,— гукнула жінка.

Ми побігли. Покрівля гримотіла й дзвеніла у нас під ногами.

Коли ми стали під невеличкий дашок — то був звичайний бляшаний дашок, ніяк не здатний захистити від осколків,— жінка кивнула на чорний чотирикутник люка:

— Це теж хід на горище. Коли нам закортить перекурити, ми спустимось туди.

— Як вас звуть? — запитав я.

— Ольга!

Гудіння німецького літака пройшло високо над нашими головами, і кілька зенітних осколків затарабанили на даху в різних кінцях. Один дзенькнув зовсім близько, і над нами засвітилась дірка.

Жінка докінчувала свою репрезентацію:

— Ольга Григорівна, прізвище — Басаман. Але кажіть просто Ольга, я не люблю, коли по батькові: довго. Тільки не кажіть «Оля» — я не люблю.

— Добре. Я теж не люблю. Я казатиму Ольга.

Раптом довкола нас стало зовсім ясно.

— Почепив люстру,— сказала Ольга.

Німецький літак тільки заходив на бомбардування. Над низом міста — там, де була залізнична станція,— він викинув освітлювальні ракети. Кілька жирандолей по три-чотири вогні горіли над містом ясніше за сяйво повного місяця. Пейзаж довкола — дахи, мури темних будівель, руїни розвалених домів — був моторошний, але живописний. Зенітки загуркотіли ще дужче, і розриви брали ракети в кола. Кола звужувались — зенітники хотіли загасити освітлення.

— Починається! — гукнула Ольга мені просто в вухо, і водночас крізь гуркіт немовчної канонади я почув огидний вереск все ближче й ближче. Яскравий стовп полум'я встав недалеко, за кілька кварталів, за ним трохи далі другий, третій, четвертий. І тої хвилини, як короткі удари вихору перекотились через наш дах, мало не зваливши нас з ніг, почулись один за одним важкі і гримливі вибухи,— немовби якийсь велетень, згинаючись під непосильним тягарем, ступав важенними чобітьми по широких сходах вгору.

Але все це зразу урвалось, і навіть не чути було луни,— її проковтнув гуркіт зенітної стрілянини.

— Дивіться! — знову гукнула Ольга.— Він кидає і зажигалки.

Відразу я не побачив нічого, але швидко розгледів теж: на даху за два-три будинки від нас світилась яскрава крапка, вона зразу видовжилась,— це була вже не крапка, а струмінь вогню, і він бив на один бік, як цівка води з перекинутої лійки. Але я не додивився як слід до кінця, бо Ольга раптом рвонулась уперед і, розмахуючи довгим залізним совком, побігла.

Я кинувся слідом за нею — дах бряжчав під моїми ногами,— і я вже бачив, що точнісінько такий же струмінь вогню сиплеться на нашу покрівлю: запалювальна бомба впала коло комина і затрималась на карнизі.

Коли я підбіг, Ольга вже підхопила совком бомбу — це була невеличка бомбочка, завбільшки з боржомну пляшку,— і Ольга без напруги штовхнула її за ринву.

— Швидше на горище!

Ольга крикнула ще щось, я не почув, бо біг до люка — я вже й сам збагнув, що треба глянути, чи не проламала друга бомба дах і чи не розжарюється вона в цю мить десь між дерев'яних балків.

На щастя, бомб ніде не було. Ольга приєдналась до мене, і ми разом обійшли горище.

Потім повернулися до нашого пункту біля брандмауера, і я вже хотів лізти знову на дах, але Ольга спинила мене:

— Давайте перекуримо,— сказала вона,— ви захопили мої цигарки? Вашої махорки я курити не буду.

Я вийняв її цигарки.

— Це не моя махорка, це махорка якогось мисливця, що мешкає в кімнаті номер сорок сім.

— А! Довгалевський! Петро Михайлович. Він такий кумедний! Все носиться з своїми рушницями й патронташами, але я ніколи не бачила в його руках забитого зайця.

Ми засміялись, і Ольга витерла сірника, прикривши вогник рукавицею. В повітрі було відносно тихо: вибухи припинились, і зенітне гавкання трохи порідшало. Очевидно, перша хвиля літаків пройшла і до другої було тепер кілька вільних хвилин. Ольга стояла між мною та люком, і я бачив її силует на фоні неба — вона дихала часто і глибоко після біганини дахом та лазіння на горищі. Вона була не з боязких дівчат і вже звикла до побуту бомбардувань та протиповітряників.

— Дивіться,— сказала Ольга,— він таки підпалив щось.

Я визирнув у люк і побачив, як за третім кварталом вставало червоне сяйво.

— Може, нам туди побігти і чимсь допомогти?

— Ні, якщо там є люди, вони повинні впоратися самі. Наш пост тут, і ми не маємо права його покинути. Зараз буде друга хвиля.

Ми курили — це було дуже приємно — курити тут, у закапелку під брандмауером — і поглядали на сяйво за третім кварталом. Воно розгоралось, і вже інколи прохоплювались язики вогню. Далі, за стовпищем дахів, вставала друга, більша й яскравіша заграва. Небозвід смужили довгі пальці прожекторів.

— Ви молодець,— сказав я, щоб не мовчати.

Ми вилізли знову на дах і стали коло брандмауера під дашком. Була чудесна осіння ніч,— вільготна, але не холодна, міріади ясних зір цяткували небесне шатро, місяць уже підбився над горизонтом, і по лискучих, росяних дахах міста стелилося зеленкувате, іскристе, як паморозь, місячне сяйво.

Але феєричний і таємничий місячний супокій панував лише над північною та східною частиною міста. На південь і захід від нашого будинку місто лежало окутане зловісною незвичайністю. За три квартали від нас догорала пожежа — вгору клубочився густий дим, і на тлі проблисків вогню контури сумирних міських будівель громадились таємничими визубнями моторошних середньовічних фортець. Звідтіля, з місця пожежі, інколи долинали вигуки, подібні до слів команди, чути було, як хурчали мотори важких автомашин. А далі, над ламаним міським обрієм, високо вставала величезна заграва, вона посувалась просто на очах з заходу на південь і захопила вже добру

третину крайнеба, вона виразнішала барвами, яснішала й ярилася — і небо немов наливалось червоною фарбою і надималось, от-от готове луснути з натуги. І десь далеко-далеко, ледь чутним, тоненьким і немічним, але одчайдушним голоском, аж перериваючись, кричав маневровий паровоз. Там, очевидно, були підпалені якісь залізничні склади.

В повітрі було тихо, примовкли й зенітки,— другої хвилі літаків так і не було.

— Яка гарна ніч,— журно зітхнула Ольга,— і яке страшне починається життя...

Життя починалося страшне. Біда нагло впала на нас. І не було підстав сподіватися, що вона скоро минеться. Біда вдерлась як несподіванка, дарма що було відомо про її можливий прихід,— але так же не хотілося вірити в цю можливість. Так починаються лихоліття.

— Ви питали,— порушила мовчанку Ольга,— чи я збираюсь евакуюватись?

— І ви відповіли, що залишитесь тут, бо вам нікуди їхати і нема кому подумати про вас і вирішити.

Ольга сказала тихо, але трохи зухвало:

— І ви думаєте, що я хочу залишитися? Що я чекаю на німців?

— Ні,— щиро здивувався я.— Я цього не подумав.

— Правда?

— Ну звичайно,— сказав я.— Ви самітні. Вам нікуди їхати. А головне: нікому подумати про вас. Нікому взяти вас за руку і повести.

Ольга мовчала, потім промовила тихо:

— Спасибі...

Я відчув, що вона зашарілась.

— Коли б ви знали, яка я вам вдячна! Ви так просто мене зрозуміли.

Вона торкнула мене за лікоть і злегка потисла його. Потім вона глибоко і полегшено зітхнула.

— Війна,— сказала Ольга з щирим здивуванням,— а ніч така гарна.

З заводів за містом загув довгий спокійний гудок. Його зразу підхопило ще кілька.

— Відбій,— сказала Ольга,— ходімте.

Ми спустились на горище і потім на другий поверх. Коли ми дочовгали помацки до половини коридора, всі лампочки спалахнули; електричну станцію не розбомбили, і ми зможемо нагріти чаю в електричному чайнику! Яскраво освітлений коридор здався затишним і обжитим. Ми ввійшли до Ольжиної кімнати, і насамперед, не роздягаючись, Ольга допила своє вино.

— Хочеться пити і треба зогрітись,— виправдалась вона.

Потім вона ввімкнула чайник.

Ми сіли до столу і швидко закінчили вечерю..Ми доїли все, що було, крім двох помідорів, двох яєць і шматочка масла, які вирішено залишити на сніданок. Ольга розлила по склянках міцний і гарячий чай. Потім вона швидко прибрала зі столу і стала посередині кімнати

— А тепер спати. Так же хочеться спати! — Вона посміхнулась і, не соромлячись мене, потягнулась. Суглоби затріщали у неї на в'язах. Вона скинула хустку з голови, і волосся знову вільно розсипалось по її плечах. Обличчя її було втомлене і печальне.

Я звівся:

— Добраніч, я піду до кімнати мисливця.

Ольга хвилинку помовчала.

— Лишайтесь тут,— сказала вона.

— Ну, що ви! Я буду вам заважати.

— Ні,— сказала Ольга і зняла з гвіздка синій з золотим халатик,— ви не будете мені заважати.

Я сів. Мені не хотілося йти. Півсотні кімнат готові були прийняти мене, дати мені на ніч постіль і навіть притулок на довший час. І в кожній з них я міг почувати себе повновладним господарем, був би самостійним і зовсім самітним. Але зараз мене лякала можливість самотності. Мені треба було почувати близько людину.

— Ви ляжете на канапі,— сказала Ольга,— даруйте, але я так звикла до свого ліжка.

— Звичайно. Інакше я й не згодний. І прошу вас, не турбуйтесь про мене.

Ольга вийняла свіжі простирадла і постелила мені постіль на канапі. Потім вона зайшла за дверці одкритої шафи, скинула блузку й спідницю і накинула халат. Їй дуже личив цей халатик — синій, з золотими жар-птицями.

— Я перша піду в ванну, а ви потім?

Вона довго полоскалась за благенькою перебіркою, що відділяла умивалку від кімнати, і я чув, як вона з насолодою фиркала. Я сидів у кріслі й курив.

Аж тепер рій думок — неспокійних, тривожних, докучливих — заклубочився в моїй голові. Ця жінка лишається

тут, а я завтра вранці поїду на схід. Я відчуваю її настрій, її пригнічений і приголомшений стан: вона сама, нікому порадити їй, інколи так треба, щоб хтось за тебе вирішив,— але я не міг уявити собі, як же вона житиме тут і як може залишитись — при фашистах? Переді мною ніколи не виникало такої дилеми — йти чи не йти? У мене ні разу й не мелькнуло такої думки — залишитись тут. Це було нереально, неправдоподібно і навіть смішно. Я ненавидів гітлерівців. Ненависть моя була ще абстрактна,— я не бачив жодного фашистського загарбника на нашій землі. Але це була все ж таки реальна жива ненависть. Я ненавидів соціальні ідеали, які вони сповідали,— фашизм. Я ненавидів нелюдський «новий порядок», який вони хотіли принести на нашу землю. Я ненавидів інтервенцію, яка б вона не була. Воєнний неуспіх обрушився на нас — це було страшно, але мої компатріоти відходили — і я повинен бути разом з усіма.

Потім я почав думати про події на фронті. Гітлерівці посувались у глиб нашої країни. Вони були дуже сильні. Але й ми не були слабкі. Можливо, ми були навіть дужчі. Ми повинні бути дужчі. Чому ж тоді — ми відступаємо?.. Образа тисла мені серце... Може, такий стратегічний план? Ворог надто дужий,— його треба заманити, виснажити, а тоді затягти зашморг? Так казав нам і наш політрук на ритті окопів...

Я знав, що ці думки не дадуть мені заснути. Три ночі я відпочивав тільки тоді, як подорожня військова машина приймала мене на борт. Тепер буде четверта безсонна ніч. Але я не хотів спати...

Коли я повернувся від умивальника, Ольга вже лежала в ліжку. В руках вона тримала книжку, але відклала її, тільки я ввійшов.

— Знаєте що,— сказала Ольга,— налийте мені ще трохи вина.

Я виконав її прохання. Коли я подав їй налитий бокал, вона посміхнулась.

— Не подумайте, що я п'яниця. Але я так втомилась, що зразу не засну. Коли не спиться, я довго читаю, але ці дні літери стрибають в очах. Зміст книжок здається таким диким і... фальшивим.

— Це правда, я теж звик читати на ніч, але тепер я теж не можу. Я охоче вип'ю теж.

— Ви дуже стомились?

— Втомився. Світло гасити?

Я загасив світло, поставив свій бокал на стілець біля канапи і ліг. Ольга лежала мовчки, в кімнаті було тихо, десь за містом перекочувалась луна далекої канонади. Тіло моє аж гуло від утоми, і зараз, коли я ліг, я відчув, як страшно, як смертельно я перевтомився. Але я знав, що не скоро засну.

— Ви не спите? — запитала Ольга.

— Ні.

Я відчув, що вона лежить бездумно, що очі її широко розтулені і вона дивиться в морок затемненої кімнати.

— Ці дні,— промовила Ольга,— як у сні. Часом здається, що ти зараз прокинешся і все знову буде нормально, як і раніше.

Ольга завовтузилась на своєму ліжку і глибоко зітхнула:

— Як нагло розбито наше життя...

— Ну що ви! Все знову буде добре.

Ольга не відповіла.

— Слухайте,— сказала вона по паузі,— в кімнаті, здається, душно, і так гнітить ця пітьма. Що, коли я відкрию вікно? Ніч не така холодна.

— Звичайно. Я взагалі до пізньої осені звик спати при відчиненому вікні. Зараз я це зроблю.

— Ні, ні! — випередила мене Ольга,— ви не зумієте. Там у мене секрет. Я сама.

Вона сплигнула з ліжка і залопотіла босими ногами до вікна.

Широкий квадрат вікна забагрянився загравою пожежі на північнозводу. Заграва проковтнула зорі,— небо було зловісне, несправжнє, як намальоване художником-футуристом. Місяць стояв якраз навпроти вікна, але й він був неправдоподібний,— на червоному небі він був зовсім білий, неначе вирізаний з білого паперу. Звуки нічного, причаєного, але настороженого міста ввійшли крізь розчинене вікно до кімнати. З близької пожежі чулися окремі людські голоси; десь далі, важко гуркочучи, один за одним з коротенькими інтервалами швидко проносились танки; ще далі ледь чутно все ще гув на сполох тоненький гудок маневрового паровоза; то тут, то там — ближче і далі — раптом хурчав автомобільний мотор або сурмив клаксон. Місто жило, місто ще не було покинуте, але це були вже останні хвилини його життя.

Якусь мить Ольга затрималась біля вікна. Вона глибоко вдихала вільготне нічне повітря. Її постать в ясному чотирикутнику була чорна з червоними бліками. Вона була

в довгій нічній сорочці, халатик був накинутий тільки на плечі.

. Потім Ольга повернулась до себе, лягла, чиркнула сірником і закурила. Я закурив теж.

В західній частині міста почали гавкати зенітки.

— Слухайте,— перервала Ольга мовчання,— це не може бути, я ніколи не повірю, що фашисти переможуть нас у війні.

— Ви думаєте, вони слабі?

— Вони сильні, вони страшно сильні, але не може бути, щоб вони перемогли!

— Чому не може бути?

— Ну, не знаю. Не може бути! — Ольжин голос забринів вередливо.— Наше життя вже ствердилося, просто неможливо, щоб воно перестало бути. Я не знаю, скільки у нас солдатів, танків, літаків чи там всяких боєприпасів. Може, у нас їх менше, як у німців. Але коли б навіть у нас не було ні одної бомби й пістолета, все одно, ну, я не знаю чому, але все одно ми переможемо. Я так почуваю. От побачите потім!

— Якщо доживемо.

— Може, й не доживемо. Але це байдуже...

Вона помовчала:

— Ні, не байдуже. Я не це хотіла сказати. Я тільки хотіла сказати, що нічого не зміниться від того, доживу я чи не доживу. Все одно фашисти не переможуть... І знов я не це хотіла сказати: ну, нехай я не доживу, але я все одно хочу, щоб перемогли наші. Ну, як ви не розумієте!

— Я розумію.

Гучний, гримливий вибух трусонув повітрям, і шибки в вікні задеренчали. Штори, люстра під стелею і рушник на стіні заколихались.

— Це не бомба,— сказала Ольга,— то щось висаджують підривники.— Вона зітхнула.— Як це страшно: висаджувати, руйнувати своє...

— Чотири — тридцять шість — шістдесят дев'ять,— сказав я.

— Що ви кажете?

— Чотири — тридцять шість — шістдесят дев'ять — номер телефону підривників.

— А! Звідки ви знаєте? Це ж, мабуть, військова таємниця?

— Мабуть. Я подзвонив на цей номер, і якийсь голос відповів мені: слухає черговий штабу підривників.

— А!

Ольга мовчала.

— Знайомий номер,— сказала вона.

— Це номер вашого знайомого Трояновського.

— Трояновського? Ах, це не знайомий, це секретар тресту. Мене викликають туди стенографувати. А знайомих тут у мене майже нема, я чотири роки жила в Києві. А звідки ви знаєте Трояновського?

— Я дзвонив по всіх ваших телефонах, коли прийшов. Мені хотілось почути людський голос, зорієнтуватися, що в місті...

— Смішно!

— А Абраменки вже виїхали,— сказав я.

Зенітна стрілянина розпочалась десь зовсім поблизу. Гудіння самольотів не чути було, але зовсім виразно чулися розриви зенітних снарядів — десь там, високо в небі.

— Може, нам треба піти на дах? — запитав я.

— Це не в нашому секторі,— відповіла Ольга.

Я засміявся.

— Чого ви?

— Я чув, так кажуть на вулиці хлопчаки під час бомбардування: це не в нашому секторі, і далі бавляться на тротуарі.

Ольга мовчала. Потім я почув, що вона плаче.

— Ви плачете?

Ольга схлипнула. Вона плакала далі, дужче і дужче, часто схлипувала і зітхала. Я глянув на неї через плече.

В червоному відблиску пожежі всі речі в кімнаті були видимі зовсім виразно. І вони немов ворушились, були як живі,— мерехтіння далекого полум'я тремтіло в червоних бліках. Ольга лежала на правому боці, лице її було обернуте до вікна, червоні відблиски освітлювали його, і сльози на її віях інколи виблискували теж — гарячими, червонястими іскорками.

— Можете теж поплакати,—прошепотіла Ольга,— я вам нічого не скажу.

Зенітні кулемети зняли страшну тріскотняву, за ними важко було говорити. Поблизу заверещала дрібнокаліберна зенітка.

— Може, нам все ж таки вийти на дах?

— Добре,— погодилась Ольга. Потім всміхнулась.— Це все ж таки не в нашому секторі.

Гучний вибух розлігся знову.

— Бомба! І дуже велика.

— Ну, що ви! Це — підривники. Чотири — тридцять шість — шістдесят дев'ять.

Світло прожектора вдарило просто в вікно — і на мить кімната спалахнула в сліпучому, білому сяйві. Але промінь вже промайнув, і після секундної сліпої темряви кімната знову вирізьбилась в червонястому півсмерку.

— Як страшно,— прошепотіла Ольга,— як страшно, що війна, і як страшно бути на світі самій.

Стрілянина урвалась. Нагла тиша вдарила дужче за гучний вибух. Це була зловісна тиша, і я чекав, що зараз стрілянина зніметься ще більша. Але й далі було тихо, зовсім тихо.

— От і тихо,— сказала Ольга,— тепер ви можете заснути. Спіть, ви дуже втомились.

— Добраніч.

— Добраніч.

Ми замовкли. Було тихо в кімнаті. Було тихо на вулиці за вікном. Було тихо в цілому місті. Пожежа розгоралась, і в кімнаті дужчало червонясте мерехтіння... Чи пощастить мені завтра підсісти на машину? Куди мені добиратись? Я не знав, де якого міста виїхали мої рідні. Чи не розбомбили їх ешелон у дорозі? Вся країна, тисячі, мільйони людей знялися з місця й поїхали — ешелонами, машинами, кіньми, пішли пішки, потягли на тачках що по́падя з свого майна. Плачуть діти, божеволіють матері, метушаться батьки. А ворог наближається. В заграві пожеж і гуркоті руйнації. Життя це — бої, кров, смерть.

— Ви ще не заснули? — запитав я Ольгу.

— Ні.

— Я три тижні був на окопах,— сказав я, відчуваючи, як хвилювання опановує мене,— і я три тижні рив протитанкові рови. Я знятий з обліку за станом здоров'я. Але я не міг сидіти згорнувши руки.

— Я розумію,— сказала Ольга.

— Не бравши ніколи раніше лопати до рук, я давав двісті процентів норми...

— Я розумію,— повторила Ольга тоскно.

— Ви розумієте? Я згодний був би десять років після війни, після нашої перемоги, в мирний час копати окопи й рови, тільки б вони не пройшли зараз через цей наш протитанковий рів.

— Я розумію...

— І от вони...пройшли. Через рів...

— Но пасаран! — прошепотіла Ольга.— Як гарно...

«Но пасаран» значить — «вони не пройдуть». По-іспанському.

— Вдосвіта ми поїдемо,— сказав я,— баритись не можна. Німці зовсім близько, можуть вдертися танки, і на останні машини ніхто не візьме.

— Добре,— слухняно погодилась Ольга.— А якщо піти пішки?

— Це в крайньому разі.

— Добре.

Я скинув ковдру і став на підлогу.

— Що таке? — спитала Ольга.

— Сірники,— сказав я.— Я десь їх поклав і тепер не можу знайти. Хочу закурити.

— Засвітіть на хвилинку світло,— порадила Ольга.

— Тоді треба замаскувати вікно.

Я підійшов до вікна, нещільно його причинив і спустив штору. Потім підійшов до дверей, де був вимикач.

— Тільки ж ви одверніться, бо я не маю халата. Він за рогом, в номері дев'ятнадцятому. Його розбомбили німці.

Я чув, як Ольга одвернулась, і клацнув вимикачем. Лампа не засвітилась. Я клацнув ще раз. Даремно.

— Що таке? — запитала Ольга.— Нема електрики?

— Нема.

Ми мовчали.

— Боже,— прошепотіла Ольга.— То зірвали електростанцію. Тепер — кінець.

Я стояв біля вимикача, і ноги мої мерзли на холодній підлозі.

Електростанцію висадили в повітря. Досі все ж таки жевріла якась надія. Тепер сумніву не було: місто в зашморзі, залізничні комунікації перерізано, захищати його — марна справа. Можливо, перерізано і шосейні дороги. Можливо, з міста нема вже ніякого виходу. Очевидно, повне оточення.

— Що ж тепер буде? — прошепотіла Ольга.

Я не знав, що тепер буде, і я не відповів.

— Що ж тепер з нами буде? — прошепотіла Ольга.— Чому ви мовчите?

— Зараз,— прошепотів і я, але й далі стояв біля вимикача. На всякий випадок я покрутив його ще раз. Марна надія.

— Розмаскуйте вікно,— прошепотіла Ольга,— я вас не бачу!

Я слухняно підійшов до вікна і підняв штору. Потім я розчинив вікно. Холодне, передранішнє повітря перебігло по моєму тілу морозцем. Заграва стояла на півнеба, як і раніше. Червоні відблиски мерехтіли на лутці, на моїй сорочці, на моїх руках. Я перехилився за вікно і глянув на вулицю. З кінця в кінець вулиця була порожня. Ця порожнеча в обох кінцях губилась в чорних тінях і рожевих проблисках між будинками. Над домами, за якими горіло, стояли яскраві червоні й жовтогарячі промені, як протуберанці. Будинки ці були зовсім чорні, як тінь місяця на сонці в час затемнення.

— Нічого не видно,— прошепотів я.

Ми шепотіли, немов не хотіли когось розбудити або боялися, що нас почують.

Я повернувся до канапи і, перше ніж лягти, перехилив все, що зоставалось ще в моєму бокалі.

— Ми ж переможемо, правда? — прошепотіла Ольга.

— Переможемо,— прошепотів я.

Ольга з полегшенням зітхнула.

— І я так думаю,— прошепотіла вона,— дивно, от зруйнували електростанцію, і тепер я певна, що ми переможемо. Чому це так?

— Не знаю.

— Ні, знаєте,— сказала Ольга,— знаєте. Значить, на карту поставлено все. Ми ні перед чим не спинимось. Значить, переможемо.

— Мабуть, так.

Ольга довго мовчала. Потім знову прошепотіла:

— Коли б ми вагались, щадили своє, тоді б нам ніколи не перемогти. Правда?

— Мабуть, правда.

— Здається, пожежа гасне?

Заграва на небі зблідла. Вона була вже не багряна, а червона. Бліки на речах і кімнаті стали ледве помітні.

— Ні,— сказав я,— то розвидняється. Скоро ранок.

Я закурив.

— Ви знайшли сірники?

— Вони тут, біля мене.

— Яка ваша професія? — спитала Ольга.

— Непотрібна зараз професія,— відповів я,— зовсім непотрібна. Я архітектор.

— Так,— сказала Ольга,— це ще гірше за стенографію. Стенографістка може бути потрібна десь в штабі абощо, а архітектор...

Вона засміялась.

— Не будете ж ви будувати портики перед бліндажами?

Потім вона, очевидно, хотіла розважити мене:

— Але ж ви, мабуть, можете бути просто інженером? Будувати доти і дзоти.

— Звичайно,— сказав я,— я можу перекваліфікуватись. Але поки я перекваліфікуюсь, закінчиться війна.

— Війна закінчиться не скоро,— серйозно сказала Ольга,— і вам неодмінно треба перекваліфікуватись.

Якийсь час вона лежала непорушно на спині. Досвітній сутінок входив крізь вікно, переборюючи сяйво пожежі. Рожеві бліки сходили з Ольжиного обличчя, і здавалось, що вона блідне. Волосся Ольжине зробилось русяве.

— Хороша професія — архітектор,— прошепотіла Ольга.— Я б хотіла бути архітектором. І я б зробила місто гарним-гарним. Щоб був гарний кожний будинок і всі будинки разом. Щоб вулиці були затишні, а майдани широкі.

— Я хочу будувати доми під житло,— сказав я,— але щоб вони були вигідні, просторі й величні.

— Як це гарно,— прошепотіла Ольга.— І я житиму в такому домі, правда?

Зенітки в цю хвилину заторохтіли особливо завзято, і мені довелось почекати з відповіддю.

— Я зроблю для вашого дому спеціальний проект,— нарешті спромігся я сказати.

— Спасибі! Який ви хороший...

— А потім...

Але Ольга перебила мене. Ідея будівництва дому захопила її:

— Почекайте. А в якому ж будинку я житиму?

Я згадав про дім, який вимріяв для своєї дружини. Вона вмерла нагло, і я так і не встиг показати їй проект. Це мав бути подарунок, сюрприз, я працював над цим проектом нишком, ховаючись. Цей проект залишився мені недоторканою святинею: я не показував його нікому, і нікому про нього не говорив. Він жив тільки в моїх мріях. Проект згорів разом з будинком номер дев'ятнадцять.

— Ну? — прошепотіла Ольга.— Кажіть же! В якому будинку я житиму?

Мені хотілось зробити Ользі щось хороше. І я почав розповідати їй проект будинку.

— Це буде особняк,— сказав я.— Невеличкий: служби в першому поверсі, житлові кімнати на другому.

— А може, краще навпаки? — прошепотіла Ольга,— так, як у англійців? Щоб служби на другому поверсі?

— Ні,— заперечив я,— не так, як у англійців.

— Добре,— зразу погодилась Ольга.— Але він стоятиме в саду?

— В саду над рікою.

— Як гарно! — прошепотіла Ольга.

— Він буде на кам'яному підмурку, але сам легкий, з гіпсових блоків, і зовсім білий.

— Як гарно!

— І обнесений широкою верандою.

— А перед верандою — клумби з квітами? — прошепотіла Ольга.

— Так. А всередині...

Але Ольга перебила мене:

— Чекайте, чекайте! А на другому поверсі будуть балкончики?

— Це можна,— погодився я.— На другому поверсі буде балкон.

— Як чудесно!

Зенітки все гуркотіли і гуркотіли — і я далі до самого ранку розповідав Ользі про те, як вона житиме в білому домі на березі річки серед тінистого саду..

ЧОРНИЙ ПОНЕДІЛОК

Це був двадцять перший день путі, коли ми, нарешті, побачили гори.

Тут, унизу, в широкому степу, ще живо догорала буйна жовтогаряча осінь, а там, на шпилях синього гірського хребта, вже мертво лежав білий сніг. Він сяяв так сліпуче, що дивитись на нього було неможливо. Очевидно, то був вічний сніг.

Наш ешелон біг поміж випалених сонцем кукурудзяних полів та почорнілих бурякових плантацій. Автомашини, верблюди, верхівці на ішаках мигтіли назустріч по уздовжніх шляхах. Сонце щедро заливало все гарячим, тремтливим блищанням.

Я стояв на площадці вагона, мружив очі і підставляв степовому сонцю та гірському вітру лице. Сонце прожарювало повіки, вітер ворушив кожну волосинку на моїй тритижневій бороді. Вітер бив у лице, розпинав

груди, тривожив серце. Життя довкола було скільки завгодно, але воно не будило відчуття радощів, а тільки гіркоти..

Обабіч залізниці між оброблених угідь рясною мережею іскрились арики, відлюдні степові кибитки вже змінились на саклі в селищних купках, траплялись і садки, а з-під гір, із тіні гірського пасма, випливало нам назустріч біле місто в буйному шумовинні порожевілої осінньої зелені. Я не знав, чого я сюди їду: я не мав тут ні рідних, ані знайомих. Я був сам, і мій рюкзак за плечима за ці три тижні зробився легший. Ольгу я загубив першого дня путі — три тижні тому, в понеділок на світанку.

То був чорний понеділок,— здається, так кажуть у нас у народі про нещасливий день.

Ми так і не поснули тієї ночі з Ольгою і були вже на ногах, тільки зарожевіло крайнебо. День наставав прекрасний,— небозвід був прозорий, сонце сходило тепле й ясне. Дим з сусідніх пожарищ просякнув крізь наше розчинене вікно і стояв тонкими слоїстими пасмами над підлогою. Лежати в ліжку було задушно, коли ж стояти,— дим майже не докучав, тільки тхнуло паленим. Ми з'їли залишені звечора два помідори, два яйця і шматочок масла — то були всі наші харчові запаси. Потім я закинув на плечі торбу, а Ольга взяла в руки два чемоданчики. Вона не дозволила мені допомогти їй, бо вирішила нести сама стільки, скільки зможе підняти. І ми вийшли з кімнати, не озирнувшися, покинувши двері не зачиненими і шухляди не замкненими.

Місто ще жило, але то було моторошне життя. На крамницях не було замків, і крізь розчинені двері виднілись прилавки, завалені крамом, неначе захаращені мертвими муляжами стенди паноптикумів. За прилавками не було продавців, при касах не було касирок. Але не було й покупців. На порозі порожньої перукарні лежав перукар у білому халаті і плакав, тулячися щокою до вологого після росяної ночі асфальту.

Але ні ридання перукаря, ні гуркіт машин, що поспішали через місто на схід, ані вибухи бомб то в одному, то в другому кварталі не були звуками того чорного ранку. Повітря над містом насичував один лише звук — безнастанне гудіння задишливих німецьких авіамоторів. Гітлерівська авіація бомбила бойові порядки відступаючих радянських військ ешелони на станції, приміські шосе, квартали міста,— бомбила кожний живий і мертвий будинок. Іти треба

було вулицею, а не тротуаром, бо скло з вікон осипалося тут і там. Пахло трощеною цеглою і сухим вапном.

На розі Сумської, проти пам'ятника Шевченкові, ми з Ольгою зайшли в «Гастроном» — я десять років купував у ньому продукти — і взяли собі по кружальцю сиру та по пакетику рафінаду: путь нас чекала невідома і, мабуть, довга.

Потім ми стали на перехресті і почали піднімати руки проти кожної автомашини.

Але машини не спинялись на наше прохання: машини поспіль були повні боєприпасів або бійців, і вони мали свої маршрути.

Тоді Ольга віддала мені чемоданчики, і ми рушили пішки.

Ми йшли не самі. Сумською вулицею — в напрямі Бєлгородського шосе — текла лавина людей. Люди затопили вулицю від тротуару до тротуару. Здавалось, все місто звелось і рушило на схід, у Росію. Ішли чоловік з жінкою, батько з дочкою, мати з сином, брат і сестра. Зрідка проходила пара з немовлям на руках. За плечима в людей були торби, дехто котив перед собою візок. Але частіше й частіше візки стояли покинуті при дорозі,— людям бракувало сили котити візки. Потім почали траплятись і покинуті мішки та чемодани. Ми кинули один Ольжин чемоданчик зразу, другий — за містом. Каблуки на Ольжиних черевиках підломились, вона скинула черевики і пішла боса. Босоніж ішла більшість людей. Люди не говорили між собою, не плакали, не скрикували, коли розлягався вибух. Фашистські літаки безперестанку сновигали над шляхом і поливали людей свинцем. Тоді люди тікали з шляху, мовчки перележували по обочинах, мовчки зводились, мовчки йшли далі. Дехто вже пристав і сидів край дороги, простягши ноги.

— Вони не підуть далі? — питала мене Ольга.

Я розумів, що Ользі треба від мене почути, і відповідав:

— Вони відпочинуть і підуть далі.

— А може, вони повернуться?

— Раз вони вийшли, то вже підуть...

На схрещеннях приміських шляхів нам довелось довго перечікувати: з далеких сіл гнали колгоспну худобу. Коні брели забрьохані, вівці дріботіли, збиваючи хмари куряви й надсадно мекаючи, корови ледве переступали, коливаючи величезним, обважнілим, нездоєним вим'ям. Інколи котрась з корів ставала і, звівши голову, ревла довго і страшно. Тоді спинялись інші, вчинялась тиснява й колотнеча в усій череді, тварини спинались одна на одну або відбігали з шляху геть, череда розточувалась навсібіч, і вже десятки корів ревли страшним ревом, і ніяка сила не могла спинити це моторошне ревище.

Тоді Ольга хапалась моєї руки, блідла й тремтіла, як маленька переполошена дитинка.

Але погоничі поспішали до корів і поспіхом здоювали просто в пил битого шляху гарячі, пінисті струмені молока. Тоді поволі череда гуртувалась і рушала далі.

Худобу гнали дівчата і старі діди. Інколи між табунами, чередами й отарами проходили гуртки сільських підлітків — юнаків та дівчаток — з важкими саквами через рамена. Вони теж були закурені і забрьохані, але намагались йти лавами і держатись шеренг, а на чолі колони виступав водій. То сільські комсомольські осередки виходили з рідних сіл і йшли геть на схід — мовчки, без пісень.

— Куди ми йдемо? — питала мене Ольга.

— За всіма,— казав я.

До першої після нашого міста залізничної станції ми прийшли тільки надвечір. Ми підходили до вокзалу в ту хвилину, коли його бомбили з повітря. Але колія біля станції ще існувала, і на ній відстоювались два чи три ешелони. То були ешелони залізничників і підривників, які, відходячи, зривали після себе рейки. Це були вже зовсім останні ешелони. Їх оточували тисячні юрби людей,— таких, як ми з Ольгою, які хотіли сісти і їхати геть. Але сісти було неможливо,— в кожній теплушці збилося щонайменше півтори сотні людей.

Ми проминули ешелони і пішли далі. Ми вирішили відійти від станції, яку безперервно бомбили, але не відходити від залізниці, бо сподівались, що все ж таки нас підберуть.

За два кілометри ми наздогнали ще ешелон. Колію попереду розбомбили, ешелон стояв, і люди загрібали воронку, клали шпали, тягли рейки,— їхати далі! Ольга лягла на землю, а я взяв з кимось шпалу і поніс. Потім мені дали кайло, і я забивав костилі біля рейок. Вже западав нічний смерк.

Коли колію було полагоджено і паровоз дав гудок, я повернувся на місце, де покинув Ольгу. Але Ольги на тому місці не було.

— Ольго! — гукнув я в темряву ночі.

Ешелон саме поповз через щойно відремонтоване місце,— він просувався дуже повільно — і я біг від вагона до вагона і гукав у кожний вагон:

— Ольго! Ольго!

З кожного вагона відгукувалась якась Ольга, але все це була не та Ольга, яку я шукав.

Очевидно, Ольга затислась в глибину якоїсь теплушки, заснула після трудної днини і за гуркотом поїзда не могла почути мого поклику. Я вчепився за буфер останнього вагона і поїхав. На другому буфері теж хтось сидів, упираючись ногами у гак.

Ніч була чорна, ешелон посувався без жодних огнів, зорі рясно обсипали небозвід, інколи між них спливали вгору ракети, західний край неба багрянився загравою пожежі, останній вагон дуже підкидало на стиках, я повинен був міцно триматись, щоб не впасти,— так я покинув мою рідну землю двадцять один день тому, в чорний понеділок...

Ольги в ешелоні я не знайшов.

Ольга, очевидно, залишилася там, далеко, на Україні. І це було дуже давно,— я сів до ешелону чисто виголений, а тепер мої щоки поросли густою борідкою. І я був у жаркому азіатському степу, і крижаний вітер з верховини Тянь-Шаню дув мені в лице.

Я вдихав цей вітер жадібно і глибоко, щоб збудити радість у серці — все життя вітер будив мені радість у серці,— але тепер у грудях було тоскно і порожньо: неначе я був тут, але все, що було в мені, я залишив там, на полях України, де гриміла війна. Неначе в ту останню ніч на Україні я вмер і тепер існував неживий...

Вона була дуже трудна, та остання ніч.

Поїзд часто спинявся. Німецькі літаки гасали вночі, немов кажани за поживою, і, як кажани, вони знаходили поживу поночі дуже точно. Жодний вогник не світився в нашому ешелоні, паровоз теж не засвічував ліхтарів, але ніч була місячна і ясна, і згори, очевидно, було добре помітно темну гадюку поїзда на лискучих рейках.

Коли поїзд спинився на перестанку, я пішов уздовж ешелону, намагаючись потрапити до вагона. Але я йшов від вагона до вагона, місця собі не знаходив і вирішив причепитись на східцях. На східцях вільно їхати тільки двом, а третьому вже майже немає місця. На східцях, які я нагледів, було вже троє — на горішній приступці два, а на нижній один — та я нагледів місце, де б я міг поставити одну ногу, біля чубатого хлопця в кожанці. Хлопець у кожанці позирав на мене з-під брів,— він відразу розгадав мої заміри.

— Одійди,— понуро сказав хлопець у кожанці,— діла не буде.

— Я стану тільки одною ногою і вам не заважатиму. На другій зупинці я переміню ногу, і так зможу проїхати ще.

— Одійди,— понуро сказав хлопець у кожанці.

Я взявся рукою за поручень.

Хлопець у кожанці відштовхнув мою руку, але я знову поклав її. Це був симпатичний хлопець з ясними, молодими очима.

— Товаришу,— сказав я,— я цілу ніч їхав на буфері і більше у мене немає сил.

— Не розжалобліюй мене! — закричав хлопець.— Я вже розжалоблений!

Але поїзд якраз пішов, я підплигнув і став на примічене місце на приступці. Хлопець натис на мене плечем, тоді я поставив другу ногу між його ніг. Тепер ми стояли сплетені тілами, поїзд набирав ходу, і впасти ми могли тільки разом. Я з усіх сил підтримував хлопця, хлопець підтримував мене.

Коли поїзд став, ми зразу пустили руки і обидва звалились з приступки.

Та поїзд швидко пішов — ми підхопились, наздогнали наш вагон і разом стрибнули на східці. Ми цупко тримались за поручні, люто дивились один на одного і підтримували один одного з усіх сил,— щоб не впасти під колеса вагона.

На четвертій зупинці, пішовши по воду, з нашого вагона відстало кілька людей, і тепер ми змогли пробитись на площадку. Ми протислись у тамбур разом, і тепер стояли один проти одного, груди в груди, затиснуті між людей і мішків.

Так простояли ми дві ночі й два дні. На перестанках ми виходили по воду, але спати ми могли тільки стоячи, поклавши голови один одному на плече. Важко сказати, скільки б я міг так простояти,— я не думав про те. Я взагалі ні про що не думав: я не міг думати ні про що наперед. У мене не було такого відчуття, що після цієї хвилини, в яку я живу, настане ще хвилина,— я існував тільки в цю хвилину і ніякого майбутнього у мене не було.

На третій ранок я раптом відчув млость, довго опирався їй і намагався її перемогти, але нарешті не витримав і знепритомнів. Замлення, мабуть, потворно виобразилось на моєму обличчі, бо перестрашені очі мого напарника, хлоп-

ця у кожанці,— це було те останнє, що запам'яталось мені перед небуттям.

— Гей, товаришу! — гукав хлопець у кожанці.— Що з вами? Ви умираєте?..

Очуняв я від холодних струменів води і знову побачив те саме лице — біляcтий чуб, блакитні переполошені очі. Ми далі стояли з хлопцем груди в груди, і це він лив на мене холодну воду з чайника. Вода лилась мені на тім'я, на скроні, за розпанахану на грудях сорочку, але найбільше на живіт самому хлопцеві та на ноги іншим сусідам. Сусіди не могли посторонитись і відійти — їх плечі та боки тисли на мене — і це вони не давали мені упасти й тримали мене, як стій.

— Слава богу! — зітхнув хлопець, коли я розплющив повіки.— А я вже думав, що ви померли.

Здається, я спробував посміхнутись до нього, але посмішка, мабуть, не вдалася мені.

— Ідіть же,— сказав хлопець,— швидше ідіть!

— Іти? Куди іти?

— Ідіть у вагон,— загомоніли сусіди.— Там вже є місце, ви зможете сісти.

«Ходити» — цього аж ніяк не можна було сказати про спосіб пересування в вагоні. В вагоні можна було пересуватись тільки так: треба було поставити сусіда на своє місце, а самому стати на місце сусіда. І робити так, поки не вийдеш. При тому треба було пильнувати, щоб не наступити на ноги, а вночі й на голови тим, що лежали покотом на підлозі.

Я поволі притомнів і не міг зрозуміти, куди мені йти, бо ж у вагоні не було місця й дитині, не те, що для мене.

— Ідіть, ідіть,— сказав хлопець,— в першому купе вам звільнили місце, поки ви спочивали не в собі.

Вагон був «дачний» — без верхніх полиць,— і в першому купе їхало одинадцятеро людей з багажем. Речі лежали вистелом від підлоги до половини вікна, і на них покотом лягали люди — позмінно на дві години, по четверо. В третій зміні, таким чином, лишалось місце для одної людини. Але для цієї людини не було місця стояти чотири години в черзі. Коли я зомлів, мій хлопець у кожанці примудрився прив'язати кілька клунків до вентилятора в кутку за дверима. Я міг не тільки стати, але й сісти на грубці.

— Ідіть,— сказав хлопець у кожанці. Тепер, як я йшов, йому ставало вільніше, він міг навіть присісти навпочіпки і так заснути. Але він поглядав на мене з жалем: ми зжились з ним за ці дві доби і заприятелювали. Це був гарний хлопець, слюсар номерного заводу в Харкові, на прізвище Майборода. Він відстав від заводського ешелону і тепер наздоганяв. Я добре знав його завод: кілька місяців тому я викінчив проект житлового комбінату для робітників при цьому заводі. Проект був схвалений, розпочато робочі креслення, але війна урвала будівництво соціалістичного містечка. В містечку мало бути сто дванадцять двоповерхових котеджів, на чотири квартири кожний,— слюсареві Майбороді там, виявляється, була закріплена квартира на дві кімнати з кухнею й ванною. Я будував квартиру для Майбороди, але на приступці вагона нам було тісно: ми спали груди в груди, поклавши голови один одному на плече, наче ніжні стомлені коханці.

— Піду,— сказав я нерішуче.— Я не спав шість ночей і трохи підупав... Якщо там справді можна прилягти, то ми з вами будемо спати по черзі. І я постараюсь влаштувати ще одне місце...

— Спасибі,— сказав Майборода.— Але вам тепер не вийти з вагона. Ви передавайте чайник мені завчасу, і я носитиму вам окріп.

— Спасибі,— сказав я.— Бувайте.

— Бувайте,— сказав Майборода.— Спасибі.

Ми міцно потисли руки, немовби прощались надовго.

Потім я протиснувся і сів на грубку. Навскоси проти мене було вікно, за вікном мигтіли скоминучі пейзажі: степ, перелісок, річка в очеретах,— вони ще були на світі — степ, перелісок, річка. Я був пасажир і їхав у поїзді, а поїзд ішов за своїм маршрутом. Я відчув, що життя ще жевріє в моїх грудях. І я заснув.

Це був важкий кам'яний сон, і він впав на мене, як бомба з неба, тільки я сів на ту грубку, і, як бомба, вибухнув вогнистим і барвистим, та зразу ж померклим рясним кущем якихось захованих у пам'яті подій, слів, звуків, ідей та образів, якихось недобачених малюнків і недодуманих думок...

Я прокинувся, коли поїзд стояв і була глупа ніч. Не знаю, що саме збудило мене — раптова зупинка, дотик сусіди, якийсь внутрішній поштовх чи лункий радіорупор за вікном,— але перше, що я почув, то був голос з репродуктора, який передавав вечірнє зведення Радянського Інформбюро:

«Наші частини залишили місто Харків...»

Ми виїхали з Харкова чотири дні тому, ешелон був харківський, і поміж людей у вагоні не було жодного нехаркі-

в'янина. Але в вагоні була тиша,— харків'яни мовчали.

— Ви проспали дванадцять годин не прокидаючись,— сказав мені невидимий поночі сусіда. Потім він прошепотів, неначе боявся когось збудити чи не хотів, щоб нас почули:— Це не може бути, я ніколи не повірю, щоб німці перемогли нас у війні.,

Я здригнув. Ці слова зразу вирізьбились у моїй пам'яті яскравим начерком. Точно ці слова сказала мені Ольга, коли ми лежали без сну в різних кутках її кімнати — в ту останню харківську ніч.

І машинально я повторив слова, якими відповів тоді Ользі:

— Ви думаєте, вони слабі?

— Вони сильні,— сказав невидимий сусіда.— Можливо, вони дужчі від нас. І все одно це неможливо, щоб вони перемогли.

Це знову була майже точно Ольжина відповідь.

— Наш Харків! — голосно промовив хтось із далекого кутка.

Я чекав, що зараз весь вагон заридає, але у вагоні і далі було тихо,— ніхто й не схлипнув, принишкли й діти. Ми стояли на великій станції, в глибині затемненого перону під замаскованим синім ліхтарем вишикувались чотири вряд і заповзято парували титани з окропом. Але біля кранів не було черги: ніхто з ешелону не вийшов по воду, тільки місцевий стрілочник, не поспішаючи, наточував собі окропу в манерку. Цівка води лунко дзюрчала на бляшане денце. Поїзд рушив.

— Що це була за станція?

Ніхто не відповів.

Важка дрімота знову впала на мене, тільки поїзд рушив, і я не пригадую, чи марились мені якісь сни, але сон був пропасний. Я прокидався, і знову засинав, і знову вслухався в нашорошену тишу вагона. Я знав, що в вагоні не спить ніхто, але було тихо, лише інколи сміялась крізь сон дитина і мати зацитькувала її.

Потім сон зовсім зник. Я сидів на своїй грубці з розплющеними очима, і дивився в прозору темінь ночі за вікном неосвітленого вагона, і не думав ні про що.

А втім, одна невідступна думка все снувалася в моїй голові. Я дуже реально, в дрібницях, в ніколи раніше не помічених подробицях бачив перед собою мою кімнату в Харкові — на Набережній, в номері дев'ятнадцятому. Я бачив кожну дрібницю в моїй кімнаті уявно краще, ніж помічав

раніше реально, і дуже уважно обдумував, куди кожну дрібницю подіти і як мені влаштуватись найзручніше. Харків був захоплений гітлерівцями, кімнати моєї не було зовсім разом з усім будинком,— тільки чорна, закурена бантина стирчала на місці номера дев'ятнадцятого по Набережній, але я не міг відігнати від себе думок про впорядкування неіснуючої, убитої кімнати. Очевидно, саме так відчуває каліка свою щойно ампутовану ногу.

В нашому купе їхало одинадцятеро, зо мною — дванадцять. Учителька з племінницею — брат учительки був на фронті. Старий ювелір з дружиною,— він мав каміння в обох нирках і дивувався, куди вибрався на свою смерть. Його молодший брат був льотчиком і пропав безвісти. Професор з матір'ю та дочкою. Це був відомий професор, він покинув дорогоцінну бібліотеку і всі свої неопубліковані праці. Його друга дочка не встигла виїхати з захопленого німцями Львова. Юрисконсульт з дружиною. Вони оплакували сина, забитого в перші дні війни. Інвалід-учитель. Йому одірвало ногу в перший повітряний наліт, і він щойно вийшов з лікарні. Баба Вівдя — єдина колгоспниця в вагоні, бо весь ешелон був з городян. Баба Вівдя приїхала до міста, де в госпіталі лежав поранений її небіж. Він умер за день до її приїзду.

Війна тільки почалась, але горе вже густо пішло між людей...

В Саратові десятки лампіонів ясно освітлювали колію і перон. Це була перша незатемнена станція,— так чудно побачити освітлене місто після чотирьох місяців темних воєнних ночей. Потім ми переїхали через Волгу, і з вікна вагона довго був видний правий берег, немов викреслений вогнистим пунктиром. Ця вогниста лінія була неначе межа між темрявою і світлом, між війною і миром.

Ми проминули Заволжя і повернули на південь — вниз від Уральського хребта. Наш ешелон прямував у Середню Азію.

Нам було трудно в дорозі, і найбільше бідкався старий ювелір. Він не сподівався доїхати і картав себе за те, що поїхав. Йому дуже боліли нирки,— він корчився і стогнав на своєму мішку. Його дружина плакала, проклинала німців і нарікала на важкі умови евакуації. Але й вона їхала. Люди не хотіли жити з фашистами.

Коли на станціях траплялись ешелони з евакуйованими колгоспами — з людьми, худобою, реманентом,— Вівдя виходила і гукала:

— Звідкіля? Чи не з Сумщини?

Вівдя була з Сумщини і сподівалась зустріти земляків. Але земляків не траплялось,— колгоспи їхали з Донеччини.

Ми проминули Актюбінськ, і попереду був Голодний степ. Тепер небо над нами було рівного сірого кольору, і пустеля проти нього лежала така ж сіра, лише трохи жовтіючи на барханах та чорніючи в заростях лишаїв. В надвечірні години пустеля бралась ніжною рожевою барвою, і це було дуже гарно, але від того, що це було гарно, серце ще дужче тисла зажура і несила була дивитись на гарний і тужливий краєвид. Поїзд ішов швидко, вітер пустелі обвівав його, і десятки перекотиполь котились поруч із поїздом, наче намагаючись випередити його. Я ніколи раніше не бував у пустелях Середньої Азії, але я міг присягти, що вже бачив колись цей пейзаж, тільки я не міг пригадати, де і що я бачив таке схоже на нього,— і це мене мучило.

Тепер на кожній станції наш поїзд стояв довго,— ми чекали раз у раз на ешелон, який мав випередити нас. Тепер на кожній станції нас обганяв ешелон надзвичайного призначення. То були величезні і важкі ешелони — з двома паровозами попереду, а інколи, всупереч всяким залізничним правилам, і позаду з двома. І ці ешелони були повновладними господарями залізниць,— перед ними звільнялись всі путі і завзято метушилась обслуга вокзалів. Важкі і гримливі, вони влітали на станції з швидкістю міжнародних експресів, спинялись рівно на стільки, скільки треба було, щоб набрати води та прийняти в чувалах нормований хліб,— і знову зникали в хмарах пари і куряви. Ці ешелони завжди мали в составі кілька класних вагонів, кілька теплушок і безліч платформ, загромаджених невкладистими залізними потворами, накритими широким брезентом. То були ешелони з заводами, знятими з місць, захоплених німцями. Ці верстати мали приїхати кудись і знову стати заводами, щоб працювати на оборону.

Один з таких ешелонів забрав з нашого вагона і Майбороду: ешелон мав номер його заводу. Майборода протиснувся в наше купе за своїм мішком.

— Іду! — сказав радісно Майборода.— Це мій завод.

— Щасливо! — потис я йому руку.— Я заздрю вам, що ви будете не самі, а з своїм колективом.

— Я напишу вам,— сказав Майборода, бо годилось сказати щось таке, хоч ми обидва розуміли, що ніхто нікому не напише. Ми не знали, які будуть наші адреси, та й нам не було б про що написати. Між нами не було нічого спільного, крім того, що я проектував для Майбороди житло, потім ми спали, поклавши голови один одному на плечі.

Але я затримав руку Майбороди ще на хвилину.

— Скажіть, товаришу Майборода,— запитав я,— скільки треба часу, щоб поставити ваш завод знову на новому місці?

— Ну,— почервонів Майборода,— я не знаю. Я не будівник, а слюсар. Не так давно ми збудували його за три роки.

— Ну,— сказав я,— як на воєнний час, то треба вправитись, мабуть, не довше, як за рік?

— Очевидно,— сказав Майборода і знову почервонів.

— Що буде на фронтах за цей рік?

Майборода не відповів. Потім ще раз потис руку:

— Бувайте ж!

— Бувайте!

Він пішов швидко, і я дивився йому вслід, поки він не зник за платформами, накритими брезентом. Він пішов у своє життя, а я залишився тут, ні до чого.

— Куди я їду і по що?

В дні війни краще бути солдатом армії, яка навіть зазнає поразки, аніж генералом частини, яка не бере участі в бою.

Я був таким генералом. Моє ім'я знали будівничі нашої країни, мої премійовані проекти висіли на стінах архітектурних студій, а вулицями рідних міст я ходив, як садівник між своїх яблунь; в побудованих за моїми проектами домах проживали тисячі людей. Але тепер на моїх вулицях ревла канонада, стіни з моїх будівель погребали під собою живих людей, а в тому величному будинку, який я звів на головному майдані рідного міста, можливо, розташувалось гестапо.

Я згадав проект, за роботою над яким мене захопила війна. Це був проект соціалістичного міста-саду в Донбасі — з десяти вулиць, ста двадцяти п'яти кварталів і п'ятисот особняків, кожний з яких не повинен бути схожий на інші, а всі разом вони мали створити один грандіозний архітектурний ансамбль...

І раптом я згадав, де вже бачив цю сіру пустелю. Я бачив ці зааральські степи на акварелях Шевченка.

Великий Кобзар, примусом одірваний від батьківщини, вісім років жив у цьому степу,— а там, на батьківщині, в цей час лютувала сваволя сатрапів, рідну землю рясно

кропив піт його братів, лили кров канчуки і шпіцрутени фельдфебеля-царя. Муки, незламність і патріотизм Великого Кобзаря стали символом для всього людства. Він прекрасно увічнив для людства свою в'язницю — цей непривітний степ,— і він ні на хвилину не зоставив свою душу без думки про рідну землю. Його слово і звідси кликало рідний народ на боротьбу, воно бринить і зараз у нашій боротьбі,— убивче для всякого, хто насмілиться стати ногою на чужу землю.

Тепер нам було дуже трудно їхати. Сотні ешелонів пройшли попереду нас, і вони виїли й випили все, що було їстівного і питного на їхньому путі. По воду ми навчились ставати в чергу до паровоза, але цілого паровозного бака невистачало, і траплялось, що поїзд спинявся, бо воду випивали пасажири. Коли поїзд ставав у степу, ми вибігали з вагонів, розводили огонь і брались нашвидкуруч варити картоплю, буряки чи крупу. Поїзд рушав, коли ні картопля, ні буряки, ані крупа ще не доварювались, і ми доварювали їх на другій і третій зупинці, а розпалене багаття залишали за собою непригашеним,— щоб на ньому могли доварювати свою картоплю, буряк чи крупу люди з наступного ешелону, як ми самі доварювали на багаттях попередніх ешелонів. Це була така невиголошена, священна умова поміж ешелонами. Путь наша через пустелю світилась вночі нескінченною лінією багать, і один будочник сказав мені, що це «немерклий огонь», що горить він уже понад два місяці і загасне тільки, коли ешелони підуть назад, за військами, що наступатимуть...

Ешелон уже зажив усталеним життям, і сотні різних людей, не зв'язаних раніш між собою нічим, вже згуртувались у колективи: кожний вагон мав уже внутрішній розпорядок життя, мав обраного старосту, а пасажири медичних професій вдягли білі халати і виконували функції медиків. Сліпий флейтист, що їхав у двадцять першому вагоні, сходив на землю на кожній зупинці, ставав віддаля — і грав на своїй флейті для всього ешелону...

За Ариссю був мрець у нашому вагоні.

Вона вмерла тихо,— ніхто й не помітив тої хвилини, як вона відійшла від нас і від свого життя. Вона лежала під стінкою, у закутку біля дверей на своїх двох рюкзаках. Ресори вагона підгойдували на стиках, і голова її хиталась за тактом дріботіння коліс. Коли двері причинялись, протяг ворушив посивілі пасма на її скронях. Її дитинка сиділа поруч і тихо бавилась медальйоном на її грудях. Смерть

констатував староста, коли роздавав нормовану пайку хліба.

— Товариші, вона вмерла! — сказав староста, потім закричав: — Доктора, доктора!

Доктора в нашому вагоні не було, та він був уже й непотрібний.

Ми стовпились у проході і дивились на смертне упокоєне обличчя.

— А як же з дитиною? — запитав учитель-інвалід.

— Сердешна,— схлипнула Вівдя.

Учителька схилилась до дитини, щоб взяти її на руки, але дитинка відсахнулась і заплакала. Вона не хотіла на руки до чужих. Вона припала до мертвої і вчепилась ручинятами за крайку кофтини.

Я пошпортав у кишені і вийняв грудку цукру,— з того пакетика, що взяв у «Гастрономі» на розі Сумської.

Але дитина дивилась вовченям на принадну солодку грудку.

— Вона не візьме,— сказав інвалід-учитель,— і не піде.

— Хіба її питати? — розсердилась баба Вівдя. Вона відсторонила всіх, схилилась до дитини і рішуче висмикнула крайку кофтини з дитячих рук. Дитина зойкнула і зайшлась плачем. Вівдя підхопила її на руки і пригорнула до грудей.

— Тихо, тихо! — зацитькала вона.— Агусеньки, а-гу-гу! А зараз ми будемо пити моню. Хочеш моні, еге? — З плачучою дитинкою на руках баба Вівдя потовпилась аж у кінець вагона, подалі від тіла матері. Плач дитини не вщухав, віддаляючись за нею.

— Треба скласти акт про смерть,— сказав юрисконсульт.

З документів померлої встановлено, що звуть її Марія, по батькові Іванівна, на прізвище — Підвисоцька. Вона була друкарка з апарату райвиконкому.

Потім був оглянутий рюкзак.

Хто не носив за плечима рюкзака — в роки сорок перший та сорок другий? Якщо потрібний буде символ на страждання людей, вигнаних сорок першого року з рідної оселі фашистами, то саме рюкзак може бути таким сумним символом. В рюкзаку Марії Іванівни Підвисоцької було мало речей — придане маленької Олі,— і юрисконсульт зробив їм повний опис.

Ішов поїзд, мигтіли телеграфні стовпи, лежав довкола, скільки сягне око, плоский і пустельний Голодний степ —

такий однаковий і незмінний, що здавалось, поїзд не посувався, а тільки буксував на місці. Рожеві барви пустелі мінились на бузкові, потім на сірі,— западав смерк. В вагоні було тихо — в вагоні був мрець.

Тоді раптом звівся професор на своїх мішках і заговорив. Його голос схвильовано вібрував.

— Товариші! — сказав професор.— З нашої сім'ї відійшла Марія Іванівна Підвисоцька.— Жінки тихо затужили, діти захлипали. Професор звернувся до покійниці в білій сорочці.— Маріє Іванівно, ваша могила не буде безвісною могилою; вона буде наче могила невідомого солдата, який загинув у бою на своєму посту. Мир вашому праху, сердешна Маріє Іванівно.

Професор зніяковів і поступився до своїх мішків.

Тихо було в вагоні. Неголосно схлипували жінки. Колеса під вагоном стукотіли і стукотіли. Одноманітний степ пропливав за вікном.

Тоді, втираючи сльози, до покійниці протовпилась Вівдя.

— Дозвольте, людоньки, нехай скажу і я... Маріє, нехай земля тобі буде м'якою, хоча б і в цьому твердому степу. За Олю твою не мордуйся на тім світі: буде Оля зо мною — може ж, я так не пропаду, як довелось пропасти тобі. І прости мені, Маріє, але скажу Оленьці, що мама їй — я. Краще дитині буде, коли не знатиме вона повік, як гірко прийшлося її матусі, легше буде дитині рости, якщо буде їй кому сказати «мамо». Тож прости мені, Маріє, прости, сестро. А тебе нехай бог простить. Не побивайся за Оленьку на тім світі. Ми ж таки колись переможемо цю війну, і буде тоді твоїй Оленьці добре.

Баба Вівдя нахилилась і поцілувала холодне, мертве чоло Марії Іванівни Підвисоцької.

Більше не говорив ніхто. Ми зібрали між собою трохи харчів — і передали Вівді для маленької Олі...

Отже, це був двадцять перший день, вівторок, коли ми нарешті побачили гірські верховини в степу. Це був кінець маршруту нашого ешелону. І комендант поїзда віддав наказ всім висідати.

Люди з'являлись з вагонів, як з глибоких печер, і схожі вони були на печерних жителів: чоловіки позаростали бородами, в жіночих зачісках рясніла солома, зношена за три тижні одежа була зім'ята і брудна. Тут були дрібні урядовці і всесвітньої слави учені, заводські майстри і популярні діячі мистецтв, інженери, лікарі, педагоги, бібліотекарі, друкарки і колгоспники приміських господарств.

Люди скидали з вагонів своє манаття, складали мішки та клунки купами, садовили на них дітей, а тоді випростувались і уважно розглядали одне одного: вони їхали одним маршрутом три тижні, але більшість бачила одне одного вперше.

І люди з недовірою вдивлялись в обриси міста, яке віднині мало стати місцем їх проживання, праці, радощів та скорбот. Місто було чудове — в рясній зелені садів та парків, між нескінченних шерег стрімких тополь. До гірського хребта було ще далеко, біла шапка снігів — то, очевидно, були вічні сніги — стояла в небі високо, одрізана зараз від степу поземними пасмами оболоків.

Я побачив на вокзальних дверях напис «Телеграф» і ввійшов у вокзал. В списку телеграм, одержаних у номер нашого ешелону, значилось і моє прізвище. Мені була телеграма в адресу ешелону, і одержано її понад два тижні тому. Хто міг послати мені телеграму в адресу ешелону, коли ніхто з моїх друзів і товаришів не знав, де я?

Я взяв телеграму, заклеєну адресною стрічкою, і побачив на стрічці, що телеграма з Харкова. Я поглянув на число,— її відправлено через день після здачі міста. Харкова не було, але харківські телеграфні апарати були, їхали за нами на схід і передавали останній подих харків'ян.

Я розпечатав телеграму:

«Я повернулась пробачте спасибі прощайте Ольга Басаман».

Я поклав телеграму в кишеню і повернувся на перон.

Весь людський натовп був у русі. Між людей сновигали міліціонери, і люди товпились за ними. Люди закидали за спину свої рюкзаки, брали чемодани в руки, кликали дітей і перегукувались схвильованими голосами. Вони кудись ішли... Ольга повернулась, просила пробачити і казала спасибі. Я не відчув нічого від думки, що не побачусь з Ольгою більше ніколи. Ми випадково зустрілись і випадково розійшлись... Натовп широкою рікою витікав крізь вокзальні двері на привокзальний майдан. Тут був евакопункт, і нас мали реєструвати. Потім ми мали розійтись в різні кінці по республіці, площа якої дорівнювала території цілої Європи.

Люди метушились, гукали дітей, тримались за руки. Людям було тривожно: люди боялись загубити дружину, матір, дочку. Але я був сам, і мені нікого не треба було губити.

Безкраїй степ залягав до обріїв з заходу, півдня і півночі, на сході здіймався височенний синій хребет — як межа світу. Надвечірнє марево тремтіло між небом і землею над степом, важкі хмари куйовдились на верховинах гір. Високо, на рівні верхів'я гір, стояв у небі степовий орел.

Я оглянув себе. На ногах у мене були збиті чоботи, одежа моя була пожмакана й брудна, за плечима теліпався легенький рюкзак,— з парою білизни, рушником, милом і бритвою. Я зняв капелюх,— він був чорний від вугільної кіптяви і в кількох місцях пропалений іскрами від багаття. Вітер кошлав мою тритижневу борідку.

В кінці перону ще стояла невеличка юрба людей — здебільшого жінок. Вони вишикувались до столика під вузьким транспарантом. Дощ розмив літери, промені сонця з'їли рештки фарб — і я не міг прочитати, що написано на транспаранті. Дівчина років двадцяти записувала людей у книгу. Вона запитувала прізвище, вік, фах і національність. Подаючи квиток, вона казала:

— Ідіть пообідайте, машини будуть за сорок хвилин.

— Куди їхати? — запитав я.

— На будівництво,— відказала мені жінка, що стояла попереду мене.

Тоді я ще раз уважніше поглянув на транспарант і тепер міг розібрати змитий дощами і випалений сонцем напис: «Запис робочої сили».

Транспарант не зазначав, куди їхати і що будувати, але будувати було треба, і запис провадився.

— Прізвище? — запитала мене дівчина.

Я сказав.

— Вік?

— Сорок один.

— Фах?

— Архітектор.

Дівчина звела очі на мене і розгубилась. Вона кинула олівець і підхопилась з місця.

— Сідайте, товаришу архітектор.

Дівчина схопила свій — єдиний тут на пероні — стілець і легко перекинула його до мене через стіл. Люди біля столу розступились, даючи місце стільцю. Я сів.

Але мені зразу ж стало ніяково, що я сиджу, а всі інші стоять, що стоїть сама дівчина, і я звівся. Але дівчина суворо прикрикнула на мене:

— Сідайте!

— Сідайте,— сказали люди довкола мене.

Я знову сів.

Дівчина подала мені квитанцію.

Квитанція засвідчувала, що відділ будівництва записав мене під номером тисяча п'ять. Квитанція давала мені право негайно пообідати в їдальні персоналу будівництва і бронювала за мною і моїм багажем місце в автомашині.

— Спасибі,— сказав я.

— Не спізніться, товаришу архітектор,— сказала дівчина. Вона вже одійшла і була сувора та офіційна, як і раніше.

— Ні, ні, ми не спізнимось,— сказав натовп.

— Я не спізнюсь,— сказав я.

— Їдальня праворуч, біля водокачки.

Я пішов за всіма — праворуч, до водокачки.

Ми пообідали за довгими столами в тіні дерев. Це були незнайомі мені дерева, з крислатою кроною і дрібним листям, звались вони — карагач. На обід нам подали борщ, кашу з м'ясом і по кварті молодого, мутного порічкового вина. Дівчинка-реєстраторка сиділа проти мене. Я почував, що моя присутність її хвилює. Вона всіма силами намагалась виказати до мене якнайбільше уваги. Вона бігала до крана, щоб ще раз перемити мою бляшану тарілку, присувала мені сіль, покраяла мені хліб своїм ножем, бо в мене ножа не було.

Потім вона сказала, ніяковіючи і шаріючись:

— Я завербувала сьогодні на будівництво п'ятдесят два номери. Все це некваліфіковані хатні господарки, неповнолітні дівчатка або інваліди. Ви єдиний мужчина і єдина людина з будівничим фахом. Нате вам талон, он там, у віконечку,— то наша крамниця, ви можете одержати пачку тютюну.

Вона була дуже задоволена з того, що їй пощастило мене завербувати і видати мені пачку тютюну.

Дві великі вантажні машини спинились, форкаючи, коло столів.

— От і машини! — сказала дівчина.— А де ваш багаж?

Я показав їй рюкзак.

Дівчина здивувалась, але не сказала нічого.

Я кивнув їй і поліз на машину.

П'ятдесят дві жінки, завербовані на будівництво, розподілялись на дві машини, по двадцять шість, на машинах не було ослонів чи дощок, на які сісти, і ми поставали рядами і взялись за плечі, щоб не випасти на вибоях чи крутих поворотах.

Машини рушили, дорога йшла просто до гір, потім вона круто звернула ліворуч — ми всі хитнулись, але тримались міцно,— і тепер дорога побігла понад підошвою гори, просто в степ. Вічні сніги зоставались позаду, назустріч знову віяв прогрітий сонцем степовий вітерець. Ольга Басаман залишилась там, вона повернулась у свою кімнату на Набережній сімнадцять, і тепер у неї почалось якесь нове життя. Життя в місті, загарбаному фашистами. Чому вона повернулась? Машини набирали швидкість, вітер дужчав, і я мусив притримувати капелюх за криси, щоб вітер не зірвав його і не закинув у степ. Я був один у капелюху, інші були в хустинках — домогосподарки.

Очевидно, я їхав на якесь оборонне будівництво, тільки я так і не спитав, що це за будівництво і де воно є. Воно мало бути десь у пустелі — в Голодному степу.

ГОЛОДНИЙ СТЕП

1

Ми приїхали, але я б ніколи не зрозумів, що ми вже на місці призначення, коли б шофер не вийшов з кабіни і не запропонував нам стрибати на землю.

Ми їхали з годину, і весь цей час не мінявся перед нами одноманітний ландшафт. Контури гірського хребта позаду поглинуло фіалкове марево, і довкола нас лежала тільки пустеля,— то зовсім рівна, то ледь погорблена, здебільшого лиса і лише де-не-де поросла колючками. Між вигорбів траплялися сірі, неначе зацементовані, плями, облямовані рештками сухого бадилля. То були, мабуть, висхлі пустельні озера,— інколи в центрі лишалось ще трохи болота або й рудої загуслої води. Очевидно, повесні тут і справді був степ,— може, буйний, трав'янистий, квітучий,— але тепер це була пустеля, тільки пустеля з сірочервоної глини, як долівка в хаті. Потім піску стало більшати — ми їхали без дороги,— і машини буксували, петляючи між пісковими хвилями. Перекотиполя — величезні клубки з колючок — неначе вказували машинам путь. Вони котились попереду — їх тягло вітром при землі, і вони легко проскакували між барханів за протягом. Далі бархани почали більшати й більшати, і обрій назустріч нам здіймався нерівний, погорблений згір'ями дюн. Шофер сказав, що зразу за дюнами має бути ріка, але цьому

важко було повірити. І ми — по двадцять шість на кожній машині.— стояли далі, міцно тримаючись одне одного, і чекали, щоб машини рушили. Нам кортіло швидше прибути на місце призначення,— пустельний вітер втомив нас, висушив нутро, і нас мучила спрага.

— Приїхали,— сказав шофер.— Зараз вийде начальник.

Голос шофера здавався дитячим у цьому неосяжному просторі, і від нього не було луни.

Бузкова пустеля лежала окіл — невиразна, потьмарена, в тьмяному барвленні надвечір'я. На кілька десятків метрів це був рівний плоский майдан, далі здіймались піщані горби.

— Де ж будівництво? — запитав я.

— Отут і є будівництво,— сердито сказав шофер.

Неподалік, приблизно в центрі майданчика, височіла чудна споруда. Відразу я не примітив її або проминув увагою, як чергову степову примару. Степових примар за годину путі ми надивились вже досхочу: в пустельному мареві ми бачили і розкішні сади Семіраміди, і брижі морського прибою, і караван віслюків, і самітних верхівців. Примари або танули, коли ми наближались до них, або пропливали мимо і зникали позаду, як сумнівна реальність. Але споруда в центрі майданчика була зовсім реальна — сумніву не було. Це було щось на кшталт тригонометричної вишки на пагорбку в наших українських степах або щось на кшталт примітивної надшахтної будови в Донбасі — п'ятдесят літ тому. Чотири стовпи стирчали нахилом догори, і на них стояла велика буда. Вона була зовсім прозора, ця буда, бо всі чотири стіни її були суцільні скляні — великі рами, покартовані дрібними шибками. Під будою на канаті звисав величезний ківш, подібний до тих кошиків, які підвішувались до старовинних аеростатів. Я зразу побачив корбу внизу і здогадався, що то був ліфт, яким підійматись на вишку. На всі боки, найгустіше за бархани, де, за свідченням шофера, мала бути ріка,— тяглись телефонні дроти.

— Що це? — запитав я.

— Кабінет начальника,— сказав шофер, і в мові його не було посмішки, в інтонації не звучало іронії.

Я зрозумів: отут, на цьому місці в пустелі, мав бути поставлений завод, оце був будівельний майданчик — і начальник влаштував свій командний пункт посередині, високо над землею, щоб, не сходячи з місця, озирати всю

Wondershare PDFelement

територію. Дроти телефону зв'язували чи тільки мали зв'язати його з усіма ділянками будівництва.

В цю хвилину ми побачили і начальника. Він стояв у своїй буді за склом і махав рукою. З землі під спорудою звелися двоє не помічених досі людей,— то були два кремезні киргизи а чи казахи в широких халатах і гостроверхих шапках. Вони взялися до корби, і тиху, принишклу мовчазність пустелі, порушувану досі лише бринінням вітру, розітнув рип журавля при криниці або немазаної осі в гарбі. Трос під вишкою напнувся, кошик пішов униз, і в ньому, видний по пояс, з'явився наш віднині начальник. Він легко стрибнув на пісок, тільки кошик торкнувся землі, і швидко пішов просто до нас. На голові в начальника був шахтарський цератовий шолом, подібний до бретонки французьких моряків, зодягнутий начальник був у просторий комбінезон з цупкої і важкої верети. Безперечно, це була найкраща одежа тут в пустелі, в пісках і вітрах.

— Здорові були, товариші! — весело вітав нас начальник і торкнувся рукою до своєї бретонки.

— Драстуйте,— неголосно і невлад відказало кілька жіночих голосів. Голоси були непевні, розгублені і тоскні.

— Зараз вас одвезуть на нічліг,— весело сказав начальник і махнув рукою в бік барханів,— туди, ближче до води, щоб умитись з дороги. Ночувати сьогодні доведеться поки що у наметах, а завтра покопаєте собі землянки і якось вирішимо житлове питання.— Він посміхнувся іронічно і зиркнув на обох киргизів, що не відставали від нього ні на крок.— А втім, представники місцевого населення копати землянки не радять, бо грунт тут надто твердий і осипається. Вони рекомендують, за їхнім звичаєм, ставити юрти або мазати саклі з глини.— Він подивився на мій капелюх і зробив два кроки ближче.— Компетенція місцевого населення,— сказав він, іронічно посміхаючись до мене,— вщент руйнує всі мої плани: в кошторисі для економії дефіцитного і дорогоцінного тут лісоматеріалу передбачено якраз землянки.— Він повернувся до киргизів і заговорив з ними по-киргизькому. Вони пристрасно зажестикулювали.— Ну от, бачите! — знову сказав начальник до мене, очевидно, вважаючи, що я зрозумів їхню розмову. Потім ще раз, пильніше він подивився на мій капелюх.

— Хто ви такий? — запитав начальник.

— Я приїхав на будівництво з усіма,— сказав я.— Ось

мені видали вербувальну квитанцію. Я евакуйований з Харкова.

— Ваша професія?

— Я архітектор.

Начальник пильно оглянув мене з ніг до голови і раптом розсердився:

— Мені не потрібний архітектор! Мені потрібні чорноробн, муляри, бетонщики, арматурники і монтажники! До річки! — гукнув він шоферам і махнув рукою.

Машини зафоркали і рушили до барханів, а начальник швидко пішов до своєї вишки. Він розмахував руками і щось голосно говорив до киргизів. Він був збуджений і сердитий.

До барханів було зовсім недалеко, але машини їхали не навпростець. Цього разу вони петляли не між кучугурами піску — майданчик був зовсім чистий,— а між якихось відразу не помічених чудних підмурків. Весь майданчик був, виявляється, укритий чудними, незрозумілими підмурками. Коли б глянути згори — хоч би й з вишки начальника,— то, очевидно, можна було б збагнути сенс химерного візерунка їх розташування. Підмурки то йшли шерегами один за одним, то тулилися докупи, то розсипались рідко, то знову шикувались, утворюючи собою рисунок, подібний до грецького орнаменту. Вони були врівень з майданчиком, але, судячи з траншей, заходили глибоко в грунт, і зверху були немов недокінчені. Вони скидались на фундаменти під будівлі, але були надто малі масштабами для фундаментів — архітектура не знала таких малих будинків. Подібно було, що тут збиралися звести сотні собачих буд на зацементованих підмурках.

За першим барханом лежала гора барил з новоросійським цементом, і поруч стояла велика цистерна. І тут ми нарешті побачили людей. Люди — то були поспіль жінки — вишикувались густим цепом, одна коло одної, сотні жінок,— і кінця цепові не було видно. Він зникав за другим барханом, там, де мала бути річка. Одне за одним — од жінки до жінки — передавалися відра з водою, і остання, яка стояла вгорі на цистерні, виливала чергове відро. Так у чорноморських портах вивантажують з шаланди на берег кавуни. Будівництво ще, очевидно, не мало ні смоків, ні шлангів, і водопостачання здійснювалось таким примітивним способом.

Машини проминули останній бархан, і ми побачили річку.

Навдивовижу це була справжня річка. Поміж піскуватих, де-не-де захаращених висхлими очеретами берегів широко котились іржаво-сині хвилі. Вона була доволі широка, ця несподівана річка, і мені відразу стало зрозуміло, чому під будівництво обрано саме це місце. Це не був пустельний ручай, що губиться в пісках або перетворюється влітку на солончаки та багнища, це була справжня ріка, і води її допливали з півночі. Будівництво забезпечено водою і мало постійну комунікацію: на покручених рукавах ріки я зразу побачив кілька плотів і катер, що, торохтячи колесами, поспішав до затоки. В затоці був зроблений причал, і біля нього сновигало кілька човнів. Річище пролягало широкою улоговиною, і повесні всю цю низину, без сумніву, затоплювало повіддю. Ось чому майданчик заводу був не зразу біля ріки, а на пагорбі.

Машини спинились в кількох метрах від берега.

— Злазьте, тут вам ночувати,— сказав шофер.

Ми поплигали на землю, і порожні машини від'їхали. Ми стояли ні в сих ні в тих. Над річкою стояла тиша, лише інколи дзвеніла хвиля в побережних камінцях та позаду, вгорі за барханами, бринів і скиглив невпинний вітер. Жінки полохливо перешіптувались і тулились одна до одної. Від пристані простував до нас кульгавий дідок.

— Здоровенькі! — гукнув дідок здалеку і низько скинув чорного кашкета, схожого на моряцьку капітанку.

Він підійшов близько, надів капітанку і якийсь час мовчки роздивлявся на нас. В руці він тримав згорток мотузки. В його жовтих вусах, обвислих над голеним підборіддям, з'являлась і зникала посмішка. Потім посмішка перебігла на очі і він заговорив:

— А чи з далеких країв?

— З України,— відповіло кілька жіночих голосів.

— Земляки,— зітхнув дідок, і очі його перестали всміхатись.

— Може, з-під Очакова чи Херсона? — суворо запитав він.

— З Харківщини,— неохоче відказав хтось.

Дідок знову довго мовчав, то бігаючи поглядом по обличчях, то втуплюючи очі під ноги. Потім усмішка знову заворушилась в його жовтих вусах.

— Що ж, просимо до хати, тільки от хати нема. Трудненько буде відразу, а далі обвикнете. Сьогодні не чекали на вас, так і вечері не приготували. Можете кип'ятку зварити,— тріски от з тієї купи беріть. А завтра запишемо вас

і подамо списки. А то краще лягайте спати. Сон з дороги — найперше їство. Он там, за тим горбочком, жіночі шатра.

За дюною стирчали ріжки наметів. Відразу їх важко було і примітити: колір полотнищ зливався з тьмяними барвами пустелі. В цій сивій пустелі все хоронилось, все наче приховувало себе.

Жінки, тісно тримаючись одна одної, неначе боячись загубитись, мовчки пішли до дюни.

Я не хотів їсти, я не хотів спати, я хотів уперше за ці три тижні нарешті побути на самоті. Я взяв свій рюкзак і зробив кілька кроків у другий бік.

— Куди, куди! — гукнув дідок.— Гей, гражданин у шляпі.

Я спинився.

— Я хочу лягти окремо,— сказав я.— Я ляжу тут, просто неба.

— Не полагається,— безапеляційно заперечив дідок.

— Я не розумію вас,— сказав я.— Чому? Мені хочеться побути самому.

Дідок змінив гнів на милость і стенув плечима:

— Про мене. Лягайте й самі.— Він простяг мені свій згорток.— Тільки ж обкрутіться цим вервієм і за коло не переступайте.

Непорозуміло я взяв мотузку. Це була довга мотузка без кінця, як велика петля.

— Я не розумію вас,— сказав я,— для чого?

— А для того,— проказав дідок повчальним, менторським тоном,— що тут, у цих пустельних краях, водиться отака собі смертельна кузька, прозивається скорпіон. Вжалить — і чоловік преставляється. І боїться вона на всьому світі тільки овечої вовни, і від овечини тікає світ за очі, якщо природа дала їй очі, бо сам я не придивлявся й не знаю. Місцеві народи, облягаючись, підстелюють під себе кошму, сказати б такий собі овечої вовни килимок — і скорпіон-кузька їх не бере. Але в кошторисах будівництва овечої кошми не передбачено, і начальник звелів поплести з овечого пасма отакі вервії,— скорпіон через нього не переступає. Можете спати спокійно, на мою повну відповідальність.— Хитра посмішка знову торкнула вуса дідка, і він закінчив, глузливо підморгуючи.— Так що оце вервіє і є наша хата: тут тобі і стіни, і стеля, і підлога, і усяка така мебля, як полагається.

Я поклав рюкзак, ліг на пісок, закинув руки під голову

і заплющив очі. Хвиля тихо дзвеніла в побережних камінцях, вітер скиглив і завивав у степу за барханами.

Я лежав нерухомо, не розплющуючи очей. Мені не кортіло подивитись навколо, я й так знав, що побачу. Вечірній смерк западав у дикому степу, сіро-бузкове небо стояло наді мною, навкруги були тільки глина й пісок, далі котила свої іржаві води ріка. Цвинтарна тиша панувала далеко окіл, вітер за барханами прищухав. Я не відчував прохолоди з ріки, суха задуха скувала повітря, в роті було гірко, і на зубах хрумтів пісок. Мені дуже хотілось пити.

Якийсь час я боровся з спрагою. Мені було лінь звестись і піти до води. Але думка про воду поверталась знов, і ні про що інше я думати вже не міг. Тоді через силу я звівся і пішов до ріки. Пісок вищав під моїми підошвами, як сніг на морозі.

Дідок стояв біля причалу і поглядав з-під руки на катер. Катер вже був недалеко.

— З берега пити не можна,— суворо сказав дідок,— з берега воду п'ють вівці, і при березі вода зовсім заражена. Є тут така овеча хвороба, що через воду кидається і на людей. Людині прикидається гарячка, потім людина в'яне, чахне і пропадає. Дуже погана хвороба, забув, як вона зветься, трудно якось зветься.— Він не вмів вимовити трудне слово «бруцельоз».— А на середині вода чиста і зарази не держить. Сідайте в посудину, плиньте на фарватер і пийте під мою повну відповідальність. Але поспішайте, бо катер одшвартується і скаламутить водичку.

Річкові терміни дідок вимовляв правильно і з особливим смаком.

— Ви перевозчик? — запитав я.

— По професії я бакенщик, от вже третій десяток, зразу після каліцтва,— поважно сказав дідок.— Але то було на Дніпрі. А тут я начальник порту і навігації.— Він сердито сплюнув.— Дістав повишеніє! — раптом розсердився він.

Я взяв з рук дідка уламок дошки, який мав правити за весло, і плигнув у вутлий човник — дощату скриньку, схожу на необтесану труну. В цю хвилину мертву тишу надріччя розітнув ніяк не жданий тут серед тисячокілометрових пустельних просторів телефонний дзвінок. Не зумер польового телефону, а дзвінок звичайного кабінетного апарата. Дідок похапцем присів навкарачки й з-під ніг, звідкілясь просто з піску, вихопив телефонну трубку.

— Вас слухає біля апарата начальник порту і навігації

енського будівництва товариш Матвій Тимофійович Сокирдон!

Мій човен був уже на середині, я ліг і перехилився за борт. Ловлячи хвилю просто губами, я припав до води. Вода навдивовижу не смерділа нічим і була смачна, лише трохи солонувата. Я напився досхочу і перевернувся горілиць. Надо мною стояло темне небо і зорі вже рясно поцяткували зеніт. Начальник порту, Матвій Тимофійович Сокирдон, надсадно гукав у телефон, рапортуючи начальникові енського будівництва, що катер от-от одшвартується, простоїть ніч так, як є, а розвантажений буде, щойно благословиться на день.

І все це: і ріка, і степ, і небо, і мова дідка — було наче зовсім окремо від мене, щось неіснуюче, щось несправжнє і неправдоподібне.

Дідок закінчив телефонну розмову, промимрив щось непохвально, а тоді сердито гукнув до мене:

— Товаришу інженер! Не вилежуйтесь на воді, це вам не Дніпро, тут увечері якраз схопите ревматизм!

Я слухняно сів і поплив назад. Скорпіони, бруцельоз, ревматизм — я вже починав до цього звикати.

Коли я віддав весло і пішов до свого рюкзака, дідок ще гукнув мені навздогін:

— Глядіть тепленько на ніч вгорніться, а то й дуба дасте, як уночі та паде мороз.

Але я не мав нічогісінько теплого, і мені було душно,— і я ліг у пісок так, як був.

Я лежав і курив, і в мене було одне дитяче, наївне і тоскне бажання: щоб усе це був сон — і цей милий дідок, і порт з навігацією у пустелі, і це будівництво в Голодному степу, і три тижні в ешелоні, і евакуація, і війна... Щоб я якнайшвидше прокинувся у своєму ліжку в Харкові,— і на нічному столику біля приголів'я стоїть моя лампа під надтрісліим зеленим абажуром, лежить заламана, не дочитана звечора книга, а за розчиненим вікном ворушить кроною мій каштан.

Прокинувся я від страшного холоду.

Холод скрутив мене, і всі мої члени задубіли. Через силу я розігнув закляклу руку і торкнувся задубілої щоки. Рука зразу зробилась волога: мою борідку густо припорошило інеєм. В дикій пустелі була зима.

Я звівся через силу і пішов. Там під барханом лежали купи трісок, так сказав дідок.

Напомацки в темряві я взяв оберемок і приніс.

Пальці мої захололи. Їм важко було взяти таку дрібничку, як сірник, і я ламав сірники між задубілих пучок. Нарешті один сірник загорівся і я сунув його під тріски. Та він догорів до кінця і згас, а тріски не зайнялись. Я запалив другого і держав біля паліччя, поки не запекло пальці. Я запалив третього і четвертого, я палив сірник за сірником. Од руху, від кволого вогника на сірнику моя рука вже зогрілась, вітру теж не було, але прокляте паліччя ніяк не горіло.

І коли мене вже пройняло спересердя гарячим потом, я почув біля себе лагідний голос дідка:

— Не вмієте, а чи що?

— Не вмію,— признався я.

— Ай-яй-яй! Хіба не доводилось ніколи?

— Не доводилось.

— Та не псуйте ж лишень сірників! Воно ж сірників, мабуть, не скоро тут дочекаємось!

Дідок узяв з моїх рук пачечку і потрусив. У пачечці торохтіло ще кілька останніх.

— От біда!

Він розкидав купу, яку я наклав, і почав порпатись між паліччям. При блідому сяйві зір я бачив, як швидко і метко він розкладав окремо гілляки, бадилля, дощечки і тріски. Потім добув з кишені ножа і почав стесувати з уламка дошки дрібні стружки.

— І під грубкою не доводилось розпалювати?

— Не доводилось.

— Під грубкою розпалювати легше, бо ж тяга є, а до багаття треба сноровку мати. Глядіть, глядіть ближче, бо ж темінь яка!..

І, проробляючи всі маніпуляції наочно, товариш Матвій Тимофійович Сокирдон почав проказувати урочистим, менторським тоном:

— Попервах, дрова бувають сухі і сирі. Сирі ніколи зразу не загоряться. Як і кругляки, хоч би й сухі, бо ж на кругляку полум'ю нема за що зачепитись. Тільки ж і сухі від сірника не займуться аж ніяк. Попереду треба отакої стружки.— Матвій Тимофійович чиркнув сірника і підніс його до жмені щойно натесаної стружки. Вогник з сірника перестрибнув на стружку, розсипався на кілька, а тоді охопив всю жменю суцільним спалахом полум'я. Суворе і зосереджене обличчя Матвія Тимофійовича вихопилось з темряви. Він тримав у руці дрібно наскіпані трісочки.— Тоді отакі трісочки ставте «хаткою» над вогнем, бо сторч кожна деревинка горітиме краще: є для полум'я розгон.— Полум'я з стружок огорнуло «хатку» і приснуло вгору.— А тоді кладіть на «хатку» більші тріски «стіжком».— Матвій Тимофійович проробив це, полум'я трохи пригасло, але зразу ж вогненні язики полізли навсібіч і за хвилинку прохопились крізь навалений зверху стіжок.— Тепер можна й полінце,— урочисто сказав Матвій Тимофійович.— От!

Багаття горіло. А Матвій Тимофійович далі вів свою повчальну мову:

— Аж тепер можна класти і кругляки або й просто сирі: горітимуть, бо ж бачите скільки жару. Тільки ж пильнувати треба, щоб дрова не лягали тісно, щоб тяга була,— без тяги вогню нігде в світі не буде. Кладіть круглячок, кладіть на мою повну відповідальність.

Стовп полум'я здіймався вище наших голів. Прозорий зоряний морок пустелі змінився довкола нас на непроглядну, чорну пітьму. На хвилях ріки мерехтіла червона луска. Від багаття пашіло спекою. Радісне, животворче тепло розтікалося по всіх членах, проймало нутро.

Матвій Тимофійович журно зітхнув:

— Дровець-от тільки чортма. Що дрова, що тютюн — на них у пустелі одна ціна. Хоча,— примружився Матвій Тимофійович,— є тут таке первосортне паливо, якого і в донбасівських шахтах не роздобути. Саксаул! Пустельне таке вроді деревце. І сила його тут силенна. А горить, що сосна. Тільки ж од сосни жару немає, а тут жар, як з первого антрациту! До біса цього саксаулу отам за барханами.— Матвій Тимофійович махнув рукою за річку.— Тільки ж де його транспорту взяти? Як його привезти? Одна у нас з начальником надія: чекаємо завтра будівельні матеріали й устаткування, так думка є погнати ці ж таки машини по саксаул.

— Матвію Тимофійовичу,— поцікавився я,— а як же завод? На якому ж паливі він працюватиме?

Матвій Тимофійович недбало махнув рукою:

— Це для нас не проблема. Гідростанцію он там ставлять, кілометрів десять нижче за течією. І кабель вже скоро сюди доведуть.

Матвій Тимофійович звівся і позіхнув:

— Спати пора. Тепер одгорніть жар та лягайте на вигріту землю. Не треба і кожуха. На добраніч.

— На добраніч, Матвію Тимофійовичу. Спасибі.

Матвій Тимофійович не відповів і зник у пітьмі.

Я одгорнув попіл і ліг на землю так, як навчив мене Матвій Тимофійович Сокирдон. Але земля підо мною була така гаряча, що я не міг лежати довго в одній позі. Я перевертався з боку на бік і все, що я продумав за дні в ешелоні, я передумав ще раз. Звичайно, я був створений не для війни,— я був зовсім цивільний. Але ж цивільними були й всі ті мільйони, що стали до зброї і почали воювати. З першого дня війни я відчув свій громадський обов'язок. Я робив все, що було в моїх силах, для участі в загальній боротьбі. Я був перший ударник на ритті протитанкових ровів. Війна не перемогла мене,— я міг би ще витримати довго і піти на найбільші обмеження. Але поразка — поразка перемагала мене. Образа поразки гірша за всі злигодні війни...

Я прокинувся пізно,— сонце стояло вже високо, і голова мені була важка від спеки і від глибокого сну.

Я сів і глянув навкруги. Синє, глибочезне небо стояло надо мною вгорі; неосяжний, урочистий, як молитва, простір розстилався навкруги; течія ріки бриніла в побережному камінні, настирливий гуркіт линув з-поза побережних дюн. Біля мене, на пласкому камінчику, лежав окраєць хліба, оселедець, скибка бринзи і грудка цукру.

Я звівся і пішов до ріки умитись.

Але я помилився,— над річкою я був не сам. Назустріч мені з човна звівся Матвій Тимофійович Сокирдон.

— Здорові, товаришу інженер! Пайок на снідання я поклав біля вас. Чи знайшли?

Я подякував і запитав, де ж прибулі зі мною жінки.

— Гай-гай! — махнув рукою Матвій Тимофійович Сокирдон.— Ачей не вилежуватися сюди прибули: на будівництво пішли, швидко вже й на обід.

— А чом же мене не покликали?

Матвій Тимофійович знизав плечима.

— Требованія на вас не було. Начальник самі по робочу силу приходили. Не доберу: чи сердиті вони, чи жалко було їм будити вас, раз ви при такому рейваху, що вчинили баби, самі не прокинулись...

Я мерщій закінчив туалет, сунув сніданок у кишеню й пішов за горби. Звідти линув безперестанний гул автомобільних моторів, щось гучно гриміло і долинали людські голоси. Мені було прикро, що я проспав і що мене не покликано з усіма.

Але, проминувши дюни, я мимоволі спинився. Незвичайне видовище встало раптом передо мною за дюнами.

Весь будівельний майданчик мурашів людьми. І це були поспіль жінки,— сотні, а може, й тисячі жінок. Дивовижний жіночий розмай мурашів на невеличкому майданчику між дюнами Голодного степу! В яскравому промінні сонця сліпуче спалахували білі хустинки селянок, дражливо майоріли червоні хусточки міських робітниць, барвисто вигравали різнокольорові шарфи модниць. Мережані сорочки, сині спецівки, елегантні джемпери, шовкові сукні, майки і просто чорні смуги купальних бюстгальтерів на голому торсі,— багатющий різнострій мерехтів на брунатному тлі пустельного грунту. Неспинним потоком линув жіночий вал від цистерн та бетонозамішувальних пристроїв — з цеберками, бідонами, ношами,— і повертався, і знову линув, і коловоротив, і розточувався на струмки. Великий автокран поводив над мурашінням своїм широким плечем, закидав вудлище тросів на автокар, хапав кліщами з площадки верстат, з грімливим гуркотом переносив його над головами жінок, і, підкеровуваний десятками рук, верстат спускався на приготовану бетонну постіль, оті дрібні підмурки, розсипані химерними візерунками на майданчику. Це монтувався завод. Без покрівлі, без стін, просто неба, серед голого степу.

Це була велична, хвилююча, але заморочлива картина.

Я не був інженер, я був архітектор, але поза тим я мав звичайний людський розмисел,— і я знав, що так не будують заводи. На моїх очах коїлось кричуще неподобство. І це було мені так ясно, що ця думка зразу прибила захват, який охопив мене першої хвилини, коли я побачив дивовижну картину жіночого розмаю серед голого степу.

Я спитав, де начальник, але ніхто не міг відповісти мені точно, бо всі його бачили щойно то тут, то там. Я шукав начальника скрізь поміж стовпища підмурків, і тепер я вже починав розуміти логіку химерного візерунка: це було розташування цехових потоків, окремих цехів і міжцехових сполучень. Тут і там бригади жінок-копачів ломами, кайлами і лопатами вели між рядів підмурків глибокі траншеї. Траншеї окреслювали цехи,— це були траншеї під стіни майбутньої заводської будівлі. Завод монтувався і будувався одночасно.

Нарешті я побачив начальника біля великого верстата, який в цю хвилину встановлювався на бетонній постелі.

— Я ж вам сказав,— подивився на мене начальник

холодно,— що архітектор мені не потрібний. Тут не буде ні портиків, ні пілястрів! Їдьте десь-інде, де, можливо, потрібний і архітектор.

— Товаришу начальник! — так само холодно сказав я,— я не приїхав сюди наймати ся на роботу. Я прийшов, щоб віддати себе в ваше розпорядження на оборонному будівництві.

Начальник з досадою глянув на мене:

— Я не маю права ставити вас чорноробом. Ви — архітектор.

Він одвернувся і пішов до монтажників, які саме накинулись на верстат з ключами й лекалами. Але я наздогнав його і пішов поруч із ним.

— Товаришу начальник,— хвилюючись, заговорив я,— будуючи завод отак, без покрівлі і стін, чи ви подумали про дощ, іній вночі, хмари піску в пустелі? Верстати поїсть пісок та іржа.

Начальник спинився і понуро глянув на мене:

— Завод треба поставити за сто один день. А тепер, раз взятий Харків, його треба ставити тільки за сто. Ви розумієте це? — майже закричав начальник. Він урвав, спинився, опанував себе і закінчив тихо:— Поки нема покрівлі і стін, я накриватиму встановлені верстати брезентом. Не заважайте мені! Я покличу вас, коли ви будете мені потрібні.

І він потонув у натовпі, а я залишився на місці. І я не мав проти нього серця: він був гострої вдачі, але ж йому треба було поставити завод за сто один день. Такого я ще не чув, такого ще не чував ніхто і ніде.

Я стояв сам, а довкола мене на будівельному майданчику серед голого Голодного степу вирувала заповзята, скажена робота. І лише біля самих верстатів, встановлюючи їх та монтуючи, мелькали мужські постаті в робочих комбінезонах — бригади монтажників, що прибули разом з верстатами,— а все інше був тільки жіноцький розмай: заводські робітниці, колгоспниці, прикажчиці, друкарки, студентки... І вже кілька разів мені раптом здавалось, що я бачу серед натовпу Ольгу Басаман.

Але щоразу то була тілька омана,— тільки її блакитна хустинка, тільки її золотаве волосся. Ольга залишилася в рідному місті, на рідній, не своїй землі, тільки бланк телеграми від неї шелестів у моїй кишені.

Я машинально вийняв телеграфний бланк і подивився ще раз на скупий текст.

Але мені закортіло закурити, я одірвав від телеграми крайку і скрутив цигарку.

Після полудня автомашини дружним хором загули на обід. Пекарні на будівництві не було, похідні кухні теж ще не прибули, і обід приставляли з станції — в термосах. На обід був флотський борщ і пшоняна каша. Але я обідати не пішов.

В казахської родини, що розташувалась у кибитці за дюнами неподалік, я виміняв дві жмені пшона на носову хусточку і на старому місці, де я ночував, розклав знову багаття, суворо пильнуючи приписів Матвія Тимофійовича Сокирдона. Я поставив мій казанок на вогонь, насипав у нього пшона і залив зверху водою. Матвій Тимофійович Сокирдон возився біля свого причалу, тешучи сокирою весло з уламка дошки. Нас було тільки двоє на пустельному березі. Сонце хилилось на захід, але робочий гомін за дюнами не вгавав,— автомашини обернулись удруге, і тривало розвантаження нової партії верстатів. Над степовим обрієм у надвечірньому небосхилі вже розпізнавався блідий серп молодого місяця. Я підкидав трісочки під казанок, вода в казанку закипала і пробивалась пухирчиками під густий засип пшона.

Чудернацьки відчувається тиша в пустелі. Там, за дюнами, гуркотів вантажний кран, ревли мотори десятків автокарів, роїлися в робочому заповзятті тисячі людей — гамір цілого міста, зібраний на майданчику завбільшки в квадратний півкілометр,— але звуки ці були неначе з діорупора посеред безбережного океану, закам'янілого в мертвому штилі. Звуки були чужорідні, і вони не поширювались на весь простір окіл, вони немов стояли на місці, неначе вибух, що вприснув високо в небо і там під хмарами так і закляк, не повернувши назад каміння і брил, видертих з надр землі. Такий вибух можна побачити на кіноекрані, якщо спинити проекцію. В широкому безмежному степу звуки були самі по собі, а степ сам по собі — окремішні й безлунні. Тут за півгін був лише мертвий степ — пустельний, безмовний, безлюдний. Тільки вурдилося моє пшоно в казанку на багатті.

Воно чомусь не варилось, чортове пшоно,— посередині виписали бульбашки пари, а попід стінками казанка знімались сині пасомка пахучого, смаковитого диму.

Але думками я був далеко.

От село, в якому я народився,— фашисти підпалили його. От палаюча хата моїх батьків,— моя сестра кидаєть-

ся в огонь, щоб порятувати Юрка, свою шестилітню дитину. От моє рідне місто. Я вчився в його школах і став архітектором. Потім я забудував його високими домами. Вони здітають у повітря зараз, ці мої будинки, мої мрії і мій труд, розбиті фугасами ворога. Перед вікнами дому, де я проживав, гітлерівський солдафон розстрілює з кулемета пожильців: піаніста Догаревського з квартири навпроти, його дружину і двох дітей,— молодша, Валя, стукала в мої двері й казала: «Татко прохає позичити йому дві цигарки»; кресляра Волкову з квартири, що підо мною,— її мати лежала розбита паралічем понад п'ять років; доктора Вайнштока, її сусіду,— він славився в місті як неперевершений оператор-стоматолог. Потім у спорожнілому домі оселиться гітлерівський офіцер,— він лежатиме на твоєму ліжку, їстиме з твоєї тарілки, утиратиметься твоїм рушником, а тебе примусить виносити після нього обмилки й помиї. І плескатиме тебе по щоці. Як ти могла залишитись? Як ти могла?!

«Ти несправедливий. І ти хочеш перекласти тягар з своєї душі на мої плечі. От ти пішов і прийшов, а — що ти робиш?»

«Це тільки сьогодні,— виправдувався я.— Трапилось непорозуміння. Але я робитиму разом з усіма».

«Я теж разом з усіма. Я страждатиму разом з моїм народом. Мене разом з ним замордують і уб'ють».

«Це непротивенство. Треба одвернути страждання від народу».

«А ти одвернув ці страждання?»

«Ах, Ольго, ну як ти мене не розумієш?»

Я піймав себе на тому, що розмовляю з Ольгою — і знову відігнав непрохані думки геть.

Сонце вже спустилось над самісінький обрій, в його скісних променях пустеля за рікою лежала яскраво-червона, з фіалковим відтінком, а вода ріки зробилась жовтогаряча посередині і чорна при березі. Матвій Тимофійович Сокирдон покинув тесати весло і пильно придивлявся в мій бік, потягуючи носом повітря. Потім він поклав сокиру, крехтячи, звівся і пошкандибав просто до мене. Очі його були спрямовані не на мене, а на моє багаття.

— Що це у вас у казанку, товаришу інженер?

— Пшоно,— сказав я,— кашу варю.

Матвій Тимофійович кинувся до вогню, вхопив полою казанок і щодуху пошкандибав з ним назад до річки. Я дивився непорозуміло. Матвій Тимофійович хутко занурив

казанок у воду, і я почув свист та шипіння, а над водою вийнула хмаринка гарячої пари. Матвій Тимофійович подержав казанок якийсь час у воді, потім, не поспішаючи, повернувся до мене. Обличчя його було збурене.

— Ай-яй-яй! — глянув Матвій Тимофійович у казанок,— таж вигоріла чисто вся!

Він взяв ложку і почав длубатись у казанку. Він вибирав зсередини,— там, де пшоно ще не почорніло, а лише зарум'янилось, і клав купкою осторонь. Потім вишкріб вугілля попід стінками казанка.

— Ніколи раніше не доводилось каші варити? — суворо запитав Матвій Тимофійович.

Я признався.

Матвій Тимофійович непохвально похитав головою, скрушно поцмокав і з жалем поглянув на вишкребки. Незгорілого пшона було ложки зо дві, і воно було зовсім сире.

— Що мені з вами, інтелігентами, робити? — зітхнув Матвій Тимофійович і знову подався до річки. Він набрав у казанок води, потім витяг з свого човна торбину і відсипав зо три жмені пшона. Повернувшись, він встановив казанок на вогні. Тоді відкашлявсь і почав своїм, вже звичним для мене, менторським тоном повчати:

— Каша вариться так...

Я слухав мову Матвія Тимофійовича уважно і залюбки: моєму серцю був милий оцей чудернацький дідок, і відніні — в передбаченні трудного прийдешнього — я мусив навчитись варити кашу.

Матвій Тимофійович приніс свого кожуха. І ми посідали чекати, поки каша зопріє. Матвій Тимофійович почастував мене махоркою, я одірвав від Ольжиної телеграми ще клаптик, і ми закурили. Смеркало, і над річкою почали вже з'являтися люди. Вони йшли до води, роздягались і вмивались.

Якийсь кремезний, жилавий хлопець з засмаглим торсом довго бабрався на мілкій воді, поринав на глибокому, фиркаючи і викрикуючи від холоду; потім, перемерзлий, похапцем ускочив у свій синій засмальцьований комбінезон; зогрівшися, поволеньки скрутив цибуха і пішов до нас — прикурити від багаття.

Але він так і не прикурив, видивившись на мене:

— Хо! — тільки й сказав він.

Я придивився теж.

— Хо-хо-хо! — зареготав хлопець і ляпнув мене по плечі.

Це був Майборода.

— От і зустрілися, товаришу архітектор!
— От і зустрілись, товаришу Майборода!
— Здоровенькі були!
— Здорові!

Ми обійнялись. Обличчя Майбороди зашарілось, очі сяяли, неначе він зустрів давнього приятеля чи рідного брата. Матвій Тимофійович зацікавлено позирав на нас.

— Корешки? — поцікавився Матвій Тимофійович.

Ми з Майбородою зайшлися сміхом.

— Ніяк не думав, що побачимось ще колись,— сказав я пересміявшись.

— І я, правду сказати. Як ви сюди на наш завод потрапили?

Я розповів.

— Що ж ви тут робите?

— Кашу варю...

Майборода мало не впав у багаття від реготу, а Матвій Тимофійович, непохвально бурмочучи, відсунув подалі казанок у кожусі. Я сміявся також. Я не міг не сміятись. Але не того, що мені було смішно, а того, що теплі хвилі щастя — так, так, щастя — напливали на мене. Я був не сам серед цього проклятого Голодного степу, у мене була близька людина, з якою, здавалось мені, я прожив спільне, довге життя. Щасливий сміх душив мене, і я над силу зміг коротко розповісти Майбороді всі мої пригоди тут на будівництві.

— Ясно! — сказав Майборода.— З слюсарським ділом знайомі?

Я признався, що на слюсарстві зовсім не розуміюся.

— Не біда! — заспокоїв мене Майборода.— Не святі горшки ліплять. Посади директора вам не запропоную, а коли хочете, ставайте до мене в бригаду на монтаж. Маленька перекваліфікація — і за десять днів будете слюсарем. Згода?

— А начальник? Чи він дозволить?

— Це я беру на себе. Мені он як потрібні підмайстри.

Матвій Тимофійович приніс ще дві ложки і обережно та урочисто розгорнув кожух. Він зняв з казанка покришку, і чисте повітря степу заповнив аромат упрілої каші. Мені аж вивертало нутрощі, так хотілося їсти.

— Та я вже обідав,— відхилив ложку Майборода, але Матвій Тимофійович так поглянув на нього, що він ложку взяв і сів ближче до казанка. Та раптом він зірвався на рівні:

— Хвилиночку почекайте! Накрийте, щоб не прохолола! — і Майборода бігцем подався за дюни.

Він повернувся за десять хвилин, коли Матвій Тимофійович почав уже невдоволено бурмотіти, що каша вистигне і пропаде. Та обличчя Матвія Тимофійовича враз прояснилось, тільки він побачив, з чим повернувся Майборода. В руці Майбороди була алюмінієва фляжка. Сумніву не було — у фляжці мала бути горілка.

Але то була і не горілка, то був чистий спирт,— в казахстанських степах ви не здобудете просто горілки, бо хто ж возитиме сюди, за тридев'ять земель, чисту воду? А робітникові на будівництві належало до обіду сто грам, як бійцеві на передньому краї позицій. Малопитущий Майборода зібрав за ці дні аж півлітра.

Матвій Тимофійович зробився враз молодий і меткий. Він ухопив фляжку і підтюпцем побіг до ріки. Так же хутенько він повернувся, доливши фляжку водою. Я зауважив, що вона при березі заражена бруцельозом, але Матвій Тимофійович неуважно відмахнувся:

— На мою відповідальність: спирт всяку бацилу вб'є!

Ми простелили кожух, поставили посередині казанок, і чудесний аромат упрілої каші пішов хвилями в прохолодному вже повітрі надвечірнього степу. Чарок у нас не було, і Матвій Тимофійович розлив горілку просто в ложки. Розливши, Матвій Тимофійович враз зробився поважний і урочистий.

— Вип'ємо ж,— сказав Матвій Тимофійович,— браття, за те, щоб Гітлеру стало сухо, а нам повік не всихало. Щоб наша доблесна Червона Армія, а з нею і мій син Терен, майор танкових військ, розгромили фашистську навалу і вигнали геть з нашої землі. Щоб ми повернулись у наші рідні курені між наші рідні береги, і кланяюсь тоді вам, і просю покорно до хати — через мої високі пороги...

Ми випили, і я зразу ж потягся ложкою до казанка, але Матвій Тимофійович поважно спинив мене:

— Не годиться по першій закусювати.

Тоді другу ложку підняв Майборода:

— Вип'ємо за те, щоб поставили ми завод у строк і дали Червоній Армії зброю таку замашну, щоб догнатися аж до Берліна.

Ми випили вдруге, але тепер вже я спинив діда і Майбороду, коли вони потяглись ложками до казанка.

— Вип'ємо за те,— сказав я,— щоб перемогу здобути якнайменшою кров'ю.

— Вип'ємо,— згодився Матвій Тимофійович,— тільки ж я полагаю, що крові буде багацько. Що вже фашистської, так мені не жалко, але й нашої до Берліна доведеться пролити чимало.

Він зітхнув і перехилив ложку. По тому ми заповзято взялися до каші. То була розпречудесна каша — пшоняна, присолена і не помащена нічим. Такої каші я ще ніколи не їв. Три ложки майже чистого спирту взяли своє,— і степ окіл нас вчувався вже не таким пустельним; в степу були ми троє, за дюнами притихав гомін на будіведьному майданчику, а далина за річкою враз стала виразна, чітка й опукла, як горельєф.

Місяць підбився вже ген високо, захід зблід, і над просторами дикого степу тремтів прозорий, зеленавий серпанок азіатської місячної ночі. За дюнами далеченько бринів спів: дівочі голоси тягли повільно і на приспіві виводили високо «Ой ти, Галю, Галю молодая...». Треба було тільки заплющити очі, щоб побачити розлогий, духмяний по сіножаті український степ. Це відчуття було таке дуже, що, навіть розплющивши очі, першої хвилини я все ще бачив той же пейзаж: пустеля була степом, дюни — кучугурами садків, срібна проти місяця річка — битим степовим шляхом... Але ця омана швидко минала і лишала в серці тугу та біль: поруч були лише дюни, за ними розляглась пустеля ген на сотні і тисячі мертвих кілометрів, і далеко, за тисячами мертвих кілометрів на Україні гула війна — страшна, не бачена ще в світі війна, в крові, в чаду пожарищ, в огні вибухів і пожеж.

— За планом,— сказав Майборода,— наш завод має бути поставлений за сто один день: одночасно треба вивести цехи і змонтувати техніку. В той день, як стіни накриє дах, має зійти з конвейєра і перша цяцька. Сьогодні по роботі був мітинг і начальник сказав, що Харків здано, і тому треба впоратись не за сто один, а тільки за сто. Вип'ємо за сто!

Ми випили, і Майборода сказав ще:

— Я думаю, що за сто поставимо. От тільки трудненько буде зробити з кочовиків індустріальних робітників. За планом я маю підготувати двох слюсарів. Вип'ємо за трьох!

Ми випили і заїли кашею.

— А ще,— сказав Майборода,— з дівчат і з усього восьмого марта я маю підготувати десятьох на зборку. Вип'ємо за скільки буде!

Він хотів перехилити, але Матвій Тимофійович його спинив:

— Так не годиться,— суворо сказав він,— ти ж таки майстер точних наук, як же можна казати «за скільки буде»? Яка ж це арифметика? За душу тебе не тягнуть: десять, так десять, якого чорта? Що воно таке — скільки буде?

— Ну, добре,— погодився Майборода,— вип'єм за п'ятнадцять: це ж таки наші дівчата — харківські, дніпропетровські...

Він виразно п'янів і схильний був похвалятись.

Ми пили горілку з ложок, як ліки, і ліки ці діяли блискавично. У фляжці ще не показалось дно, а Майбороді вже кортіло заспівати. Він кілька разів пробував підтягти співам з-за дюн, але голос не слухався його.

Матвій Тимофійович зоставався зовсім тверезий. Тільки очі його блимали з-під крислатих брів. То були зіркі очі степового чабана чи дійшлого мисливця. Матвієві Тимофійовичу було сімдесят літ, дід його лоцманував на Дніпровських порогах, батько рибалив під Олешками, а сам він відбув солдатчину за царя Олександра, потім робив корабельником на миколаївських верф'ях, а покалічившись, пішов бакенщиком на Дніпро. Він би й не евакуювався з рідних плавнів, так син Терентій Матвійович, майор танкових військ, примусом вивіз старого на броні власного танка, відходивши за Дніпро.

— Так що тепер я вроді як танковий десант у казахських степах,— іронічно закінчив свою розповідь Матвій Тимофійович.

— А мій папаша,— журно зітхнув Майборода,— зостався під німцем, у Харкові... Старий, потомственний слюсар Майборода Онуфрій Родіонович. Він ще Гельфериха-Саде та ХПЗ монтував... А з ним зостався і мій малолітній синаша, майбутній неперевершений слюсар, Володимир Васильович Майборода... Вип'ємо ж...— він заплакав.

Ми випили, і Майборода зовсім сп'янів. Він тоскно тяг все одне та одне:

— Не можу я тут у далеких тилах... Я першого дня війни пішов у воєнкомат добровольцем, так вони сказали: «Іди чекай, поки покличуть...» Двадцять років писали про гроші, і Каховку, і Перекоп, і Касторна, і Царицин; а як прийшла пора і нам на війну, так — забронюваний за танковою промисловістю! Захова'ли тут, тиловиком зробили!..

— В воєнному ділі, як у доброму господарстві,— повчально зауважив Матвій Тимофійович,— мій Терешко воює, а ти повинен йому зброю готувати.

Ми відтягли Майбороду від вогню, Матвій Тимофійович підстелив одну полу кожуха, накотив на неї Майбороду, а зверху прикрив його другою полою і окрутив «вервієм».

Майборода схлипував, як дитина, і кляв завод, який він поставить за сто днів, а тоді втече на війну, і швидко заснув. Йому було двадцять сім років.

Ми з Матвієм Тимофійовичем закурили ще з бланка Ольжиної телеграми, і потім я спробував теж облягтись. Але руки і ноги погано мені підкорялись, і Матвій Тимофійович сам зготував мені постіль: він одгорнув жар, простелив мій плащ, а тоді присунув ближче Майбороду з кожухом і накрив і мене — під одну з ним полу.

Я засинав недовго, і мені було легко на серці. Я був п'яний, але на серці була тверезa радість: я був на світі не сам, і я побачу завтра начальника будівництва. Я схилявся перед ним, як перед шостим чудом світу, як перед чарівником, який протягом ста днів мав звести в пустельному Голодному степу завод. Я любив мого кривдника і почував, що став би грудьми, коли б хтось насмілився замахнутись на нього. Місяць стояв вже ген високо, ніч була дивно прозора, пустелю було видно далі, як удень, і місячне сяйво було зовсім зимне, і невідомо було, що то сріблиться до обрію — місячний серпанок на пісках чи передранішня паморозь?..

То була паморозь. Страшний, пронизливий вітер збудив мене ще вдосвіта. Він нісся з пустелі з виттям, скигленням і кувіканням, він гнав над землею хмари гострого піску, цілі кубла перекотиполя — і за вітром слідом линула заворями біла пелена снігу всуміш із градом. З таємничої далечі пустелі летіла на нас зима — страшна, незнана, неготована зима в пустелі.

Одне величезне перекотиполе стрибнуло через решткн нашого багаття, вмить спалахнуло червоним вогнем, пострибало далі, натрапило інше, підпалило його — і двома вогнистими клубками вони котились поруч кілька хвилин, як страшні палії, як пекельні кур'єри, і раптом згасли, тільки вітер розбризкав іскри.

Та страшна фуга тривала недовго. За кілька хвилин ураган вщух так само нагло, як і зірвався допіру, вітру не стало, пісок опав на дюни, погребши під собою і сніг, перекотиполе позастигало купами де попадя.

Зими ще не було. То був лише перший зимовий порив, як набіг степового їздця. Зима йшла здалеку, зима насувалась грізною раттю вітрів і морозів, але, як рицар-вояка, висилала наперед вістунів сповістити про свій ратний похід: «Йду на ви!»

Але ранком на мене чекало розчарування: начальник відмовив Майбороді віддати мене йому в бригаду для перекваліфікації на монтаж.

— Дайте мені спокій,— сердито відмахнувся від мене і Майбороди начальник,— може, мені ще потрібний буде архітектор.

Він був заклопотаний: передранішній ураган позривав брезенти з кількох установлених верстатів і затаскав ці брезенти за кілька кілометрів у степ. Тепер спеціальна машина ганяла степом і збирала розкидані полотнища. Начальник особисто керував групою, яка заходилась закріплювати брезенти глибоким кріпленням проти північної сторони.

— Нічого,— понуро сказав Майборода,— за два-три дні ми встановимо цю партію верстатів, і, поки подадуть другу партію, я змотаюсь до міста у воєнкомат, і хай спробують відмовити мені. Я не можу крутити тут гайки, коли там війна!

Він посварився кудись кулаком і пішов до своїх верстатів, забувши про мене.

Цілісінький день я знову проникав по майданчику будівництва як неприкаяний, всім потрапляючи під руки і всім заважаючи. Люди довкола мене стікали потом в напруженій, безперервній роботі, а я люто мерз у своєму благенькому плащику-дощовику: з півночі знову знявся вітер, не такий ураганний, як удосвіта, але дошкульний, щохвилини міцніший. Будівельний майдан сьогодні був не схожий на вчорашній: всі приставлені верстати знято з платформ і спущено на підмурки, біля них трудились бригади монтажників та слюсарів, автокари безперервним потоком циркулювали між станцією і будівництвом, вони підвозили каміння та цеглу до викопаних траншей,— і весь тисячний жіночий розмай кинуто тепер на мулярські роботи. Йшла зима, і зведення корпусів стало ділом найпершої невідкладності: до обіду з багатьох траншей показались на поверхню вершки кам'яних фундаментів, і стіни пішли вгору. Попереду йшов інструментальний цех, і вже по обіді з північної сторони вздовж встановлених верстатів інструментального я побачив стіну.

На пруг стіни виліз начальник, вийшов на середину, опинаючись проти вітру, і між двох цеглин водрузив на короткому держалні широкий червоний прапор.

То була невеличка бічна стіна, площею не більше, як чотири на дванадцять,— але то була перша стіна, і це була — стіна отут, посеред тисячокілометрових диких просторів мертвого Голодного степу. І зведення цієї стіни хвилювало.

Вітер валив начальника з ніг, вітер норовив здути його геть з вузенької, в півтори цеглини, стіни, грозився розколоти йому голову, скинувши з чотириметрової височини на купи каміння. Але начальник широко розставив ноги і цупко вкліщився чобітьми в непросохлий цемент. Він звів руку, він хотів говорити, очевидно, мав бути мітинг,— і всі стихли, всі посунулися ближче.

— Фашист насувається на нас! — закричав начальник, але вітер уривав його слова зразу коло рота і кидав лише до тих, що стояли далеко, а ближчі мусили розуміти з самого поруху вуст.

— Нехай ця стіна,— прохопився-таки начальник крізь силу вітру,— буде стіною, через яку фашистові не переступити.

Вітер в цю мить зірвав з його голови шахтарку-бретонку. Він махнув рукою і зліз з стіни.

— Стіна, коли хочете, може бути символом мого творчого життя.

Мільйони квадратних метрів стін вивели будівничі за моїми проектами. Ті стіни дали притулок тисячам родин, захистили їх від вітру, негоди і холоднечі, дали їм сімейний затишок і робоче місце. Зміст мого життя був у цій творчій роботі. І от двадцять років мого життя — робота, творчість, горіння — пішли з димом. Зміст життя лежить у попелі і руїнах...

Зроду я почуваю органічну огиду до будь-якої руйнації. Дух руйнування завжди мені був противний. Зруйнований будинок викликає в мене протест і неспокій. Коли я бачу зламаний стілець, я беру молоток і забиваю цвях у перебиту ніжку. Я не можу нічого нищити й руйнувати. Я можу тільки створювати і будувати.

Але от стоїть передо мною героїчним зусиллям зведена перша стіна в Голодному степу — величний символ упертості мого народу в обороні,— і я відчуваю, що зараз не можу зводити стін, не можу будувати. Жадання відплати і помсти за зруйноване життя сушить мене...

Майбороду я побачив лише за два дні. Ці дві доби монтажні бригади не сходили з своїх робочих місць. Вони монтували верстати й вночі при світлі місяця. Я перестрів його біля намету,— за дюнами для монтажників розбито військові намети і полотнища їх проти вітру привалено піском. Майборода був чорний, і очі його горіли пропасним огнем безсоння. Він не спинився, вздрівши мене, а пішов просто до свого матраца:

— Слухай,— сказав Майборода, сідаючи і зразу заплющуючи очі,— ти собі як хочеш, а я йду. Шофери розповідали сьогодні, що на станції, в уповноваженого можна записатись у партизани. До партизанів на окуповану територію закидатимуть літаками. Ти як собі хочеш, а я йду. З цією партією верстатів ми вже впорались...

Він збирався ще щось сказати, але непереможна втома здолала його, голова впала йому на груди, торс похитнувся — і Майборода завалився навзнак, неначе його звалила куля в серце.

Я поторсав Майбороду за рукав, потім потрусив з усіх сил,— я хотів знати докладніше, мені треба було достоту розпитатись про партизанів,— але Майборода спав, глибоко дихаючи і дзвінко хропучи.

Цілу ніч я бродив довкола шатра Майбороди, кутаючись у свій благенький дощовичок. Нагла пустельна зима лягала на степ густою памороззю. Вітер гнав понад землею всуміш з піском колючу морозяну порошу. Пороша сікла лице і нагромаджувалась на бровах льодовою стріхою. Місяць виповнився — було ясно, як удень, і пустеля жила чудним, чужим для неї життям. За дюнами, на заводському майдані, мурашіли жінки, обліпивши стіни корпусів. Вони клали цеглину до цеглини, заливали рідким цементом — і цемент обмерзав на пальцях морозяною коростою. По цей бік дюн, ближче до ріки, земля на багато гін горбилась, ворушилась, виприсала вгору,— неначе оживало і поверталось до життя старе, мертве гробовище. Бригади копачів заривались глибоко в грунт, вони рили землянки, щоб оселити в них — під страшною зимовою мертвою пустелею — живих людей. Тут мали розселитись робітники заводу, які повинні постійно бути при заводі і не могли щодня по роботі повертатись у селища при залізничній станції. Підземний бліндаж — звичайний фронтовий бліндаж — був визнаний за найкраще тимчасове житло тут, у Голодному степу: вітер котитиме пісок влітку та сніг узимку через верх, а під землею зберігатиметься

тепло. В твердій цілині довбали шурфи, закладали тол і піднімали брили незайманого, споконвічного прагрунту в повітря. Потім землекопи викидали крихку землю й вирівнювали ями, клали дерев'яні мостини і зверху настилали поміст шаром викинутої з глибин глини, заливали цементом і засипали піском. Над поверхнею мав стирчати лише комин підземного житла. Ліс таких коминів і вулиці поміж них — то й мало бути робітниче селище над рікою.

Я тинявся поміж копанок, доки не чув довгого сигналу автомобільного клаксона,— то підривник подавав гасло, що зараз має бути черговий вибух. Тоді всі копачі з лопатами й кайлами виплигували мерщій з нір і розбігались у степ навсібіч,— і я біг за ними. За хвилинку стовп грунту й піску здиблювався догори, вітер зламував його в трьох метрах над рівнем землі і здував піщаною хмарою геть — поземно, як випал із жерла гармати,— і гримливий вибух коротко вдаряв у твердий віковічний пустельний грунт і зразу ж відлунював від скаламучених хвиль ріки.

І після кожного вибуху я знову йшов у шатро, але Майборода спав, і ніяка канонада не здатна була його збудити.

Нарешті, зморений і задубілий, я поплентався до пристані,— нагрітись біля дідового багаття.

Матвій Тимофійович спав на вигрітій землі, загорнувшись у свій кожух, але зразу прокинувся, тільки зачув мої кроки.

— І де б ото я тинявся? — сердито зустрів він мене.— Спокою за вами нема: тут вже аж тричі приходили по вас від начальника,— наказують вам з'явитись негайно, зразу ж вночі.

Я побіг назад у степ, до заводського майдану. Місяць схилявся вже до землі, і тінь моя бігла степом на багато метрів попереду мене .

Начальника я знайшов у затишку за мурами інструментального цеху. Він стояв, прихилившися до щойно виведеної, не просохлої ще стіни, і дрімав, а перед ним розташувався гурт у півста жінок з клунками і торбинами. Літня жінка в кожанці і червоній хустинці — такими малювали бойових жінок в громадянську війну — промовляла до жіночого гурту. Це була нова партія завербованих на будівництво, щойно привезена з станції, з евакуаційних ешелонів.

Начальник зразу очуняв, тільки я до нього наблизився.

— Ями виходять надто широкі,— сказав він до мене, немов вів далі допіру перервану розмову, неначе я сам мав

знати, про що йтиме мова. Але навдивовижу, я справді сам зрозумів, до чого річ,— ями надто широкі, а стелини короткі. Звичайно, доволі буде поставити посередині два-три стояки, перекинути бантини і кріпити поміст на дві сторони, але я можу використати ваші пропозиції. Треба, щоб бліндаж був не тільки вірно збудований технічно, але й став вигідним житлом, з усім можливим комфортом: люди там житимуть до кінця війни. Винайдіть щось таке для удосконалення підземного житла,— нехай це буде новим словом в архітектурі. Підземне житло на десять-п'ятнадцять людей — оце й є ваше завдання.

— Слухаю, товаришу начальник, але...

— Ідіть,— сказав начальник.— Завтра на вечір подасте мені пропозиції. Скажіть начальникові кадрів, щоб оформив вас архітектором житлового сектора. На добраніч...— Він торкнувся кашкета.— Я теж харків'янин,— раптом додав начальник, невідомо чому і для чого. Він коротко й дружньо глянув на мене, але зразу ж зніяковів і одвернувся. Він присунувся ближче до жіночого гурту,— очевидно, маючи намір сказати слово.

Розмову зо мною скінчено, я міг собі йти. Тепла хвиля приязні залила мені серце, мені дуже хотілось потиснути начальникові руку.

Жінка в шкірянці сказала:

— Товариші, зараз скаже до вас слово начальник будівництва.

Гурт мовчав. Жінки сиділи навпочіпки або на клунках,— їм було незатишно і невигідно. Страшна несправедливість розвалила їхні домівки, зруйнувала життя, розкидала сім'ї. Потім вони мучились дні і тижні в ешелонах. І от вони вночі в степу, на голій землі проти неосяжного, холодного неба. Сузір'я стояли на небозводі не так, як над рідною хатою. Це були поспіль селянки — затруджені, немолоді. В їх поглядах не світилось зараз нічого, крім безутішної туги. Вони безпомічно і розгублено озирались. Довкола, скільки сягне око, була тільки пустеля, праворуч і ліворуч здіймались невивершені цегляні мури. Мури були вже на людський зріст, і на їх гребенях у цю пізню пору не припинялось життя: сквапними руками до цеглини клалась цеглина і мерщій заливалась рідким цементом. За стінами вже не видно було пустельного горизонту, він виднівся тільки в прольотах — далекий, моторошний цієї передранкової пори, коли повний місяць на заході стелив видовжені чорні тіні. На рівній поверхні степу ці місячні тіні були такі довгі,

Wondershare PDFelement

що не видно було їм кінця: голова тіні начальника заламувалась за дюну, під його ногами ворушились голови жіночих тіней, що викладали пруг стіни в іншому кінці будівельного майдану. Вся просторість околишнього степу, як велетенський екран, рябіла чорним і білим, двигтіла рухливими плямами, ворушилась — жила.

— Товаришки! — сказав начальник,— ви з України, тож дозвольте мені, як землякові, озватись до вас нашим рідним словом.

— Ой! — скрикнула істерично якась жінка з гурту.— Ой!

Жіночий гурт заворушився, застогнав, кілька жінок схлипнуло, кілька скрикнуло — і нагло всі півста жінок заплакали вголос, затужили, заридали ридма. Горесний плач забринів над просторами безкрайого степу, задзвенів серед ночі під зоряним небесним шатром. Півста жінок голосили, вхопившись за голови, хилячись долу лицем, сплескуючи руками у відчаї.

— Товариші! — закричав начальник, здійнявши руки, закликаючи до спокою, але це було марно, його голос тільки підбурив жінок, і ридання їхні сплеснули ще з більшою силою.

Я мерщій пішов геть. Груди мені стисло, дихання перехопило. Я біг геть, кленучи себе, сам не знаючи за що. Я був як дитина, яка кидається на лиху людину, що зобидила її матір. Мені треба було кинутись на війну, щоб убити війну.

За інструментальним, з надвітряної сторони, гомонів гурт людей. Дві жінки в білих лікарських халатах швидко перев'язували рожевими бинтами руки кільком дівчатам; кілька стояли вже перев'язані, кілька з закривавленими долонями чекали черги. Я підійшов ближче, щоб довідатись, чому зразу стільки поранених рук?

Це була бригада склярів. Вони звечора склили дах над виведеними вже стінами інструментального. Мороз при землі був градусів з десять, але там, у кількох метрах вище землі, він сягав двадцяти. На морозі та вітрі руки склярів примерзали до скла,— скло доводилось одривати разом із шкірою на долонях та пальцях. Але вони були запеклі, ці дівчата, і була війна, а вони дістали бойове завдання, бо ж верстати могли іржавіти просто голого неба від нічного інею та вранішньої відлиги,— і дівчата-склярі не зійшли на землю, доки не засклили весь дах.

Я поглянув угору. Над інструментальним височів гостропругий дах,— звичайний цеховий дах з великих покартованих дрібними шибками рам. У кожній гратинці стояло скло, і проти низьких, поземних променів місяця кожна шибка іскрилась зеленим бенгальським вогнем.

Дівчата кривились від болю — так же страшно пекло обдерті долоні,— але смішливо пхикали і перекидались задьористими, в'їдливими словами.

О шостій вечора я передав начальникові на розгляд мої пропозиції — рисунки типового житлового бліндажа з усіма розрахунками та обчисленнями.

— Спасибі,— сказав начальник.— Дуже добре, що не забарились. Я покличу вас завтра вранці.

Він хотів відійти, але я спинив його.

— Товаришу начальник,— сказав я,— пробачте, що докучаю, але скажіть, як вам пощастило заспокоїти жінок?

— Яких жінок? — здивувався начальник.

Я нагадав.

— Пригадую,— сказав начальник.— Хіба це було цієї ночі, а не минулої? — Він посміхнувся.— Вони вже на роботі. Носять цеглу. Робота аж кипить у їхніх руках! Ідіть. Я покличу вас завтра вранці. На добраніч.

Але я пішов до Майбороди. Я перехопив його, коли він брів до намету.

— Слухай,— сказав я,— ми можемо поїхати зараз. За півгодини машини підуть на станцію. До ранку ми повернемо назад.

Майборода пожвавішав:

— Значить, згода?

Я не відповів, і ми мовчки поспішили до вишки начальника. Тепер вишка ледве виднілась над стінами і дахом інструментального корпусу. Під вишкою стояло кілька машин,— шофери готували їх до від'їзду.

Ми забрались на одну з машин і за кілька хвилин рушили.

Десять днів тому я їхав сюди,— як же змінився степ за ці десять днів! Впрост через сіру глину пустелі пролягла вибита автомашинами глибока колія,— вона в'юнилась до гір, неначе мотузка, що прив'язує будівництво до підгірного міста. Гори здіймались назустріч нам, фіалкові в вечірньому присмерку; небо над ними було чисте і синє; зимова, біла смуга снігів спустилась до самої підошви; чорна смуга лісів потопала в мороці. Під горою вже западала ніч.

— Начальник призначив мене архітектором житлового сектора,— сказав я Майбороді, коли ми проїхали з півдо-

роги,— я подав йому проект житлового бліндажа. Можна будувати, але я не можу лишатись тут.

Майборода не відповів нічого, тільки легко потис мені лікоть,— ми стояли за кабіною на платформі і на кожній петлі нас кидало від борту до борту. Дорога петляла, обминаючи висхлі озера, тут і там понад дорогою групки людей возились з жердинами, штативами та рулетками,— тріангулятори провадили розбивку майбутньої залізничної колії, що мала зв'язати станцію з будівництвом.

Уповноважений на станції прийняв нас зразу, але не запросив сідати.

— В чому справа? — запитав він. Він кудись поспішав, надів уже кашкет і підтягав портупею.

— За нашими відомостями,— сказав я,— у вас провадиться запис у партизанські загони на Україні.

Уповноважений подивився на мене, на Майбороду, скинув кашкет, розстебнув портупею і сів.

— Хто ви такі? — запитав він.

Ми відповіли.

— Чому ви не звернулись до вашої парторганізації?

Ми перезирнулись. Ми не знали, що треба звертатись до парторганізації.

— Ви — члени партії?

Ми були безпартійні.

Уповноважений попросив пред'явити документи.

Ми вийняли документи і простягли йому. Уповноважений коротко глянув на наші папери і поклав їх перед собою.

— Хто з вас Майборода? Ви закріплені за оборонним будівництвом. Я не можу вести з вами ніяких розмов, раз ви заброньовані. Ви повинні працювати на вашому посту.

Майборода зблід. Він хотів щось сказати, але уповноважений перебив:

— Я не можу вести з вами ніяких розмов. Ви можете звільнитись з будівництва тільки через Наркомат оборони.

— Я хочу в партизани! — простогнав Майборода.

Уповноважений посміхнувся. З виразу обличчя Майбороди він розумів, що завдає йому біль.

— Дорогий мій,— сказав він,— оборонне будівництво — це фронт. Кожний робітник на оборонному будівництві потрібний не менше, як боєць на фронті.

— Ти мене не агітуй,— сказав Майборода загрозливо,— я вже наагітований.

Уповноважений потис плечима. Слова і тон Майбороди шокували його.

— Я хочу в партизани! — мало не закричав Майборода.— Я не можу тут! Мені ніхто не може заборонити. Я вже просився в армію, і мені відмовили...

— От бачите! — сказав уповноважений.

— Але в партизани мені ніхто не в праві заборонити. А коли б я зовсім не виїхав і зостався там?

Уповноважений знову потис плечима і одсунув від себе документи Майбороди.

— Тоді я втечу! — закричав Майборода.

Уповноважений поглянув на нього серйозно:

— Тоді ви будете дезертиром.

Майборода скипів, але захлинувся, гірко махнув рукою, і очі в нього почервоніли.

— Я не можу нічого зробити для вас, товаришу,— лагідно сказав уповноважений.— Поговоріть у себе в парторгані зації, з начальником будівництва, нехай звернуться до Наркомату оборони, якщо ви не потрібні на будівництві.— Потім він обернувся до мене.— Ви теж завербовані на будівництво, але з вашої картки я бачу, що ви так і не оформлені за ці десять днів. Хіба вам не знайшлося діла?

— Мене не можуть використати за фахом,— сказав я,— а на чорну роботу не хочуть ставити.

— Ви архітектор?

— Архітектор.

Уповноважений посміхнувся:

— Я не дуже розуміюсь не архітектурі, але гадаю, що, справді, архітекторові важко знайтися на такому будівництві. Раз ви не оформлені через сектор кадрів і не заброньовані, я можу говорити з вами, але...— уповноважений глянув на мене, як мені здалося, насмішкувато,— але ви ж розумієте, що партизанські загони — це є партизанські загони? — Критичним оком він оглянув мою постать.— Чому вас не покликано до армії?

Я кивнув на моє свідоцтво про звільнення від військового обов'язку:

— Мене визнано негодящим.

— Що у вас?

— Я хворів нирками.

Уповноважений розгорнув посвідку і подивився в статтю.

— Ах, у вас одна нирка, а друга вирізана? Який же з вас може бути боєць?

Він відклав мої документи і неуважно поглянув на мене.

— Як хочете. Я можу записати вас і доповісти начальнику.

— Я прошу вас! — сказав я. Потім я повторив аргумент Майбороди: — А коли б я зостався там і сам пішов у партизани чи став диверсантом? Кому яке діло до моєї нирки?

Уповноважений неохóче присунув до себе чорнильницю, взяв перо і вийняв з теки аркуш паперу. Це був бланк анкети.

— Ви не заперечуватимете, коли я опитýватиму вас при вашому товаришеві?

— Навпаки. Ми вирішили їхати разом.

Уповноважений посміхнувся:

— Друзі?

— Друзі.

— Сідайте. Ваше прізвище.

Я назвав. Потім я відповів на всі запитання про вік, стан батьків, соціальне походження. Це була довга й марудна анкета з запитаннями, що робив я і що робили мої батьки до першої світової війни і в війну громадянську, з повним переліком всієї моєї рідні і відомостями про родинні й дружні зв'язки за кордоном. Але мені було легко: рідних я мав зовсім обмаль, а знайомств за кордоном ніяких. Уповноваженому було нудно записувати такі трафаретні і нецікаві відомості. Він не поспішав і чітко виводив всі мої «так» та «ні». Майборода зітхав у кутку біля вікна.

В кінці анкети запитувалось про знання мов.

— Українська, російська, польська, французька і німецька,— відказав я на це запитання.

Уповноважений миттю поглянув на мене, і перо його раптом почало швидко бігати по графах анкети.

— Німецькою тільки читаєте чи й розмовляєте?

— Розмовляю вільно, читаю й пишу.

Перо уповноваженого шпарко нотувало мої слова. Він пожвавішав і позирав на мене привітно. Посміхаючись, він простяг мені аркуш анкети через стіл.

— Підпишіть.

Я підписав.

Він узяв з моїх рук і в кутку анкети написав навскоси якусь резолюцію.

— Тепер ще заяву, власною рукою.— Він простяг мені папір і перо.— Коротко, без подробиць і клятв. Фотографії зробить наш фотограф. Будь ласка.

Я написав заяву і віддав її уповноваженому. Він весело

подивився на мене і знову в кутку заяви навскоси написав якусь резолюцію.

— Все в порядку! — сказав він весело і поклав анкету з заявою до своєї теки; теку закрив і прихлопнув зверху рукою.— Завтра вам виїздити.

— Куди?

Уповноважений засміявся:

— А цього я вже вам не скажу. Тут вже починається військова таємниця, товаришу архітектор.— Він знову засміявся.— Тепер вам треба звикати до військових таємниць. Віднині все ваше життя — суцільна військова таємниця. Медична комісія огляне вас ще сьогодні і, я думаю, що там не буде ніяких непорозумінь з вашими нирками. Добренько попрощайтесь з товаришем, вам довго не доведеться з ним листуватись.

Мені стало трохи не по собі, і я запитав ні до чого:

— А як же начальник, якому ви мали доповісти?

— Я і є начальник,— сказав уповноважений,— вашу заяву прийнято. Після медичної комісії ви одержите літер і сухий пайок на дорогу. Переночувати можете тут. Попрощайтесь з товаришем.

Він обернувся до Майбороди, що стояв, тоскно вичікуючи, і простяг йому руку.

— Бувайте, товаришу Майборода!

Майборода мляво прийняв його руку.

— Та не журись же, козаче! — сказав уповноважений і вдарив Майбороду по спині.— Може ж, тебе відпустять. Наздоженеш архітектора на курсах і ще разом повоюєте в степах і лісах України. Бувай! У вас є якісь речі, багаж? — звернувся він знову до мене.

— Тільки рюкзак.

Уповноважений зняв трубку з телефонного апарата:

— Воскобойник? Це я. Ти коли завтра на будівництві?.. Ага, чудесно. Заскочиш до бригадира монтажників, Майбороди, і візьмеш в нього рюкзак архітектора. І до дев'ятої привезеш сюди. От і чудово.— Він поклав трубку.— Ну, ну, п'ять хвилин на прощання — і повертайтесь сюди, підете на медкомісію.

Ми вийшли з Майбородою, і за дверима стали ні в сих ні в тих.

— Отака історія,— сказав Майборода. Він перемовчав, потім вилаявся довгою лайкою.

Ми стояли один перед одним, не знаючи, що сказати. На пероні вокзалу було порожньо. Світилися зелені й чер-

воні вогники на стрілках. Шипів високо над головою газожаровий ліхтар. Рідкі сніжинки поколювали лице і зразу танули, тільки торкнувшись щоки.

— Бувай,— сказав Майборода,— може, колись десь зустрінемось. Війна!

Він потис мені руку, міцно і довго, криво всміхнувся і пішов геть.

За кілька кроків він спинився і через плече гукнув ще до мене:

— Ну, щоб я здох, коли не наздожену тебе!

Він вийшов за смугу світла і зразу пропав у пітьмі, що огортала станцію зокіл.

Я стояв один. Я набрав повні легені повітря, щоб заспокоїти биття серця,— повітря було морозяне, свіже. Воно пахло пустелею,— я вже розпізнавав цей дух. Я б розпізнав його тепер з-поміж тисячі інших пахощів.

Якийсь час я дивився ще в той бік, де зник Майборода. В тому напрямі, за багато пустельних гін, мурашіло, ворушилось, двигтіло будівництво. Чорний морок пустелі поглинув його. Ще годину тому я був там, на майданчику. Але зараз, в цю хвилину, його вже не було, не було зовсім, неначе ніколи й не було раніше. Неначе я побачив тільки фільм.

Я нашкріб в кишені махорки і вийняв клаптик паперу. Це був останній клаптик від Ольжиної телеграми. Я скрутив цигарку і закурив. При світлі вогника на цигарці я бачив літери тексту: «Я повернулась пробачте спасибі прощайте Ольга Басаман». Слова згорали потроху після кожної затяжки. Згоріло «я повернулась», згоріло «пробачте спасибі», згоріло «прощайте». Нарешті, згоріло і — «Ольга»...

ОЛЬГА, І

1

Ольга йшла цілий день, і йти було важко, бо ремені рюкзака муляли плечі і дуже боліли ноги через незвичку ходити босоніж. Але Ольга йшла і оступалась з дороги тільки тоді, як назустріч траплялись танки чи панцирники. Тоді Ольга притьмом падала у кювет, припадала щільно до вологого риштака, перележувала, поки затихне гуркіт, а тоді зводилась і знову брела спроквола далі на захід, назад

до загарбаного рідного міста. Вирішення повернутись виникло нагло, але воно було категоричне.

Коли вчора ввечері на розбомбардованій колії біля ешелону — останнього ешелону, що пробивався на схід,— Ольга прилягла перепочити, вона знала, що йде на схід. Вона зовсім вибилась із сил і лягла на землю навзнак, випростала зморене тіло і дивилась бездумно в небо. Вже западав присмерк, пригасав багряний захід, небеса темнішали і холонули на очах, в зеніті вже загоралися зірки. Ольга не почувала ні туги, ні горя, ні одчаю,— тільки боліло все тіло. Але вона знала, що це вже останнє фізичне зусилля, що зараз вона сяде в ешелон і їхатиме так довго, що буде коли відпочити. Ольга перележала бездумно, в душевній порожнечі кілька хвилин — не перепочила, а лише передихнула,— тоді звелась і попростувала до голови поїзда, до місця ремонту, щоб додати і своєї посильної допомоги. Поїзд був тісно набитий людьми, але люди принишкли, прибиті горем, суворі й мовчазні, лише де-не-де плакали діти. Ольга майже проминула весь поїзд і підійшла до місця робіт, коли раптом вона почула:

— Ольго! Це ви?!

Це був неголосний поклик, та Ольга зразу впізнала голос. Цього голосу вона не чула вже понад п'ять років, але вона впізнала б його ще через п'ять. Ольга пішла швидше, чимдуж,— щоб втекти від цього голосу, щоб не почути його більше, щоб забути, що вона його почула. Та за кілька кроків Ольга зразу повернулась і швидко пішла назад,— до вагона, з якого пролунав голос.

— Це ви, Ольго?!

На дверях теплушки стояв її вітчим.

Ольга спинилась, і кілька секунд вони мовчки дивились одне на одного. Крізь сутінки Ольга добре бачила вітчима. Він був блідий, його формена тужурка залізничного інженера була застебнута абияк. Ольга відчула, як усе в ній холоне.

— Мама тут? — нарешті запитала Ольга.

Вітчим не відповів. Крізь сутінки Ольга побачила, як він опустив очі долу.

— Де мама?

Вітчим мовчав.

— Вона виїхала з дітьми? Куди вона поїхала? Дайте мені адресу.

— Мама не виїхала...— нарешті сказав вітчим.

— Що? — перепитала Ольга.

— Вона й діти залишилися...

Щось обірвалося в Ользі в ту секунду. Все: ешелон, набитий людьми, поле з невикопаними з почорнілою гичкою буряками; небо в сивих обложних оболоках — все раптом зробилось далеке, стороннє, не своє.

— Мама... залишилася? — задихнувшись, ледь чутно перепитала Ольга.

Вона дивилася на вітчима, вітчим дивився на неї.

— Мама хворіє,— прошепотів вітчим,— і діти теж хворі... Вони б не витримали тепер. А раніше мама не хотіла, бо не вірила, що трапиться так... Я сьогодні дістав наказ — виїздити з моїми людьми за годину...

Ольга дивилась на вітчима, на його чуже обличчя — і земля хиталась під нею. Мама — в місті! Мама залишилась сама, з хворими дітьми — в місті під німцями...

Ольга пішла від мами п'ять років тому, коли їй було вісімнадцять. Вона навмисне на якийсь час виїхала учитись до іншого міста, а коли повернулась закінчувати інститут іноземних мов та курси стенографії, їй тільки інколи траплялось побачити маму на вулиці. Ольга була проти одруження мами. Вона розуміла, що мамі важко самій, що мама хоче любити і що мамі передчасно закопувати в старощі своє молоде життя. Але новий батько — вітчим — був їй немилий, несимпатичний. Вітчим мав дочку, маленьку Валю,— Владик від мами народився пізніше,— і вітчим без міри любив свою дитину, а Ольгу — так Ользі вчувалося — поставив нерівнею. І мама стерпіла це! Цього Ольга знести не могла. І Ольга вирішила жити окремо, самостійно.

Ольга подивилась на вітчима темним поглядом — і пішла. Пішла не до голови поїзда, а до хвоста — до міста, назад.

— Ольго! — гукнув вітчим.

Ольга не озирнулась.

Але за кілька кроків Ольга спинилась, вийняла з сумки блокнот, видерла картку і написала кілька слів. Тоді вернулась до вагона. Не дивлячись на вітчима, Ольга простягла йому папірець.

— На першій станції, де працюватиме телеграф, одправите цю телеграму,— холодно сказала Ольга,— в кінцевий пункт слідування ешелону.

— Я не зміг залишитись, Ольго,— сказав вітчим тихо,— ви ж розумієте: мені наказано їхати, я не порядкую собою...

— Ще б пак!— визивно сказала Ольга.— Бракувало б ще, щоб ви залишились та перекинулись до німців на службу!

Не кажучи прощального слова, Ольга повернулась і пішла. Вона не сказала, що вона повертається до мами, до дітей вітчима, але вітчим це зрозумів.

— Ольго! — сказав він стиха, але Ольга почула його,— доглянь, захисти їх, Ольго!..

Під містом Ользі довелось довго лежати в кюветі, поки проходили передові частини гітлерівців. Потім Ольга зійшла з шляху і пішла спочатку переярками, узліссям міського парку, тоді глибоким яром крізь хащі молодої розсади дереворозплідника. Тут часто й рясно падали снаряди і вибухали, викидаючи вгору молоді деревця, але людей тут не було, і йти було зовсім безпечно.

Ольга дуже турбувалась тим, як вона перейде мало не через півміста з краю в край, добираючись до свого помешкання над рікою. Але, навдивовижу, пробиратись містом було зовсім легко. Місто стояло немовби порожнє,— з вікон будинків ніхто не визирав, і під'їзди були широко розчинені. На спорожнілих вулицях лише зрідка — на перехрестях — траплялись групи німецьких автоматників, здебільшого там, де громадились протитанкові їжаки та лежали мішки, прикриваючи кулеметні гнізда. Два місяці тому Ольга теж брала участь у спорудженні цих загорож — на випадок, коли б фашистам пощастило прорватись близько до міста. Ці загорожі мали спиняти наступ,— крізь них фашисти не повинні були пройти. Тепер на мішках з землею сиділи німецькі автоматники, про щось заповзято між собою гомоніли, інколи навіть співали, вільно курили, а коли їм здавалось, що з вікна чи під'їзду сусіднього дому хтось визирає,— вони, не сходячи з місця, давали туди кохтось визирає,— вони, не сходячи з місця, давали туди кортку чергу з автомата. Тоді Ольга забігала за будинок, у під'їзд чи в двір, перебігала подвір'ям, обходила барикаду і йшла собі далі.

До рогу Набережної Ольга дісталась зовсім легко, як запав повний присмерк, а місяць ще не зійшов. З Набережної вона чула багато голосів — гучну гутірку незвичною для вуха німецькою мовою. Очевидно, біля річки та зірваних мостів зійшлося чимало німецьких солдатів. Але тут, за рогом, не було нікого, і будинок номер сімнадцять стояв тихий і мовчазний.

На всякий випадок Ольга не пішла з парадного, шмигнула в підворіття і попід стіною обережно скралась до чор-

ного ходу. Це було дуже образливо — скрадатись до власного дому, як злодій.

Будинок і справді був зовсім порожній, як і вчора. Ольга поночі, напомацки зійшла на другий поверх. Вона не лічила кроків і навмання дійшла до своєї кімнати. Двері стояли незамкнені — як їх вчора покинула Ольга. Крізь розчинене вікно сотало тьмяне зоряне світло. Ольга відчувала присутність своїх меблів і речей. Вона була в своїй кімнаті.

Ольга похапцем замаскувала вікно, дістала з шухляди свічку і засвітила.

В кімнаті все було так, як залишалось минулого ранку: ліжко акуратно застелене, стільці на місцях, і підлогу заметено,— до кімнати ніхто не заходив. Все було так самісінько, як завжди, все було незмінно, але все було наче несправжнє. Ольга машинально розібрала рюкзак, поклала на місце всякий дріб'язок, машинально роздяглась, умилась і накинула свій халатик.

Було зовсім тихо, і Ольга була сама. Тихо в кімнаті, тихо в цілому порожньому будинку, тихо і на вулиці,— лише інколи десь там чи там деренчала коротка черга автомата та струшували повітря короткі, гримливі вибухи.

Ольга лягла на канапу, обличчям у подушку, і думала, що заплаче. Але вона не заплакала. Тоді вирішила, що треба подумати — що ж буде далі? Але вона не вміла про це думати. Гули потомлені ноги, боліло зморене тіло, і найкраще було б зараз заснути. Але й заснути вона не могла.

Так, в прострації, Ольга пролежала годину чи дві. Потім під вікнами рясно загупали чоботи і залунала команда. Це привернуло Ольжину увагу, і вона підвелась. Вона погано розчувала вигуки, та все-таки зрозуміла, що команда подається до розквартирування. Німці мали зайти в цей будинок.

Ольга кинулась — це був перший її свідомий порух — і мерщій загасила свічку. Вона тремтіла і ніяк не могла спинити це огидне тремтіння,— тремтіли ноги, руки, все тіло. Вона чула, як чоботи гупають у вестибюлі, як човгають по сходах угору, як зарипів паркет на другому поверсі і залунали голоси, вільно перегукуючись. Щось впало, і забряжчало розбите скло.

Здатність мислити вже повернулась до Ольги: вони зараз зайдуть сюди!

Ольга похапцем чиркнула сірником і засвітила свічку: не дай боже, щоб вони ввійшли в темноті — Ольга повинна

бачити небезпеку! Вона запахнула халатик і стала посередині кімнати саме тієї хвилини, як у двері грохнув важкий удар. Але двері замкнені не були, вони рвучко розчинились навстіж — і людина, що загилила в двері надміру, поточилась Ользі до ніг. Манірки, патронташі і всяка інша амуніція гучно забряжчала на ньому.

Гітлерівець відсахнувся — він був вражений нежданим світлом, наглим видінням жінки в халатику серед кімнати у цьому порожньому домі. Він похапцем виставив перед собою напроти Ольги автомат і зарепетував:

— Генде гох! Генде гох!.

Але Ольга не могла звести руки догори, бо халатик був без застібок, а пасок вона забула у ванній. Вона не могла виконати наказ і пустити поли халатика. І гітлерівець міг її за це вбити зопалу.

— Генде гох, фрау, генде гох!

Ольга добре розуміла німецьку мову, вона вміла вільно сказати прості слова, але чомусь — скоріше з гордощів, аніж з хитрощів — вона вирішила, що мусить удавати, неначе не розуміє німецької мови. І вона стояла, як була, загорнувши поли халатика, притиснувши їх руками до грудей.

Тоді солдат, не знімаючи правої руки з спуску автомата, ліву підняв угору і продемонстрував Ользі, чого він від неї жадає.

Ольга заперечливо похитала головою і кивнула на свій халат.

Солдат збагнув і весело засміявся. Це був здогадливий і смішливий німець. Він махнув лівою рукою — мабуть, дозволяючи Ользі не виконувати наказу,— але швидко глянув довкола на меблі, на ліжко, на стіл — мабуть, перевіряючи, чи не заховано десь небезпеки. Небезпеки він не виявив і опустив автомат.

— Зброї нема? — запитав він.

Ольга зрозуміла, але вдала, що не розуміє, і всміхнулась. Їй було гидко, що вона всміхається, але вона не могла не всміхатись — це була нервова посмішка, якою вона не володіла. Солдат непохвально похитав головою, тоді простяг руку, зігнув палець і вдав, що тисне гашетку пістолета. Він запитливо поглянув на Ольгу і з запитанням заперечливо похитав головою. Він допитувався, чи нема зброї.

Ольга теж заперечливо похитала головою.

Солдат підійшов до шафи, розчинив її і вільною рукою перебрав сукні на вішалках, потім кінцем автомата подлу-

бався в білизні. Тоді підійшов до комода, до буфета, висунув шухляди, розчинив дверці — заглянув скрізь. Зброї ніде не було. Не було її і під ліжком та за канапою. Тоді він спинився перед Ольгою і, вже зовсім заспокоєний, показав їй один палець.

Ольга не зрозуміла.

Солдат тицьнув пальцем на неї, показав один палець і запитливо глянув на Ольгу. Він питав, чи Ольга сама.

Ольга потвердливо кивнула.

Солдат тицьнув пальцем в груди собі, знову показав один палець і потім кивнув окола. Він хотів сказати, що спиняється тут також один.

Ольга потисла плечима.

Було тихо в кімнаті, тільки потріскувала свічка, вони стояли одне проти одного і розмовляли на мигах, неначе глухонімі. Це було безглуздо й смішно. І Ольга всміхнулась.

Німець засміявся вголос.

— Я буду тут ночувати,— сказав він.

Потім скинув з плечей сумку і кинув її на Ольжине ліжко.

— Тут,— сказав він.

Ольга скривилась. Німець зрозумів, зняв свою торбу і кинув її на підлогу. Потім взяв ковдру за ріжок і одкотив її. Ольга заперечливо похитала головою.

Хвилинку німець пильно вдивлявся в Ольгу, потім узяв подушку й ковдру з ліжка і переніс на канапу. Його погляд впав на дверці за ліжком, і він запитливо глянув на Ольгу. Але Ольжиного погляду він не зрозумів і штовхнув двері носком. Виставивши перед собою автомат, він обережно заглянув за двері — до ванної. Потім він переступив поріг, і Ольга почула, як він покрутив кран. З крана побігла вода. Німець радісно свиснув. Він не сподівався, що потече вода. Ольга чула, як він поставив автомат. «Тепер він беззбройний»,— мелькнула в Ольжиній голові думка, але вона не зробила жодного висновку. Ольга почула, що солдат почав скидати амуніцію. Потім він зафиркав під струменем води.

Ольга стояла посеред кімнати, як і раніше. Весь день, ідучи сюди, Ольга намагалась уявити собі, як вона побачить першого гітлерівця, як він зайде до неї в кімнату,— і не могла цього собі уявити. Вона тільки думала, що це буде страшно і невідомо чим закінчиться. Але от він увійшов — справді невідомо було, чим все це закінчиться,— але

страху Ольга не відчула. Вона тільки чула, як фиркає він під струменем води, як він бере її мило з мильнички, як брязнув її щіточкою для нігтів. Потім він візьме її рушник..

Дрож огиди перебіг Ольжиним тілом. Вона не зможе більше втиратися цим рушником...

Солдат весело й заповзято фиркав в умивалці, а Ольга далі стояла непорушно серед кімнати, і її свідомість помалу поверталась до життя. Фашисти на кожній вулиці, в кожному домі. В тисячах домів вони зараз умиваються, беруть мило, щіточки для нігтів, утираються рушниками. Вони житимуть у цих домах, спатимуть у ліжках, їстимуть з посуду, порядкуватимуть у квартирах, наказуватимуть господарям вимести після них сміття і попрати їхню білизну. Вони вимагатимуть, щоб було виметено чисто і щоб білизна була випрана добре. Вони почуватимуть себе господарями...

Ольжине серце тоскно занило.

Гітлерівець закінчив умиватись і повернувся до кімнати. Він весело посміхався. Він був мокрий по пояс і з насолодою розтирався своїм власним рушником.

Гітлерівцеві було років під тридцять. Блакитноокий, з білявим чубом, тепер — без каски і без мундира — він все ж таки був достоту німець,— саме такий мав бути німець, хоча Ольга ніколи раніше й не бачила німця так близько. Він вештався по кімнаті то за тим, то за сим; полум'я коливалось на свічці, тінь німця теж колихалась то на одній стінці, то на другій, то через підлогу, то раптом на стелі — і вони з тінню вдвох вщерть заповнювали цю кімнату. Ольга далі стояла посередині.

Гітлерівець нарешті сів на канапу і скинув чоботи. На ногах в нього були кольористі, брудні і подерті шкарпетки. Він одвернувся, стягнув шкарпетки так, щоб Ользі видно не було, зіжмакав їх і сунув у халяви чобіт. Потім швиденько знову пішов до умивалки. Ольга чула, як він, підстрибуючи на одній нозі, підставляв другу під струмінь. Вода була холодна, і німець грайливо зойкав і верещав. Потім він крекнув, витираючи ноги. Чим же він витирає ноги, коли його рушник залишився в кімнаті, акуратно розвішаний на бильці стільця? Гітлерівець вийшов за хвилинку і так же акуратно повісив на друге бильце Ольжин рушник.

Босими ногами, лишаючи на паркеті вологі сліди, він підійшов до своєї сумки, розстебнув її і вийняв пару легеньких пантофель. Він сів, присунув ногою ближче

стілець, обтер Ольжиним рушником підошви, сунув ноги в капці,— і звівся.

— Будь ласка,— сказав гітлерівець,— нехай фрау сяде, бо я почуваю себе ніяково.— Він зробив жести, якими тлумачив свої слова.

Ольга не рушила з місця. Гітлерівець потис плечима і скинув штани. Потім вийшов за двері, витрусив штани, акуратно склав їх і повісив на спинку стільця. Він був тепер тільки в трусиках — коричневих трусиках з довгими холошами, майже до колін.

Гітлерівець спинився за два кроки перед Ольгою, весело посміхався і оглядав Ольгу з ніг до голови. Ольга відчула, що мимоволі червоніє. Це було страшно соромно, що вона червоніє,— і Ольга зненавиділа себе. Вона взагалі ненавиділа себе, що стоїть отак серед кімнати, що не знає, що їй робити, що розгубилася, що досі не сіла і не почуває себе вільно, що думає над тим, як їй повестись. Але гітлерівцеві вподобалось, що Ольга зашарілась, і він зареготав.

Ольга одвела очі, та гітлерівець, все розглядав її, посміхаючись, цілком задоволений, очевидно, з усього на світі: з переможного маршу гітлерівських військ через весь європейський континент, з свого перебування в завойованому місті, яке він сам і завоював, з несподіваної ночівлі у вигідних умовах, з купання під струменем холодної води, з стрункої дівоцької статури в халатику перед ним.

Раптом гітлерівець підморгнув Ользі і підніс вгору великий палець правої руки.

— Гундер зібціг! — сказав німець.

Ольга не зрозуміла. Гундер зібціг — це означає «сто сімдесят». Що він хотів виповісти цим «сто сімдесят»?

Гітлерівець зайшовся грайливим реготом і потрусив перед собою — знизу вгору, знизу вгору — долонею з одхиленим сторчака пальцем.

Ольга зрозуміла. Кров ще дужче вдарила їй в лице. То був, мабуть, інтернаціональний, специфічний жест. Точнісінько такий жест — великий палець сторчака — роблять і вуличні донжуани, коли хочуть відзначити високі якості побаченої красуні. Сто сімдесят сантиметрів — величенький, як на жінку, зріст — то, мабуть, було межівне визначення жіночої вроди у німецького вуличного донжуанства.

Ольга зробила два кроки назад, але їй стало погано від думки, що вона перелякалась, і вона сіла в крісло. Якщо цей тип торкнеться її, вона вдарить його — будь-що-будь, Ольга знала, що вона так зробить.

Але гітлерівець тільки знову засміявся і похилив голову, пристукнувши капцями:

— Будь ласка, фрау, прошу пробачити мені, що стою перед фрау в самих спідніх, але ж мундир мій після бою брудний, і я вважаю, що краще чисте тіло, аніж брудний одяг. Фрау не розуміє мене? Дуже жаль.

Ольга вирішила вдавати, що не розуміє нічого.

Тоді гітлерівець розвів руками і пішов до канапи. Він поклав автомат, заліз під ковдру і одкинув голову на подушку. Приязно посміхаючись, він дивився на Ольгу. Було зовсім тихо в кімнаті, тільки свічка потріскувала та скрапував на стіл стеарин. Десь близько продеренчала коротка автоматна черга. Десь далі глухо відлунювала артилерійська канонада. Але це було не менше, як кілометрів за двадцять. Фронт зразу відкотився далеко. Тепер всюди були фашисти.

— Фрау! — почула Ольга голос.

Ольга озирнулась.

Гітлерівець дивився на неї примруженими очима — в зіницях у нього блимав якийсь знак.

— Фрау! — повторив він тихо і одкотив ріжок ковдри.

Він запрошував Ольгу лягти до нього.

Ольга відчула, як затрусились у неї коліна. Вона, мабуть, зблідла. Потім вона, здається, всміхнулась. В усякому разі гітлерівець відповів їй посмішкою — змовницькою й інтимною.

Ольга швидко крутнулась і кинулась геть. Вона розчинила двері — двері ляснули до одвірка, німець щось крикнув,— Ольга вибігла в коридор і побігла. В коридорі було темрява, але Ольга бачила ряд дверей обабіч — вони мерехтіли Ользі назустріч. В коридорі була пустка — всі німці ці пооблягались, ніхто не спиняв Ольгу, але вона не знала, куди біжить і чого. Їй здавалось, що за нею женуться по коридору, і вона розчинила двері на вулицю і вибігла на тротуар.

На тротуарі стояло дві постаті — в касках і з автоматами в руках. Місяць вже сходив, і надворі яснішало — вартові озирнулись на рип дверей, побачили жінку, і один крикнув:

— Вер іст? Гальт!

Але Ольга не спинилась і побігла понад будинком. Вона почула брязкіт зброї позаду, потім заторохтів автомат, і кулі дзизнули через її голову. Ольга інстинктивно прихилась і шмигнула за ріг, у двір. Вона перебігла подвір'я і

завернула за будинок, що виходив на сусідню вулицю. Біля брами вона спинилась.

Серце колотилось і боліло. Ольга втягла в груди повітря — раз і ще раз,— щоб спинити прискорене биття серця. Вона прихилилась до стінки і постояла так кілька секунд. Як він смів, як він смів? Ользі було б легше, коли б він просто кинувся на неї, щоб згвалтувати. Тоді б вона вбила його, задушила, застрелила б його з його ж автомата. Але як він смів — так? Значить, він був певний? Він розраховував на те, що Ольга піде до нього?

Ольга заплакала.

Вона плакала вперше за такий довгий, трудний і страшний день. І вона не могла б сказати, чого вона плаче. Від огиди до чемного фашиста, від образи за поразку на фронті, від утоми після цілоденної мандрівки чи через усвідомлення своєї бездомності — бездомності вдома, в своєму рідному місті?

Ольга плакала і тремтіла — ніч не була холодна, але ж Ольга була в самому халатику, і під халатиком нічого не було. Це був купальний халатик з махрової тканини, синій в золоті жар-птиці. Вона плакала, як дитинка, забута батьками на вулиці, і, як дитинка, схлипувала і приказувала: «Мама!»

Потім Ольга втерла очі крайкою халатика — вузьким золотим півником на бережку широкого синього рукава — і зітхнула на повні груди. Де вже там плакати, коли попереду страшне, невідоме життя...

Ольга вийшла з воріт, перебігла вулицю, перейшла протилежний двір — і знову вийшла на вулицю. Її не затримали ніде,— в дворах не було гітлерівців, вони купчились тільки на перехрестях на протитанкових барикадах. Місцеві мешканці теж не показувались у двори, вони заховались у свої приміщення і щільно позамикали двері. Завойовник і завойовані ще не обізнались...

За півгодини Ольга стала перед дверима маминої квартири — на третьому поверсі в величезному будинку на тихій вуличці, зовсім близько від шумливої Пушкінської. В проваллях прольоту стояла пітьма, важка і задушлива, причаєна й моторошна. Ольга припала вухом до дверей і послухала, перше як постукати три рази. Три рази — то був умовний, родинний стук: так стукала Ольга п'ять років тому, коли поверталась додому. Ольга прислухалась — в квартирі було зовсім тихо, але Ольга знала добре свій колишній дім, і вона розпізнала, що в домі не сплять. Вона

відчула, що в передпокої, зразу по той бік дверей, хтось стоїть і теж дослухається.

Серце Ользі заколотилось, і вона стукнула ледь чутно — три рази. Такого тихого стуку не можна було почути.

На стукіт ніхто не обізвався, але тепер Ольга була вже певна, що її почуто, що по той бік дверей справді стоять і дослухаються, і що стоїть це — мама.

І Ольга постукала вдруге, знову три рази — ще тихше.

— Олю, це ти? — почула вона зразу тихий мамин голос за дверима.

Так питала мама і п'ять років тому, коли Ольга пізно повертала додому.

— Я, мамо,— сказала Ольга.

Двері розчинились, і в отворі Ольга відгадала мамину постать.

Ольга переступила поріг і відчула присутність мами біля себе, зовсім близько. Вона простягла руки і знайшла маму. Вона поточилась до матері і впала їй на груди.

Мама пригорнула Ольгу — і вони заплакали. Вони заплакали так, як плачуть на кладовищі над щойно померлим. Нехай не радість, а горе нарешті знову звело їх, але ж вони знайшли одна одну, вони знайшлися — мати й дочка,— і в їх житті був небіжчик: вмерло життя, в якому вони жили.

— Я знала, що тепер ти прийдеш, Ольго,— сказала мама.

2

Ольга з мамою жили окремо п'ять років. Але, зійшовшись тепер, вони не згадали й словом минуле. І не тому, що кожна з них стороною знала все про життя другої, а тому, що причина їх розлуки — така наче важлива й значуща досі для кожної з них — раптом зробилася зовсім мізерною проти тієї причини, яка знову об'єднала їх. Їхнє з'єднання спричинили події, які були вище за них, які були понад усе, які були найзначніші перед лицем і особистого, і загального життя. Їх звело лихо, і попереду була лише страшна невідомість. У такі хвилини треба бути разом.

— Я залишусь у тебе назовсім, мамо,— сказала Ольга.

— Звичайно, Олю.

І більше про це вони не говорили. Їхнє з'єднання здійснила чужа воля, але, зумовлене страшними подіями, воно виявило затаєні жадання, досі притамовані волею кожної в них.

Ніч вони провели без сну.

Але в величезному мільйонному місті не було, мабуть, і одної дорослої людини, яка б заснула в ту ніч.

Вони то сиділи в передпокої на скринях, дослухаючись до звуків на сходах, то лежали в кімнаті на канапі, вслухаючись у звуки вулиці, намагаючись відгадати, що діється в місті. Але на сходах була мертва тиша, а на вулиці — за рогом на Пушкінській — лише інколи з важким гуркотом проносились якісь залізні потвори. Далеко, в південній частині міста — в районі заводів,— зрідка розлягались лунливі вибухи; і тоді коливалась підлога, сипався тинк зі стелі і жалісно деренчали шибки. То, мабуть, злітали в повітря якісь заміновані військові об'єкти.

На ліжку, посапуючи та сміючись крізь сон, спали діти: семилітня Валя та п'ятилітній Владик. Це були діти вітчима. Але це були — мамині діти.

— Ми довго роздумували, як нам бути,— казала мама.— Василь настоював, щоб їхати всім разом. Я доводила, що це безглуздя і самогубство: діти хворі, і я сама ледве держусь на ногах. І так же не вірилось, що може статись така катастрофа. Не вірилось, Олю, ані на мить... Та, поки ми сумнівались та вирішували, катастрофа сталась.

Ольга слухала мамину мову й мовчала. Не було потреби мамі виправдувати свого чоловіка: все мало бути саме так — тільки так.

Страшне лихо впало на Ольгу, на маму, на всіх людей. Тепер існувало тільки це лихо. Все інше було нереальне і неважливе. Тепер важливим буде тільки те, що прийде завтра й позавтра. Але й завтра й позавтра було неуявне і невідчутне. Тільки холодний жах — жах невідомості і неминучості — стискав Ольжине серце. Що буде?

І Ольга тулилась до мами — ніжно і трепетно, як у дитинстві колись. І — як у дитинстві — їй від того ставало легше. Це було дивне, наївне, але справді реальне відчуття: мама тут, мама оборонить. І Ользі робилось затишно і спокійно.

Вони лежали на канапі без сну, і перед очима в Ольги була тільки чорна пітьма щільно замаскованої кімнати. Ольга не могла побачити нічого, але вона бачила все, як було: овальний стіл посередині під старовинною ажурною з бархатом скатертиною, приземкуватий буфет у ніші і чайний сервіз за скельцями дверцят. На стінах картини: «Беруть вовка» Самокиша та «На полюванні» Перова. Скло на «Беруть вовка» розбила Ольга, коли їй було шість років, і

батько поставив її за буфет у куток. Ольга плакала і обіцяла, що більше не буде... Це був Ольжин дім,— тут вона народилась, тут поминуло її дитинство, звідси вона в муках пішла. Це був її дім все життя, і ще вчора — коли її тут не було.

Але от вона повернулась,— і це вже не був її дім. Це була просто чорна печера, і в цій печері вони з мамою були тільки вдвох — самі на весь світ. І таких печер — чорних і нежилих — було в місті багато тисяч, і в кожній були люди — самітні на весь світ. Що буде завтра? Яке тепер почнеться життя? І чи почнеться життя в рідному місті, загарбаному страшним, лютим нападником?

— Тобі, Олю, не треба було залишатись,— казала мама,— тобі, Олю, треба було йти. Дівчині в твоєму віці не можна було не піти. Ми ж знаємо, які фашисти звірі. Ну як ти могла залишитись?

— Не треба, мамо, про це! — просила Ольга.

Ользі було страшно. Їй справді треба було піти. Не тільки тікати від страху, але йти для того, щоб разом з усіма боронитись проти страшної навали. Як вона могла, яке вона мала право не піти? Це ж було її бажання і її обов'язок — піти. Це — бажання і обов'язок патріота. Вона ненавиділа фашистів, вона їх боялась, але — вона залишилась, щоб жити під ними. Вона не взяла участі в боротьбі проти них. Вона не пожертвувала для боротьби всім своїм життям. Вона — не патріотка. Вона — слабодуха. А спровокований слабодухий може зробитись і зрадником... Жах холодив Ольгу. Для чого вона залишилась? Чому не пішла? Яке вона мала право повернутись?

Потім Ольга намагалась взяти себе в руки. Хіба — відмовитись від свого бажання для того, щоб порятувати матір з дітьми,— це не найвищий вияв громадського обов'язку? Ольга залишилась, щоб бути з матір'ю й дітьми, щоб допомогти їм, щоб оборонити і порятувати їх.

Але Ольга не може сказати цього матері, вона не може признатись мамі, чому і для чого вона повернулась. Вона не хотіла покласти на маму страшний тягар такого признання.

І Ольга мовчала.

Потім мама тихо сказала:

— Спасибі, Олю, що ти прийшла...

Вони пролежали так до ранку, і коли настав пізній осінній світанок, вони не розмаскували вікон, тільки зробили невеличку щілинку. Крізь цю щілинку вони визирали, щоб

побачити вулицю. На вулиці було зовсім порожньо, по ній навіть не проходили патрулі. Місто було покинуте, мертве.

Коли прокинулись діти і треба було їх вмивати та годувати, виявилось, що з кранів не біжить вода. Війна ввійшла в дім. Всі знали, що буде саме так, але ось це сталось — і приголомшило, як катастрофа.

Ольга взяла відра і пішла в підвал,— може, зірвано тільки водонапірну вежу і вода є, тільки не може піти вище над рівень землі?

В прольоті на сходах Ольга зустріла чимало сусідів,— вони теж поспішали в підвал з порожніми відрами. Серед них були знайомі люди, вони знали Ольгу змалку, привітно вітались з нею, коли зустрічались на вулиці, але зараз, перестрівши її погляд, вони знічувались, одводили очі набік і поспішали чимдуж. Вони були не просто переполошені та пригнічені, вони почували себе ніяково, наче винуватими. І Ольга теж почувала себе так: вона спускала очі й намагалась прохопитись, не забалакавши ні до кого. І це було складне почуття: от наші пішли, а ти зосталася...

На порозі парадного Ольга побачила перший труп. Він лежав упоперек сходів, простягши руки до дверей, ногами до вулиці. Це був хлопчик років чотирнадцяти, син юриста з квартири номер дванадцять. Кров загусла в нього на шиї, розламаним лицем він уткнувся в поріг. Куля влучила в потилицю і вийшла через лице.

Люди сахалися трупа, мовчки обходили стороною. Потім спускались у підвал з порожніми відрами і обходили труп удруге, повертаючись з повними: вода у підвалі була. Тільки вона текла не з крана — водогін був зруйнований зовсім: іржаву, руду воду наточували з відливу огрівання: в системі огрівання ще затрималось трохи води.

Ользі зробилось недобре,— вона вперше бачила так близько труп і загуслу, присохлу кров. Їй стало майже млосно, і вона знову почала тремтіти — огидним, неспинним тремтінням, як учора, коли зачула кроки гітлерівців у коридорі...

Потім проминув цей нескінченний — перший — день. Валя та Владик десь зникли, і мама ледве не збожеволіла від страху. Але Валя та Владик швидко знайшлись, з іншими дітьми вони бігали по сусідніх подвір'ях і до Пушкінської. Коли вони, нарешті, з'явились, їх навіть не покарали, бо діти тепер були єдиними вістунами подій. Вони сповістили, що по Пушкінській з будинку в будинок вже ходять фашисти і забирають людей. Кого забирають і за що, діти не знали. І всі, бліді й перестрашені, почали чекати на фашистів.

Гітлерівці з'явились після полудня. Вони почали обхід будинку знизу, і поступово, з поверху на поверх, піднімались вище. Це була не поліція, не жандармерія і не гестапо, а бойова частина: солдати чинили профілактичний обшук, полюючи за відсталими червоноармійцями та зброєю.

Вони ввійшли до квартири — шестеро людей,— один став при дверях, п'ятеро пройшли поспіхом всі кімнати, заглядаючи в закутки та закапелки, зазираючи під ліжка й канапи, штрикаючи багнетами в матраци й тюфяки. Шафи й шухляди привернули їхню увагу: такі дрібні речі, як револьвери чи гранати, могли бути заховані в якомусь мотлосі — і гітлерівці перекидали білизну, розкривали шкатулки і порпались у всякому дріб'язку. Вони забрали чоловічу білизну, не поцікавившись, де її власник, і порозпихали її по своїх торбинках. Єфрейтор взяв мамин золотий годинник, а пізніше виявилось, що зникли також браслетки, обручки й каблучки. Але, виходивши, єфрейтор відкозиряв і перепросив за турботи, а один з солдатів ущипнув Ольгу за щоку. Це трапилось зовсім несподівано — Ольга ніяк не чекала, а він зразу ступив за поріг. Ольга тільки охнула, зблідла, потім кров кинулась їй в лице. Вона мусила вдарити його, затопити йому в пику, але солдат був уже далеко — і Ольга тільки закусила губу. На щастя, мама не побачила — і Ользі від цього було легше.

Після трусу мама зразу злягла — їй стало недобре, і Ольга робила мамі компрес. Валя і Владик тулились до неї і не хотіли ступити від неї і кроку. Потім Владик захотів спати, і його треба було покласти. Потім і Владика, і Валю треба було годувати, а мама лежала зовсім безсила і півпритомна від болю. І Ольга побачила, що тепер і віднині життя двох дітей і мами справді залежить тільки від неї, і голова родини тепер — вона.

Що діялось зараз у місті, Ольга не знала, та й не мала часу думати про це. Її гризла лише одна турбота: чи буде тепер у місті базар і чи функціонуватимуть крамниці,— чи зможе вона купувати для двох малих і одної хворої харчі? Грошей в Ольги не було, про відновлення роботи годі було й думати,— Ользі здавалось, що всяка подібність нормального, організованого життя, в якому є робота, установи, стенографістки, віднині пропала навіки. Ольга не мала реального уявлення, як буде при фашистах, але й не роздумувала над цим. Ольга тільки знала, що не матиме

нічого до фашистів, не скаже до них ні слова, не погляне — фашисти не існуватимуть для неї.

Увечері, коли діти поснули і щойно Ольга сама прилягла біля хворої матері,— раптом у двері почувся стук.

Ольга схопилась. Серце у неї зайшлось. Всупереч німецькому наказу тримати вхідні двері завжди відкритими,— Ольга замкнулась і на замок, і на засув, і на ланцюжок. Але стук був тихий, несміливий — так гітлерівці не стукали.

Ольга вийшла в передпокій і послухала. За дверима було тихо, але нижче і вище на поверхах гримали двері і чутно гутірку. Ольга постояла якийсь час, почекала — стуку в двері не було, їй, певно, здалося — і вона тихо пішла до дверей, щоб розчути, що за гомін на сходах і в дворі. Але тільки Ольга зробила крок, у двері знову постукано — так само тихо, так само несміливо.

— Хто там? — запитала Ольга, прихиляючись до замкової скалубини.

Тихий мужський голос щось відповів, але Ольга не розчула.

— Хто? — перепитала Ольга.

Мужчина відкашлявсь, а тоді заговорив ледь голосніше. Серце в Ольги зайшлось,— з-за дверей линула німецька мова.

— Дуже прошу пробачити мені, моя дорога фрау, але мені визначено стати у вас постоєм.

Ольга завмерла, вона чула, як за дверима, за тоненькою фільонкою, дихала людина, дихала часто і важко, мабуть, після швидкого підйому на третій поверх. І це був німець... Але чому він говорить так тихо, так скромно й ввічливо? Чи не прийом це — звичайний бандитський прийом,— щоб тільки відчинили двері, щоб тільки переступити поріг? Ольга чула гомін на сходах — гупання чобіт, грюкання в двері, зухвальні вигуки, Ольга чула, як двері відчиняються, гучно гримають — і голоси затихають за ними. Гітлерівці були в домі, вони ставали постоєм. Вони поводились впевнено, нахабно і галасливо.

Але німець на площадці за дверима важко дихав і мовчав.

Ольга відсунула засув, повернула ключ і прочинила двері, не знімаючи ланцюжка. За дверима була абсолютна пітьма, але тільки рипнули двері, за ними зразу спалахнуло світло — клацнув електричний ліхтарик — і Ольга побачила в сяйві ліхтарика людину. Невідомий не спрямував

промінь на Ольгу, він обернув ліхтарик на себе і показував себе.

— Будь ласка, пробачте, мені призначено стати постоєм у вашій квартирі,— сказав він тихо, ледве ворушачи губами під вусиками,— я дуже прошу пробачити мені, що турбую фрау в такий пізній час і що приходжу жити непроханий, але що я маю робити? Мені наказано, і я мушу підлягати, а квартир'єр дав мені цей номер квартири. Я дуже прошу пробачити мені.

Він говорив тихо, вуста його кривила ніякова посмішка.

Ольга скинула ланцюжок і відступилася з порога.

Чоловік увійшов — він не гасив ліхтаря — і тепер у передпокої стало ясно. Тепер Ольга бачила свого пожильця. Він був невеличкий на зріст, дещо сутулий, довгасті руки. Він був невеличкий на зріст, дещо сутулий, довгасті руки. Посягали йому нижче кишень у штанях і висли незграбно. Потріпана тужурка, підперезана очкуром, теж звисала як з чужого плеча, а штани збились торбами на колінах. Величезні стоптані бутси — значно більші проти розміру ноги — аж загинались на носках, наче китайські пантофлі.

— Нехай фрейлейн не турбується. Я намагатимусь не завдавати фрейлейн клопоту, я далі не піду...— Він швидцем зиркнув по передпокої і побачив нішу біля трюмо,— я житиму собі тут, у куточку.

Він зробив три кроки до ніші і кинув на підлогу свій рюкзак, плащ, казанок і манірку. Гвинтівки при ньому не було, не було навіть пістолета. Він посувався боком, щоб не стати до Ольги спиною, і Ольга помітила, що він кульгає на праву ногу. І це була не поранена, а зроду коротша нога. Коротай перехопив Ольжин погляд на своїй нозі і зашарівся.

— Я не солдат,— сказав він, скидаючи кепі й вклоняючись по-цивільному,— я тільки гарнізонна служба. Ні, ні! — сказав він, помітивши порух в Ольжиних очах,— я не поліцай! Я тільки шофер у господарській команді. Нехай фрейлейн не страхається мене.

Ольга мимоволі всміхнулась, і Коротай зашарівся ще дужче. Очі його просили пробачення.

Раптом він сказав ламаною російською мовою, роблячи сильний притиск на першому складові кожного слова:

— Тут є Україна, але я, прошу пробачити, не знаю української мови. Я знаю трохи російську мову, і коли пані розуміє російською мовою, я говоритиму по-російському. Пані розуміє мене?

Його мова найменше була схожа на російську, це була суміш української з якоюсь церковнослов'янською, і Ольга зле розуміла її.

Але Ольга сказала:

—. Я розумію вас.

Коротай ще раз вклонився і зробив потугу пристукнути закаблуками:

— Мене звуть Пахол. Ян Пахол із Мукачева. Я чех. І я не наці. Ні! Ні! Я — полонений і засланий сюда на роботи. Пані розуміє мене?

Очі чеха Яна Пахола з Мукачева шукали очей Ольги і заглядали в них смутно й збентежено.

3

На третій день у двері постукав двірник.

— Відчиніть,— сказав він.— Не бійтесь. Це двірник. Я тільки з папірцем.

Він подав Ользі квиток і зажадав розписки.

Ольга взяла папірець, і серце у неї впало, тільки вона поглянула на нього. Це був не звичайний папірець. Цупкого паперу, вузький, довгий — з одривним талоном для розписки. Таких папірців вона ще ніколи не бачила. В правому, а не лівому кутку стояла на ньому печатка і друкований він був тісним і гострим готичним шрифтом. Це був німецький папірець.

Помічник коменданта міста пропонував фрейлейн Басаман Ользі, стенографістці та студентці інституту іноземних мов по відділу німецької мови, з'явитись невідкладно до комендатури.

Папірець адресовано на квартиру Ольги — Набережна, 17,— але в кутку стояла помітка двірника сімнадцятого номера по Набережній, що Ольга Басаман у місці свого проживання відсутня, а нижче на бережку канцелярія інституту давала довідку, що студентка Ольга Басаман має ще другу адресу — на квартирі її матері. Адресу тут же додавалось: в канцелярії інституту були відомі обидві адреси...

Ольга розписалась і віддала двірникові талон. Він зітхнув і мовчки вийшов. Він нічого не міг зробити: він дістав папірець теж під розписку і відповідальність... Тепер комендант міста знатиме, що Басаман Ольгу знайдено і повістку вона одержала. Якщо вона не прийде до комендатури, комендант накаже привести її примусом. І Ольга не

могла утекти, десь заховатись і там перебути: хвора мама і двоє дітей не могли залишитись без її допомоги.

Фашисти мали, мабуть, пильну справу до Ольги Басаман, якщо розшукували її так заповзято.

Може, арештувати й повісити треба так багато, що в комендатурі не вправляються складати списки і їм потрібний скоропис стенографії? Може, комендантові потрібно видати якісь нові, страхітливі розпорядження і їх так багато, що він не може обійтись без допомоги стенографістки? І Ольга своєю професією має сприяти прискоренню цих забарних процесів?

Нехай краще її уб'ють, але вона не піде стенографісткою до фашистського коменданта!

— Ольго! — покликала мама.— Хто то приходив?

Ольга так і стояла в передпокої з повісткою в руці. Вона мерщій сунула її за корсаж.

— Це так,— сказала Ольга,— двірник...

— Чого йому треба?

— Він приходив... кликати у двір прибрати кров після розстріляних. Це загальний обов'язок. Я мусила розписатись.

Мама заплакала.

— До чого ми дожили! Загальний обов'язок виходити в двір — прибирати кров після розстріляних...

Ольга ввійшла до кімнати, сіла біля мами і поклала голову їй на груди:

— Будь спокійна, мамо. Все буде добре.

Як зробити, щоб до коменданта не йти, не ставати на роботу і зберегти життя мамі й дітям? Фашисти ж репресують маму та дітей, якщо Ольга ухилиться від їхнього виклику.

Ольгу одірвав від розпачливих думок другий стукіт у двері, і її кинуло в холод,— тепер кожний постук у двері кидатиме її в страх. За нею?

Ні, це ще не за нею. В двері стукали Марія та Ніна, подруги з інституту іноземних мов.

Це була справжня радість — якщо доречно згадати це слово в такі страшні хвилини життя — побачити подруг! Ольга досі й не подумала про своїх товаришок, вона не знала, чи залишилися вони в місті, вона навіть не хотіла б, щоб вони залишилися: горе переживати краще на самоті. Але вона побачила Марію з Ніною, і їй стало легше: вона не сама! Марія й Ніна не були задушевними друзями Ольгі, але вони були зовсім реальним зв'язком з життям,

яке щойно минуло. Ні, ні, воно не минуло, воно тільки зазнало страшної катастрофи!

Марія й Ніна теж одержали повістки, їх також кликано з'явитися сьогодні: Ніні до начальника біржі праці, Марії — до бургомістрату. Студенток Інституту іноземних мов по відділу німецької мови кликано стати на роботу до німців за перекладачок. І це була мобілізація,— ніяких сумнівів щодо категоричності наказу, щодо відповідальності за неявку.

— Проти фактів нічого не можна вчинити,— казала розсудлива Марія,— гітлерівська влада утворюватиме апарат місцевого самоврядування. За саботаж буде найтяжче покарання. Треба йти. То інша справа, що на цій роботі треба залишатись чесними перед собою, принциніальними. Може, пощастить зробити щось корисне — комусь зарадити, когось порятувати? Хіба я не правду кажу, дівчатка?

Ніна гірко плакала. Ольга не знала, що відповісти.

Мама теж побивалась,— від неї не пощастило приховати, і вона знала все. Мама нарікала, що краще було б евакуюватись, нехай загинути в дорозі,— тільки б не знати отаких мук!

Та Марія з Ніною прийшли не лише з цією справою: їх турбувала доля подруги Іди Слободяник.

Ольга мало знала Іду. Вона зустрічалась з нею тільки на сесіях. Але, раз побачивши Іду, не можна було не запам'ятати цієї красуні. Іда була кумиром усіх товаришок. За Ідою убивались студенти й викладачі. Яке все це було дитяче, далеке, дрібне...

— Дівчатка! Ми повинні порятувати Іду! — казала Марія.— Іда — єврейка, її закинуть у гетто. Або зразу ж потрапить до рук охоронців!

«Гундер зібціг!» — згадала Ольга. Саме таких полюбляють брутальні донжуани: висока, ставна, буйна кучма золотого волосся, смаглявий рум'янець і несподівано чорні очі...

Ніна, плачучи, розповіла, що Іда вирішила облити собі лице сірчаною кислотою.

— Дівчатка! — плакала Ніна.— Ви ж знаєте, яка Іда рішуча й скажена. Ми повинні порятувати Іду. Не може бути, щоб фашисти залишились тут назавжди! Наші повернуться. Для чого Іді позбуватися краси?

Ніна пропонувала, щоб Іда на якийсь час прикинулась, що вона не єврейка. Німецький антисемітський закон давав

таку лазівку: якщо троє неєвреїв засвідчать, що четвертий не є єврей, то йому не треба виходити в гетто. Потім буде якась спеціальна інституція, яка пильніше розбиратиметься в цьому. Але тим часом знайдеться спосіб, щоб Іді якось порятуватись.

Ользі зробилось недобре. Яка потворність! Доводити, що ти — не єврей! Хіба це ганьба — бути дочкою свого народу? Іду треба порятувати. Але для цього треба дати підписи і засвідчити, що Іда не єврейка. Ніколи б Ольга не подумала, що може зробити таке,— покрити когось, хто зрікається своєї національності! Доводити, що ти — зовсім не ти! І обстоювати, що хтось там не єврей,— це ж самому неначе стверджувати антисемітизм... Ні, ні, опиратися фашистському наступові логікою — безглуздо. Проти фашизму треба боротись на полі бою, на барикадах. Коли ж трапилось так, що ти не в боротьбі, то боронись так, як можеш, але — боронись.

Ольга, Марія й Ніна вирішили йти. Йти треба було до якоїсь спеціальної установи,— Марія забула, як вона зветься, але добре знала, де вона міститься.

Це вперше по окупації Ольга вийшла з дому. Повітряні нальоти, бомбардування й артилерійські обстріли ще незначно поруйнували будівлі... Місто стояло немовби точнісінько таке, як і тиждень тому, але воно було аж ніяк не таке. Місто — це зовсім не будинки, вулиці чи майдани. Місто — це традиції поколінь і твої особисті звички. Це — люди, поміж яких ти працюєш, і інтереси, якими ти живеш. Майдани, вулиці та будинки стояли на місці, але міста вже не було. Рідне місто не зробилось чужим, воно стало вкраденим містом. На кожний камінь було гірко й боляче глянути. Раніше ти цього каменя не помічав. Тепер він викликав дорогі асоціації. І він був у тебе вкрадений.

Ольга, Марія і Ніна перебігали вулиці, а йшли найбільше через прохідні двори. Ольга добре знала в цій частині міста всі прохідні двори.

На розі Басейної Ольга раптом побачила Миколайчика. Він якраз ішов назустріч. Боже мій, Миколайчик залишився?.. Миколайчик був з найближчих Ольжиних приятелів. Він працював інженером у тресті, куди Ольгу раз у раз викликали стенографувати. Миколайчика з Ольгою зблизив інтерес до футболу, і вони часто разом ходили на матчі. Зустрічаючись, вони завжди раділи, і в них знаходилося безліч тем для розмов: хто вийшов у перший тур всесоюзного змагання, які команди претендують на кубок

СРСР, як чудесно грав на останньому матчі воротар Паровишников. За футболом пішли й інші спільні інтереси: вони їздили разом купатись на Донець, обмінювались книжковими новинками, потім у Миколайчика вмерла сестра, і Ольга його втішала. Де б вони не зустрілися, Ольга з Миколайчиком далі йшли неодмінно разом. Але от Ольга побачила зараз Миколайчика, і перший її порух був — заховатись. Забігти, провалитись крізь землю — тільки б не зустрітися з Миколайчиком! Ользі було соромно глянути Миколайчикові в очі.

Але Ольга зробила зусилля й пішла просто на Миколайчика. Лишалося якихось десять-дванадцять кроків. Миколайчик раптом помітив Ольгу і зробив рух. Це був рух — завернути за ріг, не зустрітися з Ольгою. Та було вже пізно. Порівнявшись, Миколайчик зняв капелюх і вклонився. Очі його дивились кудись нижче Ольжиного обличчя і вбік, погляд його уникав Ольжиного погляду. Він почервонів, прискорив ходу і пройшов, не спинившись. Він навіть не зробив поруху, щоб спинитись. Миколайчику було соромно, як і Ользі. Кров ударила Ользі в лице...

Потім подруги пересікли Сумську. Широка вулиця була майже порожня. Вітер торохтів по асфальту обірваними тролейбусними дротами. По тротуарах велично крокували парні патрулі. Перехожі поспішали потрапити до під'їзду або завернути за ріг. Бруком інколи гуркотіли автомашини. Шофери не сигналили, перехожий мусив сам начуватись. Ользі навіть здалось, що машини вганяються за перехожими — намагаються переїхати їх або зачепити крилом. Вулицею йшли цілі родини — старші і малі — з клунками, чемоданами, подушками. Вони йшли спроквола, понуривши, з поглядами отупілими або навіженими. Вони йшли мовчки,— мовчали навіть діти і немовлята на руках. То йшли євреї. Вони залишали свої домівки і простували в гетто, як наказав комендант...

В установі, до якої Марія привела Ольгу й Ніну, зовсім не було відвідувачів. Місцеві жителі ще не знали дороги до фашистської влади.

На порозі установи Ніна заточилась:

— Боже мій, я боюсь!

Але Марія її підштовхнула, і вони ввійшли.

В першій кімнаті сидів канцелярист у мундирі есесівця. Він щось писав.

— Бітте,— сказала Марія,— еншульдіген зі...

Канцелярист писав.

Дівчата стояли. Перші слова з їх уст мовою завойовника були — «будь ласка, пробачте...»

В цій кімнаті ще недавно містився дитячий садочок,— бордюром понад панеллю, круг всієї кімнати, вимальовано червоні і сині півники та квіточки. То малювали самі діти, прикрашаючи свій куточок. Вище на стіні тепер висів портрет фюрера з короткими підголеними вусиками і кілька оголошень німецькою мовою.

— Чого треба? — раптом гаркнув канцелярист, одриваючись од паперів.

Його вимова була гаркотлива, очевидно, південнонімецька говірка,— згадала Ольга лекції з німецької мови.

Марія — вона була наймоторніша й найсміливіша — коротко з'ясувала причину приходу: їм треба негайно побачити шефа...

— Гера зондерфюрера! — гаркнув канцелярист.

— Гера зондерфюрера в дуже пильній справі.

— В якій саме справі? — гаркнув канцелярист.

Марія зашарілась, але стримала себе і відповіла, що про справу вони скажуть геру зондерфюреру особисто.

Канцелярист теж почервонів. Він був довгоносий, без підборіддя і рудий, і почервонів, як червоніють лише руді: шия, чоло, навіть шкіра під рідким волоссям.

— Тоді ви будете чекати.

Він присунув до себе папір і заповзято почав писати.

Дівчата стояли. Канцелярист писав. Він списував вже третю картку.

— Чи гер зондерфюрер є, і скільки треба чекати? — запитала Марія.

Канцелярист не відказав. Він навіть не глянув. Дівчата для нього не існували. Їх не було. Він їх не чув.

Дівчата постояли ще. Канцелярист списав п'яту картку, встав, зібрав усі картки, акуратно вирівняв їх одна при одній і неквапливо пішов до других дверей.

Двері прочинились, і канцелярист зник за ними. В цю коротку хвилинку дівчата побачили, що в другій кімнаті стояв великий письмовий стіл. За ним сидів німець в мундирі есес. Стіл перед ним був порожній. Він нічого не робив. Він курив. Двері зачинились.

— Боже! — простогнала Марія.— Яка гидота!

Ніна схлипнула. Ольга мовчала.

— Зараз він доповість,— зашепотіла Марія.— Дівчатка! Кріпіться, благаю вас! Будьте мужні, не реагуйте, що б він вам не казав, що б не робив. Так треба. Я тебе прошу,

Ольго, не наробн дурниць. Ти ж розумієш, чого ми прийшли. За всяку ціну ми мусимо порятувати Іду.

Канцелярист вийшов. Дівчата аж поточились йому назустріч.

— Нам можна пройти?

Але канцелярист не сказав ні слова, навіть не поглянув на дівчат — їх не існувало — і пройшов на своє місце. Він сів, присунув картки й перо. Не кваплячись, він почав списувати нову картку.

— Бітте, майн гер, даруйте мою настирливість,— спокійно сказала Марія. Ольга бачила, як на щелепах у неї ходять кульки, а кінчики її пальців тремтіли.— Бітте, скажіть, дуже вас прошу і перепрошую, що одриваю вас від пильної справи: але чи може нас прийняти й вислухати гер зондерфюрер?

— В якій справі вам потрібний гер зондерфюрер?

— Ми мусимо порятувати одну нашу подругу...— Марія запнулась.— Ми мусимо, з вашої ласки, побачити гера зондерфюрера і його справедливим втручанням одвернути від нашої подруги несправедливе нещастя.

Маріїна рука з усієї сили тисла Ольжині пальці. І це було доречно, бо Ольга відчувала, що зараз вона знову готова вчинити щось непоправне.

Канцелярист вислухав уважно, наче пильно стежачи за правильністю вимови й граматичної побудови речень в Маріїній німецькій мові. Потім він узяв перо в праву руку, схилився до своєї картки, але лівою вільно вказав на двері до шефа:

— Ви можете пройти,— гаркнув він.

— Дуже вам дякую,— сказала Марія, зовсім рівно й спокійно.

Дівчата підійшли до дверей і Марія постукала.

— Герайн! — почулося звідтіля.

Вони ввійшли. Марія трималась попереду. Вона вже вирішила все взяти на себе.

— Добрий день, гер зондерфюрер! — сказала Марія.— Ми дозволили собі потурбувати вас, з вашої ласки, у дуже пильній для нас справі,— сказала Марія,— дуже просимо вас пробачити нам і дозволити нам звернутись до вас з нашою справою.

Зондерфюрер дивився перед собою й мовчав.

Ольга тримала Марію за кінчики холодних пальців. Пальці тремтіли, як у лихоманці. Але голос Марії був рівний і нетремтливий. Вона вкладала в голос всі свої сили,

всю свою снагу. Коли вона вийде звідси, вона битиметься в істериці.

— Гер зондерфюрер дозволяє звернутись до нього?

Зондерфюрер мовчав. Очі його не кліпали. Сигара димилась між пальців.

Марія замовкла. Вона розгубилась зовсім. Хвилина промннула в абсолютній тиші.

— Ну? — нетерпляче крикнув зондерфюрер.

Тоді Марія зробила до столу ще крок і заговорила. Вона чудесно знала німецьку мову, вона була найкращою відмінницею на факультеті. Вона збиралась залишитись при інституті в аспірантурі. Коротко, виразно і гарними літературними висловами Марія виклала, в чому справа. Зондерфюрер слухав. Один раз він посмоктав свою чорну смердючу сигару. Марія закінчила, і він дивився на неї не кліпнувши. Потім він раптом коротко свиснув:

— Фіть!

Марія подивилась на нього. Ольга з Ніною теж подивились. Чи він кликав пса? Пса ніде не було.

— Фіть!

Дівчата непорозуміло перезирнулись.

— Фіть!!! — втретє свиснув зондерфюрер. Для виразності він на цей раз допоміг собі жестом. Він підніс ліву руку, випростав палець і вказав на двері. Він пропонував дівчатам іти геть.

Двері позаду відчинились, і ввійшов канцелярист.

— Гер зондерфюрер каже, щоб ви забирались геть! — гаркнув канцелярист. Він взяв Ольгу за плече.

Кров кинулась Ользі в обличчя. Знову все в ній полетіло кудись у безодню. Зараз таки станеться непоправне. Вона затопить у пику канцеляристові.

Марія вхопила Ольгу за руку. Та Ольга одним порухом плечей скинула і руку канцеляриста з плеча і Маріїну руку. Вона швидко підійшла до столу. Кров шумувала в Ольжиній голові, кров била хвилями в скроні,— Ольга вже сама не розбирала, що вона говорить. Але вона говорила чітко, дзвінко, добірною німецькою мовою. Вона теж мріяла піти в аспірантуру. Але тепер вона вже знала, що ніколи, ніколи не стане аспіранткою при кафедрі німецької мови. І вона забуде навіки цю мову, що найвищим виявом її красномовства є собачий посвист — «Фіть!».

— Гер зондерфюрер! — мало не закричала Ольга.— Ми звертаємось до вас німецькою мовою і воліємо почути від вас відповідь теж людською мовою, а не посвистом, яким

кличуть собак. Якщо ви відмовляєте нам, то, прошу вас, так і скажіть. Тоді ми апелюватимемо до вищих інстанцій. Але ви не повинні нам відмовити, бо ми просимо тільки застосувати чинний німецький закон...

Ольга задихнулась і зупинилась.

Зондерфюрер свердлив її своїми гудзиками-оченятами. Він знову мовчав. Але він сперся руками об стіл і нахилився вперед, неначе готовий стрибнути... Він не сподівався на таку зухвалість, і він насторожився — що за причина такої зухвалості?

І тоді Ольга, несподівано для себе самої, вихопила свою повістку і поклала перед зондерфюрером на стіл:

— Я працюю в коменданта,— сказала раптом Ольга,— мої товаришки також працюють при високопоставлених шефах, і ми прийшли до вас, залишивши з дозволу наших шефів виконання наших обов'язків. А ваш канцелярист — Ольга так і сказала «канцелярист» — тримав нас цілу годину без діла перед вашими дверима.

Ольга знову задихнулась. Їй здалось що вона зараз впаде,— зелені кола пливли перед її очима. Але вона стояла рівно, твердо, як напнута струна. Ніна поруч неї тремтіла. Марія була бліда.

Зондерфюрер якусь хвилину дивився на Ольгу некліпливим поглядом своїх сірих гудзиків. Потім він кліпнув. Він простяг руку і взяв папірець. Він підніс його своїми короткими, товстими пальцями на рівень очей. Очі його зійшли з місця — покотились зліва направо, метнулись назад, знову покотились зліва направо — він прочитав текст папірця. Потім ковзнув поглядом по примітках на берегах: нерозбірливий текст не спинив його уваги, але він бачив печатку — чітку і жирну німецьку печатку.

— Чому ви не сказали зразу моєму помічникові, що ви від коменданта?

— Ми воліли говорити особисто з вами, з шефом,— сказала Марія, може, надто ввічливо, ввічливіше, ніж було треба.

— Про кого ви ведете мову?

— Про Іду Слободяник, студентку нашого інституту,— сказала Ольга.

— Інституту німецької мови,— додала раптом Ніна: вона заговорила теж.

Зондерфюрер кивнув своєму канцеляристові. Канцелярист подав йому бланк. Зондерфюрер вийняв з кишеньки ручку, одгвинтив капшучок, почекав, поки на перо набіжить крапля чорнила, і тоді власноручно вписав у першій графі прізвище «Іда Слободяник». Внизу бланка він підписався і посунув бланк канцеляристові. Канцелярист вийшов, щоб заповнити бланк. Тим часом зондерфюрер вийняв другий бланк.

— Ваші прізвища?

Дівчата сказали свої прізвища.

Зондерфюрер, не поспішаючи, дуже чітко, гострим готичним письмом, вписав кожне прізвище в окрему графу. Потім посунув бланк на край стола, поклав ручку на бланк і кивнув Ользі. Він таки був неговіркий.

Ольга взяла перо і бігцем проглянула текст на бланку. Це була порука, що Іда Слободяник не єврейка, ця порука мала фігурувати далі в якійсь інституції, а потім у якомусь спеціальному суді. За неправдиве свідчення — смертна кара. Серце завмерло,— вони давали прізвище, як смертну поруку, наперед знаючи, що це брехня. Що буде завтра, вони не знали, але сьогодні вони рятували Іду Слободяник. Ольга трусонула пером, щоб набігла крапля чорнила, і розписалась проти графи з своїм прізвищем. Поруч вона написала свою адресу. Зондерфюрер не дивився на неї, він в цей час оглядав Марію з ніг до голови. Це був хтивий погляд брутального сластолюбця.

Після Ольги перо взяла Марія. Шеф одним оком стежив за її тілом, коли воно рухалось. Поки Марія писала, його сірі круглі оченята сича повільно котились по Маріїній статурі,— значно повільніше, ніж писало Маріїне перо. Ольга не витримала і замружилась,— так огидно і образливо зробилось їй. Але вона зразу ж розплющила очі, якраз у ту мить, як рука зондерфюрера — коротка рука з товстими пальцями — лягла на Маріїну талію. Ольга скрикнула — рука зондерфюрера спрснула з Маріїної талії, очі сича закостеніли, вирячившись на Ольгу. Ольга дивилась у ці очі з жахом: зараз станеться це страшне — Марія затопить зондерфюрерові пресом по голові.

Але Марія випросталась, в обличчі її не було ні краплини крові, крива посмішка ламала її повні, зараз сині, вуста. Такі посмішки бувають у підсудних, коли вони вислухають вирок, який засуджує їх на смерть. Марія дала місце Ніні, і спокійно, неквапно підійшла до Ольги. Ользі здалось, що від Марії на неї війнуло холодом, як з морозу. Мертва маска сича проводила її хтивим поглядом, але зондерфюрер не зробив жодного поруху. Ніна підписалась,— зондерфюрер навіть не глянув на неї, взяв папірець

і заховав у досьє. Потім зондерфюрер хитнув головою,— можна йти.

Дівчата рушили до дверей, і зондерфюрер звівся і теж пішов слідом за ними. Ольга інстинктивно штовхнула Марію вперед,— щоб Марія пройшла перша. Але зондерфюрер у цю хвилину був уже біля Марії. В ту секунду, як Марія ступила через поріг, він ніяк не соромлячись, що Ольга й Ніна позаду, що вони бачать кожний його рух,— одвів праву руку трохи набік і своєю широкою долонею легенько поплескав Марію по стегнах...

Світ ішов обертом, коли вони вийшли в передпокій. Канцелярист тільки глянув на них і посунув на край стола папірець. То була посвідка, яку треба вручити Іді на знак того, що їй дозволяється — аж до того часу, поки спеціальна інституція і спеціальний суд остаточно встановлять її расову приналежність,— не підлягати наказові про вихід євреїв за межі міста.

Не поспішаючи, вони вийшли на ганок.

За рогом вони враз спинились всі три. Вони звели очі і глянули одна на одну. Страшне ридання, безутішне ридання стояло в очах Марії. Вуста в Ніни були зовсім білі,— такі білі вуста не бувають. Ольга знову тремтіла,— ось вже котрий раз за ці дні її прохоплювало цим страшним, огидним, непереможним дрижанням.

— Я зараз занесу Іді документ,— тихо сказала Марія.

— А повістки? — прошепотіла Ольга.

Марія мовчала.

— Я не можу! — застогнала Ніна.— Я не піду!

— Я спробую виїхати на село,— сказала Марія. Вона була самітна, її ніщо не зв'язувало з містом.— А ти, Ольго?

— Як перекладати нам,— спитала Ольга,— на нашу мову оце німецьке «фіть»?

Ольга пішла сама. Вона знову уникала вулиць і простувала через прохідні двори. Може, вивезти маму і дітей на село? Але в Ольги не було зв'язків у селі. І чи на селі буде краще?

На воротях стояв двірник. Побачивши Ольгу, він пішов їй назустріч.

— За вами,— сказав двірник,— прийшли. Тепер прийшов солдат. Він має наказ привести вас негайно. Він сидить у парадному, де ваша квартира.

Ольга повернулась і пішла назад. Двірник дивився їй услід. Дівчина, либонь, наважилась тікати. Він зняв кашкета і перехрестився. Хай бог помагає цій сердешній Басаман: він знав ще її батька. А солдат що? Солдат посидить, не дочекається і піде...

Але за кілька кроків Ольга спинилась. Тепер вона буде нелегальна: як загнаний вовк у рідному місті. А маму й дітей завтра ж схопить гестапо. Вона не має права на це.

Ольга вийняла повістку і поглянула на адресу. Рішуче — не прохідними дворами, а просто вулицею — вона пішла на адресу, яка зазначалась у повістці.

В комендатурі був значний рух: до під'їзду підкочували машини, по коридорах сновигали офіцери й люди в цивільній одежі, по всьому — теж німці. Під кількома дверима стояли відвідувачі — з невеселими, прибитими, приголомшеними обличчями. То були не німці, а наші.

Ад'ютант помічника коменданта неохоче поглянув на Ольжину повістку, але зразу ж суворо на Ольгу:

— Де ваш конвоїр?

— Який конвоїр? — вдала, що не розуміє Ольга.

— Вас привів конвоїр?

Ольга стенула плечем:

— Я не розумію вас,— сказала Ольга.— Я одержала вранці цю повістку, але забарилась і змогла прийти лише зараз. Про якого конвоїра ви говорите?

Ад'ютант вислухав її уважно, подумав хвилинку, потім звівся.

— Ідіть,— сказав він.

Він вказав Ользі на двері й переступив поріг першим. Потім сказав у глибину кабінету кілька слів, як рапорт, і зразу ж відступив набік, пропускаючи мимо себе Ольгу.

Шеф стояв позаду письмового столу. Він задумливо постукував довгим олівцем по купі паперів, що лежали перед ним на столі. Міна в нього була невтішна: до біса цих паперів, а що з ними робити? Це був, очевидно, офіцер високого чину, бо ад'ютант перед ним ставав струнко. Він був високий, ставний — довголітня військова виправка відчувалась у цілій його статурі, навіть у міміці обличчя. Йому було, певне, за сорок, дрібна сивизна посріблила йому скроні. Але офіцер був тільки майор.— Ольга зразу почула це з слів ад'ютанта.

Майор кивнув Ользі:

— Підійдіть ближче.

Ольга підійшла до столу впритул.

— Прошу сідати,— сказав майор. Голос у нього був баритонального тембру, вимова чиста.

Ольга не сідала, і майор теж стояв, трохи схилившись наперед, готуючись сісти й собі, тільки сяде Ольга. Він був джентльмен і знав, як треба поводитись перед жінкою. Ольга відчула це і зразу сіла. Тоді майор теж сів.

— Радий познайомитись з вами,— сказав майор.— Ви будете працювати в мене.— Його речення були прості, еластичні, без жодної провінціальної афектації, і він зразу перейшов до справи.— Велика Німеччина завойовує країни, і ми, армія великої Німеччини, мусимо мати діло з завойованими народами, які не знають нашої мови, нехай хоч як пишаємося з неї ми, німці.— Він посміхнувся.— Я вибрав серед студенток інституту саме вас, бо тільки ви записані ще й стенографісткою. Одначе я побоююсь, що ви знаєте лише російську стенографію. Не розчаровуйте мене, прошу вас. Ви можете стенографувати німецькою мовою?

Ольга сиділа, як кам'яна. Що це за людина? Хіба бувають такі поміж фашистів? Це була звичайна, нормальна людина. Протест охоплював Ольгу. Вона не хотіла, щоб такі були поміж фашистів. Нехай краще всі будуть солдафонами, грубіянами, горилами.

Майор співчутливо поглянув на Ольгу:

— Підозрюю, що ви перехвильовані. Я розумію вас. Можливо, в вашій сім'ї є військові, які пішли з вашою армією. І раптом вас кличуть працювати в армії завойовників. Ваше становище прикре. Але про це ми багато поговоримо потім. Зараз мова іде про те, що нам з вами треба працювати разом. Потім ми з вами порозуміємось.

Майор поглянув на Ольгу. Але на цей раз він вже чекав на відповідь.

— По-німецькому я не зумію стенографувати,— нарешті примусила себе Ольга.

Майор з жалем повів руками:

— Я так і думав.— Раптом він іронічно посміхнувся.— Боже, допоможи мені це пережити! — І зразу він став знову серйозний.

— Я згоден і на це. Ви приступите до виконання ваших обов'язків тільки як перекладачка, а тим часом — я дам вам на це певний час — ви поволі опануєте німецьку стенографію. Для вас, фахівця, це не буде забарний процес, а ми тут збираємось затриматись.— Він знову посміхнувся трохи іронічно, тільки на цей раз іронія адресувалась до Ольги.

Ольга сиділа, як кам'яна. Треба перемогти цього диявола! Вона не служитиме фашистською посередницею! І раптом Ольга наважилась:

— Пане майор,— сказала вона й глянула офіцерові просто в лице.— Дозвольте мені звернутись до вас з проханням.

Майор подивився на Ольгу суворо, але гречно:

— Я слухаю вас!

— Я прошу звільнити мене від обов'язків, які ви мені накидаєте.— Ольга зітхнула, хоч і як стримувала це зітхання.— Справа в тому, що я не можу ходити на роботу і залишати мій дім: у мене двоє дітей і хвора мати, вона лежить і не зводиться. Вони загинуть без мого догляду, пане майор.

Майор дивився на схвильоване Ольжине лице суворо. Досада пройшла його обличчям, але в цій досаді не було ворожості.

— Як це прикро,— сказав майор,— як це прикро!

Ольга насмілилась:

— Ви можете мене примусити, за вами це право, але...

— Я солдат,— сухо сказав майор.— Коли опору не чинять, немає потреби в примусі. Цим можна зробити шкоду тільки собі. Це основне правило кожної військової людини. Така моя думка.— Ольга м'яла хусточку в змокрілій долоні.— Звичайно, раз ви не вмієте стенографувати по-німецькому, я можу взяти інших перекладачок скільки завгодно.— Майор посміхнувся, і ця посмішка болісно вразила Ольгу. Ця посмішка виказувала зверхність і пиху.— Ми не можемо поскаржитись, що нам бракує прекладачок. До нашого розпорядження не лише інститут іноземних мов, але й всі школярки старших класів. Німецьку мову не погано вивчали по ваших школах. Це робить вам честь,— додав майор гречно. Але це була тільки галантність.

Ольга спустила очі долу і м'яла зволожнілу хусточку.

— Добре,— сказав майор.— Я можу на якийсь час звільнити вас. Але з одною умовою: ви негайно візьметесь за вивчення німецької стенографії. Я думаю, ви впораєтесь з цим невдовзі. За якийсь час я пришлю по вас. Постарайтесь за цей час упорядкувати ваші родинні справи. Найміть служницю, яка б доглядала вашу матір. Якщо служницю покличуть на якісь примусові роботи, зголосіться до мене — я її звільню. Бувайте здорові.

Майор звівся, даючи зрозуміти, що Ольга може йти. Ольга встала, і майор коротко, по-військовому, хитнув головою.

Wondershare PDFelement

Ольга пройшла мимо ад'ютанта, коридорами до вестибюля — підлога стелилась Ользі під ноги. Ольга вільна, вона може йти, їй зараз не треба ставати на роботу до фашистів...

Майже бігцем Ольга повернулась додому. Солдат, посланий по неї, сидів при сходах внизу. Ольга кивнула йому і пройшла мимо.

— Ви можете йти. Я вже була у пана майора.

Тон Ольжиної мови виструнчив солдата.

— Басаман Ольга?

— Так, я Ольга Басаман.

Солдат відкозиряв, муштровано повернувся і пішов геть. Він навіть не зажадав документів.

Але перед дверима квартири сили зрадили Ольгу. Вона навіть похитнулась: стільки душевного напруження було за сьогодні! Ольга замружилась і прихилилась до стіни. Стіна в темному прольоті була холодна й волога. Вином кипіли думки в Ольжиній голові, вином вихрились почуття в її грудях. Чи не зрадила вона? Чи не вчинила чогось ганебного? «Товариші! Милі товариші,— там, на сході, на фронті й за фронтом, на Великій Радянській Землі! Будьте свідками! Будьте суддями! Скажіть, чи я зробила щось не по нашій правді? Товариші, допоможіть мені — тут!»

Ледве рухаючись від знесилення, Ольга підійшла до дверей, припала до них. За дверима було зовсім тихо, але Ольга знала: по той бік дверей стоїть мама і чекає на неї. Вона чула, як мама стоїть — тиха, прибита, напружена, вся увага,— щоб почути, як прийде Ольга, чи вона на волі, чи вона ще жива?

Так почалось це прокляте життя — в місті, захопленому фашистами.

ОЛЬГА, II

1

І це було марне — і маревне — існування.

Ви животієте сьогодні — і ви не маєте певності, що ваше існування продовжиться й завтра. Але ви не можете й уявити собі, що такому вашому існуванню колись настане — колись може настати — кінець. Це було примарне життя.

Але жити треба — навіть з прокляттям,— раз твоє життя потрібне не тільки тобі. Ольжине життя потрібне було

двом дітям і хворій матері. Чи потрібне воно їй самій, про те Ольга не думала, а коли б подумала, то, мабуть, вирішила б, що — ні.

Перші дні Ольга не переступила порога своєї квартири. Йти по продукти до міста не було рації,— крамниці не функціонували, не було й базару. За продуктами доводилося старатись по сусідах, позичаючи під майбутню невідомість і надію продати чи виміняти щось з речей. Ще гірше було з водою: водогін не діяв, а артезіанської колонки близько не було. Треба було йти до річки — аж за кілометр з гори за гору. З квартири номер тринадцять жінка пішла по воду й не повернулась. Інша жінка з сусіднього будинку повернулась аж пізно ввечері: її з відрами перехопили німецькі солдати й примусили цілий день носити воду до них.

А втім, з водою порятував Ольгу її постоялець Ян Пахол. Він був шофер і цілий день возив свого начальника по місту.

— Нехай панна дасть мені якийсь бідон,— сказав Ян Пахол,— я проїжджатиму мимо річки, зачерпну бідоном і ввечері панна матиме воду.

З цього часу бідон став наче пристроєм до Пахолової машини; Пахол привозив воду ввечері, зливав її в діжечку і забирав бідон знову з собою.

Ользі пощастило, коли рівняти до інших. По сусідніх будинках стояли постоєм гітлерівці, і це було страшне лихо: вони поводились брутально й зухвало. Це були справжнісінькі завойовники, і кожний з них поводився так, неначе це саме він, а не хто інший, завоював місто й загарбав півЄвропи. А втім, це так і було. Це ж вони, ці гітлерівці, розквартировані по домівках, повісили перших же днів без ліку невинних людей по балконах. Це вони щодня великими вантажними машинами вивозили арештованих до лісопарку — вітер приносив луну кулеметної стрілянини,— і машини поверталися без арештованих, а солдати співали «Хорст Вессель». Це вони на величному майдані проти Держпрому збудували високу шибеницю і прибили до неї табличку «Нур фюр сляве» — «тільки для слов'ян»... По домівках на постоях вони вимагали прати їм, гримали на господарів, не криючись, грабували речі, які їм припадали до смаку. В будинку номер сім вони згвалтували дівчинку, а з будинку номер десять вони щовечора виводили старого єврея, били в обличчя і посеред вулиці примушували співати фашистський гімн. Це припинилось тільки вчора, як вийшов наказ, щоб усі євреї залишили власні квартири й

пішли у заводські бараки, де неначе має бути створене гетто. Старий єврей узяв вузлик, двох онучат і пішов. Солдати пхали його й заляпували брудом.

Але будинок, в якому проживала тепер Ольга з матір'ю та дітьми, був визначений не під солдатський постій, а для розквартирування іноземних робітників, пригнаних фашистами на примусові роботи. Це були чехи, французи, голландці, бельгійці та греки — якась господарча команда шоферів та механіків,— і господарче начальство тримало їх поблизу гаражів. Біля воріт будинку стояла варта, довкола походжав патруль, і проти ночі наглядачі перевіряли, чи всі постояльці повернулись до своїх квартир.

Шофер Ян Пахол залишився в квартирі Ольги, в передпокої, в ніші біля трюмо. Піти до кімнати він категорично відмовився. Він казав, що одежа його брудна, що він цілий день їздить і там, і тут і не хоче занести яку-небудь заразу до квартири, де є хвора жінка й малі діти.

Ян Пахол був напрочуд тиха, скромна та чемна людина. Вони бачились з Ольгою двічі на день,— вранці, коли Пахол виходив, і ввечері, коли він повертався додому з бідоном свіжої води.

Вранці він казав «доброго ранку», ввечері — «добрий вечір». Облягаючись, він неодмінно зичив Ользі, матері та обом дітям «на добраніч». Інколи, шаріючись, він пробував розпитати, як Ользі ведеться.

— Як ся маєте, панно Ольго? — питався Ян Пахол, переборюючи свою несміливість.

— Дякую, Яне,— відказувала Ольга.

— Як почуває себе ваша шановна мама?

— Дякую, Яне. Сьогодні їй гірше.

— Як ведеться дітям, панно Ольго?

— Спасибі, Яне. Як і вчора.

Пахол ніяковів і замовкав. Тривала довга пауза, потім Пахол наважувався:

— Сьогодні вони постріляли всіх хворих у психіатричці. Мені розповідав про це знайомий шофер...

Ольга зітхала. Пахол також зітхав. Потім вони довго мовчали. Гітлерівці вішали комуністів, розстрілювали всіх, хто був на радянській роботі, тепер вони взялись нищити хворих. Безглузда жорстокість, невиправдана жодними законами війни! Фашисти вирішили убити всіх, хто проти них, всіх, хто їм заважає, всіх, хто їм не потрібний. Можливо, вони поступово винищать взагалі всіх місцевих людей, щоб звільнити собі простори? Жах холодив Ользі

серце. Їй треба було з кимось поговорити, їй треба було комусь викричати своє горе. Але біля неї не було нікого, крім хворої матері, якої не можна турбувати; та от ще цього шофера: нехай «не наці», нехай не німець, нехай незлобивий, лагідної вдачі, але — чужий...

Вони довго мовчали, потім Пахол знову зітхав і йшов укладатись на ніч у своїй ніші біля трюмо.

Але того вечора, як Ольга захворіла на грип, між Ольгою й Пахолом відбулася довша розмова. Ян Пахол тихцем постукав до неї в кімнату і з порога поспитав дозволу запитати, яка в неї температура.

Температура була тридцять вісім і вісім десятих.

Ян Пахол зітхнув і зразу не пішов, але й не наважувався ступити далі в кімнату. Ользі було неприємно, що він стоїть біля порога, а з відчинених дверей тягло холодом,— і вона сказала:

— Зайдіть, прошу, Яне. Чого ж ви при порозі?

Ян зашарівся, переступив поріг і причинив двері.

— Чого ж ви стоїте? Яне? Сідайте, прошу.

— Спасибі. Будь ласка, не турбуйтесь. З вашого дозволу я постою.

Але Ольга припросила вдруге, і Ян Пахол присів на крайчик стільця, що стояв зразу біля дверей в кутку. Вони знову мовчали. Блимав каганець, змайстрований Пахолом з гільзи протитанкового снаряда і заправлений бензином з його машини. Ольга застудилась на базарі,— в негоду й сльоту вона виходила шість годин, поки спродала якесь дрантя. Ян Пахол роздивлявся по кімнаті, катуючись мовчанням. Його погляд стежив за тінями на стіні. Стіни були порожні, і в кімнаті тепер стало значно вільніше: частину меблів забрали для німецьких потреб, частину Ольга вже виміняла на їжу дітям і ліки мамі.

Нарешті Ян Пахол наважився.

— Панні Ользі, мабуть, надто важко?

— Важко, Яне.

Ян Пахол знову довго мовчав. Він кілька разів поривався заговорити, але не насмілювався. Нарешті насмілився:

— Найтяжче — це діти і хвора мама,— сказав Пахол.— Коли б не діти і не хвора мама, панні Ользі було б значно легше.

— Ні, Яне,— відповіла Ольга.— Коли б не було дітей і мами, мені було б важче.

— Я розумію. О, я розумію! — Пахол закивав головою, а обличчя його зробилось зовсім червоне.— Коли б не було

дітей і мами, панна Ольга не бачила б сенсу в своєму існуванні. А так потреба дбати про рідних осмислює панні Ользі життя.

Це була найдовша фраза, яку сказав Пахол за цей місяць, і він тяжко зніяковів, договоривши її до кінця.

— Розумієте, Яне,— сказала Ольга,— в нашому, радянському, житті ми звикли бути в громаді. Наші інтереси завжди були тісно зв'язані з інтересами загалу,— з інтересами всієї країни і з інтересами колективу, в якому ти працюєш. Такий уклався у нас і особистий побут. А тепер сотні тисяч живуть і далі у нашому місті, але це — сотні тисяч окремих людей. І живуть вони однаково, і страждають вони однаково, але вони роз'єднані, і кожний сам по собі. Оце найтяжче, Яне. Ми не звикли так, Яне.

Ольга втомилась і замовкла. Серце, збуджене пропасницею, колотилося часто і сильно.

— Присуньте мені мій тютюн, Яне: я хочу закурити.

Ян Пахол схопився і, грохкаючи своїми величезними бутсами, кинувся виконувати Ольжину просьбу. Але, простягаючи їй тютюн, він затримав його в руці:

— З вашого дозволу, панно Ольго, може б, ви не палили? Ви маєте гарячку, і палити вам дуже зашкодить.

Але Ольга розхвилювалась, їй треба було закурити. Пахол з скрухою віддав тютюн і повернувся на свій стілець біля порога.

— Я розумію вас, панно Ольго,— сказав Пахол сумно,— такі почуття виховало у вас ваше, радянське, життя. У нас, в буржуазному побуті, такого нема, а все ж таки є поривання до того. Людина не може бути сама, без людей. Ми заводимо собі спілки, ферейни і клуби. Але це зовсім не те, що у вас.— Пахол зітхнув.— Я маю дружину і двох дітей в Мукачеві,— раптом додав він.— До війни і полону я був шофером таксі. Я хотів би бути шофером таксі все життя. Мукачеве — маленьке місто, всього кілька таксомоторів. Я добре заробляв, панно Ольго.

— У вас дружина й двоє дітей, Яне?

— Дружина й двоє дітей,— сказав Пахол і зашарівся.— Я їх дуже люблю, панно Ольго. З вашого дозволу...

Він загримів своїми бутсами, засовався на стільці, вийняв з кишені гаманець і добув з нього фотографію.

— Ось,— сказав Пахол,— з вашого дозволу.

Він підніс картку.

Це була сімейна фотографія,— точнісінько така, як робили сімейні фотографії ще півста літ тому, в перші роки винайдення «дагеротипів». Пожовкнувши від часу й частого виймання, картка навіть кольором стала схожа на дагеротип. Такою ж віньєткою, як на старовинних дагеротипах, було виконане й клеймо власника фотографічної майстерні: «Віденське ательє Івана Трушника в Мукачеві». Текст на клеймі був український. Мукачеве — українське місто, за Карпатами, в складі земель Чехословацької держави, загарбаних угорськими поміщиками й німецькими фашистами.

На картці фігурували Ян Пахол — Ольга впізнала його зразу,— його дружина та двоє малюків. Ян Пахол і його дружина сиділи в незручних, з рівними спинками, плюшевих кріслах «модерн», сиділи рівно, як виструнчившись. Між ними на трьох схрещених ніжках стояв високий «гостинний» столик і на ньому альбом. Ліва рука Пахола й права рука його дружини лежали на цьому альбомі, торкаючись ліктями й переплітаючи пальці — випростані, як неживі. На безіменних пальцях у Пахола та його дружини були обручальні персні. Пахол був зодягнутий в смокінг,— настовбурчений, незвичний на його плечах, як чужа одежа. На голові в Пахола був «котелок». Дружина Пахола була зодягнута в тісну сукню без викотів з рясним мереживом. На грудях у неї висів годинничок-медальйон. Права рука Пахола і ліва рука його дружини покоїлись на голівках малюків: дівчинка з бантом на чолці стояла між підібганих колін батька, хлопчик у матросці — біля колін матері.

Ольга роздивилась фотографію і повернула її Пахолові. Треба було щось сказати.

— Гарні у вас діти, і яка приємна жінка, Яне,— сказала Ольга.

Пахол почервонів. Він хотів щось сказати, але не наважився.

— Але я стомилась, Яне. На добраніч!

— Пробачте,— аж кинувся Пахол.— На добраніч! На добраніч, панно Ольго. Будь ласка, пробачте...

Він пішов до дверей, намагаючись не грохкати своїми бутсами. Він навіть спинався навшпиньки, але бутси були на товстезних підошвах і куди більші проти Пахолових стіп, і Пахол не міг звестись навшпиньки.

— Прокляте життя! — сказав він з порога.

— Ні, ні,— похопилась Ольга.— У вас діти, у вас дружина. Не треба проклинати життя. На добраніч!

Пахол мерщій вийшов і похапцем причинив двері, неначе боявся не стриматись і ще раз проклясти життя.

Туга давила Ольгу. Порожньо й тихо було в кімнаті. Спали діти, посапуючи й буркочучи крізь сон. Стогнала мама в сусідній кімнаті. За вікном причаїлось місто — нежиле місто з тисячами печер...

Першим в Ольжину печеру прийшов холод.

Центральне опалення в будинку не діяло, а грубок не було. Ольга виміняла канапу на «буржуйку», але до «буржуйки» потрібні були дрова. Вночі люди виходили ламати паркани і потім з в'язками дощок за плечима поспішали чимдуж додому. Але вночі ходити було невільно, патрулі стріляли в людей,— і люди вмирали на вулиці, бо патрулі поранених не підбирали.

Ольга розламала буфет,— він був поточений шашелем, і Ольга не могла виміняти його навіть на висівки. Буфета вистачило на десять днів,— зварити затірку для Валі й Владика та нагріти воду для мами: мамі треба весь час класти пляшку з окропом до ніг, бо ноги в неї холонули. Смертний холод добирався до маминого тіла.

Тоді Ольга розламала трюмо, за яким спав Пахол: дзеркало можна виміняти, а рами вистачить палити днів зо три.

Це було в той день, як у двері постукав двірник і подав Ользі великий, синій — німецький — конверт з Ольжиною адресою, видрукуваною гострокутим готичним шрифтом.

Ольжине серце захололо. Вона розірвала конверт і вийняла лист,— з штампом комендатури й з підписом: Фогельзінгер, майор...

Ольга пішла в кімнату до світла й мерщій перечитала папірець.

Це не була нова повістка, але це не був і приватний лист. В офіціальному тоні, але без жодних категоричних вимог, майор Фогельзінгер питав фрейлен Басаман Ольгу, як посуваються її студії з німецької стенографії. Майор нагадував, що проминув рівно місяць з того часу, як Басаман Ользі визначено місячний строк.

Отже, місяць уже проминув. Місяць тому — за тиждень після того, як Ольгу кликано до комендатури,— Ольга одержала великий пакет і в ньому спрощений самонавчатель німецької стенографії. Самонавчатель лежав на етажерці. Ольга досі не розгорнула його. Вона не могла перебороти огиду й читати книгу, друковану цим віднині ненависним їй готичним письмом. Але місячний термін закінчився, і майор Фогельзінгер просив повідомити його, чи

Басаман Ольга вже опанувала німецьку стенографію. Майор Фогельзінгер чекав, щоб Басаман Ольга з'явилась до нього на роботу.

За цей місяць Ольжині подруги — Марія і Ніна — заходили до неї неодноразово. Марія на роботу не пішла. Коли до неї на квартиру приносили чергову повістку, Марія казала посильному, що вона тільки сусідка, а Марія Чернова, до якої адресовано повістку, виїхала до батьків на село. Коли Марія передчувала, що вночі може бути облава, вона не поверталась на ніч додому й ночувала десь-інде. Разів зо два вона переночувала і в Ольги. Але вони мало говорили між собою. Про віщо було їм говорити? Про кількість повішених сьогодні на балконах? Про кількість розстріляних вчора в Сокольницькому лісопарку? Про кількість вивезених протягом місяця на роботи в Німеччину? Чи — обговорювати статті в місцевих гітлерівських газетках, які паплюжили все, що було святим для Марії й Ольги?

Марія взагалі не була говірка, тепер вона зробилась понура. Вони порятували Іду — Іда поки що залишилась дома,— але з Марії було доволі того візиту до зондерфюрера. Вона знала, що більше до гітлерівців вона не піде ні за яким ділом і на роботу до німців ні в якому разі не стане. Що буде далі, вона не знала, а тим часом переховувалась, як уміла.

Ніна була слабодухіша, і вона з'явилась до біржі праці. Тепер вона служила одною з перекладачок при зондерфюрері.

Ніна забігала до Ольги після роботи, цілувала її і зразу падала на ліжко обличчям у подушку:

— Будь я проклята! — стогнала Ніна, і ридання трусили все її тіло.— Коли наші повернуться, вони мені не пролять. Але я й сама ніколи собі цього не прощу.

Потім вона зводила з мокрої подушки своє залите слізьми лице й благально згортала перед Ольгою руки:

— Ну, порадь же мене, Ольго! Ну, порадь же мене, ти старша від мене на два роки. Ну, скажи мені, що я маю робити?

Потім схвильованим і перестраженим шепотом вона починала розповідати Ользі, як їй гірко працювати серед гітлерівських чиновників, брутальних бабіїв.

— Ти собі уявити не можеш, чого тільки вони не пропонують мені! І тонку голландську білизну. І дванадцять пар французьких панчіх. І найкращу меблю з квартир колишніх відповідальних працівників. А завідуючий господар-

ством надіслав мені величезну скриньку з різними ласощами — і вершкове масло, і шоколад, і помаранчі. Ти ж розумієш, що я негайно одіслала йому все назад і анічогісінько собі не взяла? Мерзотники! Вони думають, що ми якісь дівки, яких можна купити за всяке дрантя й жратву.

Власна розповідь захоплювала Ніну, і, виплакавшись, вона захоплено розповідала Ользі про цілий набір парфумів «Коті», які спробував дарувати їй начальник «Тодта». Вона, певна річ, не взяла, але ж то справді були розкішні парфуми: і конвалія, і вереск, і гліцинія, і троянда, і навіть альпійська фіалка!

Про цього начальника Ніна, правда, нічого поганого сказати не могла: він не ліз з руками і взагалі не дозволяв собі нічого некоректного, він був цілком джентльмен. Але як він сміє лізти до неї з своїми німецькими зітханнями?

Ніна йшла, заспокоєна своїми слізьми і певна, що коли наші повернуться, то її зрозуміють. Вона цілувала на прощання Ольгу і зникала, щоб об'явитись знову за кілька днів.

Але Ніні все-таки велось краще: у неї принаймні були дрова — чи тому, що так належало всім співробітникам біржі, чи, може, тому, що так примудрявся заховувати свої підступи якийсь із німецьких зальотників...

Ні, Ольга все одно не піде служити до фашистів! Вона поклала лист майора Фогельзінгера в самонавчатель німецької стенографії і кинула його на вікно. Нехай майор знову пришле свого конвоїра... Серце Ольжине завмирало від тривожного передчуття, від знаття неминучості...

Того вечора Пахол повернувся, як звичайно, об одинадцятій. Але, склавши свій «добривечір!», він запитав:

— То, прошу панну Ольгу, панна Ольга навмисне зоставила дрова за дверима? Глядіть, хоча на сходах і темно, все одно хтось нагледить і знову потягне...

— Які дрова? — не зрозуміла Ольга.

— Я кажу про в'язку дровець, що лежать зразу за порогом на площадці.

Ольга нічого не зрозуміла — які такі дрова — і прочинила двері. Пахол присвітив своїм ліхтарем, і вона справді побачила: зразу за порогом лежала в'язка гарних дубових дровець, їх вистачило б Ользі днів на три. Але то були не Ольжині дрова.

— Що за чудасія! — сказала Ольга.— То, мабуть, хтось вище чи нижче поверхом помилився і поклав не під свої двері.

— Можливо,— погодився Пахол.

— Почекаємо,— сказала Ольга,— хто помилився, той прийде і забере.

— Для чого ж чекати? — сказав Пахол.— Ще поцупить хтось чужий. З дозволу панни Ольги я зразу розпитаюсь.

Він швидко збігав до квартири внизу і до квартири вгорі і повернувся зовсім задиханий.

— Ні, прошу панну, ні внизу, ані вгорі нічого не знають про дрова. То, мабуть, хтось з наших фендриків сп'яна покинув. З вашого дозволу я поколю їх трохи тонше, і ви зогрієте дітям чай.

Пахол ухопив сокиру, щоб негайно поколоти дрова на тріски, та Ольга категорично заперечила. Ольга настояла, щоб почекати день-два — а може ж, хтось таки прийде по свої дрова?

Але й за три дні ніхто по дрова не прийшов, і Пахол поколов дрова та розпалив у «буржуйці». Ольга не дуже й опиралась, бо рама від трюмо вже погоріла й не було на чому зварити дітям чай, а мамі зробити грілку.

Та за два дні, коли дровам надходив край, за дверима знову знайшлась нова в'язка.

Ольга затурбувалась. Було очевидно, що це ніяке непорозуміння, що це хтось умисне підкидав дрова Ользі під двері. Невже хтось із німців таким способом починав свої залицяння? Яка мерзота... Але, роздумавши, Ольга відкинула це припущення. Гітлерівські офіцери залюбки женихались, але їй не доводилось чути, щоб у своїх зальотах вони заховували скромне інкогніто. Вони завжди діяли самолюбно та пишно.

Коли з'явився додому Пахол, Ольга показала йому нову в'язку дров. Пахол був також до краю збентежений, але йому раптом спало на думку:

— Панно Ольго! З вашого дозволу, а чи не допускаєте ви, що дрова підкидає панна Ніна? Адже панна Ніна має вдосталь дров? Може, вона вирішила поділитись з вами?

— Ну, певне, це вона! Ну, нехай начувається. Нехай тільки прийде.

— Прошу панну Ольгу! — перелякався Пахол.— Боже борони вас казати щось панні Ніні.

— Чому ж, Яне? — здивувалась Ольга.

Пахол навіть згорнув руки благально на грудях:

— Невже панна Ольга не розуміє? Панна Ніна хоче, щоб це зоставалось таємницею. Коли ви її запитаєте, вона заперечуватиме і їй стане зовсім ніяково. І ви зробите їй

величезну прикрість. Дуже прошу вас, не робіть цього.

Ольга сперечалась, але Пахол її таки переконав. Звичайно, Ольга нізащо не взяла б у Ніни дров,— Ніні й самій вони потрібні, але все ж таки Ніна своя, а дітям і мамі сьогодні справді нема на чому зогріти воду. Потаємний подарунок уражав Ольжині гордощі, але коли вона заговорить про це з Ніною, їм обом буде тільки прикро.

В'язки дровець тепер з'являлись за дверима що два-три дні, і Ольга навіть звикла під вечір, щойно смеркало, виглядати на площадку: в'язка дровець неодмінно лежала за порогом. А втім, чудасія з дровами незабаром розкрилась.

Одного вечора Ольга саме проходила через передпокій, коли зовсім виразно почула, як щось стукнуло за дверима об кахлі площадки. Хтось поклав дрова. Ольга скралась до дверей і тихцем їх прочинила.

В'язка лежала зразу біля порога.

Але крізь шпарину, в блідих сутінках прольоту Ольга побачила — Пахола. Пахол швидко сходив на вищий поверх, і за плечима в нього була ще в'язка дров. Він підійшов до дверей на четвертому поверсі — там проживала стара жінка з хворою онукою — і обережно поклав в'язку біля її порога. Потім поспіхом, але крадькома, Пахол збіг униз, до своєї квартири. На порозі розчинених дверей на нього чекала Ольга.

Вони довго стояли одне перед одним мовчки. Ользі здавалось, що навіть крізь сутінки передпокою вона бачить, який Пахол червоний.

— Яне,— сказала Ольга суворо,— що ж це ви робите?

Пахол довго топтався на місці своїми величезними бутсами, довго совав своїми довжелезними руками і все намагався смикнути себе за коротенькі вусики. Нарешті, він сяк-так опанував себе:

— Але ж, прошу панну Ольгу,— сказав Пахол, намагаючись вдати безстороннього,— в квартирі номер сорок два проживає зовсім стара жінка, і в неї недужа онука. Хто їм нарубає дров?

Спазм стис Ользі горлянку.

— Яне! — сказала Ольга.— Милий Яне.— Вона торкнулась його рукава.— Але ж я зовсім не стара, а ви вже три тижні підкидаєте дрова й мені...

Ян Пахол раптом замахав руками, загримів бутсами і майже закричав на Ольгу:

— Але ж, прошу панну Ольгу, у вас також хвора мама та двойко малих дітей. З вашого дозволу, ви...

Ольга мерщій зупинила Пахола, його голос могла почути мама в сусідній кімнаті. Не треба, щоб мама почула.

Пахол знітився й змовк:

— Прошу пробачити, панно Ольго, прошу пробачити...

Вони знову довго стояли одне проти одного мовчки. Потім Пахол прошепотів, і в голосі його бриніло благання:

— Панно Ольго, у мене також жінка і двоє дітей. І я не знаю, чи мають вони дрова... У нас у Мукачеві в цей місяць бувають люті вітри з угорської улоговини...

За холодом прийшов голод.

Голод скрався якось непомітно, спідтиха. Його вістуни прийшли ще першого дня вступу гітлерівців до міста, але то був ще не голод, а тільки нестача харчів, тільки тривожне передчуття й бажання відмахнутись од нього,— не думати, ні, не думати про майбутнє. Ольга з легким серцем вимінювала меблі та речі: пуд борошна за канапу, півлітра олії за пару білизни. Згодом за півлітра олії довелось віддати добротний костюм, а за пуд борошна — рояль шредерівської марки. Потім настав день, коли вимінювати доводилось і те, що зодягнуто на тобі. Як швидко надходить бідність! А на спорожнілих базарах можна було здобути лише склянку пшона або жменю соняшникового насіння. Щоб розживитись макухою, треба мандрувати на село — не ближче, як за півста кілометрів.

Ольга рідко виходила на спорожнілі вулиці міста — тільки до знайомого провізора по ліки для мами, тільки за склянкою пшона для дітей,— але кожного разу вона бачила страшне насування голоду. Зима стояла холодна, знесилені люди падали й не могли вже звестись,— виснажені, вони швидко замерзали на вулиці, і трупи замітав сніг.

В підноворічний вечір Ольга через силу поверталась додому. Ноги в неї починали пухнути, а вітер проморожував до кісток,— ніколи в житті ще так не промерзала Ольга. Перехожих на вулицях траплялося зовсім мало,— люди здебільшого лежали мертвими під сніговими наметами, а ті, яким вмирати завтра або позавтра, спроквола брели то тут, то там. Гітлерівські солдати теж не затримувались на спорожнілих вулицях, вони поспішали проминути це моторошне кладовище непохованих мерців, на них чекали тепла казарма або затишна квартира з гарячою грубкою та смачною їжею.

Ольга йшла, ледве переступаючи ногами, над силу опираючись поривам вітру. Кілька груп солдатів випередили її, не зайнявши, тільки один жирун підставив їй на слизь-

кому ніжку — і Ольга впала. Їй дуже хотілось так і залишитись на місці: в сніговому заметі лежати було затишно. Але Ольга знала, що вона зовсім квола, що кров у її жилах ледве тече, а замерзнути вона не має права: дома хвора мама й двоє дітей. Ольга через силу звелась і пішла. Її наздогнала ще група есесівців, і один, спокушений її гарним обличчям, запропонував їй іти з ними — в теплу хату, до новорічної смачної вечері з шнапсом. Ольга похитала головою і сказала:

— Дуже прошу пробачити, але я хвора. В мене венерична хвороба, прошу пробачити...

Німець вилаявся й поліз по револьвер. Хвора жінка вже ні до чого, і хвору треба пристрелити, щоб вона не розповсюджувала зарази. Але застібка кобури зачепилась, щоб її розстебнути, треба було знімати рукавичку, а стояв лютий мороз,— есесівець махнув рукою, плюнув Ользі на пальто і пішов геть.

Ольга прийшла додому пізно, коли вже Пахол був дома. Він перестрів її внизу, дуже стурбований:

— Ви прийшли! Боже мій! Я вже думав, що вас схопили по дорозі й завербували на роботи до Німеччини, як і мене. Хвалити бога! — Пахол раптом урвав і зашарівся.— І ви мало не опізнились на ялинку.

— На ялинку?

— На ялинку, панно Ольго,— зніяковів Пахол.— У нас же ялинка...

Ольга дивилась на Пахола, погано розуміючи зміст його слів.

— Ви влаштували ялинку? В таке лихоліття?..

Пахол сказав повчально:

— Діти є діти, панно Ольго. Вони повинні зоставатись дітьми і в лихоліття...

Він узяв Ольгу під руку й повів на третій поверх.

— Де ж ви добули ялинку?

— Я нагледів невеличке деревце за містом у парку й зрубав його вранці, коли їздив машиною по дрова для мого шефа. А в церкві я придбав дві свічечки, такі, які ліплять перед іконами для святих. Нехай і діти будуть святі. Свічечки зовсім тонкі, але вони дуже довгі, і я накраяв з них цілий десяток.

— Яне!..

Більше Ольга сказати нічого не могла. Їй бракувало сил, вона промерзла, їй щойно наплювали в душу — і в грудях набрякло слізьми.

Посеред кімнати в вазоні стояла ялинка — свіжа, зелена й запашна. Своїм ароматом вона заповнила цілу квартиру. Це був журний аромат дитинства — безтурботності й спокою. Він навівав смутні спогади й щемів у серці. На гілочках стриміли свічечки, вогники жарко потріскували, і пахощі топленого воску змішувались з ароматом глиці. З гілочок звисали оздоби: карамельки в різнобарвних папірцях. Ольга нарахувала їх шістдесят. Це були карамельки, які одержував Пахол щодня по дві — до вранішньої і до вечірньої кави. Він пив цей місяць каву без карамельок, ощаджуючи їх для прикрашення задуманої ялинки. На вершку ялинки, з свічечкою всередині, світилась велика червона зірка.

— Нічого,— сказав Пахол на остережний погляд Ольги.— Коли б хтось постукав у двері, досить буде нахилити зірку, свічечка її запалить, і папірець спалахне. А ялинка сама по собі ніяк не крамольна, з вашого дозволу, панно Ольго.

Валя і Владик стояли перед ялинкою тихі, принишклі. Щороку мама влаштовувала їм ялинку, і на ялинці було так весело: багато дітей, танці, співи й подарунки. А тепер дітей не було, подарунків теж, а рояль, ба й патефон давно вже пішли на олію та борошно. Валя придивлялась до зірки, Владик — до карамельок...

Коли Ольга вийшла з задуми й озирнулась,— Пахола в кімнаті не було.

Але він повернувся невдовзі: він ніс на руках хвору дочку сусідки з сорок другої квартири. Він посадовив її на стілець, покивав Ользі пальцем, як змовник, і знову зник. За кілька хвилин він повернувся знову,— ще з дітьми. Так Пахол зібрав десятеро дітей,— з усіх квартир у прольоті.

Діти стояли перед ялинкою, мружили очі на яскраві вогні й блідо осміхались. В їх посмішках була заразом і гіркота, і поблажливість дорослих людей, що дарують малюкам їх забавки й наївні розваги. Дитячі личка були смутні й худі. Тіні позападали у них під очима. Жовтаве сяйво свічечок робило ці тіні зеленкуватими.

— Позір! — сказав Пахол.— Танчик!

Він поставив дітей у коло і повів його круг ялинки.

Потім Пахол заспівав української щедрівки:

— Щедрик-ведрик, киньте вареник, грудочку кашки, кільце ковбаски...

Мама одвернулася до стіни.

— Ну, ну! — підбадьорював Пахол малюків, притоптуючи своїми величезними бутсами. Він співав тенором з чистим тремоло на верхах.

Потроху діти жвавішали. В кімнаті було тепло, блимали свічечки, пахло жарким воском і розігрітою глицею.

— Щедрик-ведрик,— затягли дитячі голоси,— киньте вареник, грудочку кашки, кільце ковбаски...

Ольга відійшла в тінь. Вона не хотіла, щоб Пахол побачив зараз її лице.

А Пахол приляпував у долоні, підстрибував цапом і заводив одну колядку за другою. Потім він повів дітей у другий бік:

— На різдві ходимо, добрих людей шукаємо...

Діти вже не стидались. Вони тягли співи за Пахолом. Вареника, кашки й ковбаски ніхто не кидав, але на ялинці висіли карамельки, блищали свічечки, і їм стало весело.

Коли свічки догоріли, Пахол посадовив дітей на підлогу, а сам узявся розбирати ялинку. Він зняв шістдесят карамельок і поділив їх нарівно між усіма. Потім по одному розніс дітей по домівках.

Коли він повернувся, однісши останню — хвору дочку сусідки з сорок другого номера, Валя і Владик вже спали. Ялинка стояла серед кімнати темна, осиротіла. Тільки червона зірка, теж потемніла й безбарвна, стирчала ще на вершку.

— Яне,— сказала Ольга,— подаруйте мені зірку.

— Ні,— сказав Пахол,— з вашого дозволу...

Він зняв червону зірку й підніс її до вогника на каганці. Зірка спалахнула й згоріла.

Ользі стало дуже сумно, коли зірка згоріла. Їй так хотілось червоної зірки. Вона піймала себе на цій сентиментальності й зашарілась, як Пахол.

— Який ви добрий, Яне,— сказала Ольга,— і як ви вмієте з дітьми.

— Діти! — покликала мама.

— Вони вже поснули, мамочко,— відгукнулась Ольга.

— Я не до малих,— сказала мама,— я до тебе і Яна. Підійдіть сюди.

Ольга й Пахол підійшли.

— Діти,— сказала мама, коли Ольга й Пахол стали перед нею,— збережіть життя цим малюкам...

Вона затихла, сльоза покотилась з-під її вій по щоці.

Пахол затупцював на місці, занишпорив руками по кишенях — у нього було на френчі безліч кишень і всі вони

були натутирчені,— але, нарешті, знайшов, що треба. То був невеличкий аптекарського вигляду слоїк.

— Глядіть,— сказав Пахол, показуючи на свій годинник на руці,— за три хвилини дванадцять. З вашого дозволу, ми зараз вип'ємо за наступний новий рік.

У слоїку були зовсім не ліки, а ром.

Пахол похапцем розлив ром по чарках — він дуже поспішав, щоб не опізнитись до дванадцятої. Він подав чарку й мамі, щоб вона бодай торкнулась губами.

— Дванадцята! — проголосив він урочисто,— з вашого дозволу, з Новим роком, новим щастям!— Він пригубив, але зразу ж знову підніс чарку вгору.— За новий рік над Харковом і Мукачевом!

— Тоді,— сказала Ольга і теж піднесла свою чарку, посміхнувшись,— з вашого дозволу і за Новий рік над Прагою, Бєлградом, Варшавою і всіма землями, що загарбані фашистами...

Вони випили свої чарки, мама торкнулась своєї.

— Ви вживаєте ром, панно Ольго? — запитав Пахол.

— Я так давно не пила і не думала, що є на світі питво...

— В такому разі ми з вами доп'ємо все, що у нас є.

Вони сіли з Ольгою до столу, одне проти одного, і Пахол знову розлив по чарках.

— Розкажіть мені про ваших дітей і дружину, Яне,— сказала Ольга.

— Я їх люблю, панно Ольго, моїх дітей і мою дружину. Її звуть Марічка.— Йому нічого було сказати більше, і він підніс чарку.— За Новий рік над Москвою, панно Ольго!

— За Новий рік у Москві! — сказала Ольга.

Вони цокнулись.

Так почався новий рік. Це починався тільки сорок другий рік.

2

В середу, в новорічний вечір, раптом розітнувся гучний стук у двері.

Це був твердий, владний стук,— так не стукали сусіди,— так не стукав і двірник, так не стукав і Пахол. Та й Пахол був дома,— він одвіз свого шефа до офіцерського кафе, де справляли новорічні заговини, і тепер був вільний до пізньої ночі. Стук зразу ж розітнувся вдруге. Так стукали тільки гітлерівці.

Ольга кинулась була до дверей, але Пахол її випередив:

— З вашого дозволу, панно Ольго, це вже дозвольте мені.

Ольга відійшла в темінь передпокою, і Пахол підійшов до дверей.

— Вер іст да? — запитав він.

— Махт ауф! — почулось з-за дверей.

Пахол завагався на мить, тоді повернув ключ і розчинив двері.

І він зразу ж зробив крок набік, пристукнув підборами і виструнчився.

На порозі стояв офіцер в довгому плащі з хутряним коміром. Офіцер переступив поріг і ступив у передпокій.

Ользі стисло холодом серце. Хоч і як темно було в передпокої, вона зразу розпізнала ставну, стрункy постать. Це був майор Фогельзінгер.

Але майор ще не помітив Ольги,— Ольга стояла в затінку.

— Ти хто? — запитав майор в Пахола.

Пахол гучно рапортував: шофер резервкомандо 109-А, Ян Пахол, тут розквартирований.

— Ім'я господині? Басаман Ольга?

Пахол знову на мить завагався.

— Вона дома? — спитав майор, не чекаючи на Пахола.

Ольга вийшла з затінку.

— Я тут, пане майор. Добрий вечір!

— Пробачте,— сказав майор і швидко пішов до Ольги через передпокій. Він припадав на ліву ногу,— це тільки зараз побачила Ольга. Вона ще не бачила, як він ходить.

Майор спинився перед Ольгою і відкозиряв.

— Добрий вечір. Вітаю вас з Новим роком, фрау Басаман!

Потім він скинув кашкет, переклав його в ліву руку і всім тулубом нахилився трохи вперед — до Ольги. Ольга зрозуміла,— майор чекає, щоб Ольга подала йому руку. І руку треба було подати,— цього вимагали елементарні правила ввічливості. Але Ольга не могла подати майорові руку,— майор був ворог. Та вона все ж таки зробила рух, і майор ловко підхопив її руку. Точним мужським жестом — він був елегантний, але без надужиття, без кавалерської пересади — він легко потис Ольжину холодну долоню і м'яким, ладним рухом підніс Ольжине п'ястя до вуст. Він торкнувся вустами кінчиків Ольжиних пальців — майже не торкнувся — і зразу випустив руку. Рука Ольжина впала важко, як нежива.

Пахол стояв біля дверей виструнчений, лікті врозвід, по-німецькому, голова одкинута назад — руді вусики їжачились на його короткій губі.

— Я приїхав привітати вас з першим днем нового року,— сказав майор чемно, трохи похиляючи голову,— і побажати вам щастя на новий рік. Прошу пробачити, що дозволив собі зробити це так пізно ввечері, але справи перешкодили мені виконати це вдень. Дуже прошу пробачити мені.

Він знову спинився, наче вичікуючи.

Треба було щось відповісти, і Ольга тихо промовила:

— Дякую.

Майор стояв, вичікуючи, і Ольга розгубилась, серце її тривожно колотилось. Треба запросити до кімнати — не можна ж стояти в передпокої. Але Ольга не могла ворухнути вустами, не могла вимовити слів запрошення: вони жили тепер всі в одній кімнаті, там було неприбрано, там лежала хвора мама, і вона не хотіла запрошувати до своєї кімнати — ворога. Нехай заходить сам,— він має необмежені права завойовника й насильника. Але майор все чекав, і Ольга пересилила себе:

— Дякую, пане майор,— сказала Ольга,— ви дуже гречні. Я мушу запросити вас до покою, але, даруйте мені, ми живемо тісно, у нас постій, моя мама лежить тяжко хвора, і діти вже сплять.

Це було задовге речення — Ольга мало не задихнулась, сказавши його,— але їй не забракувало самовладання, і вона проказала все до кінця рівним, спокійним голосом.

— О! — сказав майор і знову чемно вклонився,— ні в якому разі не треба турбувати вашу матусю і ваших дітей. Як здоров'я вашої шановної матусі?

— Їй погано.

— Може, треба надіслати лікаря?

— Ні, дякую. Лікар у неї був. Лікар буває постійно.

— Може, фрау Ольга не має де добути ліки, потрібні для матусі?

— Спасибі,— сказала Ольга,— я маю все.

Це була неправда, вже давно Ольга не мала змоги добувати для мами понтапон, який тільки й применшував страшний біль, але вона не могла прийняти навіть цього, як послугу, від офіцера гітлерівської армії.

Майор перечекав хвилинку, чи не скаже ще чогось Ольга — він чекав, чемно схилившись,— але Ольга мовчала. Вони стояли одне перед одним у півсмерку передпокою, і це було незручно, але Ольга нічого зробити не могла. Пахол застиг виструнчений біля порога. Майор на нього не зважав.

Не дочекавшись від Ольги мови, майор сказав:

— Мені дуже прикро, що фрау Ользі так трудно живеться, і я був би щасливий чимось потішити фрау Ольгу. Але я не наважуюсь запросити фрау Ольгу розважитись двітри години в нашому офіцерському казино, бо розумію, що фрау Ольга не зможе залишити хвору матусю.

Це було запитання, і Ольга поспіхом відповіла:

— Ні, ні, дуже дякую, пане майоре. Я взагалі живу дуже тихо і нікуди не виходжу.

Майор вклонився.

Пауза знову запала, але тепер майор вже відчув, що він сам мусить порядкувати в розмові, і він сказав:

— Фрау Ольга і минулого разу, і тепер знову говорить про своїх дітей. Фрау Ольга така молода, але має вже двоє дітей?

— Це не мої діти,— відповіла Ольга,— це діти моєї матері від її другого чоловіка. Тепер мама хвора і це все одно, що мої діти.

— Розумію,— похилив голову майор,— і висловлюю фрейлейн Ользі співчуття.

— Дякую,— прошепотіла Ольга і спустила очі.

Майор випростався й глянув Ользі в лице.

— Зараз дуже трудний час, фрейлейн Ольго. Коли б фрейлейн Ольга була б така ласкава й дозволила мені виказати мою до неї повагу й моє співчуття до її трудного стану, я б просив дозволити мені на знак моєї пошани й сьогоднішнього великого свята надіслати дітям якісь ласощі?

Це було знову запитання.

— Дякую,— сухо сказала Ольга,— я живу, певна річ, сутужно, але мої діти мають все, чого потребують.

Майор похилив голову.

— Я розумію вас, фрейлейн Ольга, й схиляюсь перед вашими гордощами. Але, можливо, ви дозволите мені зробити це в формі авансу під майбутнє утримання, яке належатиме вам, щойно ви розпочнете у мене роботу?

Ользі було трудно, дуже трудно говорити з таким коректним ворогом.

— Дуже дякую панові майорові,— сказала Ольга,— але мамі так зле, що я не знаю, коли зможу приступити до роботи в пана майора.

Майор секунду почекав, що скаже Ольга далі, але їй більше не було що сказати.

— Мені так незручно, що я приймаю пана майора в передпокої,— сказала Ольга,— тут навіть немає де сісти.

— Не турбуйтесь,— відказав майор,— і прошу пробачити, що завдав вам клопоту. Але я маю ще запитати, коли фрейлейн Ольга має на думці приступити до виконання своїх обов'язків як моя стенографістка? — Він коректно посміхнувся.— Строк, який я визначив фрейлейн на першому побаченні, минув.

Ольга мовчала.

Майор трохи повернув обличчя й кинув Пахолові через плече:

— Ви вільні!

Пахол завагався мить і вийшов за двері.

— Фрейлейн Ольго,— сказав майор,— ви дуже горді й це робить вам честь. Вам трудно з хворою матір'ю й дітьми, але ви не йдете до мене на роботу, бо не хочете працювати на ворога, який захопив вашу батьківщину.

Ольга завмерла.

— Я шаную ваші почуття й не дозволю собі будь-як впливати на вашу волю. Я тільки дозволяю собі зауважити, що таким способом ви можете тільки загубити і себе, і матір, і дітей. Почати працю потрібно бодай для того, щоб добувати засоби для існування.

Ольга мовчала. Їй було страшно, і вона не знала, що їй сказати.

— Я хочу сказати, що ви можете зовсім спокійно йти до мене на працю. Якщо фрейлейн Ользі було особливо неприємно ставати до служби в комендатурі, то я мушу поінформувати, що я запрошую зараз на іншу посаду. В комендатурі я був тимчасово. Я — ветеран війни тридцять дев'ятого року у Франції і, як інвалід, не здатний вже діяти на полі бою. Я — офіцер рейхсверу, фрейлейн Ольго.— Він спинився на мить, наче чекаючи, щоб сказане глибше дійшло до Ольжиної свідомості.— Тепер стан мого здоров'я ще погіршав і мене зовсім абшитовано з армійських установ. Я дістав призначення на адміністративну роботу в резервах. Це не має прямого відношення до армії, і фрейлейн Ольга може йти до мене без компромісу з своїм сумлінням. Я потребую перекладачки й не хотів би брати

іншу.— Майор спинився.— Фрейлейн Ольга викликає у мене довір'я й симпатію.— Він вклонився.

Ольга мовчала.

Мовчання тривало надто довго, і майор відчув його. Він клацнув закаблуками й вклонився.

— Прошу пробачити. Прошу переказати вашій матусі мою пошану й поздоровлення з святом Нового року.— Він вклонився ще раз, чекаючи, щоб Ольга дала йому руку.

Ольга простягла руку, майор підхопив її і знову підніс — тільки підніс до вуст. Потім він надів кашкет і відкозиряв.

— Вітаю фрейлейн Ольгу. Чекаю відповіді.— Він сказав адресу на Римарській вулиці. Це була не та адреса, де комендатура.— Якщо фрейлейн Ольга дасть мені дозвіл, я відвідаю фрейлейн Ольгу знов.

Ольга промовчала.

— Зичу здоров'я.

Майор відкозиряв. Потім повернувся й пішов до дверей. Двері зачинились за ним,— якийсь час було чути, як постукують його підбори по сходах.

Ольга стояла, закам'янівши. Ввійшов Пахол.

— Яне,— простогнала Ольга,— що мені робити, Яне?

Пахол не відказав нічого. Він тупцював біля порога.

— Милий Яне, як мені було прикро, коли він сказав вам піти.

Пахол крякнув.

— Милий Яне, він же все одно примусить мене!

Пахол мовчав. Йому не було чим заперечувати Ользі.

— І ви бачите, який він? Він зовсім не такий, як всі.— Ольга схопилась.— І цього не може бути! Це просто підступи. Він такий же, як всі...

— Не знаю,— сказав Пахол.— На наці він не схожий. Може бути, він і не наці.

— Ольго! — кволо покликала мама.

Ольга поспішила в кімнату.

— Хто то приходив?

— То приходив майор Фогельзінгер. Він вітав мене й тебе з Новим роком, зичив нам щастя й питався, коли я піду на роботу до нього.

Мама тяжко дихала. Страшний біль з'їденої, роздутої печінки щохвилини тримав її на грані втрати свідомості.

— Він служить вже не в комендатурі. Він тепер на якійсь адміністративній посаді. І він обіцяє мені всякі достатки.

Ольга говорила все це з мукою, але й з викликом. Вона не піде до майора, але от лежить мама, їй потрібні ліки, а діти їли сьогодні тільки суп.

Ольга припала обличчям до холодної, вологої стіни. Що ж робити? Коли б отак вмерти — і нічого нема...

Пахол кахикнув, привертаючи до себе увагу.

Він хотів щось сказати, але не встиг: в двері знову постукали. На цей раз це був тихенький, легенький постук, подібний до шкрябання — так стукали тільки сусіди.

Ольга сама відчинила двері.

За дверима стояла Іда.

Ольга відсахнулась: вигляд Іди був незвичайний — вона ступила через поріг якась рівна, несхильна, пройшла мимо Ольги, як сомнамбула, відчинила двері до кімнати, ввійшла, не сказавши нічого,— неначе не помітила Ольги.

Ольга мерщій пройшла за Ідою до кімнати.

Іда стояла посередині, мов кам'яна, руки її звисали безсило, вона була бліда.

— Що з тобою, Ідо?

Іда облизнула сухі, зашерхлі губи,— надворі був лютий мороз, але Ідині губи запеклись од жару.

— Вони,— сказала Іда,— розстріляли всіх євреїв, яких вивели в гетто. Десятки тисяч!— Голос Іди був без інтонацій, без модуляцій.

Мама скрикнула й знепритомніла від болю.

Ольга стояла перед Ідою. Вона не могла сказати нічого. Їй не приходили на думку слова. А коли б і прийшли, вона б не мала сили вимовити їх.

— Я боюсь! — раптом скрикнула Іда.— Я боюсь.

Прекрасне обличчя Іди зломила гримаса жаху.

Іда вхопила себе пальцями за підборіддя, потім засунула пальці до рота. Вона стисла щелепи — і її дрібні, білі й гострі зуби врізались у пучки. Кров потекла по підборіддю, по руках.

Гітлерівці вже вбили в місті тисячі людей — комуністів, радянських службовців і просто людей — не знати з якої причини. Це було жахливо, це було почварливо, це не була війна, це було дике, свавільне масове вбивство. Ольга жахалась, але Ольга не дивувалась. Ольга знала давно й зрозуміла сама: фашисти винищували якнайбільше людей, щоб звільнити собі простори, на яких вони збирались бути господарями. Такий мав бути гітлерівський «новий порядок» в Європі. Небезпечні через свою нескоримість або нездатні до праці прирекалися на винищення. В цьому

Wondershare PDFelement

не було нічого людського, не було ніяких законів боротьби, в цьому була тільки почварлива «логіка» звіра. Фашисти вигонили з міст євреїв, кидали їх у гетто, відокремлювали від усього життя. Це було безглуздо, жорстоко, нелюдськи. В цьому діяла теж тільки «логіка» расистського, націоналістичного бузувіра-гітлерівця. До Ольги вже доходили чутки, що в загарбаних містах України, Білорусії чи Польщі німці не тільки утворювали гетто, а винищували євреїв фізично... Але от всі євреї — тільки тому, що вони євреї,— вбиті і в рідному місті. Ольга, Марія і Ніна поки що одвернули від Іди смерть. Але психіка Іди вже не витримувала. Вона не тільки страждала від гітлерівського насильства, вона просто боялась, що її теж уб'ють. Вона боялась жити. Їй треба допомогти.

Ольга не знала як. Але не можна не допомогти. Іді треба зникнути. Були чутки, що деякі євреї тікали з міст і переховувались по селах в українських селянських родинах. У Марії є якісь зв'язки на селі. З Марією треба негайно це обсудити. Тим часом Іда залишиться тут. Але про це ніхто не повинен знати.

— Ідо,— запитала Ольга,— тебе хтось бачив, як ти зараз до мене йшла?

Іда не могла відповісти. Вона нічого не бачила, як бігла сюди. Їй просто стало страшно, і вона побігла.

Страшна думка раптом вдарила Ольгу — Пахол. От він схилився над «буржуйкою» і помішує ложкою суп. А от Іда — з восковим обличчям, з тваринним жахом у закостенілих очах, з закривавленими, обкусаними руками...

Пахол відчув Ольжин пронизливий погляд на своїй спині й зрозумів її мовчання за своєю спиною. Він випростався, обернувся й перестрів Ольжин погляд. Пахол був блідий, вусики його стрибали, ложка тремтіла в його руці.

— Панно Ольго...— сказав Пахол.

Ольга потупила очі.

— Панно Ольго! — прошепотів Пахол.— Нехай панна Ольга думає тільки про себе, життя дітей, хворобу мами. Нехай панна Ольга і її товаришка...— Пахол повернувся до Іди. Іда сповненими смертельного жаху очима дивилась на чужу людину перед собою.— Нехай панна Ольга і її товаришка здадуться на мене. Я маю щось запропонувати.

І Пахол запропонував таке: біля кухні є комірчина, в ній темно, але не так холодно, бо поруч якраз проходить в стіні комин, двері комірчини можна заслонити баліями,

ночвами, дитячими ванночками — немов їх і зовсім нема. В комірчині можна засвітити гасничок вночі, як всі поснуть, можна подати їжу, а коли він, Пахол, буде вдома, щоб стати на варті,— можна й випустити панну Іду до кухні чи передпокою, щоб подихала свіжим повітрям.

— Яне! — простогнала Ольга.— Але ж ви надто ризикуєте. А що, коли це стане відомо...

Кров кинулась Пахолові в лице:

— З вашого дозволу,— майже закричав Пахол,— я прошу вас тримати себе в руках. Війна ще не скоро закінчиться, і треба щадити свої сили для ваших дітей і для вашої хворої мами. З вашого дозволу, я прошу слухати, коли вам кажуть до діла...

Цю ніч Іда переспала в кімнаті з Ольгою на канапі: її не можна було замкнути до темної комірчини й залишити саму — її трусила нервова пропасниця. Ольга давала їй напитись води, потім лягала до неї тісно й гріла своїм тілом. Пахол спати не лягав,— він вартував біля вхідних дверей, щоб не трапилось якоїсь несподіванки. Під ранок він прийшов по Іду. Він уже приготував комірчину: чисто вимів сміття, встановив мишоловку, а в кутку поклав мішок з соломою. Комірчина була маленька, але, підгорнувши ноги, Іда могла навіть прилягти на мішок. На поличці Пахол поставив змайстрований за ніч каганець з гільзи крупнокаліберного кулемета, глечик з водою і поклав окраєць хліба з свого вечірнього пайка.

Тихо, щоб не прокинулись діти, Іду замкнули в комірчину, і двері комірчини завалили баліями, ваннами й ночвами.

— Так буде добре,— сказав Пахол, покінчивши з усім,— щоразу, як ми випускатимемо панну Іду до свіжого повітря, я знову робитиму такий розгардіяш, щоб нікому нічого не спало на думку.

— Яне...— почала була Ольга, але губи її тремтіли і вона не могла вимовити гарячі слова подяки, які вона наготувала.

Та Пахол зробився червоний і загрохав своїми величезними бутсами:

— З вашого дозволу, панно Ольго, я прошу вас зараз же піти й лягти. Ви зовсім змучились. А мені вже час виїздити до шефа.

Він насунув кепі, пов'язав зверху шарфом — шарф служив Пахолові замість башлика — і, грюкнувши дверима, пішов геть...

Так почалося це маревне життя: ти живеш у своїй квартирі, наче в печері, але за стіною існує ще печерка, і в ній зовсім захована людина — існує, а не живе, і все ж таки там, за стіною, точиться якесь несправжнє, неправдоподібне, але життя...

Щовечора, як діти вже засинали, Ольга з Пахолом відсували балії, ванни та ночви, відчиняли дверці й випускали Іду розім'яти задубілі ноги в кухні та передпокої. Іда вже не плакала, не побивалась, вона неначе закостеніла. Вона стала чорна й худа, тільки очі її блищали чорним огнем — несамовитості й жаху. Вони з Ольгою майже не говорили. Про що можна було говорити? Про те, що есесівці шукають по квартирах захованих євреїв? Що від голоду вмерло в місті ще десять тисяч? Що в Сокольницькому ярку тепер, як землю скувало морозом, розстріляних не закопують, а просто привалюють брилами злежалого снігу....

До Марії Ольга вибралась хуртовинного дня,— коли вітер торохтів зірваними дахами, віхола закручувалась смерчами і заметіль укривала снігом усе. Ольга вирішила, що такої негоди на завіяних завірюхою пустельних вулицях буде якнайменше людей, а гітлерівці сидітимуть по теплих хатах. Хуга валила Ольгу з ніг. Ольга перечікувала порив урагану десь під стіною, ховала обличчя й поспішала далі. Ольга намагалась уявити собі фронт, але вона не могла уявити собі фронт. Вона стільки надивилась танків, гармат, кулеметів, вона бачила бої з вибухами бомб, розривами снарядів, трасуючим вогнем. Але уявити собі зараз фронт вона не могла. Фашисти загарбали Україну, під їх чобітьми була Білорусь, Прибалтика, навіть російські землі. Вони захопили півсвіту. І Ольга в цьому півсвіті була одна. Вона не могла далі бути сама. Коли б швидше бодай до Марії...

Але Марії вдома не було. Ользі відчинили Маріїні сусіди.

— Вона виїхала на село?

— Ні! Вона нікуди не виїхала. Але зараз вона на роботі.

Ольга вийшла збентежена. Марія пішла на роботу. До німців? Марія — така ж слабодуха, як Ніна? Бути цього не могло...

Ольга мерщій побігла до Ніни.

Ніна, на щастя, була вдома. Сьогодні, в неділю, їй не треба було іти на службу. Ольга ніколи до Ніни не ходила, і Ніна трохи зніяковіла, зустрівши Ольгу. Після студеної

хуги в Нінииній квартирі було так легко й затишно: жарко палало вугілля в грубках, з кухні точились пахощі печеного.

— Якраз вчора видали пайок,— наче виправдалась Ніна.— Зараз ми з тобою як слід пообідаємо. Як вчасно ти нагодилась! Роздягайся мерщій. Ти зовсім захолола. Як мама?

— Ніно! — сказала Ольга.— Ти знаєш, що Марія пішла на роботу?

— Аякже! — здивувалась Ніна.— Давно. Хіба ти тільки зараз про це почула?

Ольга безвольно дозволила Ніні зняти з неї пальто й посадовити ближче до гарячої грубки. Тепло зразу розморило її. Вона сп'яніла від щедрого тепла і слухала Нінине щебетання, як крізь туман.

— Марія зробила зовсім правильно,— казала Ніна,— а що ж, так, як ти: нехай загину сама, нехай гине мама й пропадають діти?

— Ніно!

Ніна зразу отямилась і кинулась Ольгу цілувати. Ніна була добра та чула дівчина, і їй було жалко Ольгу. Вона справді сказала нетактовно — про маму й про дітей. Та вона повинна була врозумити нерозумну Ольгу:

— Ах, Олю, ну яка ти справді нежиттєва! Совєти все відступають і відступають...

— Ніно! — простогнала Ольга.

Холод Ольжиного голосу спинив Ніну, але вона не зрозуміла, з чого так обурилась Ольга:

— Що, Ніно! Хіба я не правду кажу? Ну, ми не віримо до кінця німецьким зведенням про остаточний розгром, але ж фронту таки справді навіть не чути.

— Я не про те, Ніно! Як ти можеш так страшно казати — Совєти. Так кажуть гітлерівці.

— Ах! — розсердилась Ніна.— Ну, яке це має значення? Хіба справа в тому, як говорити?

Ольга мовчала. Ніна торохтіла далі:

— Нічого поганого ми не робимо. Коли наші повернуться, вони самі засміють твою впертість. Ні, не засміють, а заллють гіркими сльозами. Бо ти через свою впертість загинеш, тільки й усього. Коли Совєти, тобто наші, збираються визволити нас, то їм треба визволити нас живих, а не вмерлих з голоду. Всі борються за існування. Ті торгують на базарах, ті спекулюють, ті їздять за продуктами на село. А ти хіба можеш — торгувати чи поїхати за про-

дуктами на село? У нас є наша спеціальність, і ми повинні працювати. Оце й усе. Ну, сталася катастрофа. Звичайно, ми б хотіли, щоб і далі зоставались Совє... наше радянське життя. Але — що ми можемо зробити? Вкорочувати собі віку, бо нас перемогли?..

— Війна ще не закінчена, Ніно!

— Ах, Ольго! Ну ти просто дитина. Ну, війна ще не закінчена, ну, нас ще не перемогли. Але — чи ж маємо ми підстави сподіватись, що Совє... наші повернуться? Хіба німці віддадуть те, що завоювали? Ну, буде мир, ну, вони поступляться захопленими російськими областями, але — Україну хіба вони віддадуть?

— Ти думаєш, Червона Армія не пожене фашистів зовсім геть?

Ніна здвигнула плечима.

— Хіба я це кажу? Коли б це так сталося! Але ж ти сама знаєш, які німці дужі, яка у них техніка, дисципліна, потім оці їхні жорстокості, звірства...

— Да,— сказала Ольга,— зброєю, технікою, дисципліною звичайно можна перемагати. Але ж жорстокостями й звірствами вони риють собі під ногами яму, готують власну загибель.

Ніна перебила Ольгу:

— Ти забуваєш, що не всі німці фашисти. Та й звірі, звичайно, не всі. От мине чад війни, порядні німці дістануть змогу повернутись до життя, і тоді сама Німеччина зміниться. От у нас, на біржі, є один хлопець, зовсім ще молодий і, знаєш, такої ліричної, ніжної вдачі...

— Ти вже знаєш його вдачу?

— Фу, Ольго! — розсердилась Ніна.— Як тобі не соромно! Я тільки кажу...

Ольга звелась. Туман від тепла вже розвіявся.

— Я піду. Мені щось розболілась голова. Я навіть тебе погано чую...

— Може, тобі дати пірамідону? У мене добрий, німецький пірамідон...

— Дякую, Ніно. У мене є пірамідон.

Ольга вдягла пальто. Ніна міцно її розцілувала. На порозі Ольга зупинилась:

— Ти не знаєш, в які години працює Марія? Я все ж таки хочу її побачити.

Ніна збентежилась.

— Розумієш,— сказала Ніна,— на роботу до Марії не пустять, ти краще зайди до неї додому.

— Чому не пустять? — здивувалась Ольга.— Хіба тепер вже до бургоміструту не впускають?

Ніна зам'ялась:

— Розумієш, кінець кінцем треба бути логічним і нічого особливого наче нема. Але все ж-таки, знаєш, це трохи якось неприємно. Дивно, звичайно, як Марія змогла пересилити себе. Та й на всякий випадок, якщо повернуться Совє...

— Де працює Марія? — запитала Ольга. Неясна тривога стисла їй серце.— Вона працює перекладачкою?

— Ну, певна річ, перекладачкою! — заспокоїла її Ніна,— тільки перекладачкою. Але, розумієш, це все ж таки якесь бюро в системі гестапо...

Ольга глянула на Ніну, кивнула головою й ступила за поріг. Це було дуже важко — переступити через поріг,— неначе за порогом хтось чигав, щоб вдарити каменем по голові. Але Ніна ще не встигла причинити двері, і Ольга кинулась назад: чи вона не помилилась? Вона правильно розчула? Марія працює в гестапо?

— Ну, не в гестапо, а в якомусь бюро при гестапо...

Ольга вийшла. Завірюха трохи прищухла. Западав присмерк і молодий місяць сріблився над громаддям Держпрому. Марія працює в гестапо! Метелиця порідшала, вітер спадав, на вулицях траплялись перехожі. Здебільшого то були німці. Вони поспішали, морозяна пороша вищала під їхніми кованими чобітьми. Марія працює в гестапо! Не Ніна, а саме — Марія.

Ольга спинилась. Їй було жарко в хуртовину. Піт стікав за горжетку. Тільки перекладачкою,— як каже Ніна. І не в гестапо, а в системі гестапо. Вона не катує, вона тільки перекладає. Когось допитують, а Марія перекладає. А як що катований на запитання не відповідає? Що тоді робить Марія? Чи перекладає мовчання Марія? Мовчання теж можна перекласти...

Ольга пішла. Але вона проминула вуличку, куди їй завертати. Вона повернула назад, але знову проминула свою вуличку. А треба ж швидше додому: діти ще не вечеряли, власне, не обідали, і не снідали також. І мамі, може, погано. А Марія за фахом працює в гестапо. Ольга побігла.

Ольга йшла вулицею навмання. Вона не думала, куди вона йде. Від хуртовини не було вже й сліду. Стояла чудова, прозора година, як буває лише після хуги. Повітря було морозяне, чисте, цілюще. Віхола навіяла величезні

замети, і зовсім не стало видно замерзлих трупів. Як це гарно — місто засипане снігом; замети на дахах, навіть на вікнах. На вулицях нікого не було,— скоро й час, після якого невільно ходити. Тоді в кожного перехожого просто стрілятимуть без попередження. Вулицями лише проходили поодинокі німці. Може, то гестапівці поспішали в свої кабінети й застінки? Зараз вони допитуватимуть, а Марія перекладатиме запитання та відповіді...

На розі вулиці Дарвіна стояла дівчина. Вона йшла з німцем,— Ольга бачила їх ще здаля,— німець забіг чогось купити до аптеки, а дівчина чекала на тротуарі. Ольга проминула її, і на неї пахнуло густим ароматом парфумів «Красная Москва». Боже, на світі ще існують парфуми «Красная Москва»!

Дівчина стояла, притоптуючи підборами фетрових ботиків. Було зовсім тихо. Десь дуже далеко вив пес. Дивно,— вив пес, його ще не з'їли! Ах, то ж, мабуть, німецька вівчарка! Зараз прийде додому хазяїн, опасистий німчик, і погодує свого пса. Пес буде ситий. І Марія вступила до гестапо. Ольга повернулась і пішла назад.

Дівчина стояла так само, ноги у фетрових ботиках прохололи, і вона притоптувала. Морозяний сніг дзвінко порипував. Пахощі парфумів розточувались чистим морозяним повітрям. Зараз вийде німець, вони підуть до нього — смачно їстимуть і питимуть горілку або лікери.

Ольга спинилась просто перед дівчиною. Дівчина була в добрих хутрах. За такі хутра можна взяти кіло, ні, два кіло італійської вермішелі або пшона... Це були чудові хутра — блакитний песець.

— Тобі чого? — запитала дівчина.— Іди собі. Це мій.

Ольга мовчала. Повію вона бачила вперше. Прожила стільки років на світі, а повії не доводилось бачити. Вона щось не чула — були вони раніше чи не були? Звичайно, повії однаково кому продатись — німцеві, італійцеві чи французу. Це її професія.

— Чуєш? Іди собі. Це мій ріг. Я тут щовечора стою.

Ольга мовчки дивилась. Дівчина розсердилась:

— Іди геть! — крикнула вона і штовхнула Ольгу в груди.

Ольга заточилась і відступила крок. Коли дівчина замахнулась, хутра на грудях трохи розійшлись, і аромат парфумів ударив ще дужче. Марія пішла в гестапо. Її професія — перекладати. Повія стояла на розі щовечора. Продаватись — її професія. І це був — її ріг.

Ольга розмахнулась і з усієї сили вдарила дівчину в обличчя.

Дівчина зойкнула, заточилась, потім зробила крок вперед — неначе хотіла кинутись на Ольгу, в бійку, та тут вона побачила Ольжині очі — сповнений ненависті й презирства гарячий погляд,— вона не витримала його, відступила, знітилась і раптом пустилась бігти щодуху. За хвилину вона зникла за рогом Каплунівської.

Ольга залишилась сама. Пахощі парфумів паморочили їй голову. Марія пішла в гестапо, Ніна каже Совєти. Ця повія — напахтилась парфумами і щовечора на цьому розі піджидає гітлерівських офіцерів. Що ж його робити Ользі? Ольга була сама. Вона не могла нічого сама.

Ольга звела обличчя догори: місяць світив на неї, срібний, аж синій.

І Ольга закричала з усіх сил:

— Допоможіть! Допоможіть!

3

Мама вмерла в суботу під ранок. В неділю Пахол міг взяти звільнення з роботи на кілька годин і допомогти Ользі впоратись з похороном. Ольга хотіла поховати маму неодмінно по-людському — на кладовищі, а не просто винести на вулицю під сніговий замет.

Мама вмерла тихо — смерті її не помітила навіть Ольга. Звечора мама мучилась і стогнала, як завжди, потім, як завжди, настало кілька легших нічних годин, коли біль ущухав — у ці години Ольга звичайно теж засинала, потім, під ранок, мама знову починала мучитись, і Ольга знову вставала до неї. Але на цей раз маминого стогнання Ольга не почула, а коли вона прокинулась сама, був уже білий день, і мама лежала спокійна, наче заснула. Ольга покликала, але мама не обізвалась. Ольга підійшла до ліжка і тільки тоді побачила, що мама вже нежива. Пальці маминих рук міцно стискували крайку ковдри, губи тісно стулені, на обличчі застиг вираз болю й одчаю: мама мучилась, але, мабуть, стримала передсмертний зойк, щоб не сполохати Ольгу, не розбудити її.

В кімнаті було холодно, тіло мамине задубіло, і Ольга не змогла закрити мамі очей. Мама пішла з цього проклятого життя з одкритими очима.

Ольга не заплакала. Не того, що вона давно була готова до наглої маминої смерті, а тому, що вже давно Ольга не плакала, і плакати не було чого.

Тільки пустка, холодна пустка зокола наче ввійшла в саму Ольгу й заповнила її,— якщо пустка може заповнити.

Де дістати труну? Страшно подумати: одвезти маму на кладовище, покласти в яму й засипати мерзлими, гострими грудками землі. Де дістати труну?

— З вашого дозволу, панно Ольго,— запропонував Пахол,— у нас в господарчій команді є спеціальна майстерня, яка теше труни для гарнізону. Між нами, шоферами, є свій жаргон: ми допомагаємо один одному то бензином, то гумою, то ще чимсь. Я добуду панні Ользі труну.— Він почервонів і виправився,— труну для мами панни Ольги.

Ввечері Пахол прийшов справді з труною. Це була розкішна труна — не з фанери, а з цілих дощок, пахучих, смолистих — тільки пофарбована в чорне, з білим хрестом на вікові та написом на борті «Помер за велику Німеччину».

— Іншої труни не було,— виправдався Пахол.— Труни роблено для німецьких солдатів, і разом з труною в комплекті видається білий березовий хрест. Я не хотів був його брати, бо знаю, що мама й панна Ольга не релігійні, але я подумав, що хрест — це ж два поліна навхрест і їх вистачить два рази розпалити в грубці. І я взяв.

— Але ж — за велику Німеччину!

— О! — сказав Пахол,— з дозволу панни Ольги я замажу це чорнилом.

Він вийшов і зразу повернувся з ваксою та щіточкою для чобіт:

— Чорнило у нас зелене, а вакса якраз така, як труна.

Він вмочив щіточку в ваксу, замастив напис, і вони вдвох поклали тіло в труну. Мама була напрочуд легка й маленька,— вона займала лише півтруни, заготовленої на дебелого і довготелесого гітлерівського солдафона. Ольга могла б уміститися поруч із мамою. Але Ользі вмирати передчасно: її життя потрібне було Валі і Владикові.

Пахол прийшов з молотком і цвяхами, але Ольга попросила зачекати хвилинку й залишити її з мамою на самоті. Пахол забрав дітей і пішов у передпокій.

Мама лежала в своїй чорній сукні в білі горошинки — маленька, худенька й рівно випростана: ноги зв'язані носовою хусточкою, руки зв'язані носовою хусточкою, під головою подушечка-думка, голова трохи одкинута назад, і очі відкриті, але туманні, неживі. Біля голови мами стояв високий свічник, зроблений Пахолом з гільзи протитанкового снаряда. Гніт був широкий і трохи чадів. Кіптява легким чорним пластовинням пурхала по кімнаті. Коли од вікна прохоплювало протягом, полум'я на гнотові хилилось і тоді по стінах мерехтіли швидкі, полохливі тіні. Ольга присунула стілець, сіла й поклала голову мамі на руки. За дверима в передпокої Пахол розповідав дітям, які то гори Карпати, які там стрімкі скелі, стрункі смерéки, бистрі потоки й невловимі сарни.

— Мамо, мамо, закінчилось твоє життя. Погано закінчилось твоє життя...

Ольга хотіла б ще щось подумати, але думок не було. Треба б перепросити у мами за всі гіркоти, які заподіяла Ольга мамі за все життя: за те, що не могла пересилити своєї молодечої впертості й ужитися з вітчимом, за те, що завдала мамі мук і гризот.

— Прости мені, мамо!

Ольга встала, пішла до столу — гніт хилитнувся, й метушливі тіні побігли по стінах — висунула шухляду, вийняла мамин бювар і дістала звідти карточку маминого чоловіка, вітчима. Вона довго роздивлялась на портрет, потім повернулась до матері й сунула портрет за її кофточку, на груди, до серця. Потім Ольга поцілувала мамі руку.

— Спи спокійно, мамо,— сказала Ольга,— Валя і Владик тепер мої діти. Тепер я їх мама. Я житиму, мамо, я не вмру передчасно, ти можеш на мене покластись.

Ольга подумала, потім прошепотіла:

— Мамо, мамо! Правда ж, буде ще світле життя?..

Ольга ще раз поцілувала маму й накрила мамине обличчя хустинкою. От вона й сирота.

Потім Ольга вийшла в передпокій і покликала дітей:

— Поцілуйте, діти, маму й лягайте спати. Мама вмерла, і треба попрощати її.

Валя заплакала. Вона побивалась цілий день. Вона була вже доросла і добре знала; що таке смерть. За ці кілька місяців вона вже побачила багато смертей.

— Мама зовсім вмерла? — запитав Владик.

— Так,— сказала Ольга,— мама вмерла зовсім.

— Ми покладем її на вулиці й будем ходити до неї?

— Ні,— сказала Ольга,— ми поховаєм її на кладовищі, в могилі.

Владик захлипав. Він хотів, щоб мама лежала на вулиці, як мами інших дітей, і він ходитиме до неї.

Після дітей до труни підійшов Пахол. Уклякнув проти труни, вклонився мертвій до землі тричі, потім звівся й

поцілував їй руку. Тоді й Валя стала, як Пахол, навколішки, вклонилась матері тричі й поцілувала їй руку. Потім Пахол взяв молоток і цвях. Молоток гучно вдарив у віко. Валя знову заплакала. Владик закричав уголос. Валя взяла його на руки й почала зацитькувати. Але Владик усе кричав, він не дозволяв, щоб маму забивали цвяхами. Тоді труну вирішено забити вранці.

Коли діти поснули, Ольга з Пахолом сіли біля труни.

— Так ведеться, щоб посидіти біля труни,— сказав Пахол. Він так сидів і над труною своєї мами.

Вони сіли обабіч — труна між ними була посередині. Тихо було в кімнаті, діти ледь посапували під маминим теплим пальтом, зрідка крізь сон схлипувала Валя, протяг від вікна колихав полум'я на світильнику, за вікном, в місті, теж була тиша, в грубці потріскували сухі березові тріски, нарубані Пахолом з хреста.

Вони сиділи так довго. Пахол думав про щось своє, і думки були невеселі,— глибокі вертикальні зморшки бороздили його перенісся, а вусики на губі жалісно посіпувались. Ольга не думала ні про що, але рій якихось спогадів, якихось образків — з дитинства, коли вона була ще така, як Валя, а мама ще зовсім молода й красива,— виникав і вихрився в її уяві. В Ольги було гарне, щасливе дитинство: її батько був веселої вдачі, її мама була найперша танцюристка й співачка поміж своїх подруг. Перший раз її одвела до школи — мама. До піонерського загону в перший раз її проводжав — батько. А коли її приймали до комсомолу, мама з батьком чекали на вулиці під вікном.

— От уже котрий день,— сказав Пахол,— я пробую числити трупи на вулицях, коли вожу свого шефа. Але то марна справа, панно Ольго: позавчора я нарахував двісті шістнадцять, вчора я хотів перевірити себе — й нарахував уже триста один, сьогодні їх чотириста двадцять. А скільки ще так заметено, що зразу й не побачиш?

— Для чого це ви робите, Яне?

— Я мушу це робити, панно Ольго, з вашого дозволу. А може, після війни буде влаштовано всесвітній суд і мене покличуть за свідка: Ян Пахол із Мукачева, шофер резервкомандо 109-А, Остлянд, скажи: скільки людей убив фюрер в українському місті Харків? І тоді я скажу: громадяни судді, в українському місті Харкові стільки от тисяч померло від голоду й замерзло на вулиці. Скільки повішено й застрелено, я не знаю, бо я тільки шофер господарчої

команди і я полонений чех — мене не допускали наці лічити трупи в Сокольницькому лісопарку, під урвищем за цегельнею чи на заводі, де вироблялись колись потужні трактори всесвітньовідомої марки «ХТЗ». Про це запитайте в начальника гестапо й штандартфюрерів есесівських частин. Я можу тільки назвати їх прізвища.

— Ви знаєте їх прізвища, Яне?

— О, панно Ольго, я не записав ніде ці смердючі прізвища, але я закарбував їх у своєму серці. А пам'ять серця — то найдужча пам'ять.

— І ви не боїтесь це мені казати, Яне?

Пахол тихо сказав:

— Панно Ольго, ви дочка народу, скривдженого фашистами, і ви — нещасна жінка з двома дітьми, а ось — ваша небіжчиця-мама...

Ольга поклала підборіддя на віко труни, бліда посмішка світилась в її очах.

— І ви вірите, що буде суд, Яне?

Ян засовався на стільці, вертикальні зморшки на його переніссі врізались ще глибше.

— Панно Ольго,— промовив він нарешті,— я хочу, щоб було так. Але я не знаю, чи можу я вірити...

— Вірте, Яне,— мовила Ольга стиха,— я теж вірю. Фашизм не може перемогти.

— Чому, панно Ольго?

— Тому, що фашизм — це несправедливість. А перемагає справедливість.

Пахол блідо всміхнувся:

— Ви говорите, панно Ольго, як проповідник.

Ольга сердито глянула на Пахола:

— Гітлерівська армія може мати тимчасовий успіх, навіть дуже великий успіх, бо всяка армія може мати тимчасовий успіх, а гітлерівська армія дуже сильна. Але воєнний успіх треба ще закріпити.

— Тепер ви говорите, як публіцист,— знову всміхнувся Пахол. Але Ольга казала далі:

— Фашистська армія не може ні закріпити воєнні успіхи, ні довести війну до перемоги, бо фашисти воюють не тільки з арміями противників, а з цілими народами.

— Тепер ви говорите, як пропагандист.

— Я — радянська людина,— сказала Ольга сердито.

Вони замовкли. Весело потріскували під грубкою тріски з березового хреста. Пахол несміливо торкнувся руки Ольги.

— Ви це дуже добре сказали, панно Ольго: я радянська людина! Мені гірко, що я не можу так сказати. І я заздрю вам, панно Ольго...

— Заздрите? — всміхнулась Ольга.— Чому?

— Бо Радянський Союз,— сказав Пахол,— справді не може не перемогти.

— Да? Ви вірите теж?

— Бо,— сказав Пахол,— Радянський Союз — це не просто собі держава, а це держава держав. Бо в Радянському Союзі є багато держав і вони всі, як одна держава. Це зветься у вас дружба народів.

— Звідки ви це знаєте, Яне?

— Я знаю це,— сказав Пахол уперто.

— Звідки ви знаєте про дружбу народів?

— Я знаю. У нас, в Мукачеві, знають і про це.

Вони довго мовчали. Ольга гладила долонею шершаве віко труни.

— Треба,— порушив нарешті мовчання Пахол,— щоб вашу маму попрощала й панна Іда. Недобре, коли небіжчика не попрощає хтось, хто є в домі померлого.

— А раптом прокинуться діти, коли сюди зайде Іда?

— Я подержу ковдру над ліжком дітей на випадок, коли б вони прокинулись.

Вони вийшли в кухню, і Ольга постукала в комірчину:

— Ідо! Моя мама вмерла. Ми вже поклали її в труну. Завтра рано ми її поховаємо. Ми хочемо, щоб ти попрощалась із нею. Недобре, коли хтось з присутніх не попрощається з небіжчиком. Ти чуєш мене, Ідо?

Іда довго не відповідала. Потім почувся її тихий голос:

— Добре.

Іда ввійшла до кімнати. Вона кулилась від холоду, хоча в її комірчині було тепло, а в кімнаті жарко палав у грубці березовий хрест. Пахол розіпнув ковдру над ліжками дітей,— він тримав її обома руками, як параван. Іда спинилась перед труною. Вона дуже схудла, вилиці гострими кутами стирчали з-під очей, щоки зробились воскові, знекровлені. Але вона була така ж гарна, така ж красуня, як і завжди.

— Спасибі,— сказала Іда,— спасибі...— Вона запнулась, не знала, що їй казати, вона майже не бачила Ольжиної мами, не знала, як її звуть. Вона зрозуміла, що можна нічого й не казати,— мовчки схилилась до чола небіжчиці й поцілувала його.

Діти заворушились, і Пахол зробив знак.

Іда вийшла, і Ольга замкнула за нею дверці комірчини, а Пахол привалив баліями, ночвами...

Ольга з Пахолом вибрались на кладовище, щойно почало на дворі сіріти: Пахолові дали відпустку тільки до дванадцятої години. Вони поклали труну на вузенькі й легенькі дитячі санчата, якими ковзались Валя і Владик з гори. Тепер, відколи прийшли окупанти, діти вже не ковзались, бо гітлерівці займали ковзунів і примушували їх возити їм на санчатах воду з ріки. Пахол примостив біля труни лом і лопату,— вони взяли мотузку за два кінці й повезли. Санчата були з підрізами, снігу навалило багато, він вищав під скорсами — везти було зовсім легко. Коли траплялись патрулі, Пахол одходив набік, і санчата тягла Ольга сама,— не треба, щоб патрулі побачили, як людина в одежі німецького солдата допомагає місцевій жінці тягти на санчатах труну.

Вони швидко дійшли до кладовища — кладовище було зовсім близько, за рогом Пушкінської. Швидко знайшли невеличку воронку — на кладовищі було багато розворочених могил і воронок від снарядів,— розчистили сніг і поставили труну. Труна стала трохи нахилом, але копати рівну могилу — то була марна справа: земля промерзла глибоко і була тверда, як камінь. Коли хто й ховав на кладовищі, то перед тим, як копати могилу, розкладав велике багаття, і воно прогрівало землю годину чи дві.

Ольга взяла лопату і почала нагортати дрібну землю на труну. Пахол хотів взяти лопату з її рук, але Ольга відсторонила Пахола:

— Я сама, Яне.

Потім Ольга стала і подивилась. Серед погорбленої білої рівнини кладовища місце могили було дуже виразне: чорна земля всуміш з брилами злежалого сірого снігу. Але стане сніг, розтопляться й мерзлі брили,— земля зрівняється і годі буде розпізнати, де упокоїлась мама.

— Ми зробимо позначку,— сказав Пахол.

Він взяв лопату і на найближчому дереві зробив глибоку зарубку. В зарубці з'явилась крапля соку і зразу ж обвисла льодовою бурулькою. Деревиною вже розточувався сік,— недалеко було й до весни.

— Якщо не впаде близько нова бомба й не видере дерево з корінням, то панна Ольга завжди знайде могилу своєї мами,— сказав Пахол.

Узявши на плечі санчата, лопату й ломик, Пахол пішов. Ольга залишилась сама. Вона дивилась якийсь час, як

віддалявся Пахол, потім стала навколішки перед могилою. Тихо було на кладовищі, тільки чути було, як риплять Пахолові величезні шкарбани по морозній пороші. Та ще з дерев інколи важко осипалось пластовиння обмерзлого снігу.

Ольга вклонилась сірому горбикові в сніговій рівнині й торкнулась лобом холодної землі.

— Прощай, мамо...— Ольжин голос прозвучав зовсім голосно в тиші кладовища.— Прости мені все...

Вона замовкла, не знаючи, що ще сказати. Мляво точились якісь сторонні, недоречні думки. Порипування Пахолових бутсів чулося віддаля.

— Но пасаран...— спало чомусь на думку Ользі. Це була якась далека й невідчутна асоціація.

Ольга звелась з колін, глянула ще раз на могилу матері, серце стислось — от вона й поховала маму, от вона й сирота,— але світлість, якась чудна світлість царювала в Ольжиній душі.

І тоді Ольга заплакала. Сльози замерзали на хутрі дрібними білими кульками.

Потихеньку Ольга пішла.

— Товаришу Пахол! — гукнула Ольга. Крик її луною покотився над тишею гробовища. Він завмер луною десь вдалині, але зразу ж прилинув відгук од Пахола:

— Алло?

«Боже! — сахнулась Ольга,—я ж гукнула «товариш!». Від воріт назустріч їй поспішав Пахол.

Ольга взяла Пахола під руку, і вони вийшли разом. Біля дому Пахол віддав Ользі санчата, лопату й ломик — йому вже час поспішати до гаража, відпустка скінчилась — і Ольга пішла по сходах вгору сама.

На площадці перед її квартирою в сутінку затемненого прольоту Ольга побачила дві постаті. Тривога захолодила Ольгу: на площадці, під дверима її квартири стояли два німці. Ольга зразу впізнала шинелі: то були не солдати, а гестапівці. Вони стали обабіч Ольги.

— Басаман Ольга?

Ольга поклала долі санчата, лопату й лом.

— Я Басаман Ольга.

— Йдіть!

«Іда! — мелькнуло в Ольжиній голові.— Вони робили обшук і виявили Іду».

— Ідіть! — сказав один і ступив крок уперед, другий відступився, щоб стати позаду Ольги.

— Пробачте,— сказала Ольга,— але у мене діти, я мушу...

— Йдіть! — сказав перший.— Діти ваші здорові, і їм нічого не зробиться, поки ви повернетесь.

Повернетесь! Ольга захолола, але посмішка болісно зламала їй вуста. Це була посмішка, якої несила стримати, яка з болем кривить губи в найгірші хвилини життя. Ольга не чула, щоб хтось повертався з гестапо. Хіба що — коли викликали на свідчення, для довідки, а не на допит. Але ж Ольга нічого не буде свідчити, не дасть жодної довідки,— її доведеться допитувати, так чи так. Чи буде перекладати її допит Марія?

— У мене діти...— сказала Ольга.

Другий, той, що був позаду, взяв її за плечі й підштовхнув наперед. Перший вже зійшов кілька східців.

— У мене діти! — скрикнула Ольга.

Тоді перший вийняв з кобури пістолет.

Ольга пішла. «Но пасаран!» — стукало їй в мозок. «Но пасаран!» Чи вони вже взяли Іду? Може, вони взяли й дітей? Звичайно гестапівці не забирали з арештованими дітей. То забирали есесівці, коли вивозили цілі родини. Що буде з дітьми, коли вони зостануться самі? Хто їм поможе? Товариш Пахол! — згадала Ольга, як крикнула вона на кладовищі.— Но пасаран, товаришу Пахол!

Гестапо містилось проти зруйнованого педагогічного інституту,— в приміщенні вечірнього університету. Це був дошкульний збіг: в приміщенні вечірнього університету містився й інститут іноземних мов. Знову нервова, болісна посмішка зламала Ольжині губи,— про такі збіги пишуть тільки в романах. Вони ввійшли не через головний під'їзд, а через двір. У вестибюлі за невеличким столиком сидів гестапівець,— він спав і прокинувся, щойно рипнули двері. Він навіть не глянув на Ольгу, тільки посунув їй велику книгу:

— Розпишіться, що ви прийшли! — сказав він занудженим голосом, вмочив перо в чорнило, подав Ользі й пальцем показав графу, в якій розписатись.

Ольга взяла перо й розписалась: Ольга Басаман. Коли вона клала перо, вона подумала: не треба було розписуватись, треба було відмовитись. Гестапівець узяв книгу, встав і зник за дверима під сходами. Конвойні стояли обабіч Ольги. Їм було нудно, і вони позіхали.

«Якщо я кинусь на них або побіжу до виходу, вони мене зразу пристрелять»,— подумала Ольга. В неї навіть за-

крутилась голова, так їй захотілось побігти і щоб її зразу пристрелили! Вмерти зараз же, і на тому кінець, зовсім кінець!.. Але якісь внутрішні сили стримали її. То не був страх перед негайною смертю. То не були й сподівання, що все обійдеться гаразд. То був вольовий поштовх: передчасно! Тільки не легкодухість, тільки не самогубство: Ольга повинна дійти до самого кінця — хай хоч який має бути кінець...

Вартовий гестапівець повернувся, поклав книгу на стіл, а конвоїрові віддав якісь папери. Вони пішли сходами вгору — на четвертий поверх.

В широкому коридорі не було ні душі. Порипуючи легенькими елегантними чобітками, конвоїри йшли швидко, і Ольга мусила поспішати за ними. Ольжина увага відзначала речі окіл — через весь коридор стелилась довга, широка доріжка — бордова з темно-синіми смугами по берегах — плювачки стояли що десять стіп, в простінках були дерев'яні ослони з ажурними спинками. Все було точнісінько так, як колись у вечірньому університеті. Тільки Ольжин інститут містився не в цьому крилі, а в тому, що виходило вікнами на Раднаркомівську. Перед останніми дверима вони спинились. Вікна цієї кімнати мають виходити на Сумську, до пам'ятника Шевченкові. Перший конвоїр відчинив двері і зник за ними.

Млосне, тоскне відчуття смоктало Ользі під грудьми. Конвоїр зразу повернувся й відступився з порога.

Ольга не заплющилась, але на якусь мить зір її став наче відсутній,— якусь мить Ольга не бачила нічого, а потім наче розплющилась. За дверима, просто перед Ольгою, було широке вікно, а за ним блакитна просторінь неба, легкі хмаринки швидко котились через блакить. Далі Ольжин зір відзначив і все, що було в кімнаті: великий письмовий стіл, людину позаду столу, великий портрет Гітлера понад ним на стіні й жіночу постать на стільці перед столом. Ольжин зір відзначив все це, але Ольжина свідомість не сприймала всього цього, Ольжину свідомість в цю мить паралізувало.

Праворуч від входу — навпроти портрета Гітлера — на стіні, на гакові для картини, на тонкому шнурі висіло випростане і страхітливо-протиприродно витягнуте жіноче тіло. Голова звісилась набік, руки викручені за спину й, очевидно, зв'язані, ноги рівні, ступні витягнуті, неначе пальці тяглись дістати до підлоги, але так і не дотяглись на кілька вершків.

Це була Марія.

Щось наче закінчилось в Ользі, щось у ній перестало існувати — то було незбагненне й невимовно коротке переживання. Але після того в Ользі неначе народилось щось нове, щось таке, що не мало нічого спільного з усім попереднім,— і в цьому новому, заціпенілому кам'яному існуванні Ольги запанувала над усім тільки болісно гостра спостережливість. Ольга почала бачити все.

Ольга побачила:

На кінці столу лежать папери, які, одержавши внизу, приніс з собою її конвоїр. Посередині столу теж лежить папір, і на ньому написано сім рядків, далі стоять лише цифри. За столом сидить гестапівець. Навіть коли він сидить, видно, який він високий: носки чобіт визирали між тумбами з-під стола. Він був худий, білявий, прозорі блакитні очі, тонкий ніс, звислий на верхню губу, коротке, зрізане підборіддя. Власне, підборіддя неначе й зовсім не було.

Гестапівець не повів оком на Ольгу, коли вона переступила поріг, а конвоїри залишились у коридорі і причинили за нею двері. Гітлерівець дивився на жінку, яка сиділа в кріслі перед столом.

То була Ніна.

Ольга добре бачила Ніну. Ніна була в своїй шубці з котячих хвостів з шкіряною квіткою лотоса на лівій стороні викоту. В руках вона тримала сумочку, і пальці нервово ламали застібку. Ніна була зовсім зелена, обличчя мокре від сліз, очі дивились на Ольгу, погляд її кричав — страхом, божевіллям, загибеллю.

— Я повторюю моє запитання,— сказав гестапівець. Голос його був сухий, рипучий, а мова коротка й уривчаста.

— Я не знаю! — з риданням скрикнула Ніна.— Я нічого не знаю! Присягаюсь вам усім святим! Вона не казала мені нічого!

Гестапівець опустив очі на стіл, узяв перо й коротко записав. Потім акуратно поклав перо на місце, поволі звівся, обійшов крило столу, підійшов до Ніни і якусь мить роздивлявся на її обличчя. Тоді повагом звів руку і вдарив Ніну по щоці.

Ніна дико зойкнула й вхопилась за щоку.

— Руки на стіл! — наказав гестапівець.

Ніна мерщій поклала руки на стіл. Вона вся знітилась, щока на місці удару не почервоніла. Удар був сильний, але щока не червоніла.

Wondershare PDFelement

Гестапівець повернувся на своє місце й сів. Він одсунув від себе папір з сімома записаними рядками й присунув папери, які приніс з Ольгою конвоїр. Він розгорнув їх і розстелив перед собою.

— Басаман?

Ольга мовчала.

Гестапівець, не глянувши на неї, записав. Ольга зрозуміла з руху пера, що він написав «Басаман».

— Ольга?

Ольга мовчала.

Гестапівець написав «Ольга».

Йому було байдуже, відповідає Ольга чи ні.

Потім він сказав:

— Попереджаю: вам не дається право казати «ні», од вас вимагається коротко відповідати на запитання. Коли треба сказати «так», ви можете не утруднювати себе відповіддю: мовчання на запитання означає «так». Наприклад,— він нарешті глянув на Ольгу, його блакитні очі були зовсім прозорі, порожні,— якщо я запитаю, чи організовували ви змову для замаху на життя фюрера,— гестапівець змахнув рукою вгору, й його довга рука вказала на портрет, що висів за його спиною на стіні,— і ви мовчатимете на моє запитання, то це означає, що ви вже сказали «так». Довідка: за замах на життя фюрера — смерть на місці. Запитання: ви мене зрозуміли?

Ольга мовчала. Ніна дивилась на Ольгу, її нижня щелепа звисла, як одламана, як нежива.

— Повторюю,— прорипів гестапівець,— вам не дається права казати «ні», од вас вимагається відповідати коротко, мовчання означає «так». Запитання: ви мене зрозуміли?

Ольга мовчала.

Гітлерівець сказав:

— Констатую: ви мене зрозуміли вірно. На моє запитання, чи ви мене зрозуміли, ви відповіли «так».

Він узяв перо й написав на картці з Ольжиним прізвищем та ім'ям: «Так». Ольга помітила: на картці всі графи були перенумеровані. «Так» німець записав у графі під номером «1». Очевидно, то були перенумеровані тексти запитань для допитуваних: не було рації вписувати кожну графу, досить було перенумерувати стандартні запитання.

Гестапівець відклав перо, одкинувся на спинку стільця й замислився. Його прозорі очі блукали, неначе замріяні,— вони поглянули на вікно, от вони спинились на хмаринках і якийсь час котились за їхнім швидким бігом, от вони перебігли небозвід, знову побігли по кімнаті й спинились на Марії.

— Ви можете сісти.

Ольга не рухнулась.

Гестапівець сказав:

— Довідка: все, що кажу я не в формі запитання, є наказ. Невиконання наказу — смерть.

Ольга не ворухнулась. Отже, знову нагода вмерти негайно! Але її гостра увага відзначила: перед слідчим на столі нема ні пістолета, ні ножа, ні мотуза, навіть гумової палиці — ніяких знарядь для заподіяння смерті. Тільки два конвоїри за дверима в коридорі.

Ольга ступила і сіла в крісло.

Гестапівець знову подивився на хмаринки за вікном і сказав:

— Але смерть здійснюється після катувань. Запитання: ви зрозуміли?

Ольга мовчала. Гестапівець під номером «2» записав «так».

Потім він сказав:

— Кожна особа, незалежно від того, піддається чи не піддається вона катуванням в час допиту, дає запевнення на письмі, що її катуванню піддано не було. Таке запевнення на письмі подала й Басаман Ольга.

Ольга звела очі. Гестапівець взяв другий папірець з тих, що приніс конвоїр, і посунув його Ользі. Внизу картки стояв підпис.

Це був Ольжин власноручний підпис. Той самий, який вона дала щойно — там унизу, в графі книги. Такий же підпис стояв уже й на картці, яку, опитуючи її, записував слідчий.

Гітлерівець сказав:

— Довідка: щоб не затруднювати допитуваних, кожна людина, яка входить сюди, підписується тільки раз, передаючи таким способом своє факсиміле.

Він узяв гумовий штамп і притис його на картці вище Ольжиного підпису. Потім подав папірець Ользі, щоб вона прочитала. Сам він устав і пройшовся по кімнаті. Він ходив, заклавши руки під фалди мундира, нахилившись всім тулубом наперед. Кроки його були широчезні.

Ольга перечитала папірець. Двома мовами — німецькою та українською — там значилось, що підписаний нижче засвідчує, що в час допиту в гестапо він не був примушуваний і всі свідчення подав з доброї волі.

Ольга розірвала папірець на дрібні шматки і кинула ці шматки на стіл. Ніна дивилась на її пальці з жахом. Але гестапівця це мало зворушило. Він підійшов до столу, не сказавши й слова, взяв другий папірець з тих, що приніс конвоїр — із скопійованим Ольжиним підписом унизу,— знову притис над Ольжиним підписом штамп і поклав папірець під той, який він заповнював Ольжиним опитом. Потім він спинився біля тіла Марії.

— Запитання: Басаман Ольга знає цю особу?

Ольга мовчала.

Гестапівець підійшов до столу, взяв перо-і записав під номером «3» — «так». Не відходячи від столу, він запитав ще, кивнувши на Ніну:

— Запитання: Кириченко Ніна знає цю особу? — Він кивнув на Ольгу.

— Знаю...— прошепотіла Ніна.

Коли гестапівець запитував, він дивився на запитуваного, але погляд його не виказував жодного інтересу, він був зовсім прозорий, сторонній.

Гестапівець записав «так», поклав перо і акуратно зібрав на столі всі клаптики подертого Ольгою папірця. Він кинув клаптики в попільничку, найдрібніші він здув у повітря. Потім він знову заходив маятником по кімнаті.

— Запитання,— сказав гестапівець,— хто доручив Марії Черновій убити начальника гестапо?

Він раптом спинився на півкроці й всвердлив свій погляд в Ольжині очі. Тепер його очі вже не були прозорі, сторонні,— вони були зіркі, пильні, пронизливі, убивчі, вони бачили й розуміли все: і відповідь, і мовчання.

Ольга мимоволі скинула очі на гестапівця. З подивом і жахом дивилась вона на нього. Марія вбила начальника гестапо!

Погляд гестапівця зразу ж згас. В його очах мелькнуло неприховане розчарування. Для його досвідченого ока сумніву не було. Басаман Ольга вперше почула про вбивство начальника гестапо...

Клубок підкотився Ользі під горло. Марія вбила начальника гестапо! Так от для чого вона пішла на роботу... Ользі треба було заплакати, але заплакати Ольга не мала права. Мила Марія! Рідна Марія! Свята Марія... Ольга хотіла б впасти до ніг Марії і цілувати ці холодні, витягнуті стопи...

Гестапівець походив по кімнаті, тоді спроквола зайшов за стіл, взяв перо й проти чергової графи поставив знак запитання. Потім він сказав:

— Вчора о двадцять третій годині Марія Чернова при виконанні обов'язків перекладачки ударом стільця по голові вбила начальника, барона фон Штупфе.— Він дивився на Ольгу. Тепер Ольга повинна була зберегти на своєму обличчі розгублений вираз. Це було трудно: думки вихором проносились в її голові, почуття розпинали її груди.

Гестапівець сказав:

— Сьогодні на світанку в лісі Сокольники розстріляно тисячу громадян міста. Вони не брали участі в убивстві, але вони понесли розплату. Тепер мають бути виявлені винуватці. Ви поки що не підсудні, ви поки що тільки свідки. Ви товаришки по школі й приятельки Марії Чернової. Запитання: хто доручив Марії Черновій вчинити терористичний акт?

— Я не знаю! — скрикнула Ніна.— Присягаюсь, я нічого не знаю. Я її не бачила вже давно. Присягаюсь!

Гестапівець спроквола вийшов з-за столу, підійшов до скуленої Ніни і знову вдарив її в лице.

Ніна зразу змовкла. Рук з столу вона не зсунула. Вона була зовсім зелена — вдарена щока не почервоніла.

Гестапівець сказав до Ольги:

— Відповідайте на запитання.

Тепер Ольга дивилась на гестапівця. Вона з усіх сил намагалася зберегти на своєму обличчі розгублений вираз. Це було дуже трудно, бо вона зовсім не була розгублена. Ользі хотілось сказати «Я!» — я доручила Марії Черновій убити начальника гестапо. Щоб загинути разом з Марією. Але вона розуміла, що це нічого не дасть: дійшлий гестапівець їй не повірить, і пошуки винуватців на тому не припиняться. І Ольга не мала права іти на передчасну загибель: вона повинна пройти все до кінця. І вона не мала права сказати «я», раз вона цього не зробила. Таке право ще треба заслужити. Коли б вона справді вбила гестапівця, тоді б вона мала право признатись. Гестапівця ще треба вбити.

Ольга сказала:

— Я думаю, що Марія Чернова сама вчинила цей акт. Марія Чернова була запальної і нестримної вдачі. Я навіть сумніваюсь, щоб хтось їй щось доручав,— саме через таку її вдачу.

Гестапівець уважно вислухав Ольжину мову. Коли Ольга закінчила, він почекав ще якийсь час, чи не скаже ще чогось Басаман Ольга. Не дочекавшись, він сказав:

— Басаман Ольга вважає, що Чернова Марія вчинила цей акт як вияв своєї особистої антипатії до начальника? Скажімо, за якусь кривду, яку їй заподіяв начальник?

Ольга сказала:

— Ви ж знаходитесь... у завойованій країні.

Гестапівець довго дивився на Ольгу. Потім він спитав:

— Басаман Ольга — дівчина чи жінка?

Ольга опустила очі й не відповіла.

— Зараз Басаман Ольга буде піддана гвалтуванню.

Він довго дивився на Ольгу. Ольга не зводила очей. Тоді він натис кнопку — і дзвоник задеренчав близько, зразу за дверима.

Ніна страшно скрикнула.

— Цить!— гаркнув гестапівець, стукнувши кулаком.

Двері відчинились, і на порозі виструнчився конвоїр.

Було зовсім тихо. Гестапівець дивився на Ольгу. Ольга не зводила очей. Ніна завмерла й не дихала. Тваринний жах скував Ольгу. Що вона могла вдіяти?

Гестапівець сказав:

— Ви можете її взяти.

Конвоїр прочинив двері і щось сказав у коридор. Ввійшов другий конвоїр. Ольга звела очі. Коли вони підуть до неї, вона кинеться не на них, а через стіл — на допитувача. Він не сподівається нападу, і вона встигне розвалити йому голову чорнильницею.

Але конвоїри пішли не до Ольги. Вони підійшли до тіла Марії. Один з них тримав у руці дощечку з шворками. Він присунув стілець, став на нього і почепив дощечку Марії на груди, а поворозки зав'язав на потилиці. Коли він це робив, тіло Марії похитувалось. Ніна тихо, через силу стримуючи себе, стогнала. Конвоїр вийняв з кишені ніж і вдарив по шнуру. Тіло Марії важко гупнуло на підлогу. Ольга зіщулилась. Ніна скрикнула. Тепер тіло Марії лежало на підлозі — головою до вікна. П'ястя її рук скручував дріт. На дощечці стояв напис російською мовою: «Партизанка». Конвоїри взяли тіло Марії — один за плечі, другий за ноги — і понесли.

Гестапівець сказав:

— Вішати проти пам'ятника.

Конвоїри тихо засміялись і вийшли. Хвилинку ще чулось порипування елегантних чобіт. Але вони далеко не пішли. Чути було, як вони кинули тіло на підлогу. Потім почулася коротка гутірка. Хтось інший взяв тіло Марії і поніс: віддаляючись, гупали важкі ковані чоботи. Елегантні чобітки

повернулись назад під двері. Порипування затихло. Конвоїри знову завмерли під дверима.

Гестапівець нудно сказав:

— Прошу пробачити, але я зайнятий.

Ольга не зрозуміла.

Ще нудніше гестапівець додав:

— Я покличу вас, коли ви мені будете потрібні. Тим часом ви можете йти.

Ольга і Ніна не ворухнулись. Вони не збагнули, що це сказано до них.

— Ну? — сказав гестапівець.— Забирайтесь геть! Айн, цвай, драй...

Ольга і Ніна звелись. Ніна кинулась до дверей, щока її на місці ляпасів густо зачервоніла. Ольга теж пішла до дверей. Всі її чуття були в неї на спині: зараз він вистрелить у потилицю — у нього револьвер в кишені або в столі. Вона слухала, чи не зашарудить тканина одежі, чи не шкрябне шухляда в столі. Дзвоник на коридорі задеренчав їм назустріч. Двері розчинились — вони переступили поріг. Конвоїри пропустили їх мимо себе.

Зараз вони кинуться ззаду. Вони не кинулись. Вони — пішли слідом. Потім один випередив і пішов попереду. До катівні?

Вони пройшли коридор, спустились по сходах, вийшли в сіни. Вартовий, якому Ольга розписувалась в книзі, сидів за столом, позіхаючи. Він не звернув на них жодної уваги, тільки сказав: «По одній».

Перед вихідними дверима конвоїри спинились. Один штовхнув Ніну вперед і вийшов за нею. Другий зостався біля Ольги, вийняв сигаретку, чиркнув запальничкою і закурив. Запальничка була зроблена в формі сповитої дитинки. Він зробив п'ять-шість затяжок, поки повернувся перший. Тоді він штовхнув Ольгу — і вони вийшли у двір.

Мовчки вони перейшли двір. Ніни ніде не було. На свіжій пороші в напрямі до воріт ішли сліди дамських ботиків. За кілька метрів вони змішувались з іншими, багатьма слідами. Вартовий біля воріт поступився, і вони вийшли на вулицю.

На тротуарі конвоїр сказав: «Добрий вечір!» — і пішов назад.

Ольга залишилась сама.

Вона стояла. Проти неї були руїни педагогічного інституту. Трохи праворуч височів пам'ятник Шевченкові. «Вішати проти пам'ятника». Вулицею проходили німецькі офі-

цери. Пробігали авто туди й сюди. По небу швидко клубочились легкі хмаринки. До Ольги підійшов вартовий:

— Йдіть,— сказав він,— спинятись не вільно.

Ольга швидко пішла. Це було протиприродно, але в грудях набухала радість. Радість уникнення страшного лиха. Ні, то була не радість. То було лише секундне передчуття радості. Але й воно викликало огиду й обурення. То була туга за радістю, якої не відбулося і відбутися не могло. Труп Марії висів перед очима Ольги. Він висітиме тепер все життя. Все кричало в Ользі. Все кричало. Все.

Проти пам'ятника вона зупинилась. «Вішати проти пам'ятника». Зараз Марію принесуть, і вона висітиме тут. На острах всім іншим. Крім тої тисячі, що вже розстріляна. Тепер дошукуватимуться винуватців. Тим часом ви ще не підсудні, ви ще тільки свідки. Господи, може,цього не було?

Ні, це було. Ольга пішла. Їй треба було звернути праворуч, щоб потрапити на Пушкінську і додому. На розі вона раптом побачила Ніну. Ніна стояла й, очевидно, чекала на неї. Ольга замахала руками:

— Іди, іди, Ніно! Потім! Іди!

Ольга мерщій повернулась і пішла назад. Вона не могла бачити Ніну й говорити з нею. Мільйони трупів захарастили зараз міста, села й грунти України. Кожний з цих трупів Ольга відчувала, як труп Марії — холодний, закостенілий, але — живий. Марія вмерла. Але Марія хотіла жити, раз вона вбила ворога. А Ольга хоче вмерти. Ні, Ольга хоче жити. Їй треба вбити ворога.

Ольга спинилась. Куди вона йшла? Знову гестапо! Вона мерщій, скулившись, проминула гестапо. Звичайно, Марія зробила сама. Але може бути, що і не сама. А може, й сама,— все одно це неможливо, щоб не було підпільної організації. Їх є десятки, сотні підпільних організацій. «Партизанка» — почеплено Марії на груди дощечку.

Ольга знову спинилась. Боже мій, усе це справді було! Марія на стіні. Довготелесий гестапівець. Тіло Марії все життя не зникне з Ольжиних очей — і воно не сміє зникнути: голова звисла набік, тонкий шнур врізався в шию, руки закручені ззаду дротом, витягнуті ноги й засохлі краплини крові на грудях і на животі. Ольга заплющила очі й застогнала. Вона була колись маленькою дівчинкою, ходила до школи, бігала в кіно, маршірувала в піонерському загоні, батько дарував їй червоні краватки.— ціла колекція червоних краваток: сатинові, шовкові, навіть крепдешинові, коли їй сповнилось п'ятнадцять. А мама загортала сніданок в целофановий папірець і неодмінно клала дві цукерки, тільки дві — забагато солодкого могло зашкодити шлункові. Ольга могла присягти, що це було. Вона ледве стримала лемент: свідомість, життя — проклятє життя — повертались до неї. Мама вмерла сьогодні.

Ольга пішла. Звичайно, треба діяти хоча б так, як Марія: убивати фашистів. Можна просто на вулиці, скрастись — і каменем по голові. Можна піти перекладачкою до великого шефа,— і стільцем по голові.

Ольга спинилась. Діти! Хіба товариш Пахол зможе порятувати їх? Він же щохвилини може перейти постоєм до іншого міста. І зранку Ольга не була вдома. Може, з дітьми трапилось щось? Ольга озирнулась: їй треба на Пушкінську, а це ж — яка? Це — Римарська, зовсім в іншому кінці.

Римарська. Римарська, 19. Що таке — Римарська, 19?

Римарська, 19 — майор Фогельзінгер!

Ольга майже побігла. «Марія! Марія!» — стукало в її серці...

Ольга швидко знайшла номер потрібного їй приміщення. Це був п'ятий поверх. Не віддихавшись, Ольга постукала. І, вже постукавши, вона раптом кинулась назад. В цю хвилину двері розчинились. На порозі стояла стара жінка.

— Майор Фогельзінгер? — запитала Ольга задихано.

Жінка мовчки відступилась і пропустила Ольгу. Потім вона пішла в глиб передпокою, постукала в двері і, не спиняючись, пройшла далі по коридору. Квартира була коридорної системи.

Двері розчинились, на порозі стояв майор. Він був у тужурці армійського крою, але просторій, як піжама, і без погонів.

— О?! — сказав майор. Він був щиро вражений.— Я ніяк не сподівався!..

Ольга ввійшла в кімнату і стала посередині. Марія! Марія — як ти зробила?

— Фрейлейн стурбована? Що трапилось з фрейлейн Ольгою? — співчутливо запитав майор.

Ольга дивилась на нього.

Майор підійшов, взяв з рук Ольги її рукавички й поклав їх на піддзеркальник. Потім він спинився, очікуючи, щоб Ольга скинула пальто. В кімнаті було душно.

— Бітє?

Ольга розстебнула пальто. Майор прийняв пальто з її

рук і теж поклав на піддзеркальник. Кімната була велика, простора, широка канапа, дорогі меблі, на всю підлогу килим, килими на стінах, на килимах картини. Тут жив, мабуть, якийсь лікар, інженер, адвокат. В шведській шафі стояли томи енциклопедії. В кімнаті було задушливо.

Майор присунув крісло, і Ольга сіла. Майор сів на канапу.

— Нехай фрейлейн не каже,— сказав тихо майор,— я розумію сам. Сутуги дійшли до краю. Пробачте! — похопився він, помітивши Ольжин порух.— Не будемо про це говорити. Отже, фрейлейн надумала почати роботу? Не має значення, чи фрейлейн опанувала німецьку стенографію. Мені не до спіху з стенографією. Але перекладачка мені дуже потрібна. Моя перекладачка нікуди не годиться. Вона раз у раз робить помилки.

Ах, так! Перекладачкою! Ольга нарешті зрозуміла. Марія пішла перекладачкою у гестапо і вбила начальника. Сьогодні її повішено. Так, так, Ольга прийшла, щоб стати на роботу перекладачкою.

— Щодо дітей,— сказав майор,— то фрейлейн нехай не турбується: я маю змогу направити дітей у спеціальний дитячий заклад, де їх годуватимуть, доглядатимуть, а щосуботи, аж до понеділка рано, фрейлейн зможе їх брати додому й приводити до матері. А хворій матері можна залишити все потрібне біля ліжка, поки фрейлейн Ольга не повернеться ввечері після роботи. Фрейлейн одержуватиме добрий пайок.

Ольга спокійно дивилась на майора. Він хоче купити її добрим серцем. Що може бути облудніше й страшніше доброго серця у ворога? Своїм «добрим серцем» він хоче обеззброїти. Кого? Одну Ольгу? Навіть коли б його добрість була не до одної Ольги, а до всіх людей загарбаної країни, то однаково — він же загарбав країну, зробив нещасними людей, винищив їх. Не нищив? Так потурав. Дозволив своїй країні це нищення. Ольга вб'є його. Убивати треба і гестапівців, і есесівців, і фашистів — і взагалі всіх, які ступили ногою на несвою землю. Є німці нефашисти? Ще б пак! Є німці, котрі самі хиляться під чоботом і тортурами гітлеризму? Мабуть, дуже багато. Але вони дозволили в своїй країні запанувати фашизму. Вони повинні були боротись! Ольга не знає, хто такий майор, може, він і не фашист, може, в нього й справді добре серце. За це добре серце — добре і до фашистів, і до неї — вона його й вб'є. Як це — убивають?

— Я щойно з гестапо,— нарешті промовила перші слова Ольга. Вона не чекала, що скаже це. Для чого вона це сказала?

Майор звівся з канапи й пильно дивився на Ольгу.

— Моя подруга вбила начальника гестапо, й мене викликали на допит, що знаю я.

Минула довга пауза.

— Фрейлейн Ольга нічого не знає? — тихо сказав майор. Не можна було зрозуміти — запитав він чи ствердив. Скоріше — ствердив.

Ольга з викликом відповіла на погляд майора:

— Я знаю, що вона ненавиділа фашистів.

Майор довго мовчав. Мовчала Ольга. Для чого вона все це говорить майору? Чи вона хоче єдиноборства?

Нарешті майор сказав:

— Невже фрейлейн Ольга така наївна і думає, що завойовники розраховують на любов завойованих народів? Завойовник знає, що його ненавидять. Вся справа в тому, щоб приборкувати ненависть і держать завойованих у покорі. Нехай фрейлейн пробачить, коли це цинічно. Але це — війна. Я розумію, що фрейлейн Ольга ненавидить мене за те, що я завойовник. Але нехай фрейлейн на суді свого серця прийме на увагу, що я — солдат.

Майор одвернувся, потім підійшов до столу, пошукав портсигар і закурив.

— Пробачте! Може, фрейлейн палить?

Ольга взяла цигарку. Вона ще не курила сьогодні. Яке це щастя — закурити! Цигарки були наші, радянські — «Люкс».

Вона жадібно затягнулась. Все було точнісінько, як думала Ольга: ворог починає виправдовуватись тим, що він солдат. Ще гірше. Значить, в твоїх руках — зброя. Чому ж ти не повернув зброї проти звіра?

Майор пройшовся по м'якому килиму. Чоботи його не рипіли, вони тонули в пухнастій ворсі.

— Фрейлейн більше не піде в гестапо,— сказав майор,— нехай фрейлейн заспокоїться: я маю знайомих, я подзвоню й домовлюсь. Вас більше не викличуть, раз ви працюватимете в мене.

Ольга з ненавистю стежила, як він ходив, з насолодою вслухалась у кожне слово. Серце ворога прихильне до Ольги! Може, він викаже добрість і до всіх мільйонів людей на загарбаних гітлерівцями територіях? Може, він і про всіх подзвонить знайомому в гестапо? А може б, він под-

Wondershare PDFelement

звонив самому фюрерові — припинити страхітливу війну й відмовитись від «Майн кампф»? Ользі хотілось зареготати. Але це підступила істерика. І Ольга через силу стримала себе. Раптом вона побачила, що на столику, зараз за її кріслом, стоїть радіоприймач. Зразу вона його не помітила. Хіба тепер можна слухати радіо! Машинально вона простягла руку.

Майор помітив Ольжин рух і попередливо сунув вилку в розетку. Циферблат засвітився, в апараті загуло. Гарний, радянської марки апарат — «Т-6». Точнісінько такий був і в Ольги. З апарата линула якась промова німецькою мовою.

— Фрейлейн, мабуть, хотіла б гарної музики? Пробачте...

Майор зсунув Ольжині пальці з шукача і покрутив сам,— стрілка побігла по шкалі: уривки промов, шматки співів, інформації, музика...

Майор спинився на порожнечі:

— Фрейлейн хоче Лондон? Париж? Будапешт? Відень?

Ольга розгублено дивилась на майора. Музику? Лондон? Париж?

— А! — всміхнувся майор,— фрейлейн хоче Москву!

Ольга зблідла. Москву! Шість раз вона читала німецькі повідомлення про те, що німці вступають у Москву. Але вона знала, що Москва не зайнята. Хіба це можливо — почути Москву?.. І враз Ольга зовсім похолола. З репродуктора пролунав знайомий — найзнайоміший з усіх голосів — голос московського радіодиктора. Вона не чула його півроку, але вона впізнала б його поміж усіх голосів світу.

Майор ввічливо чекав. Чи цікаво послухати це фрейлейн Ользі?

Диктор читав якусь статтю. Це була не воєнна стаття. Волею радянських народів за двадцять років розцвів дикий колись Казахстан. Він став багатою і потужною країною. Тепер, у дні війни, його снаги стало на те, щоб, як і іншим радянським республікам, прийняти в себе людей і господарства з загарбаних гітлерівцями територій. За шість місяців всенародної Вітчизняної війни Казахстан своєю снагою і силами евакуйованих людей та машин — разом з іншими республіками — став боєспроможним. Глиняна пустеля зробилась арсеналом Червоної Армії: в ній побудовано оборонні заводи. Голодний степ перетворився на житницю фронтів. Зараз Казахстан починає весняний за-

сів. Країна повинна зібрати багатий воєнний врожай. Не можна втратити ані зернини...

Ольга ридала, але на майора вона дивилась спокійно і байдуже. Жоден м'яз не ворухнувся на її обличчі. Не можна втратити ані зернинки! А Марія вже втратила свою зернинку — життя. Скільки ще втрачено зернин?

Диктор сказав:

— Ми передавали виступ Голови Ради Народних Комісарів Казахської Соціалістичної Радянської Республіки... За півхвилини слухайте епізоди з фронтів Вітчизняної війни.

Настала пауза. Майор простяг руку і хотів покрутити регулятор, але Ольга поспіхом спинила його руку. Півхвилинки! Майор поблажливо посміхнувся: мабуть, фрейлейн хоче почути щось цікаве, фрейлейн стурбована, і майор радий потішити її.

«Ти чула, Маріє? А ти, мамо, чула? В Казахстані готуються до весняної сівби. Є ще на світі Казахська Радянська Соціалістична Республіка. І ще є багато радянських республік. І є Москва, мамо, Маріє,— ви чуєте голос московського радіодиктора? Того самого, що й до війни проказував: «Увага, перевірте ваші годинники, два довгі і один короткий». Мамо, мамо! Ще не весь світ загарбали фашисти! Є ще на світі радянські люди, які не живуть проклятим життям! Вони поставили евакуйовані заводи, сіють і збиратимуть воєнний врожай! І — щоб не втратити ані зернинки! Не може бути, щоб ми не перемогли. Маріє! Будь спокійна! Так каже і шофер Пахол із Мукачева. В це вірили ще іспанці, коли перші проголосили: «Но пасаран!» Це знала і ти, велика Маріє! Інакше б ти не вбивала начальника гестапо. Це безсумнівно й для мене. І я вб'ю фашиста! Не сумуй, мамо, що я пропаду, ну, нехай пропаде ще одна зернина з воєнного урожаю. Благослови мене!»

Диктор проголосив:

— Говорить Москва. Чотири години, п'ятнадцять хвилин. Передаємо епізоди з фронтів Вітчизняної війни.

Сержант Іванов зостався сам біля кулемета, проти нього йшла ціла рота фашистів. Але він не зійшов з місця, поки не вистріляв усіх стрічок. Після бою знайшли його труп і перед ним сто двадцять трупів гітлерівців... Льотчик-лейтенант Джавахашвілі кинувся тараном на німецький літак і загинув разом з ворогом...

Епізоди читались в два голоси: диктор і дикторка. Голос дикторки теж був знайомий — ще довоєнний. Епізоди були

звичайні — з фронтів війни: ворог сунув, радянські люди стояли на смерть. І від кожного епізоду хотілось ридати ридма. Але Ольга спокійно дивилась на майора. Майор доброзичливо посміхався: він не розумів по-російському, але він ладен був потішити стурбовану фрейлейн Ольгу.

Дикторка сказала:

Рота гітлерівських солдатів, на чолі з унтер-офіцером, здалася в полон нашим автоматникам.

Здалася в полон! Ольга машинально перекладала цю фразу по-німецькому.

Майор вислухав і посміхнувся:

— Гітлер капут! — сказав майор.

— Що? — Ольга подивилась на майора непорозуміло.

— Гітлер капут,— знову посміхнувся майор.— Хіба фрейлейн не чула? Так кажуть німецькі солдати, коли ідуть до ваших у полон.

Диктор сказав:

— За одну хвилину слухайте концерт.

Ольга виключила радіо. «Гітлер капут!» Вона ще не чула такого. Так кажуть німці? І вони здаються в полон? Але ж вони перемагають?

Майор знизав плечима:

— Це дуже сумно, коли солдат здається в полон. Але війна — є війна. На зміну успіхові може прийти неуспіх, і — навпаки. Перемогти треба в останньому бою. От що найголовніше. Німецька армія має величезні успіхи. Ми захопили колосальні простори.— Майор пройшовся по кімнаті й спинився перед картою на стіні. Він обвів пальцем всю Європу.— Все це завоювала армія великої Німеччини! — Його торс здригнув і випростався. На мить він неначе став струнко, потім вільно.— Але для того, щоб виграти останній бій, ще треба вдержати всю цю територію. А на цій території от ваша подруга вбила начальника гестапо. Все це не так просто, фрейлейн. Війні ще тривати й тривати. І не тільки на фронті, а й тут, у завойованому тилу. Війна — це дуже трудне і клопітне діло. Повірте мені, я старий солдат.

Ольга слухала, затамувавши подих. Що він говорить? Хто це говорить? Майор Фогельзінгер? Німець?

— Ви — наці? — запитала Ольга.

Майор посміхнувся. Це була якась смутна посмішка.

— Ми не про те говоримо, фрейлейн. Нехай війна буде війною. Чи фрейлейн читала колись книгу німецького письменника Ремарка «На заході без змін»?

Ольга вся насторожилась. Вона читала книгу Ремарка. Аякже!

— Чудесно! — сказав майор.— Це книга про мене. Гімназистом я пішов сам на фронт у минулу війну.

— А Ремарк,— запитала Ольга,— він потім теж зробився наці?

Майор нахмурився:

— Ми не про те говоримо, фрейлейн. Яка б не була важка війна, колись же вона закінчиться.

— А що буде після війни? — запитала Ольга.— Не в Німеччині, а тут, на землях, які захопила Німеччина?

Майор потис плечима.

— Ви не знаєте?

— Ми не про те говоримо, фрейлейн,— вперто втретє сказав майор.— Я не поділяю войовничого духу молодого німецького покоління. Але я — солдат. І я ветеран. І я трохи втомився, так само, як і ви, фрейлейн. Ми не про те говоримо, фрейлейн. Я пропоную говорити про інше. Нехай хоч як буде погано людині, людина завжди знайде про що весело поговорити. Я пропоную випити за здоров'я й майбутнє щастя фрейлейн Ольги!

Майор одкрив шафку і вийняв пляшку та два бокали.

— Чудесне кавказьке біле сухе вино! — сказав майор і розлив по бокалах.

Ольга відсунула свій бокал.

— Фрейлейн не хоче випити зо мною?

Ольга не хотіла випити з ним. Вона похитала головою.

— Фрейлейн хоче образити мене?

Ольга звелась. Щось треба сказати. Майор чекав, тримаючи бокал.

— Вчора вмерла моя мама,— сказала Ольга,— сьогодні я її поховала.

Майор поставив бокал і шанобливо похилив голову:

— О фрейлейн, пробачте...

Хвилину тривало мовчання. Майор стояв в урочистій позі. Він шанував пам'ять матері його гості. Він був джентльмен. Ольга теж мовчала. Для чого вона сказала про маму? Для чого вона сказала про гестапо? Для чого вона з ним говорить взагалі? Треба просто взяти стілець і...

— Фрейлейн,— сказав майор тихо. Тон його мови був не просто коректний, а задушевний.— Вислухайте мене. Я знаю, що це таке — бути сиротою.— Він раптом вийняв носовичок і на секунду приклав його до очей. Потім знову заховав у кишеньку.— Я загубив батька й матір тільки

чотири роки тому. Я їх дуже любив, моїх батьків. Ви культурна людина і, мабуть, знаєте, яка любов панує в наших німецьких родинах. Я дуже розумію фрейлейн, у фрейлейн таке гірке життя!

Він спинився на мить. Ольга дивилась на нього широкими здивованими очима. Боже мій, це був точнісінько такий німець, яких описують в старовинних сентиментальних романах. Він зараз ще заговорить про кохання. Вертер!

Майор дивився на Ольгу ніжними очима:

— Нехай фрейлейн знає: мені зовсім не потрібна стенографістка. Може, в тому, що я натрапив у списку перекладачок на ім'я невідомої мені фрейлейн Басаман Ольги, є перст судьби? Може, в моїх дружніх до фрейлейн почуттях є зернина сердечної приязні? Нехай фрейлейн поставиться до цього як жінка...

Ольга дивилась на майора. Марію повісили. Сержант Іванов загинув біля кулемета, знищивши сто двадцять гітлерівців. Ворога треба не пропустити, але задорого віддати своє життя. За одного Фогельзінгера вона не віддасть життя!

Ольга підійшла до піддзеркальника.

Майор зрозумів Ольжин жест, він узяв пальто і подав його Ользі. Потім він подав їй рукавички.

Ольга пішла до дверей. На порозі вона озирнулась. Майор стояв посеред кімнати. Обличчя його було смутне.

Ольга вийшла і зачинила за собою двері. Перейшла просторий передпокій, відчинила вихідні двері й вийшла на площадку.

— Фогельзінгер буде десятий, двадцятий, сто двадцятий...— Вітер завівав сніг через вибиті шибки. Ольга пішла сходами вниз. Голова в неї гула, голова була якась велика,— хіба може бути, щоб розпухла голова?!

Лють закипала в Ольжиному серці. Вертер! Може, він скаже фюрерові, щоб той постригся в монахи? Може, він пошле букетик пролісків на могилу тисячі розстріляних у Сокольницькому лісопарку? Може, в його почуттях є зернина сердечної приязні? Яке він має право?!

— Право! — голосно сказала Ольга, і луна її голосу залящала в порожньому прольоті. Нервова, болісна посмішка зламала її вуста.

Всміхаючись, Ольга вийшла на вулицю. Холодний вітер опалив Ольжине лице.

Ольга пішла. Підпілля повинно бути! Не може бути, щоб підпілля не було. Як Ользі знайти підпілля?

ОЛЬГА, III

1

Тепер кожний нескінченний день тягся забитий цією думкою. Ольга лягала спати з цією думкою. Ольга перележувала ніч з цією думкою. Ольга починала новий день з цією думкою.

Де Ользі знайти підпілля?

Це було як маячення. І, як у маяченні, раптом крізь темряву пробивалася спалахом гостра думка: «Маріє, чому ти не призналась мені? Ти не вірила мені, Маріє!»

І тоді виникла убивча логіка.

Де ти була першого дня? Чому не приготувала себе до участі в боротьбі? Чому ти не повстала з тими, що повисли на балконах, що лягли в Сокольницькому яру, що впали трупом на тракторному полі? У тебе була хвора мати і двоє малих дітей. А у загиблих хіба не було матерів і дітей? А Батьківщини у тебе хіба не було? У тебе була Батьківщина, хвора мати і двоє дітей.

Але Ольга гнала такі страшні думки. Нехай вона не з першої фаланги, а з останньої, але й вона не може не взяти участі в боротьбі, разом з усім народом. Де їй знайти підпілля?

Тоді виникає сумнів: «що я можу?»

Але Ольга гнала цей сумнів з ганьбою. А що могла Марія? Нехай кожний вб'є одного загарбника — і на нашій землі не стане жодного фашиста. Але знищити треба не одного, а багатьох. Шукай підпілля!

Тоді виникла осторога: ти на приміті в гестапо і своїми шуканнями наведеш на підпілля ворогів.

Ця думка мучила Ольгу найбільше.

В нічниці Ольгу раптом пронизував яскравий здогад: підпілля треба шукати на заводах!

Ольга підхоплювалась у ліжку, і її думка притьмом накреслювала план: заводи вивезено на схід, але не всі робітники евакуювались — завтра вона піде за місто, до заводських районів... Та зразу ж приходило отрезвіння: саме на руїнах заводів почались масові арешти та розстріли, саме з заводських районів погнали найбільше невільників на роботи до Німеччини. Підпілля там суворо законспіровано, і шукання зв'язку воно прийме, як підступи зрадника і провокатора.

Ольга знову лягала — і темні кошмари насувались на

неї. Їй марилось, як її убивають свої, прийнявши за гітлерівського шпигуна.

Ольга знову прокидалась зрошена холодним потом. Але в освіженій холодом голові родився вже інший, яскравий здогад: підпілля треба шукати якраз там, де саме неправдоподібність законспірувала його якнайбільше. Наприклад: поміж людей, які завжди стояли наче осторонь від активного радянського життя!

Ольга сиділа в ліжку, і думки скажено вирували їй в голові. Холод вистудженої кімнати огортав її вимучене тіло, але вона його не відчувала. Вона відчувала тільки своє запитання: де такі люди, кого вона знає з таких людей?.. Тиша панувала в Ольжиній печері,— глупа ніч наче причавлювала весь дім, весь світ до землі. Схлипували діти крізь сон. Важко дихав Пахол в кутку. Десь за стіною шаруділа миша

Ні, то шаруділа не миша. Миші давно вийшли з будинку геть. Ольга сама бачила, як сотні мишей і пацюків просто серед білого дня по морозяній пороші лавою перебігали до будинку на розі Пушкінської, де розташувалось офіцерське казино з повіями. Там було що їсти, і миші та пацюки переселились туди... То шаруділа Іда в своїй потаємній схованці.

Ольга схоплювалась з ліжка і нишком скрадалась у кухню. Тихцем вона припадала до комірки між балій, ванн і ночов:

— Ідо! Ти вже заснула?

Іда ніколи не відгукувалась зразу. Вона наче перевіряла, чи справді то Ольжин голос. Потім долинав її шепіт:

— Я не сплю, Ольго. Ти хочеш мене випустити?

— Я тільки хочу тебе поспитати.— Ольга припадала щільніше й шепотіла зовсім тихо, щоб і самій не почути власного шепоту: вночі звуки такі гучні,— Ідо! Ми далі не маємо права! Ти розумієш, Ідо? Ми повинні знайти підпілля. Ти згодна на це, Ідо?

Іда довго не відповідала.

— Ти не почула мене, Ідо?

— Я почула. Я розумію, Ольго. Треба знайти підпілля.

— Де його шукати? Як з ним зв'язатись?

Іда мовчала.

— Ти не почула мене, Ідо?

— Я почула. Але я не уявляю собі, що в місті. Це ж третій місяць, як я тут.

— Але ж підпілля повинно бути, правда? — шепотіла Ольга.— Не може бути, щоб підпілля не було?

— Звичайно, повинно бути.

— Де ж воно, де?

— Я не знаю,— не зразу відповіла Іда.— Я ніколи не думала про це. Очевидно, підпілля там, де пролетаріат.

— Ні, ні, Ідо,— шепотіла Ольга,— тепер інші часи. Було б безоглядно влаштовувати підпілля там, куди ворог зразу ж кинеться його шукати! Ідо, у тебе було стільки знайомих на різних вечірках,— може, треба шукати саме поміж них?

Іда довго мовчала. Потім вона сказала:

— Я подумаю, Ольго.

Тепер удень Ольга почала виходити з дому. Вона дивилась на будинки, на вулиці, на все місто — неначе після довгої хвороби або після подорожі в інші краї. Місто не було чуже, але воно було незвичне і незвичайне. Вулиці захаращені уламками розбитих будівель, не сколотий на тротуарах лід, почорнілі замети снігу. Вікна будинків зяють чорними рамами — без скла, навіть без рам. Ось величезний багатоповерховий будинок стоїть порожній, але одна рама — вікно на п'ятому поверсі — затулена даховою бляхою,— крізь бляху стирчить ринва, і з ринви клубочиться дим. То — печера, і в ній жевріє життя. На перших поверхах немає крамниць, двері забито навхрест дошками, але величезні вітрини стоять широким проваллям, і в них, як у тунель, в'їздять автомашини: крамниці обернуто на гаражі. Місто було пустинне й нежиле... Тільки вчора знову висаджено електростанцію, яку гітлерівці пробували відбудувати. В депо вибухали котли в паровозах, відремонтованих німецькими бригадами. На вантажній станції зійшов з колії військовий маршрут...

Підпілля було! Народ боровся! Ольга ходила по вулицях і вдивлялась в обличчя кожному стрічному. Як розпізнати підпілля? Перехожі не дивились одне на одного. Вони поспішали пройти стороною.

Підпілля справді було і діяло. Вчора Ользі розповіла сусідка, що просто на вулиці якийсь хлопчак років тринадцяти підійшов до німецького офіцера і вистрелив йому в обличчя. За хлопчаком кинулись наздогін патрулі, але в цю хвилину з даху розваленого будинку патрулям під ноги впала бомба і вибухла. Патрулі загинули, хлопчик втік. Він діяв не сам, діяла ціла група. Діяло підпілля. Боролись навіть діти.

Ольга почала придивлятись до хлопчаків. Саме хлопчаки найчастіше траплялись на вулицях. Підліток тепер став підпорою і головою сім'ї. Мужчин не було, юнаків заслали в рабство до Німеччини, а хлопчаки десяти-дванадцяти років вимінювали на базарах або мандрували по селах за продуктами. Ось один продає цигарки на розі. Чому він стоїть раз у раз саме на цьому місці? Може, він має доручення стежити за німцями, які виходять з того дому? Там міститься якийсь штаб... Ольга підійшла до хлопчика.

— Сигарети, папіроси, сірники!..

Ні, цей дивиться надто похмуро. Цей коли й знає що, то не скаже. Ольга покружляла й пішла. За три квартали її увагу привернув інший хлопчик. Він постукував щітками об скриньку, пропонуючи почистити чоботи. Чобіт ніхто не чистив, але хлопчик весело позирав навкруги й сипав дотепами навздогін перехожим. Худий, голодний, заморений, тіло в дранті, а, дивіться, який завзятий! Хіба ж це не удавана веселість, щоб його не запідозрили?

— Почистимо, тьотінька, ботиночки? Глядіть, грязюка ще мирного часу!

— Ти мені можеш вірити,— хвилюючись, сказала Ольга,— мені треба знайти підпілля.

— Кого ви питаєте, тьотінько?

— Я знаю, що ти підпільник. Мені треба негайно зв'язатись. Ти знаєш. Ти тут стоїш на варті...

Хлопчик раптом підхопився і кинувся геть. Скринька з щітками торохтіла в його руці. За хвилину він зник за рогом.

Ольга отерла долонею чоло. Так не можна! Вона робила дурниці. Треба взяти себе в руки...

Як це погано, що Ольга не має в місті друзів. Після Харкова вона вчилась у Києві. За ці роки розгубила тут товаришів. Може, піти по старих адресах?

Потім на думку спав здогад: тисячі будинків в місті, в них живуть радянські люди,— нема сумніву, що в кожному будинку причаївся підпільник. Правдивість здогаду була така очевидна, що Ольга мерщій повернулась додому: підпільника треба шукати в домі, де ти живеш.

Ольга почала добирати приводу зайти до сусідів. Вона заходила в квартири незнайомих людей за якоюсь незначною справою: позичити сірника, виміняти щось, розпитатися, де добути аспірину. Питаючись, вона пильно придивлялась до кожного. Може, цей? Як йому подати

знак, що ти шукаєш зв'язку? Але сусіди давали сірника, відмовлялись виміняти кофту, радили купити аспірин у німецького санітара — і мерщій ховались у темний куток.

Нарешті Ольга вирішила піти до Миколайчика. Ще Ніна розповіла їй, що Миколайчик працює в канцелярії міської управи. Не може бути, щоб Миколайчик передався до фашистів. Він випадково залишився в місті і тепер пристосовується, як уміє. Але зрадити він не міг; Ольга надто добре знала Миколайчика — хіба це не він ганив її за те, що вона механічно вибула з комсомолу?

В міській управі Ользі вказали кімнату, де працював Миколайчик; він служив керуючим справами відділу обліку незруйнованих будинків.

Коли Ольга ввійшла, Миколайчик сидів за столом і писав. Він побачив Ольгу і поклав перо. Потім знову його взяв, і знову поклав, і зиркнув по кімнаті праворуч і ліворуч. Здається, на них ніхто не дивився: інші співробітники схилились над своїми столами.

Чого розгубився Миколайчик? Йому соромно перед Ольгою, що він перекинувся до ворога? Чи він побоювався, що перекинулась до ворога — Ольга? А може, йому, як і всім, просто ніяково глянути в очі другому, що він у неволі й живе таким же проклятим життям?

— Добридень, Миколо,— сказала Ольга.

— Добридень, Ольго,— сказав Миколайчик,— прошу, сідайте. Давненько ми з вами не зустрічались...

Ольга сіла. Миколайчик поглядав то праворуч, то ліворуч, інколи його погляд перебігав Ольжиним обличчям: на мить погляд затримувався, пильний і гострий, але зразу ж біг далі — ліворуч або праворуч.

— Скоро весна,— сказав Миколайчик,— цього літа буде цікавий футбольний сезон...

На скількох матчах вони побували разом! Хіба це колись було?

— Не думаю,— сказала Ольга.— Війна. І — кому ж грати?

— А німецькі команди? — сказав Миколайчик.— Німці мають великі успіхи на футбольному полі. Ми з вами неодмінно підемо на матч.

— Неодмінно...— сказала Ольга без будь-якого захоплення.

Німці мають успіхи й на футбольному полі! Невже Миколайчика захоплюють успіхи німців на футбольному полі?

Вони замовкли. Говорити не було про що. Як же запитати в Миколайчика? Просто так і запитати? Вони ж були колись такі друзі.

— Весною,— швидко заговорив Миколайчик, лякаючись паузи,— утворяться й наші... місцеві команди. Наші команди теж утворяться весною,— сказав Миколайчик і глянув на Ольгу.— Я сам організую команду.

— Хіба? — здивувалась Ольга.— Ви ж кілька років як покинули грати!

Миколайчик пильно подивився на Ольгу:

— Хочеться помірятись силами з німецькими командами на футбольному полі,— сказав Миколайчик. Він уважно дивився на Ольгу.— Німці добрі футболісти, але й ми не погані: ще невідомо, хто вийде в фінал.

Ольга одвела очі: як він може говорити про футбол? Невже він тепер цікавиться футболом? Невже він захоплений перспективою помірятись з німцями на футбольному полі? Чи йому просто нікуди заховатись од себе самого і він вирішив заховатись у футбол?

— Так, так,— неначе відповідаючи на Ольжине запитання, сказав Миколайчик,— футбол дедалі більше захоплює мене. Я вирішив зробитись заповзятим футболістом. Я організую команду. Незабаром весна, треба бути готовим. Я добуваю бутси, м'ячі і все таке інше. Ви прийдете до нас на тренірівку?

— На тренірівку? — здивувалась Ольга.— Для чого ж на тренірівку? Тоді вже просто на матч.

— Ні, ні, неодмінно на тренірівку! — сказав Миколайчик і подивився на Ольгу.— Ви ж завжди були заповзятим болільником! І самі не поганий спортсмен. Пам'ятаєте, як ми з вами здавали на значок «Готов к труду и обороне»? Ми утворюємо команду на базі колишнього Осоавіахіму. Ви неодмінно прийдіть на тренірівку. Де ви тепер проживаєте? Я колись заходив до вас...

— Ви заходили до мене?

— Заходив. Ваша кімната без вікна, і в ній ніхто не живе...

— Я живу тепер у матері.

— Ах! — зрадів Миколайчик.— А я й не знав! Я думав, ви виїхали на село.

— Ні,— сказала Ольга,— на жаль, мені нікуди виїхати.— Вона дивилась на Миколайчика і думала: Миколайчик умисне говорив тільки про футбол, щоб Ольга не заговорила про щось інше. Він, очевидно, вирішив заховатись.

Ні, Ольга не заговорить.

— Ви десь працюєте? — спитав Миколайчик. З-під брів він кидав поглядом на інших співробітників у кімнаті, чи не дослухаються вони до їх розмови?

— Я не працюю,— сказала Ольга,— мама вмерла, у мене її діти...

— Ах! — сказав Миколайчик.— Мама вмерла...

Ольга згадала, як вмерла в Миколайчика сестра, як він побивався і Ольга його втішала. А тепер вмерла у неї мама, але їм не було про що говорити.

Ольга звелась:

— Бувайте, Миколайчику. Я була тут за справою і захотілось провідати вас...— Ольга блідо всміхнулась.

Миколайчик підхопився і потис Ользі руку. Він глянув на Ольгу з-під шапки теплим приязним поглядом, як колись.

— Бувайте, Ольго. Дуже радий, що ви живі. Коли нам буде потрібна стенографістка для засідання відділу, я викличу вас. Але залиште мені вашу нову адресу.

Ольга сказала адресу. Для чого вона сказала адресу? І чому він раптом заговорив про стенографію? Ольга зовсім не пропонувала своїх послуг і не просила...

— А на футбол ми з вами неодмінно ходитимемо,— майже весело сказав Миколайчик,— неодмінно! Ми організуємо чудову команду, і треба добре потренірувати, щоб здобути перемогу!.. І ви прийдете до нас на тренірівку. Я просто зайду за вами і поведу.

Ольга вийшла. На серці в неї було важко. Для чого вона ходила до Миколайчика? Вдає він чи не вдає своє захоплення перспективами футбольного сезону, але він — не підпільник. Який з нього підпільник! А коли б і був підпільник, то які він має підстави звірятись на Ольгу? Тільки й того, що разом ходили на футбол. Це було просто безглуздо — йти до Миколайчика і на щось розраховувати... Просто з ввічливості він говорив з нею про футбол...

Раптом Ольга стала як стій. Її пронизав яскравий, хвилюючий здогад: Миколайчик говорив зовсім не про футбольні команди!

Ольга повернулась і мерщій пішла назад. Серце в неї колотилось. Вона майже побігла. Помірятись силами з німцями! «Готов к труду и обороне»! Тренуватись, щоб здобути перемогу!..

Але на Театральній площі дорогу Ользі перегородила велика валка людей. Валка спроквола чвалала по бруку,

заваленому снігом. Величезну валку — може, з тисячу людей — оточували гітлерівські патрулі з автоматами й багнетами, Ольга побачила пілотки, червоноармійський одяг... Полонені!.. Ользі потемніло в очах. Це вперше після окупації Ольга побачила червоноармійців!.. Ольга кинулась наперед, але вздовж тротуару згрудились люди.

Полонені чвалали, ледве пересуваючи ноги. Які то були страшні ноги! Чоботи знято поспіль з усіх. Більшість човгала босоніж по снігу, інші обгорнули ступні онучами й прив'язали шворками. Шинелей та гімнастерок теж не було: полонені йшли — на вітрі й морозі — в самих спідніх сорочках, закривавлених і зашкарублих. В декого на плечах теліпались мішки або шматини зношених німецьких шинелей. Ці шматки також були в кривавому коркові,— їх знято з трупів. Пілотки мали лише декотрі, більшість ішли простоволосі. На них, мабуть, були добрі шапки-ушанки, і їх зірвали разом з іншим теплим одягом. Схудлі обличчя нещасних позаростали скуйовдженими бородами, і тільки очі блищали крізь страшний кошлатий заріст облич. Вони йшли, вони ледве переступали ногами — не годовані, не поєні вже давно. На кожного міцнішого з обох рук спиралось двоє кволих і зовсім виснажених. Коли котрийсь падав, конвоїри зразу підіймали його ударами чобіт...

Валка загатила вулицю від тротуару до тротуару. Машини, які їхали навпроти, спинились і перечікували. В машинах сиділи гітлерівські офіцери й позирали на валку з пихою й презирством. В машині через вулицю Ольга побачила майора Фогельзінгера. Він теж дивився з пихою й презирством. Ольга мерщій одвернулась, щоб майор не побачив її. Здається, він її не побачив. Як їй огидно було бачити зараз його!

Молодик з русявою борідкою похитнувся, потім ступив крок набік. Йому, видно, не вистачало сил. Конвоїр прикладом гвинтівки штовхав його назад у лаву. Молодик покірно поплентався далі. Він заточувався, ноги йому підламувались. Баба-жебрачка на розі вийняла з торби сухар і тицьнула молодикові до рук. Молодик не брав, він не розумів. Може, він був сліпий? «Хліб!» гукнула йому баба-жебрачка. Молодик блимнув на неї мертвими очима. «Хліб! Хліб! Їж!» — гукнула баба-жебрачка. Молодик зрозумів. Його аж зсудомило цілого. Він запхнув сухаря між зуби, але він не мав сил вгризти його,— і сльози потекли йому з очей. Та в цю секунду до нього підскочив конвоїр, вдарив в лице і вибив сухаря. Сухар упав під ноги,

у сніг. А конвоїр багнетом штурхнув полоненого. Широкий багнет ввійшов у груди майже до дула. Полонений упав.

Далі Ольга не бачила вже нічого. Хвилі гойднули її, горло стисла млость — вона збагнула, що падає,— і вона знепритомніла...

Коли Ольга очуняла, перше, що побачила вона, було обличчя майора Фогельзінгера.

Ольга не могла второпати, звідки майор Фогельзінгер і що з нею таке? Ольга сиділа на лаві в Пушкінському сквері. Майор Фогельзінгер стояв перед нею. Майорів шофер натирав снігом Ользі виски.

— Вона подивилась,— сказав шофер.

— Вам краще? — запитав майор.

— Що трапилось? — прошепотіла Ольга.

— Хвалити бога, вам краще! — сказав майор. Він хитнув головою, і шофер відкозиряв і пішов до машини. Майор присів на ослін біля Ольги.

Ольга дивилась на майора переполошено. Млость минула, повертались сили, але вона ще не очуняла зовсім. Звідки майор? Вона глянула навкруги, побачила вулицю — вулиця була зовсім порожня,— але Ольга зразу згадала. На місці, де впав полонений, не було навіть кривавої плями,— кров уже присипали снігом. Ольга заплющилась і застогнала.

— Що вам? Вам знову гірше? — співчутливо запитав майор.— Погляньте на мене, фрейлейн.

Але Ольга сиділа заплющившись. Їй було краще, їй вже було зовсім добре — бодай їй ніколи добре не було! — але вона не могла бачити біля себе огидної фашистської пики! Чого він тут? Яке він має право в цю хвилину бути тут, біля неї? Яке він має право допомагати їй?

Майор поклав Ользі руку на плече, бажаючи її підтримати, але Ольга гнівно смикнула плечем і скинула мерзенну руку. Її аж зсудомило від люті й огиди.

— Сердечна фрейлейн! — сказав майор лагідно й ласкаво,— для чого фрейлейн дивилась? Треба було обминути...

Ольга розплющилась і з ненавистю глянула на майора. Він має нахабство радити їй! На кого щоб не дивилась? На своїх! Що обминути? Їх страждання? Коли б Ольга могла отут, зараз, на місці убити цього проклятого фашиста! Сили раптом піднялись у неї з глибин — буйні, нестримні, невичерпні. Вона кинула оком майорові на бік,— чи

при ньому кобура? Вона зараз вихопить у нього пістолет і застрелить... Але майор був без кобури.

Майор витримав Ольжин погляд, повний ненависті, потім перехопив, куди вона кинула оком.

— Фрейлейн,— сумно сказав майор,— я розумію ваш вибух люті. Я розумію ненависть, яка затопила вас зараз. Я певний, коли б ви мали зараз пістолет, то застрелили б мене, тут, на місці, Ах, фрейлейн, фрейлейн...

Майор примовк. Потім він сказав зовсім тихо, тільки для Ольги:

— Фрейлейн Ольго, я цілком поділяю ваше обурення. Вся моя істота протестує проти безглуздого звірства...

— Хіба звірство буває і з глуздом? — з викликом запитала Ольга.

Майор потупив очі:

— Моя істота, фрейлейн, протестує проти всякого звірства. Я глибоко обурений з того, як наші поводяться з вашими полоненими. Це не гідно війни. Це не гідно військової людини. Це не гідно людини взагалі. Мені соромно перед вами, фрейлейн...

Голос майора затремтів. На вилицях у нього запалав рум'янець. Щелепи його стислись.

Ольга дивилась на майора. Що таке? Може, вона засліплена ненавистю і не хоче побачити в майорові риски звичайної людини? Може, він — звичайна людина, народжена від матері і тільки зодягнена в гітлерівський мундир?

Майор глибоко зітхнув. Він хотів ще щось сказати, але стримав себе.

— Чи ви можете звестись, сердечна фрейлейн? — ласкаво запитав майор.— Дозвольте мені одвезти вас на моєму авто?

Ольга звелась. Вона була зовсім міцна.

— Дякую,— сказала вона сухо,— я почуваюсь на силах.

— Але ж...— почав був майор.

Але Ольга пішла геть. Цього ще бракувало, щоб майор підвозив її!

Майор пішов слідом. Біля машини Фогельзінгера Ольга спинилась:

— Дякую, що допомогли мені,— сказала вона холодно.

— Може, все ж таки фрейлейн дозволить підвезти? Я турбуюсь, щоб вам знову не стало погано.

— Спасибі,— сказала Ольга,— мені цілком добре. Прощайте!

— На все добре,— слухняно сказав майор.— Ви дозволите мені навідати вас завтра, щоб дізнатися про здоров'я?

Ольга не відповіла нічого.

— Я заїду до вас завтра! — сказав майор услід.

Ольга озирнулась.

— Ні,— сказала вона,— завтра мене не буде дома... Я... їду завтра за продуктами на село.

Ольга зовсім не збиралась за продуктами на село. Але вона придумала раптом, щоб навести поважну причину відсутності. Але, докінчуючи фразу, вона вирішила, що справді треба поїхати на село. Іда! Іду треба переправити на село. Треба знайти можливість.

— Ви маєте як поїхати на село? — запитав майор.— Мені завтра не потрібне моє авто і я міг би запропонувати його вам.

— Дякую,— сказала Ольга,— мене підвезуть.

— Шкода, фрейлейн,— з жалем сказав майор.

Раптом Ольга спинилась. Майор стояв, поглядаючи їй вслід. Він був сумний і наче прибитий. Коли Ольга обернулась, він поспішив до неї,— чого фрейлейн треба?

Ольга дивилась на майора. Бажання розпинало їй груди. Нагле, нежданне, необдумане, але нестримне, непереможне бажання. Воно затопило її цілком: їй навіть затамувало дихання.

Майор пильно чекав. Він слідкував за Ольжиними очима — несподівано живими й осіянними:

— Біте, фрейлейн?

— Завтра я не встигну поїхати на село,— сказала Ольга, ледве перемагаючи хвилювання, над силу стримуючи тремтіння в голосі.— Коли гер майор дозволить, то завтра я сама прийду до гера майора... подякувати йому. Нехай гер майор пробачить, що зараз я повелась так... гостро. Але мені зробилось погано...

— О, прошу! — очі майора засвітились радістю.— Фрейлейн зробить мені таку честь! О котрій годині мені сподіватись на фрейлейн?

Ольжина думка працювала чимдуж. Вона силувала свою пам'ять. О котрій годині Москва передає повідомлення Радянського Інформаційного бюро? Боже мій, це ж було так давно, що Ольга слухала повідомлення Радянського Інформаційного бюро. Завтра вона його знову почує! Вона піде до майора. Вона не може не піти. Вона мусить почути, на власні вуха почути — повідомлення Радянського Інформаційного бюро. Ольга нарешті

згадала: о дванадцятій, о другій, о четвертій, о сьомій... Але о сьомій вже не можна ходити...

— Якщо вам це зручно, то я прийду після третьої.

— Дуже добре,— сказав майор,— о третій я завжди дома. Я чекатиму на фрейлейн з нетерпінням!

Ольга кивнула і пішла.

Вона мусила піти якнайшвидше, бо вона почала посміхатись весело й радісно — і ніяк не могла стримати своєї посмішки.

Ольга йшла усміхнена — вже давно вона не ходила усміхнена — але ж завтра вона знову почує Москву! Дорога стелилась Ользі під ноги.

Ольга легко збігла по сходах на свій поверх, вона не почувала навіть, що ноги в неї набрякли від голоду, а серце ослабло. Їй навіть не забило дух,— тільки кров пульсувала в скронях швидкими короткими хвилями. Завтра вона знову почує голос Москви! Вона постукала в двері гучно й весело.

Ользі відчинила не Валя, а Пахол. Він був дома в такий ранній час.

Тривога захолодила Ольжине серце. Її веселість і збудження зникли.

— Приходили... вони?.. Іда?.. Що з дітьми?

— Ні, прошу панну Ольгу, дома у нас все гаразд...

— Що ж трапилось, Яне? Ви сам не свій. В місті сталося якесь велике нещастя?

— Ні, прошу панну Ольгу,— сказав Пахол зовсім тихо.— З вашого дозволу, на цей раз сталося зі мною...

Ольга вхопила Пахола за руку й потягла в кімнату, до світла.

— Що таке, Яне? Я бачу, що трапилось щось страшне?

Пахол затопив погляд під ноги:

— Трапилось справді страшне, панно Ольго. Про це не хотілось думати. Але це роковане, і от воно прийшло...

Пахол звів голову. На вустах у нього блукала винувата болісна посмішка.

— Я одержав маршрут, панно Ольго...

Ольга не зрозуміла.

— Мене мобілізовано. Я одержав призначення в армію, на фронт...

— На фронт, Яне?

— На фронт. І не до якогось штабу, а просто в батальйон. Я возитиму командира батальйону.

Ольга мовчала. Пахол криво всміхнувся:

— В камрада Гітлера, мабуть, зовсім забракувало солдатів. Він мобілізує шкутильгавих. Правда, шкутильгавість не заважає керувати машиною. Але камрад Гітлер допускає в армію чеха. Правда, без зброї, тільки шофером. Але...

— Сядьте, Яне,— прошепотіла Ольга і сіла сама.

Ольга дивилась на Пахола. Жаль стискав їй серце. За жалем виповзав жах. Пахолові іти в гітлерівську армію! В фашистську армію!

Пахол сидів проти Ольги, як завжди, на краєчку стільця, і посміхався невесело та розгублено.

— Коли вам їхати, Яне?

— За годину, панно Ольго.

— Вже за годину?!

— О шостій я мушу бути в команді. Це, правда, близько — за рогом.

Пахол підняв голову і обвів поглядом кімнату. З тугою і болем його погляд прощався з цими голими стінами, що стали йому рідною домівкою.

— Хто ж вам привезе тепер води, панно Ольго? — тихо запитав Пахол.— Хто вам нарубає дров?

Ольга з жахом дивилась на Пахола.

Пахол знову затопив очі в землю. Він раптом зблід.

— З дозволу панни Ольги, я маю прохання...

— Що таке?

Пахолові було важко говорити, але він пересилив себе:

— Коли б сталось щось, панно Ольго... Ну, знаєте, на війні...

— Ні, ні, Яне!

— Все може статися, панно Ольго,— сказав Пахол твердіше.— Тож я прошу вас, я прошу в вашого серця...— Голос Пахола затремтів,— тоді, потім, після війни... поклопотатись долею моїх...— Він через силу ковтнув,— ...моїх дітей і моєї дружини...

— Яне!

— Її звуть Марічка. Марічка Пахол. Мукачеве, вулиця святого Петра, одинадцять, квартира три. Я записав от...

Пахол вийняв з кишені й поклав на стіл папір. Чітким, акуратним письмом виписано на папері адресу шістьма рядками: по-українському, по-російському, по-чеському, по-польському, по-угорському і по-німецькому.

— Я записав шістьма мовами,— криво всміхнувся Пахол,— бо ж хто його знає, що буде з нашим Мукачевом після війни. Невідомо, яка там буде держава. Ні! — раптом

почервонів Пахол,— Німеччини там не буде! — Він схопив лапірець і швидко одірвав останній рядок, писаний по-німецькому.

— Яне, милий Яне! — простогнала Ольга.

Пахол підхопився:

— Нехай панна Ольга пробачить. Я мушу спакувати свій рюкзак і ще дати лад по хазяйству.

— Що ви, Яне! Не треба по хазяйству...

— Ні, ні! — сказав Пахол і швидко пішов на кухню.— Я мушу ще поколоти поліняку, її вистачить вам днів на три...

Пахол ухопив сокиру й викотив з кухні велику деревину, яку він тільки вчора привіз. За дверима квартири, на площадці сходів, він узявся розколювати її на тріски. Сокира ловко ходила в довгих, неначе незграбних, але метких руках Пахола. Він рубав заповзято, немов хотів через швидкі рухи вилити своє горе й свою лють. Ольга теж вийшла на площадку, стояла біля Пахола й дивилась, як заганяв він сокиру в смолисту деревину. Ольга куталась у хустку й дивилась на Пахола. От він з'явився раптом у її житті,— йшов мимо, вигнаний з рідної оселі, і зайшов сюди. Полонений гітлерівцями, примусом засланий сюди на роботи. Тепер його женуть далі, але одягають на нього гітлерівський мундир. Він буде солдатом армії Гітлера. Тепер він — ворог?

Пахол покінчив з полінякою, уніс наколоті дрова й акуратно склав їх під грубкою. Потім він узявся за рюкзак. До рюкзака пішла пара білизни, теплі шкарпетки, рушник, мило і бритва: все, що мав Пахол, все, чого потребує солдат. Пахол швидко спаковував речі, похапцем ходив по кімнаті й намагався не зустріти Ольжиного погляду.

— Яне!— сказала Ольга,— завтра я піду знову до майора й слухатиму Москву.

Пахол зітхнув. Він стояв перед Ольгою з шинелею в руках. Він був уже готовий — тільки вдягти шинель і надіти своє жокейське кепі.

— Я заздрю панні Ользі,— зітхнув Пахол,— я б також радо послухав Москву. Я ще ніколи не чув Москви.

— Ви ще почуєте Москву,— сказала Ольга.

Пахол зітхнув.

— Я ніколи не чув Москви,— повторив Пахол.— А один шофер, Казимир Грубашек, одного разу почув. Потім Казимир Грубашек два роки похвалявся перед усіма, і коли

ми сідали в кав'ярні випити по кухлю пива; Казимир Грубашек неодмінно починав так: «Коли я слухав радіо з Кремля...»

— Ви ще почуєте, Яне! — сказала Ольга і ступила до Пахола крок. Їй хотілося б приголубити Пахола, потиснути йому руку.— Ми ще почуємо Москву всі, Яне! Радіо з Кремля почує весь світ!

— Я теж так думаю, панно Ольго,— зітхнув Ян Пахол.— Тільки ж мене вже, мабуть, не буде на світі...

Пахол зітхнув. Потім він одяг шинель. Вони стояли одне перед одним. Час би вже й прощатись. Але їм треба було ще поговорити перед розставанням. Тільки ж — що саме сказати? Вони мовчали. Пахол тоскно озирався.

— Здається, майор Фогельзінгер не з поганих людей,— сказав Пахол.

— Він німець, Яне.

— Не всі німці фашисти,— непевно мовив Пахол.

— Де ж ті німці, що не фашисти? Де вони, Яне?

— В Німеччині. В армії теж не всі — наці.

— Але вони воюють і убивають, Яне! ...У них зброя в руках, Яне! — спалахнула Ольга.— Отже, вони відповідають за Гітлера. За Гітлера відповідає кожний солдат німецької армії, фашист він чи не фашист. І ви відповідаєте за Гітлера, Яне, раз ви солдат...

— Я не солдат,— сказав Пахол,— я полонений...

— Ні, ви солдат! Тепер ви — гітлерівський солдат, Яне, раз ви в гітлерівському мундирі.

Пахол здригнув:

— Це моя ганьба.

Він похилив голову. Ользі хотілося підійти до Пахола й приголубити його. Він стояв, звісивши голову на груди, і м'яв в руках кепі. Він справді був не солдат.

— Я згодний з вами, панно Ольго,— тихо сказав Пахол.— Ви маєте рацію. Але в Німеччині є цивільні люди! І поміж них є такі, що проти Гітлера. Але — що вони можуть зробити? Не може бути, панно Ольго, щоб у Німеччині не було опозиції.

— Де та опозиція, Яне? — Ольга захвилювалась.— Принишкла? Кориться Гітлерові й виконує його накази й програму.

— Вони тероризовані...

Пахол розгублено позирав навкруги. Він не перечив Ользі, він тільки шукав якогось виправдання для себе...

— Тероризовані, і тому допускають гітлерівські злодіяння? — з викликом запитала Ольга.— Отже, вони винні, Яне! Винні тим, що допустили фашизм до влади в Німеччині!

Пахол мовчав. Він з тугою поглядав навкруги. Здається, вони говорили не про те. Перед дорогою, перед розставанням треба поговорити про щось найголовніше. Про що? Ні, вони говорили саме про те. Це — найголовніше!

— Це дуже добре, панно Ольго, що ви так ясно мислите,— сказав нарешті Пахол.— І коли думати так, як ви, тоді, з вашого дозволу, вийде, що за Гітлера відповідає навіть Англія і Америка, які воюють проти Гітлера. Вони теж допустили фашизм.

Ольга сказала твердо й категорично:

— Так, Яне, я думаю, що Англія та Америка теж відповідають!

Пахол потупився й зовсім тихо спитав:

— Може, панна Ольга вважає, що було б правильним, коли б я, приміром, скориставшися з нагоди, загнав би машину з моїм новим шефом, командиром батальйону, десь під укіс з повного ходу?

Ольга мовчала. Вона вся тремтіла. Пахол пронизливо глянув на неї:

— Панна Ольга не відповідає?

— Я думаю, що це було б правильно,— тихо сказала Ольга.— Так само правильно, як і те, якби я вбила майора Фогельзінгера...

Пахол зблід:

— Не робіть цього! — Голос йому зірвався.— Ви не солдат, Ольго. У вас діти!

— У вас теж діти, Яне,— сказала Ольга.— У всіх діти, Яне...

Вони знову довго мовчали. Не довго, але дзигарі відстукували секунди на стіні — і це було довго. Ольга важко дихала. Пахол затамував дихання. Він м'яв кепі й дивився в землю на носки своїх великих бутсів. Потім Пахол звів погляд на циферблат перед ним на стіні.

— За чверть шоста,— сказав Пахол.

— Милий Яне,— сказала Ольга,— коли б ви знали, яка я вам вдячна за все, за все...

Пахол затупцював на місці й загримів своїми бутсами.

— Нема дітей,— сказав він сумно,— який жаль, що діти гуляють. Я б хотів попрощатись із ними...

— Я поцілую їх за вас, Яне,— сказала Ольга. Потім

вона підійшла до Пахола й поклала йому обидві руки на плечі.— Милий Яне, не треба бути гітлерівським солдатом! Можна підняти руки і... або...— Ольга запнулась, Пахол важко дихав і мовчав.— Ідіть з тим, Яне, що коли б...— У Ольги пересохло в роті від хвилювання, серце їй колотилось.— Знайте, коли б ви наважились і коли б трапилось щось... То все моє життя я віддам вашим дітям, вашій дружині, якщо вона потребуватиме моєї допомоги...

Пахол похилив голову зовсім низько і мовчав. Потім він припав устами до Ольжиної руки.

Все в Ользі тремтіло, все плакало. Вона відчувала всю глибину своєї подяки й свого співчуття до цієї людини, схиленої до її руки. Вона не хотіла, щоб він став їй ворогом... Все кричало в Ользі, все протестувало.

Пахол одірвався від Ольжиної руки і, грохкаючи бутсами, метнувся геть:

— Я мушу ще попрощатись з панною Ідою...

Ольга чула, як Пахол пройшов у кухню, як він прихилився до скалубини, задеренчавши баліями, і голос його загув у порожній кухні. Вона чула, як глухо відповідав Ідин голос. Потім Пахолові бутси загрохкали з кухні до передпокою.

Коли Ольга вийшла в передпокій, Пахол спинився. Вони знову стали одне проти одного. Пахол швидко сказав:

— Я маю ще прохання до панни Ольги.

— Кажіть, Яне?

Пахол зам'явся, затупцював на місці, потім ледве чутно промовив:

— Може, панна Ольга буде така ласкава й подарує мені на спогад свою фотографію?

Блідість зійшла з його лиця, і він зашарівся. Він одвів очі набік і не дивився на Ольгу.

— Пробачте,— прошепотіла Ольга, їй зробилось прикро й гірко,— я не маю фотографії...— Вона похапцем зняла брошку, якою заколювала хустку на плечах, і простягла її Пахолові.— Візьміть, Яне, коли ласка, на спогад оце...

Пахол схопив брошку й швидко сунув її у кишеню. Потім він вийняв фотографію, яку показував Ользі — таку схожу на старовинний дагеротип — з Марічкою і двома дітьми.

— З вашого дозволу, панно Ольго... я був би дуже щасливий... коли б панна Ольга... згодилась взяти на спогад собі...

— Але ж, Яне...

— Я маю дві,— сказав Пахол.— Мені зостанеться друга.

Ольга знала, що другої фотографії Пахол не мав. Але Ольга прийняла фотографію. Вона не могла її не прийняти: Пахол віддавав їй те, що мав найдорогоціннішого. Пахол віддавав їй усе. Ольга взяла фотографію і держала її перед собою, як книгу, яку треба прочитати. Це була книга життя.

Пахол зробився червоний — і зразу ж зблід.

— За десять хвилин шоста,— прошепотів Пахол.— Перед дорогою годилося б сісти, з дозволу панни Ольги. У нас між чехів така традиція: перед дорогою хвилинку посидіти тихо, щоб все добре сідало...

— У нас теж така традиція,— сказала Ольга.

Вони ввійшли до кімнати й посідали.

Було тихо. Цокали дзигарі на стіні. За стіною шаруділа Іда.

Потім Пахол звівся. Звелась Ольга. Настала хвилина прощання.

— Прощайте, панно Ольго,— сказав Пахол.

— До побачення! — сказала Ольга й блідо всміхнулась.

— До побачення!

Вони потисли руки — коротко, але міцно, по-мужському. Пахол зразу ж закинув за спину рюкзак.

Потім Пахол глянув на Ольгу — блідий з перестраженими очима.

Ольга теж дивилась на Пахола перестраженими очима. В руці вона тримала фотографію, як книгу, яку треба ще прочитати.

Пахол захлинувся, але сказав:

— Поцілуйте дітей, панно Ольго.

Ольга кивнула, потім нахилилась і поцілувала фотографію.

Пахол зойкнув, крутнувся на місці й швидко вибіг геть. Його ковані залізом бутси гучно залящали по кахлях площадки. Потім сквапно загупали сходами вниз.

Ольга стояла на місці,— не ворушилась і прислухалась.

Кроки Пахола затихали з поверху на поверх. От він спустився на другий поверх, от на перший, от кроки пролунали, затихаючи, на площадці при вході. І от вони раптом урвались. Пахол вийшов за двері надвір.

Ольга залишилась сама.

Пахол уже не полонений. Пахол — солдат. Над ним дисципліна. Він воюватиме за велику Німеччину.

Лава полонених пройшла мимо Ольги,— худих, вимучених, заросліх, нещасних. Ольга бачила їх босі ноги в снігу. Бачила кров...

Де ж Ользі знайти підпілля?

Ольга тримала в руках карточку, яку подарував їй Пахол на спогад. Лава полонених пройшла мимо неї босоніж по морозяній пороші.

— Підпілля це — я! — раптом сказала Ольга вголос, і мова її пролунала в спорожнілому передпокої.— Кожний повинен бути підпіллям.

2

Точно о третій Ольга була на Римарській, 19 і постукала в квартиру на третьому поверсі.

Їй не довелось довго чекати: двері відчинились незабаром — їх відчинив сам майор Фогельзінгер.

— О фрейлейн! — сказав майор.

Він уклонився й швидко пішов попереду через передпокій. Він широко розчинив двері своєї кімнати, пропустив Ольгу, причинив за собою двері й спинився, поштиво схилившись.

Ольга зняла рукавички й віддала їх майорові. Приймаючи рукавички, майор взяв і Ольжину руку і торкнувся — майже не торкнувся — вустами кінчиків пальців.

— Як почуваєте себе, фрейлейн? — запитав майор.— Чи все обійшлось гаразд?

— Дякую.

— Я дуже радий.

Майор прийняв Ольжине пальто і разом з рукавичками поклав на піддзеркальник.

Скинувши ботики, Ольга роздивилась по кімнаті. На столику між канапою та кріслом стояв приймач Т-6. Ольга побачила приймач насамперед, тільки ввійшла до кімнати,— її очі були вже на нього скеровані ще до того, як Ольга переступила поріг. Серце їй колотилось: отут, у двох кроках, у цій невеличкій скриньці жовтого дерева, була вона — мила, рідна, далека Москва! Відчуття близькості матеріалізувалось настільки, що, підійшовши впритул до приймача, Ольга зовсім реально відчула себе теж у Москві. Хвилювання розпинало Ольжині груди.

Майор бачив це хвилювання. Він прийняв його, як ніяковіння в чужій кімнаті, в його присутності. Майор стояв у другому кінці кімнати, біля вікна.

— Прошу сідати,— сказав майор,— і дуже прошу почувати себе зовсім вільно. Сьогодні надворі відлига, невдовзі й весна. Фрейлейн не промерзла на сльоті?

Ольга все ще стояла й роздивлялась по кімнаті. Тепер вона бачила її краще, як минулого разу. Які гарні, дорогі меблі! Які дорогоцінні килими! З якого музейного сховища награбував їх майор? З національної картинної галереї? З Музею Слобідської України? З Музею революції? З Музею Сковороди?.. Як чисто прибрано кімнату,— майор дбайливо готувався до її приходу... Але мимоволі Ольжин погляд знов повертався до приймача. Підбігти, мерщій включитись і слухати Москву! На довгих хвилях це трохи ліворуч від центру,— тепер Ольга добре пригадувала розташування хвиль. Можна й на середніх хвилях,— тоді теж ліворуч, у двох чи трьох місцях по дузі. А на коротких... Але майор чекав після запитання і Ольга відповіла:

— Дякую. Я зовсім не змерзла. Надворі волого, але це так добре,— незабаром весна!

Ольга зробила кілька кроків. Коли вона проходила мимо приймача, вона ледве перебороля бажання негайно повернути вмикач. Вона відчувала нестримне, фізичне тяжіння до апарата.

Ольга спинилась перед майором з другого боку вікна.

— Я прийшла,— сказала Ольга,— подякувати вам за вашу увагу до мене вчора, коли мені стало погано.

Майор мовчки вклонився. Він був надзвичайно коректний у своїй поведінці. Сьогодні він був зодягнутий не в піжаму, а в формену тужурку, на ногах були не чоботи, а брюки навипуск. Чорні лакові черевики блищали тьмяним лиском. На носках черевиків опукло, мов у лінзі, відсвічувалось покартоване шибками вікно.

В кімнаті пахло міцним тютюном і трохи парфумами.

— Я дуже радий бачити фрейлейн Ольгу у себе,— сказав поштиво майор.— Я запам'ятаю цей день, коли фрейлейн Ольга вперше прийшла до мене. Так, вперше,— відповів він на Ольжин порух,— минулого разу фрейлейн була надто стурбована й приголомшена — вона, мабуть, не усвідомлювала, куди вона прийшла. Але я зворушений і саме цим, що, не знаючи, куди прийти, фрейлейн прийшла саме до мене.

— Я зайшла подякувати й скоро вже маю йти...

Майор вклонився. Ольга не знала, що їй сказати ще: хто їх знає, які ті німці і як з ними поводитись? Погляд Ольги мимоволі все потрапляв на приймач: як почати слухати радіо, щоб не видалось майорові підозрілим? Чи ж дозволить він сьогодні слухати Москву?

— У вас затишно,— сказала Ольга й примусила себе ще раз обвести поглядом кімнату. Кімната їй була ненависна, їй потрібний був тільки приймач.— Ніколи не думала, що військові в поході розташовуються з таким комфортом.

Про себе Ольга думала: я мушу вдавати, що радіо мені байдужісіньке. Я не повинна навіть згадати про нього. А раптом майор не здогадається запропонувати сам? Ольга перейшла в інший кінець кімнати, далі від апарата.

Тоді й майор вийшов з кутка біля вікна. Ольга відчувала, що він умисне тримався далі від неї,— щоб Ольга почувала себе вільно. Він був дуже коректний. Невже й такі бувають поміж цих нелюдів-фашистів? А може, він не фашист? Все одно,— загарбник, окупант!

— Фрейлейн,— сказав майор,— минулого разу ви відхилили моє запрошення скріпити наше знайомство. І ви мали на те поважні причини.— Майор чемно похилив голову; він мав на увазі смерть Ольжиної матері.— Але сьогодні чи дозволите ви мені вітати вас, як мою гостю? Я дуже прошу прийняти це як вияв моєї гостинності, моєї до вас пошани — і тільки.

Ольга не знала, що відповісти. Вона не мала змоги відхилити прохання майора. В ім'я радіо, в ім'я слухання Москви!

— Ви тут господар,— сказала Ольга й посміхнулась.

Майор уклонився. Потім підійшов до шафки. З шафки він вийняв вазу: у вазі були груші дюшес — чудесні, зимові кримські ласощі. Вони завоювали все, ці прокляті фашисти! І майор тепер частуватиме цим — Ольгу!.. Майор вийняв велику коробку: під рожевим целофаном у ній лежало солоне італійське печиво «Капітен». Чудесне печиво до сухого, білого вина — улюбленого Ольжиного вина!.. Майор вийняв кілька плиток шоколаду — в барвистих, розкішних обгортках... Голод, люди вмирають на вулицях тисячами, Валя і Владик вже не мають і супу, а Ольгу частуватимуть грушами, печивом і шоколадом!.. Майор вийняв цигарки і вино. Цигарки були радянські — «Люкс» — у зелених з золотом коробках; вино — біле, сухе, «Напаруелі»; бокали — високі, на тонких ніжках.

Майор розлив вино по бокалах:

— Прошу, фрейлейн! Будь ласка, пробачте мені мою похідну, солдатську сервіровку. Але мені так приємно вітати у себе фрейлейн Ольгу!

Він присунув крісло до столика,— крісло було по цей бік столу, зовсім далеко від приймача! Ольга сіла.

— Отже,— сказав майор стоячи,— я підношу мій бокал за здоров'я й майбутнє щастя фрейлейн Ольги!

Треба було мило всміхнутись, і Ольга мило всміхнулась. Вона взяла свій бокал. Нічого поганого в цьому тості не було: хай їй буде здоров'я і щастя в майбутньому. Буде,— можете пити чи не пити, гер майор,— Ольга візьме собі щастя без вашої допомоги!

— За моє здоров'я і моє щастя в майбутньому! — промовила Ольга, мило всміхнувшись, і підняла бокал.

Вони одпили з бокалів. Майор, п'ючи, дивився Ользі в очі. Ольга не одвела очей.

— Ви — наці? — Вона зразу ж згадала, що минулого разу вже питала майора і він не відповів. Їй навіть зробилось страшно,— чи не напсувала вона зараз собі?

Але на цей раз запитання неначе й не здивувало майора.

— Ні,— спокійно відповів він,— я не член партії націонал-соціалістів.

Потім він одпив з бокала ще.

— Це краще чи гірше? — спитав майор. В очах його мелькнула лукава посмішка.— Ви можете не відповідати, фрейлейн, нехай моє запитання вас не турбує!..

— Мені байдуже,— здвигнула плечима Ольга.

— Неправда,— всміхнувся майор.— Вам легше, що я не наці.

«Трудніше!» — хотіла б сказати Ольга, але сказала це тільки собі.

— Я вас чудесно розумію,— сказав майор,— і, повірте, не відчув би до вас тієї симпатії, коли б знав, що ви з тих, які приховують свої почуття і, побачивши німця, починають запевняти в своїй споконвічній любові до фашистів. Не тому, що я поділяю вашу неприязнь,— я не поділяю вашої неприязні! — суворо сказав він,— а тому, що вважаю цілком природною і законною неприязнь людей, землю яких завойовано, до завойовників. Я шаную ваші вражені гордощі. Я не поділяю фанатичних поглядів на те, що національні гордощі — то тільки прерогатива германської раси. Любов до батьківщини властива всім. Ви ж інтелігентна людина, і цілком природно, що маєте світогляд,

вихований у вас вашим суспільством.— Він посміхнувся.— Я говорив так довго і сказав так докладно для того, щоб ви знали, що ми з вами між собою тільки звичайні люди, і щоб ви забули, що зараз війна. Давайте будемо так, неначе війна вже закінчилась і ми зустрілись з вами десь на тихому острові серед Тихого океану.

— Я згодна стати до вас на роботу, як ви пропонували,— сказала Ольга,— перекладачкою.

— О! Фрейлейн!

На вилицях Фогельзінгера забагрянився рум'янець.

— Тільки,— сказала Ольга збуджено,— не так, як ви казали потім, що вам перекладачка й непотрібна, а... насправді, якщо перекладачка вам потрібна.

— Мені потрібна перекладачка,— сказав майор.— І для перекладачки в мене до біса роботи, якщо перекладачка хоче працювати.

— Я хочу працювати,— сказала Ольга. Обличчя її пашіло жаром. Вона торкнулась щік долонями.— Як жарко! Це вино. Пробачте, я давно не пила вина.

Майор пробачливо посміхнувся й долив у бокали вина. Ольжине серце розбивало груди. Все в ній співало. Вона слухатиме радіо! Потім поширюватиме почуте! Працюючи в майора, вона зможе часто бувати біля апарата. Вона розповсюджуватиме повідомлення Радянського Інформаційного бюро! Вона прилучиться до підпільної боротьби! І тоді вона знайде зв'язок із справжнім підпіллям... Радість буяла в Ольжиних грудях, сили наливались в Ольжине тіло. Ольга була міцна, як ніколи. Вона почувала в собі стільки сил, що їх вистачить на що завгодно й на скільки завгодно, вони ніколи не вичерпаються!

Хвилюючись, Ольга взяла свій бокал і хотіла зробити ковток.

— За що ми п'ємо? — запитав майор.

— Терпіти не можу тостів! — вередливо відказала Ольга.— Вино так вино, мітинг так мітинг, а заклинати й молитись треба в церквах! Ввімкніть радіо: Відень чи Будапешт!

Майор з готовністю обернувся до приймача, сунув штепсель — шкала засвітилася, і в апараті загуло.

— Музику до танців чи симфонію?

— Для початку,— сказала Ольга,— симфонію.

В апараті зашелестіло, і майор почав крутити шукач. Ольга допила бокал до дна. Їй так захотілось вина. Вона так давно не пила вина. А це ж було її улюблене, біле, сухе

вино. Ольга тільки зараз відчула його справжній смак: воно холодило язик і обволікало піднебіння м'яким присмаком свіжого винограду. Якщо зараз закурити, то дим буде трохи солодкуватий. Вино сухе, а дим цигарки буде солодкуватий.

— Дайте мені цигарку!

— О, прошу! — майор підніс вогню.— Але я думав, фрейлейн попереду чимсь поласує?

— На все свій час,— сказала Ольга й з насолодою затягнулась. Майор у цю секунду натрапив на ніжну оркестрову мелодію.— Стоп! Оце! Тільки прикрутіть зовсім тихо!

Майор слухняно виконав Ольжин наказ. Ольга бачила на годиннику: пів на четверту. За кілька хвилин вона шугне по шкалі і подивиться, що ж там передає Москва? Як це добре,— мати свій радіоприймач! От він стоїть, її приймач, і вона слухатиме з нього зараз Москву: майор сам своєю рукою включить Москву, щоб догодити фрейлейн Ользі. Бо фрейлейн Ольга — жінка, яка йому подобається. Ольга відчула свою владу над майором. Вона взяла грушу дюшес і вгородила в її запашну м'якоть свої білі зуби.

— Ви — одружені? — запитала Ольга.

Майор подивився на неї сумовито:

— Так,— сказав він,— я одружений. І я люблю свою дружину. Ми, німці, любимо своїх дружин і вірні в коханні.

«Яке нахабство!» — подумала Ольга.

— Всі? — глузливо запитала вона.

— Подружня вірність — в німецькому характері,— серйозно відказав майор.

Ольга скривилась.

— Ще одна расова прерогатива? Тільки для арійців! Тільки для німців! А чи не спадало вам на думку, гер майор, що це просто банально й глупо? Ви, як я бачу, не позбавлені вульгарної пихи. Фі, гер майор!

— Ні! — серйозно відказав майор.— Це спостереження: вірність у подружньому житті властива німецькому характерові, так само як французькому характерові, наприклад, властива — невірність.

— Я думаю,— теж серйозно мовила Ольга,— що це спостереження не високого гатунку.

— Німці люблять своїх дружин,— вперто повторив майор.

«І в цьому вірному коханні зароджують фашистських молодчиків!»,— сказала сама собі Ольга. Для майора вона сказала:

— Правду сказати, мене мало обходить проблема вірності чи невірності в коханні німців. Я взагалі думаю, що таке мислення абстрактними узагальненнями — невірне. Крім того, я думаю, що кожній жінці важлива вірність у коханні тієї людини, яку вона сама кохає, а не великомудрі трактати про вірність в коханні всієї нації, до якої належить її коханий.

Майор курив, добросовісно роздумуючи над Ольжиними словами. Він не помітив, що в розмові запала пауза. Притишено бриніла журна мелодія якоїсь невідомої симфонії. Стрілка на шкалі стояла на довгих хвилях зовсім ліворуч. Ольга пригадала — там Бухарест. Зовсім поруч — трохи посунути стрілку — і радіостанція імені Комінтерну! За двадцять четверта. Зараз Ольга підійде й пересуне стрілку на Москву. Майор, справді, зійшов з сторінок Ремарківської епопеї, а тепер вірно служив Гітлерові, як колись кайзеру Вільгельму.

Майор раптом сказав:

— І от: я почуваю в своєму серці прихильність до фрейлейн Ольги. Це — невірність?

— Гірше,— сказала Ольга глузливо,— це зрада вашого національного характеру.

Для себе вона подумала:

«Він таки німець з старої моральної прописі, йому конче потрібно розкласти по шухлядах свої почуття й приліпити до кожного аптекарську сигнатурку: дає іст вірність, дає іст невірність, дає іст кохання, дає іст кохання не!»

І Ользі зробилось досадно: в ім'я виконання свого підпільного завдання вона б воліла краще перетерпіти залицяння якогось неотесаного єфрейтора, нехай у зовсім вульгарній формі, аніж грати любовну гру з цим смиренним баранчиком, з цією істотою, не позбавленою елементарних людських почуттів, яка відповідає перед нею за мільйони нелюдськи закатованих гітлерівцями людей, за сотні хижо спалених і зруйнованих міст і сіл.

— Фрейлейн! — сказав майор.— Я мушу розповісти вам про мою дружину. Це не образить вас? І чи це буде цікаво?

— Розкажіть,— сказала Ольга й глянула на дзигарі. Вона ще мала час. Вона ковтнула вина і взяла солоне печиво. Вона наїсться зараз печива і шоколаду, бо все це — тільки воєнні трофеї. Ольжині воєнні трофеї в її битві з майором Фогельзінгером. «Яка я зробилась цинічна! —

поморщилась Ольга.— Будь воно прокляте, це життя! Ні, нехай воно не буде прокляте!»

— Моя дружина має тридцять один рік.

— Гарна жіноча пора,— сказала Ольга.

— Вона має блакитні очі, русяве волосся, вузьку стопу, тонкі довгі пальці, стрункy статуру, вузький таз...

Майор проказував це мрійно й стиха. Ольга ледве стримувала посмішку: десь, вона читала, саме в такому тоні описувалась зовнішність симентальських корів. Цікаво, що ж має за душею ця Гретхен або Лотхен?

— Лотта висока на зріст! — гордо закінчив майор.

«Гундер зібціг!» — аж зсудомило Ольгу сказати, але вона стрималась, тільки скривилась.

— Що вам дошкулило? — насторожено запитав майор.— Ви не полюбляєте високих жінок?

— Яка професія вашої дружини? — запитала Ольга.

— О? — здивувався майор.— Професія? Я маю достатки, і моя дружина не потребує професії.

— Вона ніде не працює?

— О, фрейлейн, я б укоротив собі віку з ганьби, коли б моїй дружині довелося заробляти на себе!

— Що ж вона робить, ваша дружина? — глузливо запитала Ольга.

— О! — сказав майор,— моїй дружині не бракує чим заповнити своє дозвілля! Вона трохи музиціpує, трохи малює, трохи гаптує шовком, кохається в квітах, віддає данину захопленню спортом — влітку яхта, а взимку на ковзанах...

— Вона й любить вас — трохи?

Але майор не вловив Ольжиної іронії. Він відповів серйозно:

— Вона мене дуже любить, фрейлейн.

— Що має вона, крім дозвілля? — знову сердито запитала Ольга.

— Фрейлейн питає про наші достатки?

— Ні, я питаю про ваші нестатки!

— Прошу? — перепитав майор.— Я не зрозумів вас?

— Ваша дружина має якісь обов'язки? — запитала Ольга.

— Ах, фрейлейн,— сказав майор,— жіночі обов'язки всім відомі, але важливо, щоб вони не відчувались, як обов'язок, а були тільки природною потребою.

— У вашої дружини це саме так?

— Саме так, фрейлейн! І саме за це я її люблю.

— Чудесно! — сказала Ольга.— Як це чудесно, що ви знаєте навіть, за що саме ви любите! Це тільки в расово неповноцінних народів буває, що вони люблять, не знаючи точної ціни своєму коханню, бо вони просто — люблять.

Майор, нарешті, відчув Ольжину іронію.

— Ми не про те говоримо, фрейлейн,— сказав він сухо,— я говорю про дружину і про кохання, а не про політику.

— Я теж про дружину і про кохання, а не про політику,— з викликом сказала Ольга, але зразу ж схаменулась: вона, либонь, надто нестримна, вона може цим пошкодити собі.— Мені тільки дивно, що жінка живе, нічого не роблячи.

— Для жінки праця — прокляття,— сказав майор.— Так сказав Заратустра!

Ольга с полегшенням зітхнула. Майор зовсім звичайний, тільки лакований екземпляр відсталості, тупоумства та зарозумілості. Тепер Ольга могла грати з майором: вдавати, фліртувати, прикидатись...

— А коли жінкою запанувало покликання? — запитала Ольга неначе несміливо.

— О! Ви, мабуть, маєте на увазі актрис, танцюристок абощо? То зовсім інша справа, фрейлейн! Це тільки гіпертрофія якостей жіночої вдачі — прикрашати й барвити життя!

— Прикрашати й барвити мужське життя?

— Взагалі життя,— поминув Ольжину іронію майор.— А життя то ж і є сполука мужчини й жінки.

— Отже, мужчині все ж таки, хочеш не хочеш, а доводиться працювати? — як уміла, наївно запитала Ольга. Все в ній реготало, все в ній знущалося над майором.— А для мужчин праця не є прокляття?

— Так,— сказав майор, трохи спіткнувшись, але переступивши через якісь свої заперечення.— Але праця є різна, залежно від обдарованості, від спадкового...

— Маєтку?

— Не тільки маєтку, а й спадкового положення в суспільстві. Адже мета мужчини — створити так, щоб не він працював на життя, а життя працювало на нього. Менш цінна людина повинна робити на більш цінну. В цьому закон суспільства.

— В «Майн кампф» він викладений точніше й зовсім недвозначно: східні народи мають працювати на Німеччину, бо східні — неповноцінні...

— Ах, фрейлейн! — сказав майор.— Будьмо щирі: тут фюрер має слушність. Але щодо мене, то я більше прихильний до форми еволюції... Я б вніс таку поправку до програми фюрера.

В Ользі все кипіло. Ось він сидить перед нею, майор Фогельзінгер. Він заперечує звірства, а про смерть батьків згадує з хусточкою біля очей, він сумовитої вдачі й визнає лагідні, еволюційні форми життя. Але що спільного має він з своїм же, німецьким, народом? Тільки те, що на горбі німецьких трудящих влаштовує свій добробут, свій затишок та вибиває з горба німецького народу свої достатки. Він не член партії наці, але в його кров уже ввійшла бацила фашистської отрути, і розум його примеркає: його «еволюція» — в первісний стан дикого звіра. Цивілізована елеганція ще опирається в ньому брутальній агресивності озброєного автоматом і ножем фашистського молодчика: він вніс би поправку до програми фюрера — але на хребті в нього вже росте вовна! Коли озброєний фашизм буде розгромлений, коли зброя буде вибита з рук фашистів,— фашистський світогляд знайде собі притулок якраз у душі Фогельзінгера, прихильника «еволюційного» розвитку фашистських ідей.

— Покрутіть шукач! — сказала Ольга.— Може, знайдете щось веселіше!

Майор з готовністю почав крутити шукач. Застрибали уривки співів і музики, уривки французьких, італійських, англійських і найбільше німецьких фраз. Скрізь, скрізь, і в самому ефірі панувала Німеччина.

— Стоп! — сказала Ольга майорові, коли він натрапив на якесь танго.— Нехай буде так. Підкрутіть трохи голосніше.

Майор встав і галантно схилився перед Ольгою. Він запрошував Ольгу до танцю. Ніжні пасажі танго вже колихали його торсом, затягнутим у тужурку.

Треба класти руку на плече, іти в танок — відмовлятись було неможливо.

Але Ольга все ж таки відмовилась. Вона похитала головою:

— Гер майор, в мене недавно вмерла мама... Я не можу танцювати...

— Пробачте! — чемно похилився майор.— О, прошу пробачити, фрейлейн...

Дзигарі показали четверту годину. Зараз Ольга просто підійде до приймача і просто ввімкне Москву!

Ольга встала, підійшла до приймача і перевела на хвилю станції Комінтерну.

— Пробачте,— кивнула вона майорові,— цікаво послухати, що там у Москві. Вам перекладати? Я можу зразу приступити до моїх обов'язків? — мило посміхнулась вона.

— О так! Це дуже цікаво!

Ольга поводилась зовсім спокійно, але серце розбивало їй груди — вона вже чула знайомий голос московського диктора.

Це було дуже трудно — слухати й перекладати. Не тому, що Ользі важко було поспіти за мовою диктора, а тому, що почула вона зовсім невтішні новини. На протязі тисячокілометрового фронту кипіли напружені бої, і результати їх не були відомі. Але географічні координати боїв були такі далекі! Люта зима послабила наступ гітлерівської армії, опір радянських військ вимотував фашистські збройні сили, але цих сил ще було вдосталь, щоб посуватися там, де обставини їм сприяли,— гітлерівські армії просувались на півдні... І ще тому Ользі важко було перекладати, що гордощі не дозволили їй передати майорові почуте про неуспіхи радянських армій, і вона, уважно слухаючи для себе невтішне зведення,— в той час почала проказувати майорові по-німецькому з пам'яті статтю про весняний засів у Казахстані, почуту минулого разу...

— О! — сказав майор — Росія велика країна. Завойовувати її дуже довго. А вона ще має, що їсти. Дедалі нам буде трудніше воювати. Але ви чудово перекладаєте, фрейлейн! Я зачудований з моєї нової перекладачки!

— Дякую,— мило всміхнулась Ольга.— Ну, далі тут вже нецікаво... Хвилиночку! — Ольга послухала ще. Диктор перейшов до відомостей з Радянської країни. Славетний український шахтар Семиволос робив у Кузбасі і вже вивершив свій план до кінця року. Криворізький бурильник Завертайло на руднях Уралу щодень видавав тисячу відсотків виробітку. Знатна трактористка Ангеліна, евакуйована в глибокий тил, орала перелоги Казахстану й давала по двісті процентів... Семиволос, Завертайло, Ангеліна! — скільки раз Ольга чула ці імена до війни! Вона й тоді шанувала їх трудові подвиги, але зараз повідомлення про їх героїчний труд вона слухала, як гімн. Диктор називав слідом за цими іменами ще десятки трудових подвижників в ім'я боротьби й перемоги. Боролась для перемоги радянська земля! Так, так, пане майор, вам буде дедалі — трудніше! А Ользі буде легше дедалі. Їй уже легшає.

Але зловживати ввічливістю майора не годилось, і Ольга перевела регістр та побігла стрілкою по інших країнах Європи. Потім вона виключила зовсім.

— Годі! — сказала вона.

Майор затримав Ольгу на хвилинку біля приймача. Він сказав значуще, але тихо і конфіденціально:

— Фрейлейн, сподіваюсь, розуміє, що нікому не треба розповідати про те, що вона слухала у мене Москву?

— Ну, що ви! — сказала Ольга.— Звичайно!

Ольжине серце заколотилось радістю. Не бійтесь, пане майор. Ольга не зловживатиме вашою догідливістю і постарається користати з своєї влади над вами якнайхитріше.

— Прошу! — запросив майор до канапи.

— Ні,— сказала Ольга,— дякую.— Вона поглянула на свій годинник.— Мені вже час іти. Я й так вже затрималась у гера майора. Дуже дякую, гер майор, і прошу пробачити.

— О фрейлейн!..— почав був майор.

Але Ольга рішуче підійшла до піддзеркальника і взяла своє пальто. Майор перехопив його, щоб допомогти. На хвилинку він затримав пальто в своїх руках.

— Коли я побачу фрейлейн ще?

— Не знаю,— сказала Ольга. «Завтра!» — хотілось їй сказати. Але треба бути обережною.— Не знаю. Коли гер майор буває у себе?

— Щоденно в цю пору: від третьої і до сьомої.

Ольга простягла руки, але майор пальто не подав.

— Коли фрейлейн гадає стати вже на роботу?

Серце стукнуло, але тепер це вже було так: треба іти на роботу.

— Може, гер майор дасть мені кілька днів, щоб упорядкувати все по господарству?

— Прошу,— неохоче сказав майор,— я хотів би, щоб фрейлейн не відкладала надовго. Я зробив усе, щоб ви могли бути спокійною.— Він подивився на Ольгу пильно й значуще.— Вас ніхто не турбував за цей час?

Ольжине нутро скувало холодом. Майор не сказав, кого він мав на увазі, але Ольга зрозуміла: він мав на увазі гестапо. Її справді не кликали після того разу.

Майор сказав:

— Коли фрейлейн робитиме в мене, ніхто без мого відома не покличе її нікуди.— Він посміхнувся.— Їм є кого допитувати і без вас.— За цю посмішку Ольга готова була

вбити його стільцем по голові. Але вона стримала себе: тепер вона не мала права, вона робила в підпіллі. Її завдання в підпіллі: слухати Москву і поширювати між людей. В ім'я цього вона повинна зносити філософування й залицяння майора, працювати в нього й одержувати платню...

Майор сказав ще:

— Незалежно від того, що фрейлейн ще не працює у мене, я подзвонив моїм знайомим і сповістив, що фрейлейн Басаман Ольга працює у мене, отже, я наглядаю за нею, як шеф... Фрейлейн! — сказав майор.— На знак нашої з вами приязні ми доп'ємо вино, яке ще зосталось у нас?

— Добре,— погодилась Ольга. Вона питиме його вино, вона кокетуватиме з ним, вона навіть танцюватиме з ним танго...

Вони вернулись до столика, і майор розлив по бокалах рештки вина.

— Без тостів!

— Без тостів!

Ольга випила свій бокал зразу до дна. Майор присунув їй шоколад. Це були плитки радянського шоколаду «Красный Октябрь». Ольга подивилась майорові просто в очі:

— Дякую, пане майор. Але я не можу їсти шоколад, коли мої діти сидять без обіду.

Майор нічого не відповів. Він узяв плитки, підійшов до піддзеркальника, розкрив Ольжину сумочку й поклав туди шоколад.

Ольга стояла скована. Їй хотілось заплакати — від образи, від слабодухості. Але ж Валя і Владик були голодні, вони так хотіли б шоколаду. І шоколад же був радянський, тільки загарбаний окупантами, і це ж був трофей — Ольга мала право на нього. Нехай її думки були зовсім дитячі, але хіба ж неодмінно треба бути завжди і скрізь тільки дорослим?

Потім Ольга пішла, і майор провів її до дверей...

Коли Ольга вийшла з під'їзду, їй за ковнір, одірвавшись з високої ринви, крапнула холодна краплина. Ольга зойкнула і засміялась: стояла відлига, йшла весна!

Ольга вийшла на вулицю, і вітер опалив їй лице ураганним подувом. Але то був не сухий, колючий, зимовий вітер, а теплий і вологий: ішла весна!

Ішла весна. Ольга слухала Москву. Ольга боротиметься. Тривожні, невиразні — весняні — передчуття хвилювали і радістю, і зажурою. Вона починає боротьбу сама. Але борется весь народ, отже, вона не сама, вона з народом.

Вона боротиметься разом з народом, і вона знайде зв'язки з підпіллям, щоб віддати сили сповна.

Ольга йшла спорожнілими перед смерком вулицями швидко й бадьоро,— сили наростали в ній, сили брались невідомо звідки. Потім їй зробилось дуже сумно, і вона притишила ходу: вісті з фронтів були надто невтішні. Як Ользі поширювати такі сумні вісті? Хіба звістками про відступ підтримаєш у горі, зміцниш віру, закинеш у серце надію? Як Ользі виконати своє підпільне завдання, щоб воно дало потрібний ефект?

Ольга пішла швидше. Вона мала поспішати: Валя і Владик зранку нічого не їли,— зараз вони їстимуть шоколад. На розі Пушкінської і Раднаркомівської хлопчак-папіросник, пританцьовуючи, щоб зогріти промочені ноги, наспівував потихеньку: «Крутится, вертится шар голубой, крутится, вертится над головой...» Ользі раптом стало на душі ясно й спокійно: хлопчак не приспівував «Хорт Вессель», «Майне лібер Августхен» абощо,— він приспівував «Крутится, вертится шар голубой». І Ользі цього було досить. Ольга підійшла до хлопчака, обійняла й міцно поцілувала його. Рідне, тепле тільце здивовано завмерло в її обіймах.

Потім Ольга знову пішла. Коли вона, на розі Каплунівської, озирнулась,— хлопчик все ще стояв, не ворушачись, і дивився їй услід. Ольга підняла руку й помаяла йому рукавичкою.

Тепер вирішення для Ольги було зовсім ясне: сьогодні, для початку, вона поширить поміж прибитих горем, поневолених людей ті великі вісті, які вона почула з Радянської країни: Семиволос викінчив річну програму, Завертайло дає тисячу відсотків виробітку. Ангеліна виконує норму на двісті процентів. Загарбана, в мороці Україна повинна знати, що роблять її сини і звідки має прийти визволення та перемога.

Прийшовши додому, Ольга насамперед з пам'яті точно занотувала всі почуті сьогодні повідомлення. Потім вона дістала папір і порізала його маленькими четвертинками. Коли діти, поївши шоколаду, полягали спати, Ольга тихцем пройшла до кухні.

— Ідо, ти спиш? — постукала Ольга в дверцята комірки.

Іда відповіла не зразу:

— Ні, я не сплю, Ольго. Це ти?

Ольга відсунула ванни, ночви та балії і відімкнула Іду.

Вона поставила Іді глечик свіжої води й поклала півплитки шоколаду. Потім принесла чорнильницю, перо й нарізаний папір.

— Ідо! — сказала Ольга,— ми починаємо нашу підпільну роботу. Починаємо поки що з малого. Я приноситиму вісті, а ти переписуватимеш їх, скільки встигнеш примірників: десять, двадцять, сто... Завтра я розкидаю ці папірці по місту. Такий буде наш початок. Ти не боїшся, Ідо?

Іда потисла плечима:

— Для чого ти питаєш, Ольго? Спасибі тобі. Я вже зовсім не боюсь. А які ж там вісті?

3

Тепер Ольга щодня виходила в місто.

Тридцять-сорок невеличких листівок — з півкартки з учнівського зошита,— списаних дрібним, акуратним письмом Іди, Ольга несла з собою просто в сумочці разом з носовою хусточкою, дзеркальцем та пушком. Невмудрована досвідом підпільної роботи, Ольга діяла примітивно й безоглядно. Інколи вона кидала картку просто під ноги на тротуар. Інколи вона клала її на лутку вітрини й притискала камінцем — щоб не звіяло подувом вітру. Примітивши у дверях щілину скриньки «Для листів та газет», Ольга вкидала повідомлення в щілину або закидала в квартири першого поверху через відчинену кватирку. В натовпі Ольга намагалась засунути зіжмаканий папірець до чиєїсь кишені.

Але почуття обачності все ж таки виростало з самого характеру дії та її мети. Безглуздо наражатись на небезпеку, і коли взявся до діла, то годиться це діло берегти. В Ольги був путівник по місту, і вдвох з Ідою вони розбили план на сектори та квартали. Листівки потрібно розкидати по всій території міста, але шануватись і не з'являтись раз у раз у тому самому пункті. Вони розмітили квартали цифрами, і Ольга обходила їх у шахматному порядкові: вчора розкидала повідомлення на Павловському майдані, сьогодні — на Петінці, завтра мала вийти на Журавлівку. Післязавтра вона йде на Привокзальний майдан, потім — на Шатилівку, тоді — на Толкачівку.

Рідне місто було вкрадене місто, але кожний камінь належав їй і жив з нею одним життям. Мертві вулиці, обставлені зруйнованими або спорожнілими будинками, зробились для Ольги живими. Ольга йшла — від вітрини до па-

радного, від поштової скриньки до прочиненої кватирки — одною вулицею, потім завертала за ріг і виходила на сусідню. Інколи вона заходила в під'їзди і підіймалась на горішні поверхи. Вона дослухалась на площадці і стромляла свою листівку під двері. Руки їй не тремтіли, але на скронях чимдуж колотився пульс. Особливо хвилювали Ольгу знайомі будинки. Вони викликали спогади з її минулого, мирного життя. В цьому будинку містилось Медичне товариство і Ольгу викликали стенографувати засідання наукових секцій. То були надзвичайно трудні стенограми — з латинню, з спеціальною термінологією: улькус дуодені, естерпація, діатез і анамнез. В цій квартирі проживала Ольжина шкільна подруга, і вона була тут на ялинці під Новий рік: танцювала бостон, румбу і тоді ще був популярний чарльз... Зовсім невідомі квартали міста, в яких Ольга ніколи не бувала, навіть не догадувалась про їх існування,— також хвилювали Ольгу. Вона заходила в ці будинки уперше, але за замкненими дверима там билось знайоме, рідне — своє — життя. І найдужче хвилювало Ольгу почуття, що вона живе одним життям з цим величезним — пригнобленим і знедоленим, та неподоланим і не винищеним — містом. Велике це почуття, що ти — не сама.

Тепер Ользі доводилось бачити багато народу. Щодня вона бачила сотні вимучених, виснажених голодом людей. Але інколи вона зустрічала, навпаки,— здорових і відгодованих, спокійних та цілком благоденних. То були спекулянти, які не тільки пристосувались до німців, але й заживали собі достатків та маєтків на злиднях і горі народу. Ольга відзначала собі в пам'яті цих людей. Вона знала, що не забуде їх ніколи. Вона пам'ятатиме їх, коли надійде година визволення. Ольга спостерігала тисячі людей, прибитих горем: вони сторонились і уникали одне одного, а погляди їхні були замкнені, скеровані тільки в себе, немов невидющі, осліплі. Ольга розуміла, що за цими поглядами, як за дверима, люди ховали від ворожого пильного ока своє горе, свою тугу, свою непокору та протест, а може — і приховану, активну противорожу діяльність. Але Ольга помічала також і погляди справді байдужі до лиха навколо, погляди своєкорисні — допитливі поміж своїх і догідливі перед німцями. Ці зрадливі погляди також не були всі однакові: одні зрадили лише віру в радянське життя, інші — допомагали фашистам гнобити рідну країну. Ольга намагалась простежити, де проживають ці люди. Вона му-

сила запам'ятати їх на той час, коли прийде перемога й розплата.

Ольга поверталась додому стомлена, але бадьора. Тепер Ольга була на війні.

Щоразу Ольга приносила Іді якісь сумні новини. Їй траплялось зайти до порожньої квартири і побачити всіх мешканців померлими й замерзлими — на підлозі, в ліжкові, на стільці біля столу, з недокурком між пальців. Їй доводилось бачити на власні очі повішених на стовпах і на кронштейнах балконів. Вона не раз перестрівала групи заарештованих, яких тягли есесівці або гестапівські агенти. Неодноразово ховалась Ольга в руїнах будинків, коли в кварталі влаштовувалась облава і потім вулицею гнали великі партії юнаків і дівчат — на збірні пункти для відправлення до Німеччини в рабство. Ольга бачила, як з підвалів гестапо на Сумській вулиці вантажними машинами вивозили закривавлені трупи чоловіків, жінок і дітей.

Але приносила Ольга Іді й хвилюючі, радісні новини.

На парканах крейдою або на стінах вуглем виникав раптом напис «Смерть фашистам!».

Одного разу Ольга принесла забруднений, зіжмаканий папірець.

Це був невеличкий папірець — на кшталт тих папірців, які Ольга розносила щодня з повідомленням Радянського Інформбюро — четвертинка з учнівського зошита. Як і Ольжині листівки, папірець був списаний згори і донизу, але то було не Ідине письмо. Ледве розбираючи розмочені снігом літери, Іда прочитала:

«Товариші! Фашисти загарбали нашу рідну землю, але Червона Армія визволить її і поверне їй щасливе, квітуче життя. Допоможемо Червоній Армії в цій великій справі! Нехай кожний з нас стане Чапаєвим, Щорсом, Боженком! Ленін вмер, але безсмертна справа Ілліча! Смерть гітлерівським загарбникам!»

— Ти розумієш, Ідо?

— Я розумію, Ольго!

Текст листівки був наївний, він рясніє граматичними помилками, письмо було зовсім дитяче. Листівку писав хлопчик чи дівчинка.

Потім Ольга принесла Іді коробку сірників. То була звичайнісінька коробка сірників, обклеєна з одного боку синім, з другого жовтим папірцем. На жовтому був надрукований червоноармієць у шоломі з зіркою, а під ним «Ми ще повернемось!». Сірники тепер виробляли всі. Але в

Wondershare PDFelement

місті жили люди, які робили сірники не лише для заробітку, а й для боротьби.

Потім Ольга побачила червоний прапор на руїнах обкому партії в роковини Червоної Армії. Великим червоним полотнищем маяв вітер над принишклим, причаєним містом. Коли поліцай поліз зривати прапор, раптом стався вибух — і поліцай разом з прапором звалився на брук. У місті були люди, які виставляли червоний прапор у роковини Червоної Армії і заміновували до нього підступи.

Потім Ольга побачила повішеного німця. Його повішено на тому ж стовпі, де за день перед тим висів робітник з дощечкою на грудях «Партизан». Дощечка висіла тепер на грудях у німця, тільки обернута другим боком, і на ній вуглем було нашкрябано «Фашист».

Місто було загарбане, місто було тероризоване, але місто подолане не було. Місто боролось!

Ольга відчувала, що між людьми знедоленого міста існувала незрима сув'язь непокори, протесту, боротьби. Вона не вміла знайти кінчик цієї сув'язі і ввійти в коло. Але самітною Ольга не була. Вона була разом з усіма.

Потім через місто пройшов величний міраж.

З Нагірного району, Сумською вулицею вниз до центру, есесівці конвоювали групу полонених радянських матросів. Між багнетів, під дулами автоматів матроси вийшли на Павлівський майдан. Матроси були порубані й закривавлені. Вони йшли з чубами по вітру, без бушлатів, у самих моряцьких тільниках, загрібаючи сніг широченними кльошами. На розі Павлівської стояла величезна юрба людей. Колона моряків ішла бруком, розтинаючи натовп, до вулиці Свердлова,— очевидно, в напрямі до Холодногорської тюрми, на смерть. Правофланговий — височенний,широкоплечий матрос — раптом завів «Замучен тяжелой неволей, ты славною смертью почил». Черга з автомата прошила матросу груди, і він упав у сніг. Товариші не зупинились, не збились з кроку, вони підхопили забитого правофлангового, високо підняли його над головами, і — пісню грянули сотні моряцьких горлянок. Есесівські автомати застрочили чимдуж, але жоден з матросів не впав,— матроси ввійшли в юрбу, потім враз розточились навсібіч між людей — юрба проглинула їх, ввібрала у себе. Тільки спів, могутній і вже тисячоголосий спів улюбленої пісні Ілліча бринів, вирував, гримів на розлогих просторах майдану, між стрімких урвищ поруйнованих і спалених кам'яниць...

Есесівці оточили натовп, пройшли крізь натовп, прочесали його, але жодного матроса вони не знайшли. Матроси — неначе пішли в воду.

Місто передавало цей переказ з вуст до вуст, з квартири до квартири, з вулиці на вулицю, з базару на базар; за матроські безіменні душі — за убієнного моряка — подавали на часточку по церквах. Потім на парканах з'явились заклики вуглем і крейдою: «Запам'ятаймо матроський заповіт!»

Це була тільки легенда. Прекрасний, патріотичний міраж. Люди починали реально бачити те, що вимріювали в своїх серцях.

І легенда не мала місця народження,— вона зразу народилась по всій Україні! Приїжджі розповідали про цю подію в Києві, в Одесі, в Дніпропетровську. Вона жила скрізь...

Ольга тепер ширила добрі вісті. Радянська армія з тяжкими боями просувалась по українській землі — степами Донбасу, з півночі й зі сходу.

Наближення фронту почувалось і в місті. Ночами по вулицях — в напрямі на схід — гуркотіли лавини танків, артилерії, транспортерів та грузовиків.

Ольга ще не розпочала роботи в майора. Ціле її єство ставило опір огидній ролі перекладачки при німецькому військовому наглядачеві за ремонтом пошкоджених на радянському фронті німецьких машин. Вона все зволікала, посилаючись на хворобу дітей. Та майор Фогельзінгер тепер і сам не напосідав: з наближенням фронту йому менше доводилось мати діло з майстернями, де працювали місцеві робітники,— з військовим поповненням прибували спеціальні ремонтні частини з французів, голландців, італійців під орудою гітлерівських фельдфебелів. Крім того, майорові більше імпонувало зустрічатися з Ольгою не в урядових обставинах.

Коли майор звільнявся з майстерень, він заїздив за Ольгою, і вони їхали до нього прогаяти кілька годин. Ольга тепер не цуралась машини майора. Вона тільки вимагала, щоб їх не побачили вкупі сусіди. Майорове авто спинялось за рогом, шофер ішов до Ольги і подавав їй вість, а майор чекав у машині.

Одначе майор не зразу пристав на Ольжині умови. Вони образили його.

— Це ображає мене двічі, фрейлейн Ольго! Це образа моїх почуттів до вас і я — німець, фрейлейн Ольго!

Лють закипіла в Ольжиному серці, але вона відповіла безжурно:

— Ви кажете про ваші почуття до мене — і мені однаково, німець ви, француз чи єврей.

Це було сказано надто необачно. Майор аж пополотнів:

— Ви втретє образили мене, фрейлейн!

— Я з непошаною поставилась до німецьких прерогатив?

— Ви дорівнюєте мене до єврея, фрейлейн.

Вільнодумець-майор був антисеміт. Це було так нудно, що Ольга навіть забула порадіти ще з одної виявленої в майорові звичайної риски фашиста.

Вони тепер часто розмовляли з майором у вечірні години дозвілля в затишній кімнаті на Римарській, 19.

Ольга вмощувалась з ногами в куточку канапи, майор прикривав її пледом, і Ольга включала радіо — зовсім стиха, ледь чутно — бальні танці або симфонічні концерти. Майор готував каву і подавав її з солоними італійськими галетами. До кави завжди був французький коньяк, а потім і улюблене Ольгою біле, сухе. Вони закурювали тонкі й довгі грецькі пахітоски, і майор починав розповідати. Майор розповідав — Ольга прикручувала радіо зовсім ледь-ледь, з бальних танців і симфоній вона переключала на Москву, майор розповідав, Ольга з інтересом, невідривно слухала його розповідь — і чула тихий шелест диктора з Москви.

З майора був заповзятий оповідач. Він розповідав Ользі про своє перебування в тридцять дев'ятому році в окупованій Франції, де він воював дев'ять діб і одержав залізний хрест за Седан. Яке чудесне, незабутнє місто — Париж! Завойований, але неподоланий Париж Ольга пізнала з розповідей майора Фогельзінгера. Майор захоплено описував красу й чарівність берегів Сени,— а Ольга слухала в цю хвилину повідомлення Радянського Інформбюро про те, що радянські частини Воронезького фронту форсували річку Північний Донець. В її уяві дивно зливались водами тепла Сена і холодний Донець в одну велику й могутню ріку, пойняту повінню... Майор з елегійним смутком описував сумирні алеї на кладовищі Пер-Лашез зразу за могилами французьких комунарів,— а Ольга чула в цю хвилину московського диктора — про те, як у степах українського Донбасу на обороні Гострої могили героїчно загинули тридцять радянських бійців-комунарів. І в Ольжиній уяві стіна комунарів здіймалась широким муром від

Донбасу і до Парижа. Його укладали вже, цей мур, через який не повинні німці пройти... Майор вів Ольгу розкішними залами дорогоцінних паризьких музеїв та галерей,— а Ольга запам'ятовувала в цей час цифри трофеїв радянських фронтів: танки, гармати, транспортери, склади з боєприпасами, убиті й полонені гітлерівці. Сьогодні вісім тисяч пішло у полон, вісім тисяч здійняли руки вгору й сказали «Гітлер капут!». Завтра на своїх листівках з повідомленням Радянського Інформбюро Ольга вгорі, як лозунг, напише «Гітлер капут!».

І Ольга торкалась шукача і на хвилинку — про око майора — бігла стрілкою до Парижа. Вежа Ейфеля посилала в світ бравурні німецькі військові марші. Майор полюбляв марші. Він переривав розповідь, стиха підсвистував і хвацьки пристукував носком черевика. Але Ольга знову приглушувала динамік і переводила хвилю на Москву:

— Біте, біте,— казала вона майорові,— кажіть же далі. Ви так цікаво розповідаєте! Ви стільки побачили світу!

— О, фрейлейн! Тільки війна і навчає нас географії!

Ступінь інтимності між ним і Ольгою майор вважав визначеним точно. Це була інтимність двох істот, достиглих для кохання, але схильних затримати розвій любовних взаємин. І Ольга чекала на майорову агресію — напружена й пройнята жахом. Пошлість ситуації пригнічувала Ольгу.

Але майор збирався не просто кохати Ольгу, йому кортіло ще й перевиховати її на свій кшталт. Покінчивши з спогадами про минулий Париж, він починав мріяти про майбутнє: він потягував з високого келишка коньяк, заїдав кружальцем лимона, запивав чорною кавою, затягувався пахітоскою і казав:

— Працювати ви не будете, фрейлейн Ольго! Я — ветеран воєнної епопеї великої Німеччини, і мої хрести дають мені право на сто гектарів родючих грунтів на Україні. Це небагато, як на земельного магната, але для людини інтелектуального спрямування — це гарантія добробуту і комфорту. О майн гот, це зовсім не так погано! Ви будете юрисдиктовані як управителька належного мені маєтку. Фактично ви станете його повною, необмежених повноважень, володаркою. Не думаю, щоб фрау Лотті закортіло провідати мою колонію ін Остлянд. Фрау Лотта — патріотка квартири на Фрідріхштрасе, вона вважає, що життя має ціну тільки в Берліні, і не зносить ніякої природи, крім недільних фейерверків у Тіргартені. Коли б їй все ж таки

заманулось поглянути на українську «латифундію» Фогельзінгерів, то...— майор коректно потуплював зір.— Я цілком розумію, що фрейлейн Ользі було б неприємно зустрітись з моєю дружиною... Ви дістанете на той час відпустку куди завгодно, хоч би й у Берлін, щоб відвідати мої рідні пенати.— Майор знову чемно похиляв голову.— Тут же, в Остлянд, ви будете владною над моїми маєтностями, дарма що фрейлейн Ольга й не німкеня. Фрейлейн житиме весело й безтурботно, вона буде богоподібною людиною — достатки забезпечуватиме їй челядь маєтку Фогельзінгерів ін Остлянд! Чи ви розумієте, фрейлейн?

Що й казати, це було б принадне для Фогельзінгерів життя! Ольга байдуже слухала натхненні, п'януваті після півпляшки французького коньяку марення гітлерівського майора про радянські землі. Коректний майор був доволі примітивним екземпляром на щаблях розвитку людської подоби. Ольга не казала нічого на мріяння людиноподібного джентльмена, вона тільки пильнувала того, щоб кинути на нього загадковим поглядом,— звичайним «жіночим» загадковим, пошлим поглядом. Нехай майор думає, що засіяв у душі Ольги зерно спокуси, нехай майор сподівається, що Ольжине серце вже завагалось. Нехай зволікається агресія самця, повита серпанком «інтелектуальності»,— Ольга тим часом запам'ятає для своїх листівок щойно нашептане московським диктором повідомлення Радянського Інформбюро про те, що Червона Армія навальним ударом заволоділа одним з найважливіших на Україні вузлом комунікацій, залізничною станцією Лозова! Лозова — це підступ до Харкова і до будинку номер дев'ятнадцять на Римарській, де вони з майором Фогельзінгером так мило втішаються зараз.

4

Тої суботи Ольга прокинулась удосвіта.

Кволий промінь світла ледь просочувався крізь шпари у маскуванні, тиша повивала кімнату, рівно дихали діти, ніяких звуків не долинало й з вулиці. Але Ольга прокинулась зразу і зовсім,— неначе її щось штовхнуло. І поштовхом заскімлила в грудях настороженість, наче тривога.

Ольга пильно прислухалась. Вона почула далекий, ледь чутний, лунливий гуркіт. Ольга сіла в ліжку. Вона впізнала цей гук. То не була луна вибухів від повітряного бомбардування. Ольга пройшла вже школу війни і добре розпізнавала звуки боїв. То була далека артилерійська канонада.

Артилерійська канонада!

Ольга схопилась. Серце їй колотилось. За ніч фронт наблизився так, що стало чути й гармати!

Босоніж, навшпиньки, щоб не побудити дітей, Ольга притьмом кинулась до кухні. Гучніше, ніж треба, вона застукотіла до Іди:

— Ідо! Ідо!

— Це, Ольго, ти?

— Ідо, ти нічого не чуєш?

— А що таке? Я нічого не чую.

— Чути гармати!

Іда замовкла. Вона дослухалась. Потім прилинув її схвильований прикрий шепіт:

— Але ж мені тут нічого не чути! Зараз ніч чи вже день? Випусти мене, я хочу послухати!

— Що ти, Ідо! Вже ранок! Зараз прокинуться діти. Я не можу випустити тебе!

Але Іда торохтіла в двері, голос її бринів роздратовано.

— Випусти мене на хвилинку! Ну, що за свинство! Я мушу почути! Ну, я благаю тебе, Ольго! Я зразу ж сховаюсь!

— Ну, добре! Почекай.

Ольга присунула до дверей ванну,— щоб не заскочили ненароком Валя і Владик — і разом з Ідою вони підбігли до вікна.

Кухонне вікно не було замасковане, і крізь нього видніло подвір'я та протилежне крило будинку. Чудесний весняний день починався за вікном. Гаряче дихання лягло на вистигле за холодну ніч скло сріблястим шаром, але навіть крізь густо спітнілу шибку золотились у перших скісних промінні сонця химерними зеленими квітами набубнявілі рясні бруньки. Приморозки перших травневих днів минули — йшла гаряча й щедра весна. Луна неугавної канонади неначе котилась по прозорому синьому обрію. Шибки у вікні дрібно вібрували й бриніли.

Іда схлипнула й припала до Ольжиного плеча. Ольга обійняла її і пригорнула. Вони міцно поцілувались.

— Наші...— прошепотіли вони в один голос.

Потім Ольга схаменулась:

— Ховайся, Ідо! Можуть прокинутись діти! Все ж таки будемо обережні! Вже не довго сидіти тобі в комірчині!

Іда слухняно пішла. Ольга привалила дверці ночвами та баліями і мерщій повернулась до кімнати. Діти ще спали. Ольга похапцем одяглась,— пальці не знаходили бретельок і поворозок, гудзики не потрапляли в петельки. Чути радянські гармати! Наші ідуть!

Потім Ольга розпалила в грубці — нагріти чаю. Все валилося Ользі з рук: вона розбила склянку, замість солі товкла нашатир, чайник збіг і довелось його доливати. Трісками Ольга аж двічі заскалила долоню. Потім Ольга збудила дітей, одягла, напоїла й наказала Валі показувати Владику кубики. Владик знав «А», «О», «М», «Л» і «Е». Він міг викласти «мама» і «Ле»,— «нін» у нього ще не виходило: «Н» Владик плутав із «А». Ольга все дослухалась: гармати гули неугавно,— і це було страшно і радісно. Далі чи ближче? Сьогодні чи завтра? Ользі треба було побачити людей. Їй треба було з кимось поговорити. До кого з сусідів їй зараз побігти? Вона навідувала хвору з дитинкою поверхом вище. Але тиждень тому дитина померла, а жінка повісилась. Квартира під Ольгою ще з осені стояла порожня — вітер гуляв через неї крізь винесені двері й вибиті вікна. Ще нижче поверхом — усіх забрали в гестапо. На першому поверсі стояв німецький постій. Хіба забігти до фельдшерки в другому парадному?

Але фельдшерки дома не було: вона працювала в лазареті й виходила з дому ще вдосвіта.

Може, забігти до Ніни? Ніни Ольга не бачила з того часу... Ні, Ніна теж, мабуть, пішла на роботу.

Перед полуднем канонада немовби трохи прищухла. Ользі затамувало дихання. Вона прочинила вікно і вистромила голову в двір. Ні, Ользі тільки здалося: гармати ревли, і зовсім близько,— може, десять, п'ятнадцять кілометрів! В розчинене вікно вдарило теплом і запаморочливим ароматом щойно розпуклої брості.

Після полудня Ольга одвела дітей до сліпої бабусі в шостому під'їзді. О третій Ольга повинна бути у Фогельзінгера. Ніколи, як саме сьогодні, треба послухати повідомлення Радянського Інформбюро! Ніколи, як саме сьогодні, потрібно розкидати по місту листівки!..

У Фогельзінгера Ольга була позавчора. Вони не змовлялись зустрітись раніше, як за три, чотири дні. Фронт наближався, і в майора було до біса мороки: танки на фронті вибували з ладу, нові підвозились недостатньо, ремонтні служби частин не вправлялись з відновленням пошкоджених машин,— і резервні ремонтні майстерні майора працювали скаженим, прискореним темпом. Фогельзінгер приймав побиті радянськими снарядами танки і мусив чимдуж повертати їх знову на фронт. Можливо, Ольга не застане Фогельзінгера дома? Вона скаже йому, що схвильована наближенням фронту, що не знає, як далі бути... Але радіо треба послухати неодмінно!

Задовго до третьої Ольга вибігла з дому. За воротами до неї гукнув двірник,— він помахував сірим конвертом: Басаман Ользі вранці надійшов лист. То був сірий, урядовий, з німецької установи конверт. Ольга одержувала їх досить часто: різні німецькі установи надсилали до Ольги мобілізаційні листки,— всім потрібна була стенографістка з знанням німецької мови. На цих листках Ольга писала адресу майора Фогельзінгера, начальника танкового резерву, і одсилала на поворотну адресу, на ту, по якій наказувалось з'явитися їй. Якщо з переадресованої установи дзвонили до майора Фогельзінгера, майор Фогельзінгер відповідав: так, фрейлейн Басаман Ольга, стенографістка, працює у нього на ремонті танків, і він просить її і його більше не турбувати. Але цей конверт, мабуть, не доведеться вже переадресовувати: наші йдуть, за десять кілометрів ревуть радянські гармати! Ольга неуважно глянула на конверт і нерозпечатаний сунула до кишені.

Місто набуло вже грізного, підфронтового вигляду. Будинки стояли особливо мовчазні, людей на вулицях не було,— люди принишкли по домівках чи поховались до підвалів. Але вулиці шуміли... Магістралями на північ та схід безперестанку гуркотіли танки, гармати, важкі вантажні машини з провіантом та вогнеприпасами. У відкритих транспортерах, тісно згрудившись, стояли солдати, скулячись у своїх благеньких, куцих тужурках. Потім півгодини, машина за машиною, їхали туди ж, до фронту, на схід, есесівці з мертвими головами. Есесівський гарнізон залишав місто і теж вирушав на фронт. Справи на фронті, мабуть, кепські, раз підкидались до бою есесівці!

Але рух по вулицях був не тільки в напрямі фронту. Не менше машин їхало від фронту, на захід. Це були санітарні карети або вантажні з майном. На чемоданах, вузлах і чувалах сиділи німці в цивільній одежі, німкені в хутрових паланкінах і багато собак — німецьких вівчарок. Гестапівці поспіхом евакуювались.

Чимало вантажних машин стояло попід тротуарами, проти під'їздів. З будинків виносили всяке начиння й манаття. Поміж цього манаття траплялись дзеркала і роялі.

Wondershare PDFelement

Ольжине серце колотилось чимдуж. Справді! Година визволення не за горами.

Ольга перебігла вулиці стрімголов: на перехрестях стояли застави, по тротуарах ходили патрулі. Ольга забігала до підворітниць і прохоплювалась прохідними дворами. Вона перебігла Сумську нижче Університетського саду, бо в саду стояла зенітна артилерія. З рогу Римарської Ольга побачила будинок гестапо. Перед будинком згрудились десятки машин. Солдати виносили скрині й пакети. Вони закидали все це на машини і підтюпцем повертались назад. Вони поспішали. Гестапо тікало!

Не передихнувши, Ольга збігла по сходах до квартири майора. Було п'ять на четверту.

На Ольжин стукіт двері відчинила бабуся.

— Я до майора,— сказала Ольга й хотіла, як завжди, пройти.

Але бабуся не поступилась з порога.

— Німця дома нема,— сказала бабуся. Вона промовила це з їдкою посмішкою, і в погляді її блимнули іскорки.

— В цю пору,— непевно сказала Ольга,— він звичайно вже повертається...

— А от сьогодні його нема!

— Тоді я почекаю,— рішуче сказала Ольга і знову хотіла ступити через поріг. Але бабуся не поступилась. Вона не ховала своєї ворожості.

— Даремно чекатимеш, мілочка,— бабуся так і сказала «мілочка»,— німець попередив мене, що не прийде сьогодні вдень, а мабуть, не прибуде і на ніч. От які, мілочка, діла!

Бабуся взялась за ручку дверей і хотіла вже зачинитись. Але їй ще кортіло дошкулити Ользі:

— А чи буде він завтра, про те мені не сказав, а може бути, що йому й самому про те невідомо! — Бабуся прислухалась до відлунку канонади й скрушно похитала головою:— Недалеко, недалеко пуляють!

— Він поїхав у майстерні? — запитала Ольга, нехтуючи в'їдливою мовою бабусі.

— У майстерні! — бабуся аж сплеснула руками.— Та ти, мілочка, видно з неба звалилась. Чи справді давно не бачилась з своїм кавалером? В комендатурі знову твій любий майор! Покликали його назад, у комендатуру, твого майора! Есеси на фронт пішли, тепер над порядками знову стоїть комендатура! Біжи, біжи! — єхидно закінчила бабуся,— біжи до нього в комендатуру, може, він тебе на свою

машину підсадить! Даремно, мілочка, сподіваєшся: не візьме тебе твій кавалер, мало у нього таких вівчарок? Тільки ж ти швидше біжи, бо зоставатись тобі тут нема розщоту! Не погладять тебе по голівці добрі люди, не приголублять, всиплють тобі, можеш бути спокійна!

Бабуся з гуркотом гримнула дверима перед Ольжиним носом.

Ольга стояла холодна, бліда,— сходи пливли й вихрились довкола неї спіраллю. Вівчарка! І правда,— хіба не вона мало не щодня приходила до майора й сиділа з ним у кімнаті по кілька годин? Що повинна зробити проста серцем бабуся? Гримнути дверима перед носом...

Спроквола спустилась Ольга сходами вниз. Що ж тепер має бути? Прийдуть наші, прийде радість, прийде життя, а Ольга — німецька вівчарка... Ольга ледве переступала — холодна, як нежива.

Але, вийшовши на вулицю, Ольга майже побігла в напрямі до комендатури. Вона повинна побачити майора. Коли не пощастить послухати радіо, вона принаймні дізнається про новини. Есесівці, отже, пішли на фронт, і порядкує комендатура! Фронт увійшов до міста!..

До комендатури Ольгу не підпустили. Вартовий відштовхнув її від дверей, коли ж вона захотіла його розпитати, він замахнувся на неї гвинтівкою.

Але тут Ользі несподівано пощастило. Перед під'їздом спинилась машина, і з неї вийшов лейтенант. Він зиркнув на Ольгу, потім глянув удруге, пильніше:

— Басаман Ольга? — запитав він і гречно торкнувся пальцем до каски.— Перекладачка майора Фогельзінгера?

Це був той офіцер, ад'ютант, який вперше проводив Ольгу до майора тут, у комендатурі, чотири місяці тому.

— Так, прошу лейтенанта,— сказала Ольга,— я перекладачка гера майора. Мені треба побачити його терміново. Гер майор в комендатурі?

— Ні,— сказав лейтенант,— майора в комендатурі зараз нема.

— Дуже прошу сказати мені, де він зараз є?

Лейтенант завагався.

— Майор повернеться тільки вночі,— сказав він непевно,— він далеко, на Холодній горі.

— Ах, на Холодній горі! Дуже дякую вам, лейтенанте!

На Холодній горі стояли резервні майстерні танкового ремонту. Отже, майор був таки у майстернях. Певна річ:

майора покликано до обов'язків у комендатурі, але ж і покинути майстерні він не міг...

Ольга пішла. На Холодну гору було далеченько, сонце хилилось на захід, але назад майор приставить її на машині. Ольга умовить майора, щоб він хоч на годинку поїхав додому перепочити. Вона пообіцяє йому власноручно зварити каву, вона так турботливо погляне на нього,— нехай з'їздить додому, і вона послухає Москву.

Ольга не пішла вулицею Свердлова, а по Конторській — тут був такий же рух військових машин, але патрулів не було. Вона майже бігла і тільки, коли їй зовсім забивало дух, на хвилинку спинялась. В цю коротку хвилину перепочинку вона дослухалась. Ні, ні, канонада не припинялась! Навпаки, вона наче приблизилась або просто подужчала!.. Залізницю Ольга прошмигнула попід вагонами. Тепер — узвозом вгору, а там мимо тюрми і за базаром уже недалеко: майстерні майора розташувались на плацу колишнього танкового училища. Там знову буде радянське танкове училище! Незабаром!

Коли до тюрми було вже недалеко, Ольга спинилась. Вона вже бачила за схилом ескарпу зелений тюремний дах і горішній ряд забитих бляхою вікон. Але вулиця проти тюрми не була порожня, як завжди. На вулиці проти тюрми згрудилось багато вантажних машин — Ольга чула, як хурчали запущені мотори,— і поміж машинами сновигали німецькі солдати. Ольга пройшла кілька кроків — і тепер побачила й браму: перед брамою стояли лави людей, а з брами ще й ще виходили люди. Може, не треба проходити мимо тюрми? Ольга безпорадно поглянула по сторонах: праворуч і ліворуч здіймались майже стрімкі укоси — Ользі не вибратись ними на гору. Іншої дороги на Холодну гору не було.

Ольга пішла.

Тепер кожний крок наближав її до тюрми; і з кожним кроком вона роздивлялась краще. З тюрми виводили в'язнів. Вони виходили нескінченною чергою по два — і шикувались шерегами попід муром. Ольга підійшла ще ближче і тепер бачила, що порожні машини підповзають до шерег і охоронці відділяли партії, заганяючи їх у машини. Вони підганяли в'язнів прикладами й носками чобіт. Потім машина від'їздила і підповзала друга, порожня.

Страшний здогад пронизав Ольгу: в'язнів вивозять на розстріл! Радянські війська підходять до міста, гітлерівці хапливо тікають, і, насамперед, вони клопочуться обчистити тюрми — ліквідувати полонених і арештованих!..

Як сомнамбула, вийшла Ольга на площу перед тюрмою. От од'їхала одна машина і майнула повз Ольгу. В машині, тісно стулившись, стояло з півста людей,— чорних, обдертих, заросліх, з очима, палаючими холодним смертним вогнем,— і на дашку шоферської кабіни, лицем до кузова, сиділи два солдати з автоматами, спрямованими на приречених в'язнів. Два мотоциклісти котили по боках машини,— руки мотоциклістів лежали на кермах, під пахвами у них були затиснуті руків'я автоматів. От майнула друга машина — і півста страшних людей, два автоматники на дашку, два мотоциклісти по боках. От майнула третя машина. Четверта... А в'язні з брами йшли та йшли...

Ольга проминула порожні машини, які стояли в черзі до шерег, готові прийняти партію з півста. Шофери натискали на газ, готуючись рушити чи гуркочучи моторами, щоб заглушити лемент приречених на смерть. Ольга пройшла мимо, і її ніхто не зайняв.

Біля брами, проти вишикуваних шерег стояв лімузин, дверці його були розчинені. Біля машини, спершись одною рукою на дверці, стояв офіцер. Він керував операцією, щохвилини до нього підбігав унтер, рапортував, вигукував число — то було, мабуть, число вкинутих на машину в'язнів; фельдфебель біля офіцера робив помітку у книжечці, офіцер кивав — і унтер біг до наповненої машини. Він сідав у кабіну поруч з шофером і машина рушала.

Ольга пройшла мимо машини, на неї ніхто не звернув уваги — діла було до біса й без неї, діло було спішне, треба було негайно знищити сотні, а може, й тисячі людей. І Ольга роздивилась на офіцера.

То був майор Фогельзінгер.

Есесівців спішно кинуто на фронт, порядкування в місті перебрала комендатура, всі комендантські офіцери були покликані до виконання обов'язків, фашисти тікали і перед втечею поспіхом винищували невинищених людей. Наказ виконати масове винищення дістав майор Фогельзінгер. І він його виконає: дисципліна, війна... Він тулив хусточку до очей, висловлюючи співчуття з приводу передчасної смерті Ольжиної матері, він був проти звірств з полоненими, він не поділяв фанатизму урвиголів, він був взагалі за еволюцію, а до програми фюрера він ладен би внести поправку,— він мріяв тільки про богоподібне життя у затиш-

ному маєтку не на його землі, де б його «інтелект» процвітав для розмноження і кохання. В ім'я цього він заплющував очі на прикрі страхіття війни та людожерського фашистського режиму. Він заплющував очі і кивав унтерові. Фельдфебель відзначав у книжечці: ще п'ятдесят.

Ольга обернулась на місці, пішла назад, пройшла вдруге за спиною майора. Майор був втомлений, він витирав хусточкою лоб і нетерпляче постукував пальцями по дверцятах машини: процедура вивозу в'язнів на винищення затягувалась, і це дошкуляло його нервовій системі.

Канонада гуркотіла за обрієм, і Ольга обмірковувала, як же їй далі повестись. Ще невідомо, чи ввійдуть наші сьогодні та завтра: битва на підступах до міста може тривати не один день. Потім, очевидно, почнуться заповзяті вуличні бої. Тепер, як дії радянських армій наявні й очевидні, можна вже й не поширювати повідомлення Радянського Інформбюро. Ольга може не слухати радіо. Може не йти до Фогельзінгера. Що ж їй робити? Допомагати радянським бійцям в час штурму міста? Ольга не знає, як допомогти. Вказувати ціль радянським стрілкам? Ольга не знає, як на неї вказати. Стріляти з вікна на відступаючих німців? Ольга не має з чого стріляти. Що ж їй робити? Вона не могла нічого не робити! Вона мусила діяти!

Та повернутись додому було не так легко: зразу за Павлівським майданом патрулі стояли суцільним цепом. В Нагірній частині міста розташувались військові установи і німці додержувались остороги. Ольга зрозуміла, що додому сьогодні вона не попаде.

Ольга обійшла Павлівський майдан, перебігла проспект і пішла з двору в двір понад річкою. За два квартали, за рогом Набережної, стояв дім, де Ольга колись жила. Можливо, що в будинку розташувались гітлерівці, але Ольга може пробратись на горище,— вона добре знала горище, на якому стільки чергувала в час бомбардувань, вона притулиться десь за комином і пересидить до світанку.

Ольга з двору у двір перейшла два квартали і вийшла до знайомого будинку. Подвір'я було порожнє, завалене всяким сміттям, будинок дивився сліпими, виламаними вікнами. Ольга ввійшла у провалля дверей з чорного ходу. Наскрізний вітер протягав по коридорах. Обережно, помацки рушила по сходах нагору. Поручнів сходи вже не мали — поручні винесено,— і треба було пробиратись попід стіною. Але Ольга й поночі посувалась упевнено, вона добре пам'ятала вилощені кам'яні східці: одинадцять,

шість, знову одинадцять — другий поверх. Ще одинадцять, шість і одинадцять — буде третій — і хід на горище. Але на другому поверсі була Ольжина, тридцять п'ята, кімната. Навмання Ольга звернула з площадки й пішла в коридор. Паркет під ногами не рипів, не вищав, паркету під ногами не було, траплялись лише окремі паркетини,— підлогу вищерблено на дрова. Ольга йшла по голих дошках, захаращених якимось скаллям, драптям, вона пильнувала, щоб не спіткнутись, не загуркотіти,— можливо, що в будинку хтось ще був. Луна далекої канонади була тут чутніша; перекатиста, як у тунелі. Лівою рукою Ольга рахувала лутки. От і двері до тридцять п'ятої — Ольжиної — кімнати. Холод туги торкнувся Ольжиного серця.

Ольга переступила поріг. Просто у вічі Ользі вдарив тьмяним світлом квадрат вікна. Рам у вікні не було, крізь вікно сотався протяг, небо за вікном висло сиве, важке й близьке: воно темнішало й яснішало, воно віддалялось і наближалось, неначе дихало, відсвітлюване спалахами ракет. У цьому світляному диханні можна було розпізнати стіни, купу брухту в кутку, раму залізного ліжка біля ніші. Ольга сіла на раму.

Тут Ольга колись жила. Це було дуже давно: аж шість місяців тому — неначе в іншому світі, в якомусь іншому, попередньому житті. Ніяких спогадів чи думок в цю хвилину не зринало в Ольжиній пам'яті. Ольга сиділа на голій залізній рамі свого колишнього ліжка. Ніяких меблів, ніяких речей з її побуту тут не залишилось: кімнату поруйновано, як і саме життя.

Ольга спробувала прилягти на залізній рамі,— один залізний пас підтримував тіло під плечі, другий під поперек, третій під коліна. Канонада гула та гула. У місті стояла тиша,— навіть не чулося пострілів патрулів. Десь у Нагірній частині хурчали мотори. Ще мотори хурчали там — на Холодній горі. Ользі здавалось, що вона чує їх. Фашист Фогельзінгер витирає хусточкою спітніле чоло і відраховує в'язнів на кожну машину по п'ятдесят.

Але лежати на залізних пасах було незручно. Ольга звелась і сіла. В кишені пальта щось захрумтіло. Ольга сунула руку до кишені і вийняла конверт. Вона хотіла сунути лист назад, але раптом схопилась і пішла до вікна. Може, це зовсім не мобілізаційний листок, а майор Фогельзінгер щось пише до неї?

Ольга розірвала пакет. Картка цупкого паперу випала їй під ноги. Ольга підняла картку й наблизила до очей. Коли

небо яснішало у відблиску ракети, Ольга могла розібрати письмо,— картка була друкована, шрифт був крупний, чорний, готичний. По берегах картку окантовувала широка чорна, траурна рамка.

Напружуючи очі, Ольга прочитала. То було стандартне армійське повідомлення,— прізвище між друкованим текстом вписано чорнилом од руки:

«Солдат Пахол Ян загинув за велику Німеччину».

Ракета спалахнула, і Ольга перечитала ще раз: «За велику Німеччину».

Ольга повернулась до рами і сіла. Канонада гула та гула. Небо дихало за дірою вікна. Ян Пахол загинув за велику Німеччину.

Ольга прислухалась. Їй здалося, що канонада наблизилась. І щоразу за близьким гарматним пострілом неначе гриміла залізна луна. Такий звук буває, коли б'є гармата з танка: то відлунювала броня. Отже, бій дуже близько. Ольга слухала, затамувавши дихання. Ян Пахол загинув за велику Німеччину.

Ольга знову лягла. Думки линули швидко — Ольга не могла схопити жодної. Фогельзінгер. В'язні. Холодна гора. Ян Пахол. Марія. Наші...

Ольга раптом прокинулась. Здається, вона заснула. А може, то просто була секунда порожнечі. Вона звелась,— плечі й поперек дуже різало пасами. Вона пройшлась по кімнаті від стіни до стіни, як в'язень у камері. Тривога скімлила в Ольжиних грудях. Вона сіла на підлогу, потім лягла,— це було значно краще, як на залізній рамі. Запаморочливі пахощі глейкої розпуклої брості сочились крізь вирву вікна. За вирвою вікна кипіла, як у казані, чорна в гарматних блискавищах, травнева ніч...

За велику Німеччину... Чому ж тоді Ян Пахол записав у смертній ладанці Ольжину адресу?

Сон зразу зник, Ольга сіла: Ян Пахол, чех із Мукачева, загинув за велику Німеччину? Це не так! Цього не може бути! Він кинув свою машину в провалля разом з командиром батальйону!

Ольга знову лягла. Вона пильно дослухалась. Канонада, здається, прищухла. Думки летіли скажено, не можна було спинитись ні на одній. Чудне видіння спливало перед Ольжиними заплющеними очима: білий дім серед тінистого саду на березі річки. Чому — білий дім серед тінистого саду на березі річки? І чому це видіння так хвилювало, так болісно ранило сумом? Ольга розплющила очі. Видіння

не зникло. Перед розплющеними очима, просто в пітьмі кімнати, стояв білий дім серед тінистого саду над річкою.

І раптом Ольга знову прокинулась. Тепер уже вона справді прокинулась: вона спала. Ольга прокинулась зразу і зовсім — неначе її щось штовхнуло — і поштовхом заятрилась в грудях тривога. Було зовсім тихо. За вікном дихало небо спалахами ракет. Але канонади не було чути.

Ольга схопилась. Чому нема канонади? Наших відбито!.. Цього не повинно бути!.. Ольга через силу зітхнула. Ні, ні, просто бій припинився за ніч. Вдосвіта канонада знову почнеться. Завтра...

Ольга знову лягла...

То була ніч з тринадцятого на чотирнадцяте травня тисяча дев'ятсот сорок другого року.

В ту ніч радянські частини підходили зовсім близько до міста.

Але в сорок другому році місто здобуте не було.

Місто буде визволене радянськими військами аж у сорок третьому році. Аж через рік.

МАЛА ЗЕМЛЯ

1

Ранок тільки надходив,— тільки-но займалося передсвітання.

Над землею ще панувала ніч: в улоговині лежала чорна пітьма, роздоли губились у темряві, над пагорбами стояв смерк, але небо вже посивіло і вже засвітилось на сході. Річкова долина теж починала дихати: над плесами ще лежали затужавілими брилами хмари, але над течією туман уже вурдився, а через луки перекочувались ліниві прозорі хвилі.

Ранку ще не було, ніч ще панувала над землею, але ліс уже прокидався.

Спочатку попримовкали коники, тоді коротко шелеснуло листям, потім знову запала тиша, і раптом — вітерець шпарко перебіг по верхів'ях: ліс зітхнув і зразу прокинувся. На узліссі скрушно зойкнув сич, і то був уже останній сич,— ніч минула, надходив ранок. З-над дороги моторно озвалась іволга.

Я крикнув перепелом, звівся з росяної трави й вийшов з кущів. Усе було гаразд. Сич змінився,— він міг поверта-

тись до табору спати. Іволга заступила на денну вахту. Мені належало простувати в долину: сьогодні була моя — Перепелова — черга йти до села по молоко. Передранковий дрож перебіг моїм прохололим тілом, і я щільніше запнув бушлат.

Край дороги я спинився і роздивився. Схід розгорався й половів,— багрець над обрієм блід і наче біг за половцем до зеніту. Розвиднялось напрочуд швидко: рельєфи миттю випливали з смерку, але багрець та половець на сході — то були поки одинокі фарби в сивому передранні. Світ ще не заіскрився барвами,— ранок ще не настав, і села за полями видно не було.

Я зійшов на пагорб і сів під дубком. Звідси, з пагорба, за кілька хвилин стане видно, як випливе з мороку село. Звідси буде видно зразу всі кутки на околиці Туманців. Звідси буде видно й слободу Позавербну — два кілометри праворуч. Але мені потрібно побачити лише крайню в Туманцях хату — Марини Одудько. Буде дим з комина хати Марини Одудько — мені вільно іти в село. Не буде диму — іти невільно. Тоді на сьогодні ми будемо без інформацій.

Луки вже очистились від туману, між ними вже вирізьбилась сталева смуга ріки. Туман над плесами потроху рушав, він кублився, вирував, танув — як легка хмаринка проти сонця погожого дня. Над пагорбами в степу вставали неначе зоряні заграви,— верховини пагорбів сяяли в німбах. Небо стало блакиттю в зеніті та синє на півночі. Схід уже захопив півнебозводу. Світ робився опуклий, виразний, живий. От-от мав бризнути й перший сонячний промінь.

Я сидів і дивився, як прокидається світ. Автомат я залишив у таборі, тільки пістолет холодив тіло за пазухою, та відтягала кишеню граната. По інформації ми виходили до села з легкою зброєю,— на скрутний випадок кинути гранату ворогові під ноги й пустити останню кулю з пістолета собі в лоб. У глибинні села гітлерівці й поліція не потикались, як смеркне, але сюди, в приміські, вони ховалися на ніч.

Промінь вилиснув на верховині далекого пагорба й зразу ж зачепився за вершки тополь понад шляхом. На мить земля передо мною немов потемнішала, немов упав на неї наглий смерк від хмари чи затемнення сонця,— бо вгорі небо раптом спалахнуло, заіскрилось, зацвіло. Але так було тільки мить, і зразу всі широкі простори передо мною

забарвились,— густо-зелені, ясно-зелені, зеленкуваті. Тільки в улоговині ще опиралась сонцеві тінь, але за хвилину і від неї не осталося й сліду. В улоговині теж зацвіло найзеленішим поміж усього зеленого. Літо кінчалось, але було ще буйне.

Село Туманці виринуло з мороку раптом — як на долоні. Слобідка Позавербна випливала з туману поволі. Край Туманців сліпучо блищали проти сонця дві шибки. То й була хата Марини Одудько. Диму з комина не було.

На дорогу з-за куща ожини раптом виплигнула довга проти перших скісних променів сонця тінь, і слідом за нею з'явилась жіноча постать.

Я одсунувся за дубок і дивився тепер крізь зарослі бур'яну.

Жінка йшла прудко й моторно. Вона йшла босоніж, але одежа на ній була міська: коротка спідничка, тугий джемпер, блакитна хустинка. Жінка була тендітна й стрункa. Серце мені пристануло,— Ольга?

Ця недоречна, докучлива думка ставала просто нестерпна. Відколи я знову приземлився тут, поблизу рідного міста,— дивний неспокій заполонив моє єство. На кожну жіночу постать — стрункy й хупаву,— побачену здалека, моє серце стукало тривожною насторогою: може, це Ольга?.. Ольга ж могла пережити цю страшну, смертну зиму? Хіба не могло трапитись, що вона пішла з міста за припасами по селах? Був один шанс проти півмільйона перестріти Ольгу на моєму шляху.

Жінка пройшла мимо мене,— одна з тисяч, що мандрували тепер між селами, вимінюючи своє утле дрантя на харчі. Навіть здалеку вона не була схожа на Ольгу.

Ольга ввижалась мені скрізь, навіть там, де її аж ніяк не могло бути. Це була якась мана. Коли в секторі «Д», під Лютівським лісом, де діяв наш «аеродром», приземлявся черговий літак з Великої землі, підкидаючи боєприпаси, тол, рації, літературу,— слідом за вантажем з його залізного черева неодмінно з'являлось і кілька дівчат. То були радистки, розвідниці, медсестри чи політробітниці, які мали розійтись по диверсійних групах або шукати зв'язку з великими партизанськими з'єднаннями на Сумщині. Я йшов їм назустріч, і в серці моєму стукала тривожна сподіванка,— може, Ольга? Коли ж літак не приземлявся, тільки гув у височині, а на верховіття дерев, у провалля ярів починали падати парашутні медузи і ми розбігались навсібіч, підбираючи парашутний вантаж або допомагаючи виплута-

тись із оснастя прибулим товаришам,— я, тремтячи серцем, зазирав під кожний берет, у кожне дівоче обличчя. Хіба не могло бути одного шансу на півмільйона, що Ольга надумалась, перейшла фронт і знову поверталась у підпілля до рідного міста?

З комина Марини Одудько раптом повалив густий, пелехатий дим. Марина розпалювала в печі соломою. Я зразу звівся й мерщій вийшов на шлях. Отже, гітлерівців цю ніч у селі не було. Я зійшов на обочину й швидко пішов до села. Туманці лежали передо мною, мов писані, розкинуті в долині, в купинні яворів, білі й веселі мазанки,— наше рідне українське село, таке втішне, що стискалося серце зворушенням.

Це вже минав місяць, як наша група отаборилась у цих лісах — півста кілометрів од міста. Перед тим, як вийти на головне завдання — в місто, ми пробавлялись дрібними партизанськими операціями подалі від нашої бази — десь під Полтавою або в заохтирських лісах. Два маршрути під насип, дев'ять дрібних містків, один погромлений обоз, чотири відбиті й повернені селянам валки з реквізованим хлібом та «всенародний мітинг» у районному центрі з «святковим фейєрверком»— спалення поліції та управи — оце були наші дії за цей час. На особистих рахунках числились ще два бургомістри, чотири старости, шість поліцаїв і дванадцятеро гітлерівців, забитих у бою. Ми не мали завдання перетворюватись на партизанський загін. Ми були групою спеціального призначення і обмеженої дії. Але не можна було всидіти, згорнувши руки,— нам кортіло робити будь-що. Це ж було страшне літо 1942 року.

Весняний удар на Харків закінчився невдало для радянського наступу. Гітлерівці відповіли ударом ще дужчим, величезними, напрочуд оснащеними силами. Фронт покотився геть за Донець, тепер він перейшов через Дон і наближався до Волги. Саме за таких обставин гірких неуспіхів довелось нам приземлятись тут, на рідній землі. Боротьба в ворожому тилу скеровувалась на ворожі комунікації, щоб паралізувати рух гітлерівців до Волги, і ми були групою для дії на транспорті. Але схід України вже не був прифронтовою смугою, схід України був тепер глибоким ворожим затиллям. Ми приземлились тепер не для короткого удару назустріч наступові радянських частин, ми приземлились тепер, щоб домовито влаштуватись для великої диверсії. Ми мали завдання тримати на оці харківський залізничний вузол — ключ України й найбільший комунікаційний центр півдня СРСР — і на годину, коли фронт повернеться знову сюди, паралізувати окремі ділянки залізничного вузла, зробити «пробку», перешкодити рухові гітлерівських військ,— але виконати це так, щоб зберегти цілими залізничні споруди для руху радянських військ у навальному наступі. Ми мали діяти самостійно, ми були «дублерами»,— паралельною групою з підпільними організаціями залізниці, що мали аналогічне завдання. Буде щастя — ми, обидві групи, паралельно підготуємо диверсію. Буде нещастя — загинуть залізничні підпільники або загинемо ми — диверсію здійснить група, котрій поталанить.

Нас було тільки дванадцять, і ми мали право лише орієнтуватись на допомогу окремих місцевих жителів, але ми не мали права залучати їх у групу — для додержання якнайсуворішої конспірації. Група мала звичайний внутрішній устрій — командир, комісар, зв'язківці, розвідники, підривники,— але насамперед десять із дванадцяти були слюсарі. Техніку очолював залізничний інженер, а я був людиною, що в разі потреби може перетворитись на щирісінького німця. Одинадцятеро повинні були стати до роботи на залізниці, я мав улаштуватись у місті, щоб гарантувати дії, які потребуватимуть підтримки поза залізничним вузлом. Дорогу до залізничного вузла ми пробивали через приміські селища, де проживали залізничники, але для більшої конспірації ми діяли через дальші села, зв'язані з приміськими.

До села вже було недалеко. Закінчились незасіяні, забур'янені вгіддя і обабіч шляху зазеленіли городи. Лисніли блакитні капустяні качани, картопляне бадилля стояло вище колін, огіркова огудина густо стелилась по грядках. Сонце вже пригрівало, і вранішню вільготу насичували паморочливі пахощі чорноземлі.

Город Марини Одудько починався зразу біля криниці. Прихилене до цямрини, стояло коромисло. Коромисло біля цямрини означало, що Марина вдома і виглядає зв'язківця крізь віконце. Коли б коромисла не було, а стояло б воно прихилене до одвірка хати — це означало б, що в хаті є люди, при яких не треба заходити. З моторної молодиці був чудесний підпільний зв'язківець. Марину знайшов підривник, слюсар Панкратов,— він був мастак на жіночі зв'язки. Ми дражнили його Шадерло де Лакло — Опасные Связи.

Я взяв коромисло, проминув криницю й попростував до

воріт. У цю хвилину з-за третьої хати на вулицю вийшов дідок. Він ішов по воду з порожніми відрами.

Побачивши, що нам не розминутись, дідок став і мерщій сунув відра за тин. Він не хотів перестрітись комусь на дорозі впорожні — не хотів накликати біду. Я мимоволі всміхнувся і йшов далі. Дідок оступився й одвернув очі. Він бачив мене вперше, він знав усіх тутешніх, він бачив, що я тут чужий, але йому не було діла до того, хто я, по що й куди йду. Він одвернувся з незалежним виглядом, гільки хитра посмішка торкнула його уста. Це була змовницька посмішка. Йому не просто не було діла, він розумів, що йому не повинно бути діла до мене.

— Доброго здоров'я,— сказав я.

— Дай боже здоров'я! — сказав дідок.

Посмішка знову торкнула його вуста, але до мене він не обернувся.

Про наше існування,— не знаючи, проте, місця розташування в лісі,— знали в селі тільки Марина Одудько, Варвара Політика та ще Тиміш Варивода. Але перестрівати на вулиці нам траплялося багатьох. Люди не виказували подиву, здебільшого одвертались або, одвертаючись, отак посміхались. Вони думали, що ми «лісовики», окруженці. Це було зле з погляду конспірації. Та що можна вдіяти, коли живеш нелегально в місцях, де кожний стрічний всією душею з тобою? Про всяк випадок ми тільки табором держались у цьому лісі, поблизу села, а базу групи створили кілометрів за двадцять. Це було до чорта важко — мандрувати звідти з лантухом толу на плечах.

Марина чекала мене на дорозі.

— Здорово, Марино,— привітався я.

— Здорові!

Марина зашарілась. Її широке, повнокровне обличчя засвітилося веселою, ледь ніяковою, напрочуд привабливою посмішкою. З Марини була гарна, хвацька молодиця — і Панкратову діставалось від нас: він кохався з Мариною, а ми йому заздрили.

— Просю до хати!

Марина пропустила мене наперед, а сама пішла ззаду.

Під богами на столі стояла миска з сметаною й лежала перепічка. В печі жарко горіло. Коли поліцаї чи гітлерівці заскакували до села, Марина Одудько й Варвара Політика зоставались без гарячої страви.

— Поснідайте,— сказала Марина,— просю покірно. І гаряченька картопля зараз доспіє.

Я обернувся до Марини, і вона низько вклонилась мені. Потім вона випросталась — обличчя її пашіло, кров палила її повний вид,— і вона знову всміхнулась до мене цілим обличчям, повносилим, свіжим, квітучим. Радість — живуща, яка не має ні приводу, ні причин, а родиться тільки з відчуття здоров'я в тілі та дусі,— точилась з усього Мариниого єства.

— Дякую,— сказав я,— я голодний і охоче поїм.

Марина поспіхом, все посміхаючись, все розбризкуючи свою радість, змахнула фартухом крихти з столу, хоч крихт там ніяких і не було, стіл був чистий і застелений свіжим, катаним шорстким рушником. Я сів, а Марина стала передо мною і все посміхалась: радість не вміщалась у ній, радість розточувалась від неї навсібіч.

— Панкратов,— сказав я,— просив тобі кланятись.

Сміх бризнув з очей Марини, а все обличчя її почервоніло так густо, що червоними стали навіть повіки, навіть вуха, навіть підборіддя. Марина крутнулась на місці й мерщій ступила до печі. Вона вхопила рогача й посунула горщик. Потім скинула покришку з горщика, і на неї вдарило парою.

— О! — радісно сповістила Марина,— вже й картопля доспіла!— Вона присунула миску й взялася витрушувати картоплю.

Яка гарна хата була в Марини Одудько! Добре притолочена долівка щойно збризкана водою і чисто заметена. Тугі, накрохмалені рушники на вікнах, на миснику й на богах. Шість подушок на ліжкові під килимком. Килим на лаві, килим на скрині

— А що ж то Кузьми Михайловича давно вже не видно? — почув я спокійний голос Марини від печі. Кузьма Михайлович то й був Панкратов.

— Скучила хіба?

— Скучила,— спокійно сказала Марина.

Вона поставила миску з паруючою картоплею на стіл і знову вклонилася в пояс...

— Кушайте на здоров'ячко!

— А ти?

— Спасибі.

— Хіба вже поснідала?

— Після вас.

— Сідай разом зо мною.

— Не можна,— суворо сказала Марина.— Хазяйство. По хазяйству їй зовсім не було потрібно, але порушити

старосвітський селянський звичай вона не могла. Вона не сміла сісти при гостеві-чоловікові. Вона схрестила руки на грудях і стояла передо мною.

Я насипав собі картоплі, залив сметаною, переломив перепічку

— Бачила молочниць? — запитав я.

— Аякже,— сказала Марина, сяючи радістю,— вчора ввечері Дарка Тимошева заходила, до Олени Пригітич зайшла, до трактористки Василини Засядько. На Благбазі вони були. Та ще Мокрина Іванівна, командира Власюка мати, вона була на базарчику на Холодній горі, біля тюрми.

Марина враз перестала всміхатись, і обличчя її видовжилось, зблідло.

— Страх, що Мокрина Іванівна розповідає! — Марина нахилилась ближче до мене і майже зашепотіла, швидко, схвильовано, захлинаючись.— Щоночі, удосвіта вивозять по кількадесят, та все закривавлені, руки-ноги повиламувані, голови попровалювані... І хлопці, і дівчата, і діти! Ніч у ніч!

— Мокрина Іванівна сама бачила?

— Сама ж! Все приглядається, побивається,— зітхнула Марина,— чи не трапиться її Василько?

— А дівчата? — запитав я.

— Всяке говорять. Німців у місті поменшало. Якихось італійців нагнали.

— Італійців?

— Атож,— Марина всміхнулась.— Кажуть, вродливі і до дівчат ласі.— Марина знову всміхнулась, але посмішка зразу ж зійшла з її лиця. Очі її сполошено вп'ялись у мене.— Ой, мало що не забула! У Позавербну карателів чекають — сьогодні чи завтра! Розбігаються люди — хто в ліс, а хто сюди, до нас, в Туманці.

— А що таке?

— Не сповнили контингенту! Вчора нагрянули поліцаї, почали трусити, шарварок ізняли, а хтось, хто його й зна хто, каменюкою поліцая кінчив. Коло церкви, на майдані й знайшли: лежить, голова провалена, і каменюка поруч. Поліцаїв було всього п'ятеро, не наважились проти села, щоб зразу помститись. Забрали забитого та й поїхали, тільки нахвалялись, що нашлють німців спалити слободу. Такий плач стоїть у селі, такий рейвах! Може б...— Марина запнулась.— Може б, ваші з лісу перетяли шлях та й перебили б карателів, га? Коли б їх виложили понад шляхом одне в одне!

— Потім вона подумала й розсудливо додала:— Тільки ж виложите цих, другі прийдуть, ще лютіше розправляться з людьми. От нещастя!

— Це правда,— сказав я.— Тільки ж виходу для народу нема: ми фашистів, фашисти нас, а ми знову фашистів.

— Це правда! — погодилась і Марина.

Ми трохи помовчали.

— Ну,— повернувся я до попередньої теми,— а як дівчата до італійців?

— Дівчата? — Марина посміхнулась.— Може, котрась і всміхнеться...— Але зразу ж додала серйозно.— Олена Пригітич розбалакалась з італійцем одним. Він трохи уміє по-руському. Каже: в Ломбардії — область така в їхній Італії, як от у нас Харківщина — люди фашистів не люблять, як і у нас. Каже, як тільки фашистам стане сутужно, кине автомат та й подасться до себе в Ломбардію: у нього корова, свині, а коняки нема. Тільки ж там не коні, а вроді вислюки, мулами звуться...

— Воювати не хоче? — перепитав я.

— Каже, не хоче.

— Олена не казала, побачить його ще?

— Не казала.

— А ти її розпитай.

Розпитати можна.

— Гарна дівка Олена?

— Гарна. Рум'яна така, очі чорні...

— Я не про те. Чи вона вірна? Не з таких, що й до німця з ласкою?

— Ні, ні,— сахнулась Марина.— Що ви! Тутешня вона. І батьків добрих. Батько її бригадиром був. Молодший брат у танкістах. Хіба так можна!

— Нехай розпитається в італійця: один він отак воювати не хоче чи, може, багато таких?

— Добре,— сказала Марина,— я її наговорю.

— Про те, що наші до тебе вчащають, Олена не знає?

— Боже борони! — знову сахнулась Марина.— Хіба я дурна? — Вона зашарілась.— Кузьма такого мені про конспірацію наговорив! Він мені так і каже: конспірації треба пильнувати поміж своїх, а поміж ворогів усякий дурень додержить.

Слово «конспірація» Марина вимовляла чітко й уважно,— воно їй подобалось.

Раптом на порозі з'явився карапуз років п'яти. Він був голяком,— і без штанців, і без сорочки. Він зазирнув

у двері обережно, потім став на порозі й видивився на мене. Палець він держав у роті по саму долоню.

Марина перехопила мій погляд і похапцем озирнулась.

— А ди-но! — сплеснула вона руками.— А ти ж чого тут? Чи я тобі не казала стояти за воротями й виглядати, хто там іде?

Карапуз вийняв палець з рота й щодуху кинувся геть. Його босі ноги залопотіли стежкою до воріт. Марина вийшла з хати й дивилась, поки хлоп'я зникло за воротями. Потім вона повернулась, пробачливо посміхаючись.

— Отаке цікаве! Ви вже звиніть! Мале воно ще. Наказала йому, щоб з місця мені не зійшов, а побачиш когось, паняй сюди з усіх сил. А воно цікаве, так і приперлося. До конспірації ще не привчилось!

Марина засміялась уголос.

— Просю покорно,— сказала Марина й виставила на стіл глечик і надщерблену чашку.— Молочко холодненьке, вечірнє.

— У тебе ж забрали корову!

— По сусідах позичила.

— Не треба цього робити.

— Овва! — одмахнулась Марина.— А ваші мені мало хіба попереносили всячини? І сірників, і солі, а Кузьма черевики мені подарував.— Вона зашарілась.

Ми харчувались з цього ж таки села, але продовольчу базу поповнювали не через Марину, а через старого Вариводу, колгоспного конюха. Він збирав харчі поміж людей без жодної конспірації на «окруженців» і переносив у яму під лісом. Село знало, що в лісі переховуються червоноармійці, які не вийшли з оточення і не могли пробитись до своїх.

Я одпив молока — чудесного, запашного,— Марина поклала передо мною перепічку, густо присипану сіллю.

— Солі,— сказав я,— завтра Кузьма принесе. Просив переказати.

— Спасибі.

— Що молочниці розказують ще?

...Городина доспіла — підживляються. Привчились міняти або торгувати... А трактористка Василина,— раптом згадала Марина,— об'яву їхню читала.

— Про що об'ява?

Марина глянула на мене, хотіла сказати, але зніяковіла:

— Забула! Ах ти господи, гріх який — ніяк не згадаю!..

— Може, про землю?

— Ні, не про землю...

— Про партизанів?

— І не про партизанів. Тільки ж казала Василина — дуже цікаво!..

На Маринином обличчі відбилась щира досада на свою непам'ятливість. Вона навіть сердито звела брови докупи. Але купи вони не держались, і зніяковіле Маринине обличчя знову засвітилось радістю та здоров'ям.

— Ви вже простіть... Щось про наших людей у Німеччині.

— А Василину можна побачити? — запитав я.

— Сюди її й привести?

— Ні, сюди не годиться. Явка ж у тебе.

— Явка! — гордо сказала Марина. Їй імпонували всі конспіративні терміни.

— Може, тоді — до криниці? — запитала Марина.

— Що ж, це годиться: йшов собі чоловік, та й схотів напитись води.

— Зараз і покликати?

— А як же ти скажеш Василині?

— Що партизан кличе — не можна?

— Не треба. Скажи: зустрівся біля криниці чоловік, попросив напитись з відра, а тоді — розбалакались — окруженець. Тільки Василині сам на сам кажи. Вона з батьками живе?

— З батьками.

— Хороші батьки?

— Та свої.

— Все одно, краще поберегтися.

— Авжеж,— сказала Марина серйозно,— конспірація.

Я звівся.

— Спасибі.

— На здоров'ячко.

— Я піду на городі перележу, у картоплинні. Федько хай за рогом стоїть.

— Добре,— сказала Марина,— я миттю. Не вулицею, а городами побіжу. Засядьки ж тут, на нашому кутку сидять.

Марина накинула хустку і вийшла швидко, аж хльоснула полами широкої спідниці за одвірок. Її босі ноги швидко затупотіли до клуні, потім рипнув перелаз, і стало тихо. Я вийшов у двір і пішов до городу. Сонце вже

підбилось над лісок, і його гаряче проміння сліпило очі.

В картоплинні біля шляху я ліг горілиць.

Я ніколи не думав, що мені доведеться зробитись підпільником. Про революційне підпілля я тільки читав — багато, захоплено й побожно. Побожно — як літопис подвижництва. Захоплено — як хвилюючу белетристику. Я схилявся перед вищим над моєю особою життям. Підпільний побут видавався мені більш грою, аніж конечністю суворих обставин. Тепер я сам зробився підпільником, і в підпільному побуті я був Перепелом і справді навчився підпадьомкати хоч куди. Я точно знав і всі прикмети на лісових стежках чи в широкому полі, якими ми подавали одне одному знак,— всі ті заламані гілочки, зав'язані колоски, обчухрані листочки чи виложені камінці. З заповзятою ретельністю я щодня по кілька годин завчав величезний словник знаків і прикмет, який ми готували для наших зв'язків у місті,— всі ті кепі, заламані набакир чи зсунуті на потилицю, цигарки в правому чи лівому кутикові рота, цвиркання крізь зуби, почісування брови, постукування підборами та переінакшену азбуку Морзе для вибивання пальцями. Я жив у якомусь химерному світі «тополі», «метелика», «сестри» чи «ведмедя», які не були ні тополею, ні метеликом, ні сестрою й ведмедем. Досі я міг би прийняти все це тільки, як підпільну забавку для піонерів молодшого віку. Тепер це був мій щоденний реальний побут. І саме підпілля було природним, логічним станом — новим етапом — мого життя.

Марина щось забарилась. Мабуть, Василини Засядько вдома не було.

Звичайно, диверсійну діяльність краще розвивати в містах з італійськими гарнізонами,— італійці не такі, як німці, пильні й зіркі. Та, певна річ, Харків гітлерівці не полишать на самих італійців. Що то за важливу німецьку об'яву читала Василина?

Марина з Василиною не йшли та й не йшли. Я закурив, але зразу загасив цигарку: повітря було недвижне, дим від цигарки пасмом застигав над картопляним кущем, і його могли помітити з шляху. Я лежав горілиць, небо стояло надо мною величезним блакитним шатром, і це мені нагадало безкраїй небозвід над пустелею Голодного степу. Чорний понеділок. Евакуаційний ешелон. Марія Іванівна Підвисоцька — перший мрець, і невідома могила. І будівництво в Голодному степу. І телеграма: «Я повернулась пробачте спасибі прощайте». Все це було менше як рік

тому. Але це було так давно, неначе в другому, попередньому житті — ще до народження моєї особи. Потім була синя річка в бузковій пустелі. Телефонний дзвінок між сипучих жовто-сірих барханів. Чудний Матвій Тимофійович Сокирдон. П'яний Майборода. Суворий начальник. Перший мур. Жінки з України. Дівчата з примерзлими долонями до скла. Потім — курси в маленькому містечку за Волгою. Потім — перше приземлення на ворожі тили. Шість водонапірних веж, поворотне коло в депо, дванадцять містків, великий міст, чотири ешелони під насип і дані про дислокацію німецьких гарнізонів на середній течії Дніпра. Тоді група була невеличка — чотири підривники. Дівчина-радистка. Радистка не послала на Велику землю жодної радіограми, вона загинула: не розкрився парашут. Ми поховали її на узліссі, десь за Черкасами. Привалили каменем і зробили знак. У могилу поклали й рацію; без радистки вона нам не була потрібна. Приведеться бути в тих місцях — рацію відкопаємо, рація повернеться до життя, тільки не повернеться до життя радистка. Так ми й не мали з Великою землею зв'язку, поки не натрапили на партизанські загони. Тоді — знову Велика земля. А тепер — знову операція. Довготривала операція аж до повернення фронту сюди. Повернення — за півтисячі кілометрів!

Кінський тупіт на шляху перебив мої думки. Я намацав пістолет за пазухою — він був зогрітий моїм теплом — і обережно визирнув крізь картопляний кущ. На неосідланій шкапі трюхикав до села босоногий хлопець. Тривога була марна. Я міг далі лежати й думати собі про своє.

Це було дивно, але це було таки так: мені, Перепелові на степових і лісових путях, над усе кортіло до великого аркуша ватману, туго напнутого на рисувальній дошці. Я хотів креслити,— і це було непереможне, фізичне тяжіння. Я висаджував водонапірні вежі, мости, пускав за димом склади боєприпасів,— руйнувати стало моїм призначенням надовго. Але я був архітектор — і мій проект соціалістичного містечка при заводі, де слюсарем Майборода, стояв у моїй пам'яті, як на ватмані передо мною. І я задумав нове розпланування вулиць і присадибних садків. І новий тип двоквартирного особняка. Білий домик на березі річки серед тінистого саду.

— А-хи! — почулося раптом від криниці, і я підхопився.

Біля криниці стояла Марина — усміхнена, повновида — і з нею дівчина в синій хустинці. Марина дивилась на мене з-під руки.

— Заснули? — гукала Марина.

Я так замріявся, що не почув, як вони прийшли. Добрячий же був з мене підпільник!

Я підійшов.

— Здрастуйте,— сказав я.

Дівчина застидалась і одвернула очі набік.

— Здрастуйте,— тихо сказала вона.

Марина приснула, їй знову було смішно.

— Оце той окруженець, що хоче в тебе про щось розпитатись, чуєш, Василино? — раптом Марина аж сплеснула руками.— Ой і налякав же він мене, хай йому грець! Тільки ото вийшла я до криниці, а він отак з картоплиння «драстуйте»,— мало я не зомліла з того переляку!

Це була імпровізація для конспірації. І треба сказати, що акторка з Марини була непогана.

— Про секретне питатиметесь у дівки? — серйозно запитала Марина.— Так я можу й піти.

— Чого там,— сказав я,— які там у нас, лісовиків, ще й секрети! Спасибі вам, тітко, що дівчину привели.

Ми стояли трохи ні в сих ні в тих. Василина стидалась. Я запитав:

— Тітка казала мені, що ви вчора були в Харкові на базарі.

— Еге...

— І якесь оголошення там читали?

— Читала...

Василина все стидалась і одвертала обличчя.

— Чи не про нас, окруженців?

— Ба ні! — махнула широким рукавом Василина.— То про Німеччину.

— Що про Німеччину?

— До наших людей, щоб їхали у німецькі землі. Достатки там і робота легка, а після війни вийде всім винагорода від Гітлера й не забудеться, хто що зробив для перемоги Німеччини.

Потроху Василина розповіла докладніше. То був заклик до українців їхати до Німеччини на роботи — охотою. Заклик був написаний не від імені гітлерівських фюрерів, а від імені української дівчини Галі Полтавець, з села Криниці, на Дніпропетровщині. Біля підпису був вибитий і Галин портрет: гарна дівчина в українському вбранні, дебела та весела. Вона жила в Німеччині, робила на фермі й розписувала, як там усього вдосталь: і харчів, і їжі, яке там

привільне та вигідне життя, яка культура та технічні прилади. Це була чергова провокація.

— Що ж кажуть дівчата? — запитав я.— Збираються їхати?

— Може, хто й збирається,— сказала Василина.

— Вірять гітлерівцям і гітлерівській Галі?

— Може, хто й вірить.

— А ви?

Василина знов застидалась.

— А мені байдуже,— нарешті сказала вона.

— Чого ж так?

— Байдуже,— сказала вона суворо, дивлячись у землю.— Бо я до Німеччини не поїду, хоч би там і золоті гори були.

— У них, у Засядьків,— сказала Марина,— німці корову забрали, двох підсвинків, ще й подушок чотири чи п'ять. Скільки подушок, Василино?

Василина смикнула плечем. Потім глянула мені в вічі.

— Не того, що корову забрали, а так... Того, що це зрада.

— Зрада? — перепитав я.

— Зрада,— сказала Василина просто.— І не таке ми бидло, як фашисти міркують про нас. І не такого нас в школі навчали.

— Гарно думаєш, дівчино,— сказав я, ніяковіючи.— І багато так думає, як от ти?

— Не знаю,— тихо сказала Василина,— кожен думає сам по собі.— Потім, помовчавши, вона сказала непевно:— Дарка та Вірка Михайлюків казали, що, мабуть, поїдуть.

Я глянув на Марину:

— Михайлюки що, з куркулів?

— Та де там! — махнула рукою Марина.— Голодранці, яких мало! Які тут у нас куркулі? З тридцятого року вже й не чули. Дурепи, та й вже! — Марина приснула й затулилась рукавом.— Десятий год на виданні! Женихів не діждуться. Руді та погані!— Марина пересилила сміх і глянула на мене серйозно.— Нема кому по-людському їх розговорити.— В її зіницях блимнув змовницький вогник.— От ви б, окруженці, навідались би з лісу колись, зібрали б людей та й розговорили б! Га? — Вона кинула поглядом на Василину.— Правду кажу, Василино? Хай би навідались колись до нас, а ми б дівчат зібрали б, погомоніли,— людське слово почути?..

— А прийшли б послухати? — запитав я.

— А чого б не прийшли? — зразу відгукнулась Марина.

— Прийшли б,— сказала й Василина,— як німців або поліцаїв у селі нема...

— Добре,— сказав я.— Колись таки прийдемо. Командирові доповім.— Я підморгнув до Василини.— Командир у нас таки є!

Василина глянула на мене просто, без подиву. Марина за її спиною зробила перестрашені очі. «Конспірація!» — прочитав я в її очах. Але я посміхнувся до неї, і вона зразу ж відповіла мені такою ж, змовницькою, посмішкою.

— Так, кажеш, не таке ми бидло, як німці міркують про нас? — посміхнувся я до Василини. Вона ніяково одвела очі.— Ну, добре! Бувай же здорова, Василино! Ти багато про мене поміж людей не говори. Як прийдеться, скажеш, бачила біля криниці якогось, либонь окруженця, та й вже.

— Добре,— тихо сказала Василина.

Я простяг руку, і Василина подала мені свою. Вона подавала руку стидаючись, «дощечкою,», і не тисла. Я міцно потис її «дощечку», і вона зразу відійшла. Потім я подав руку Марині. Марина тисла міцно — по-городському, але якось кокетливо, по-жіночому.

— Панкратову перекажу привіт,— підморгнув я Марині.

Марина зашарілась і ріжком хустинки прикрила лице.

— Хай би прийшов! — почув я її шепіт крізь хустку.

Марина крутнулась на місці й швидко пішла наздогін Василині. Я стояв біля криниці й дивився їм услід. У Варвари Політики чоловік пішов з армією. У Марини загинув ще в фінську кампанію. А Василина? Міцна й нерозривна їх сув'язь з радянським життям. Ось Марина з Василиною звернули з шляху на стежку. Ось пройшли через город і переступили лісу. За плотом Марина озирнулась, зірвала хустку й помаяла над головою. Потім обидві зникли за клунею Варвари Політики. Очевидно, Василина стане нашим третім зв'язківцем.

Я на повні груди зітхнув і весело попрямував до лісу.

2

Я йшов обочиною понад шляхом. Я не поспішав. Товариш Кібець — наш командир — чекав мене на дванадцяту, а до полудня було ще далеко. Вирішення щодо Позаверб-ної я знав наперед: ми не підемо переймати карателів. Ми

не мали права провадити будь-які збройні дії поблизу бази і табору. Коли ж ми й дозволяли собі операції десь віддаля, то здійснювали їх тільки на лісових дорогах, далеко від сіл. Ми не нападали на німців у селі, щоб не накликати на село нашим нападом ще гіршу кару. Доля слободи Позаверб-ної була гірка, але не треба робити її ще гіршою. Провокаційний заклик Галі їхати до Німеччини ми знали давно: такі ж провокації були попервах і на Правобережжі. Вони швидко закінчувались невдачею: добровільно їхати до Німеччини зголошувалось надто мало — і починались примусові мобілізації, облави.

Раптом я спинився і серце мені заколотилось чимдуж. З-над лісу на шлях виїхали п'ять вершників, а за ними велика машина. Я миттю впав у рівчак і обережно визирнув.

Сумніву не було: то їхали німці або поліцаї до Позаверб-ної на розправу. Путь до лісу мені відрізана, я був серед рівного поля, бур'ян біля мене стояв надто низький, щоб заховатись у ньому від тих, хто їхав по шосе.

Я мерщій звівся й пішов назад, до села. Німці були від мене більше, як за кілометр, від села я відійшов менше півкілометра,— коли б устигнути до околиці, я б міг захова-тися десь на городі! Я вийняв пістолет з пазухи і переклав у кишеню, гранату я тримав у руці. Мені потрібно було хвилин з п'ять, щоб дійти до хати Марини, але до Марини я не зверну,— я не повинен був наводити до Марини!— я зверну на городи, подамся попід тинами і плигну до якогось саду. Я звернув на картоплиння біля криниці — і в цю секунду почув позаду вигуки. То гукали німці до мене. Вони помітили людину на шляху й вирішили спинити. Потім ляснув постріл, і куля проспівала десь високо в небі. Я прискорив ходу — і зараз ж розітнулося ще два чи три постріли. І я виразно розчув кінський тупіт по бруку, вершники побігли за мною. Тоді й я кинувся бігти щодуху.

Коли я біг мимо города Марини, я побачив її разом з Варварою Політикою біля клуні,— вони стояли бліді й перестрашено вхопились руками за щоки. За Маринину спідницю тримався Федько, засунувши пальця до рота по саму долоню. В цю секунду я почув, як кінський тупіт з дзвінкого перейшов на м'який і глухий: вершники промигнули криницю і тепер чвалали через картоплиння.

Я пробіг три чи чотири городи, тоді шарпнувся вбік і стрибнув через лісу. На секунду я повернувся до погоні бо-ком,— вершників було три і вони скакали кроків за сорок. Вдарили постріли, кулі дзизнули над головою — і я впав

долі за лісою. Але за лісою був глибокий рівчак, зарослий бур'яном і кропивою,— я провалився у зарослі, як у воду — і тої ж секунди через лісу і через рівчак один за одним перестрибнули верхівці. Я чув, як просто по грядках городу, ламаючи молодий вишняк, вони проскакали у двір. Кропива зійшлася над моєю головою, вони не помітили мене, і я чув їхні вигуки в подвір'ї за хатою. Тупіт з поля знову наблизився, і ще двоє коней перестрибнули через лісу й через рівчак. Мине хвилина, вони перешукають двір, не знайдуть мене і кинуться назад — шукати на городі. Я звівся на рівні, розсунув лопухи й зиркнув на двір. За рогом хати я побачив крупи коней, один німець тримав коней, спиною до мене. Тоді я вистрибнув з рівчака і на чотирьох метнувся за клуню. За клунею я випростався і глянув через лісу до шляху. Машина — може з дванадцятьма німцями — якраз в'їхала шляхом у село і зникла за садибою Марини.

Тоді я знову перестрибнув через лісу і побіг понад плотами. Це було надто ризиковано, але іншого виходу мені не було. Я проминув кілька городів і знову стрибнув у чийсь двір. Двір був порожній, я перебіг його і через перелаз потрапив до сусіднього. З краю села, від хати Марини, чулися крики німців. Я перебіг до третього двору, але бігти я вже не мав сил, серце мені колотилось — і я впав на грядку, головою між рясні гостриці цибулі, лице моє притулилось до вологої, ситої чорної землі. Волога земля освіжала мені чоло й лице. Коли б перележати так кілька хвилин, тоді б я міг побігти далі. Пістолет я тримав у руці біля самісінького обличчя, і скронею відчував пуп'янок мушки.

Нагло важкі кроки почулися зразу біля мене між грядками — я не почув їх раніше,— пізно було обертатись для оборони, серце зойкнуло: мені так хотілось жити — сонце, поле, узлісся, прекрасний погожий день,— і я сіпнув за спуск.

Дужі руки в цю секунду впали мені на плечі, я почув постріл — глухий, дарма що біля самісінького вуха, постріл мого пістолета, огнем полоснуло по скроні, але дужі руки шарпнули мене якраз за плечі — і пістолет мій спрснув.

— Господи! — скрикнуло наді мною.— Цитьте! Не треба!

Я не міг вистрелити вдруге: дужі руки міцно тримали мене за плечі, передо мною було перелякане, сполотніле обличчя в густій, кошлатій рудій бороді.

— Сюди! Сюди! — затинаючись, шепотіла до мене борода.— В-яму! Ховайтесь!

Передо мною був сільський дядько, очі його благали, руки його тягли мене, він волочив мене через грядку і, захлинаючися, шепотів:

— Мерщій! Мерщій!

Я підхопився, дядько шарпнув мене — і ми, зашпортуючись, побігли просто по грядках, ламаючи цибулю, витоптуючи огірки, валяючи охайно підперті кущі помідорів. Ми добігли до купи молодого вишняка під парканом, і дядько раптом штовхнув мене. І я полетів у яму, глибоку яму — квадрат синього неба мелькнув наді мною.

Я не розбився, тільки вдарив коліно, бо впав у якийсь гній, але не встиг роздивитись, бо зразу на ясний квадрат неба вгорі впала широка ліса. Мить я ще бачив крізь лісу помережене хворостинами небо, але зразу ж всяке світло почало зникати,— я зрозумів, що зверху на лісу навалювано сіно.

Потім все стихло і зробилось темно, як ніч. Я був у глибокій ямі під стіжком сіна.

Серце мені грохкало в грудях, кров лящала в ушах, але я намагався почути звуки вгорі, на землі. Звуки зокола долинали приглушені стіжком сіна і глибиною широкої ями. Далеко, мабуть, за кілька дворів, лунали вигуки, чувся якийсь гармидер. Потім прогупали кінські копита у чвалі. Скроню мені пекло, я торкнувся чола,— крові не було, але доторк завдавав дошкульного болю. Шкіру на скроні опалено,— чи то кулею, чи то вогнем пострілу. Коли б дядько не шарпнув мене в ту секунду, я був би тепер неживий. Мені зробилось гидко і соромно. Замість звестися й прийняти бій, я пустив собі в лоб кулю з власного пістолета! Почуття подяки до рудого дядька з кошлатою бородою стисло мені груди хвилею тепла. Чужа, невідома мені людина, ризикуючи собою, кинулась рятувати мене. Тепер він, мабуть, виглядає й обмізковує, як далі допомогти мені.

Я помацав довкола себе. Яма була метрів зо два в квадраті й, мабуть, метрів зо три завглибшки,— я не дотягся до ліси, навіть коли звівся навшпиньки. Для криниці яма була надто широка,— її, очевидно, копали під силос. Я обмацав стінки,— яму викопано давно, стіни вгорі вже поросли повзучим бур'яном.

Раптом я почув кроки вгорі. Кроки спинились наді мною, і я затамував дихання. Рудий дядько чи німці? Сіно заше-

лестіло й крізь лісу просоталося світло. Я дивився вгору й чекав побачити над собою чотирикутник блакитного неба.

Але в яму ковзнув тільки вузький промінь сонячного світла. Дядько не скинув стіжка, лише відсунув лісу й зробив широку щілину.

— Чуєте?

Він не шепотів, але говорив тихо, невголос.

— Чую!

— Тримайте!

Дядькова рука просунула щось у відтулину. Я звівся навшпиньки й піймав плетений кошик. Потім у яму посунулась довга жердина. Я перехопив її і впер у бік. Я хотів взятись за неї й лізти вгору, але не знав, що мені робити з кошиком і навіщо він мені здався? В цю хвилину я побачив у відтулині дві ноги,— вони совались, намацуючи жердину: дядько спускався до мене. Він, одначе, не плигнув на дно, а на півдорозі вперся ногами в стінку, звільнив руку й посунув над собою лісу з сіном на місце. Яма знову поринула в темряву.

— Ану. постороніться трохи! — сказав дядько.

Я притулився до стінки і він важко плигнув униз.

Тепер він стояв щільно до мене,— я відчував його гаряче дихання, його борода лоскотала мені лице.

— Поїхали,— сказав дядько стиха,— всі поїхали. Але ще в селі. Поки з села не виїдуть, краще вам і не потикатись. Я бабі сказав, нехай, як буде яка небезпека, прийде до стіжка й кахикне.

Дядько засміявся дрібним, хитрим сміхом.

— Отакі діла! А мені нетерплячка! Охота живим словом з живим чоловіком перекинутись. То я вроді в гості прийшов до вас, товаришу!

Він проказав це «товаришу» з особливим смаком. Видно, він скучив за цим словом і вкладав тепер у нього глибокий, душевний зміст. Мені це слово з його вуст теж прозвучало мило й зворушливо.

Дядько намацав мене в темноті,— його рука торкнулась моїх плечей, грудей, ліктя, посунулась нижче, знайшла долоню й потисла.

— Будьмо знайомі,— сказав дядько,— Лопушенко, Никанор Герасимович.

Він знову засміявся дрібним, хитрим сміхом:

— В настоящій жизні — колгоспний комірник місцевого таки колгоспу імені Ілліча, а тепер, під чоботом фашистського рабства, хто його й зна, хто такий. Обормот! От діла!

Я міцно потис широку, заскорузлу долоню Никанора Герасимовича Лопушенка, колгоспного комірника в настоящій жизні..

— Спасибі вам, товаришу Лопушенко! Ви порятували мені життя.

Лопушенко ще раз засміявся:

— Хе-хе! Не кажи гоп, поки не перескочиш! Ще хто його зна, як повернеться. А гульк — надумаються, собаки, назад та візьмуться чинити обшук по всьому кутку? Яму, знаєте, знайти просто — дурнем треба бути, щоб не знайти. Колись в тридцять другому році в два щота знайшли. Тільки в подвір'я — зразу до стіжка та й перекинули: «Ну, громадянине Лопушенко, виймайте й несіть, а за гноєння хліба, переведення державного майна та саботаж — підете під одвіт». Аж три місяці відсидів, а по статтях закону виписано точно п'ять років, матері його ковінька!

Він зайшовся сміхом — веселим, хитрющим. Сміявся він так: спочатку чулося тільки хрип, затяжний і трудний, як перед кашлем, а потім цей хрип розсипався дрібним, в'їдливим сміхом.

— Сідайте,— сказав Никанор Герасимович, пересміявшись.— Вже звиніть, сідати треба на п'яти, меблів не наготували, хто ж його знав!

Він поклав мені руку на плечі й потис униз.

— З партизанів будете? — без манівців поцікавився Лопушенко.

— Ні...— сказав я.— Хіба тут поблизу є партизани?

— З окруженців, виходить,— протяг Лопушенко з неприхованим розчаруванням..

— З окруженців.

— З весняного наступу?

— Так.

— Ех-хе-хе! — Лопушенко важко зітхнув.— Отакі діла! А ми вже тоді сподівалися, а ми вже тоді дожидалися! Баба моя лампадки світила — і вночі, і вдень, цілий місяць,— три літри олії спалила. У церкві, повірите, баби нищечком шепотіли: «Пошли, господи, на німецьку силу падіж!» А скільки ж народу тоді нашого полягло! Скільки вони, гади, постріляли наших червоноармійців! Не злічити! Не минеться це їм, проклятим, ой, не минеться! Не подарує іродам народ!..

Я відчув, як він посварився кулаком. Борода Лопушенка залоскотала мені лице.

— Ви вже звиніть,— сказав Лопушенко, заспокоївшись,— що так все просто, по щирості й викладаю. Та, видать, ви чоловік свій,— он як п'ятами кивали від фашистюків! А тут же, повірите, криком кричати, так допікає. Вовком живеш, слово сказати боїшся,— як до свого чоловіка не обізватись? Може, коли б мені не так приспічило поговорити, то й не наважився б вам поміч подати. Правду кажу! А побалакаю, душу одведу — може, супостата й переживу... Так не з партизанів будете, га?

— Ні, не з партизанів.

Ми сиділи зовсім тісно, в сирій ямі, три метри під землею, і над нами на лісі стояв стіжок. Ми не бачили одне одного, але кожним нервом я відчував кожний порух людини напроти мене...

— А може, таки з партизанів? — з надією, з благанням у голосі ще раз запитав Лопушенко.

Я посміхнувся.

— Вам, Никаноре Герасимовичу, так вже хочеться, щоб тут були партизани?

— Ой, хочеться! Так вже хочеться, просто біда! Он у Лісках під Озюмом об'явилися партизани. За охтирськими лісами теж, переказують, кончили бургомістра, спалили поліцію та позривали містки. А на Сумщині, поголос такий пішов, якийсь Сидір неначе цілу партизанську армію на німців веде! А у нас нема та й нема, наче богом забуті, матері його ковінька!..

— Ви так чекаєте партизанів,— сказав я,— а чого ж ви, Никаноре Герасимовичу, самі не підете, не організуєте партизанський загін?

— Ет!

Лопушенко махнув рукою й зачепив мене по обличчю.

— Ох, звиніть! — похопився він.— В око не влучив?

Потім він скрушно зітхнув:

— Де вже мені?! Я чоловік порчений. Для участі в воєнних операціях я не ударник. Мене й на дійствительній з такої причини в обозі держали. Не пускали мене у фрунт. Страхополохом у мене і батько були: в ту германську війну загинули в дезертирах. «Хрестиком» вони були, ополченцем. Під Перемишль Керенський їх ганяв. Воно, звісно, коли щось там допомогти, то й я задніх не попасу, допомогти — допоможу, це можете вірити. Але щоб у бойовій операції, так прямо скажу: не герой. Хе-хе-хе!

Він раптом засуєтився, засовав руками, намацав свій кошик, видер його з моїх рук і почав похапцем розгортати.

— Це я, призволяйтеся, поснідати вам прихопив. Баба моя зібрала, що під рукою було. Ви вже звиніть, чим бог послав, хто його зна, скільки вам доведеться тут пересидіти...

— Дякую, Никаноре Герасимовичу! — сказав я зворушено,— але я не голодний.

— Ну, ну, ну! — замахав рукою Лопушенко, знову влучаючи мені в лице й перепрошуючи,— хіба таке може бути, щоб чоловік з лісу та не голодний? На село ж, мабуть, по харч подалися? Вже й не кажіть! Тут нам і по чарці припасено, для благодушності, хе-хе-хе!

Я почув, як у темряві брязнув до пляшки гранчастий келешок і зразу забулькала рідина,— пляшка була таки повна.

Мені було в цю хвилину недобре. В мені боролися два почуття. Зворушення та подяка до доброго чоловіка — з владним почуттям остороги. Я думав: з чого б то раптом такий гостинний, привітний та відважний у своєму боягузтві цей рудий дядько з кошлатою бородою? Може, він собі на умі? Може, Никанор Герасимович такий же хитрющий, як його сміх? Може, він хоче заманити мене й вивідати про партизанів? Може, він хоче вислужитись перед німцями або й просто — агент гестапо?

Це були тяжкі й огидні думки. Так боляче сумніватись і не вірити людині, надто коли вона рятує тебе й всяко виказує приязнь та прихильність до твого діла. Але я мусив так думати: я був підпільник.

Лопушенко тицьнув мені чарку й бризнув на груди. В ніс ударило міцною сивухою.

— Просю покорно,— сказав він.

— Прошу, прошу, пийте!

— Просю, просю, я вже після вас!

— Але ж як господар...

— Е, ні! Вже як гість!..

Ми посперечались якийсь час, потім я взяв чарку й перехилив. Не можна було ображати господаря. Сивуха була смердюча й з біса міцна.

Лопушенко теж перехилив і смачно кахикнув. Потім зашарудів у кошику й тицьнув мені закусити. То був окраєць хліба, шматок сала і півцибулини.

— Солі ж, солі ж візьміть!

Але я подякував — сало було старе й солоне. Поки я розжовував тверде сало, Лопушенко знову заторохтів:

— Отаке діло! Ви вже не гнівайтесь на мене, але я по

правді скажу: і батько мій, і дід, а може, й прадід, хто його знає, тільки тим і жили, щоб на своєму клаптику загосподарювати. Дід мій з кріпаків були, а батько в батраках ходили, по економіях. Ну, Жовтнева революція, спасибі їй, наділила мені землі, отак я й в середняка пізніше вийшов, після непу. І от, новость така: межі геть, коней до обчеської стайні, словом,— суцільна колективізація...— Лопушенко зітхнув і забряжчав чаркою до пляшки.— Ви кушайте, будьте ласкаві!

Я взяв чарку й мовчки перехилив. Лопушенко налив собі, ковтнув і знову смачно кахикнув. Потім засміявся дрібно й хитрюще.

— Був на мені гріх, чого тепер гріха таїти, коли тут така напасть! Справедливо дістав: як таке можна, щоб хліб у ямі гноїти? Та я б...— Він захлинувся спересердя, не знайшов слова й махнув рукою, влучивши мені в лице.— Мало мені дали! По статтях закону за це не три місяці, а п'ять років полагається! Та, бачте, судді милосердні були й зробили класове знисхождение: на увагу взяли темність мою і незаможницько-пролетарське походження. Неправильно це! — раптом мало не закричав Лопушенко. Він вперся мені в груди грудьми й залоскотав лице кошлатою бородою.— Неправильно, матері його ковінька! Як судити, то вже судити! І нема чого там кивати на пролетарське походження!

Лопушенко дзенькнув чаркою і налив ще.

— Дякую,— сказав я й відхилив чарку.

Він не настоював або просто не звернув уваги на мою відмову, опанований власними переживаннями,—і перехилив сам.

— Словом, у село повернувся я не по трьох місяцях, а аж по трьох роках, бо з тої обиди та пересердя вирішив я на чорну землю наплювати й пішов у чорноробочі на будівництво соціалістичної індустрії. Не без польди, замітьте, ці три роки у мене пройшли! — Лопушенко з гордістю випростався і вдарив себе в груди так, що пішла луна.— Під краматорський гігант котловани копав! Да!.. Ну й гордощі мої, той... перегоріли. Затужив за земелькою і додому притьопав. Дивлюсь — а я дурень, та ще й набитий. За ті три роки люди тут у селі хазяями поробилися. Нові хати поставили, в хліві корови, в сажі — льоха, а двір повен курей. Хе! Повірите, так мені кандудно під серцем зробилось, ну, як жабу живцем ковтнув. Тьху! — Лопушенко плюнув у куток.— Подав я заяву і зразу ударником себе об'явив. Ві-

рите? Що ж тепер вибріхувати та матьожитись? Коли ж ту правду й сказати, як не тепер, коли горе на нас та така біда нашому отечеству? Правду кажу. Отакі діла...

— Я розумію вас,— почав був я, але Лопушенко не дав мені заговорити.

— Ні, ви послухайте, що я вам скажу. Повірите? Як ударив нас оцей варвар, фашист, та як почав грабувати та шкуру дерти, та ще й в душу мені наплював своєю чахоточною мокротою, то — вірте чи не вірте, а колгосп той, фашистами поруйнований, мені тепер сама власна кров! І щоб не було надо мною ніякого іноземця! Бо я сам собі пан! Бо мене привчено вже, що я гражданин Совєтського Союза! Повірите, товаришу партизан?

— Я не партизан,— сказав я лагідно, притиснутий Лопушенком до заплісняві лої стінки. Мені дуже не хотілось заперечувати свою приналежність до партизанів, бо я вірив правдивості й щирості Лопушенка. Його мові та його доводам, може, і не зразу повіриш, але за півтисячі кілометрів від Великої радянської землі, в глупу ніч гітлерівської сваволі, на дні темної ями, в якій десять років тому Лопушенко рноїв свій хліб від Радянської влади, вірилось йому дуже просто. Але я не мав доручення і дозволу відкриватись Лопушенкові.— Я не партизан, Никаноре Герасимовичу...

— Жаль! — одрубав Лопушенко.— Дуже жаль, що ви не партизан, товаришу партизан. Не вийшли, кажете, із німецького окруженія? А ми — вийшли? А народ — вийшов? А вся Україна хіба не в німецькім окруженії? — Лопушенко знову вперся мені в груди грудьми.— Врага треба брать в окруженіе! Раз потрапив у мішок, так треба дірки в тому мішку вертіти, щоб висипалися німецькі сили.— Лопушенко майже закричав.— Ганьба, дорогий товаришу партизан! Ганебне це на своїй землі слово «лісовик», «окруженець!»

— Тихо! — сказав я.— Нас можуть почути.

Лопушенко зразу примовк. Він тяжко відсапував.

— Звиніть,— прошепотів Лопушенко,— до серця мені дійшло. Сам був серед свого народу в окруженії. Допекло це мені. Дітям своїм зарік. Матері його ковінька!

Він помовчав. Потім спокійно сказав:

— Синаша мій в артилерії: на дійствительній був, коли приключилась війна. А дочка підросте, видам її, вертихвістку, тільки за Героя Радянського Союзу.

Я не міг стриматись і засміявся. Лопушенко захрипів,

захрипів і тоді розсипався й собі дрібним, веселим, хитрющим смішком.

— Каноре! — розітнулося нагло у нас над самісінькими головами.— Каноре, агов!

— Стара моя! — хихикнув Лопушенко.— Не кахикає, а на гвалт гука. Значить, усе в порядку.

— Вилазьте вже! Нема вже тих гаспидів у селі. Похрюпали на Позавербну!

Сіно над нашими головами зашелестіло, і крізь лісу посоталося світло. Потім зникла й ліса. В ясному, блакитному чотирикутникові неба стояло обличчя підстаркуватої жінки в старосвітському очіпкові. На плечах у неї була така ж старосвітська юпка. Вона махнула на нас рукою, розігнулась і пішла.

У ямі стало ясно. Никанор Герасимович стояв передо мною. Тепер я його вперше добре побачив. Лопушенко був кремезний, присадкуватий дядько з рудою лапатою бородою, широким плескатим носом, вузькими щілинками дрібних, але швидких, очей. Він був зодягнутий в городський піджак і широкі штани, заправлені в халяви.

На мій погляд Лопушенко всміхнувся.

— Бороду то я тепер, при німцях, пустив.— Він засміявся дрібно й хитро. Коли він так сміявся, очі його зовсім зникали між зморщок.— Щоб молодим не пощитали і не погнали у рабство. А в настоящій жизні мені всього п'ятдесят один і чоловік я в соку. Ну, будемо вибиратись, товаришу партизан!

Жінка знову з'явилась у чотирикутникові неба над головою і сунула нам другу жердину.

— Лізьте вже! — сердито сказала вона.— Ну й часи настали: старим, що малим, в ховачка бавитись! Гріх такий! Засиділись вже, вилазьте!

— Горпино! Душко! — закричав Лопушенко.— Та чоловік же — золото, а не чоловік! Душу свою мрачну в розговорі одвів з чоловіком!

— Лізьте вже, лізьте!

Ми вперли другу жердину й полізли нагору. Мені справді почувалось ніяково перед господинею. Немов і справді ми бавились в ховачка і вона заскочила нас на нашій дитячій забавці.

Ми вилізли, і Лопушенко церемонно рекомендував мені:

— Оце ж моя стара, Горпина Пантелеймонівна, живем у законі тридцять і один рік.

Горпина Пантелеймонівна вклонилась мені по-селянському низько, потім подала руку.

— Просимо до хати,— сказала вона й вклонилась ще раз,— не погребуйте, обід на столі.

— Дякую,— сказав я,— але мені треба поспішати, я й так забарився.

— Ну, ну, ну! — закричав Никанор Герасимович і фамільярно вдарив мене в плече.

Горпина Пантелеймонівна спокійно зауважила:

— Годинку якусь пересидіти треба. Показуватись зразу на вулиці вам ніяк не годиться. Німці такий за вами рейвах вчинили! А в селі всякі люди живуть. Є й такі, що душу свою продали. Продадуть і вашу. Пересидите в хаті, коли не до вечора, то бодай поки затихне на нашому кутку.

Це було слушно, я нічого не міг заперечити.

— Заходьте, заходьте,— підштовхнув мене Никанор Герасимович. Потім швиденько прошепотів мені в ухо, щоб не почула жінка:— У мене за богами ще половинчик первака на бузку. Проти малярії — найперші ліки! Хе-хе!

Горпина Пантелеймонівна озирнулась і суворо погляну-ла на чоловіка:

— Ти що там, лобуре, затіваєш?

— Господи!— аж вдарив у поли Лопушенко.— Аж нічогісінько! Ми там так наговорились із чоловіком, Горпино-душко, що серце слізьми підпливло! Чоловік же всього три місяці, як під Радянською владою був і в армії воював! А ми вже скоро рік, як нашої жизні не бачили! — Лопушенко притишив мову і знову зашепотів, тепер уже до жінки: — От тобі хрест святий, не мине й осінь, як ждати нам перевороту! Повернуться наші, Горпино-душко, і не бути тут фашистським собакам!

Горпина Пантелеймонівна зітхнула й махнула рукою:

— Там чи осінь, чи весна, а тим часом, чоловіче добрий, готуйся платити податки! — Ми підійшли до ганку, і Горпина Пантелеймонівна вклонилась перед порогом.— Прошу покорно.

— Як ти можеш таке казати?! — визвірився на неї Лопушенко.— Та я зараз тобі за такі слова...

— Іди вже, йди! — штовхнула Горпина Пантелеймонівна чоловіка межи плечі, і ми з Лопушенком переступили через поріг.

В хаті на чисто застеленому столі стояло три тарілки, лежало три ложки, три виделки і три ножі. Горпина Пантелеймонівна сервірувала по-городському. А посередині

столу між трьох гранчастих скляночок стояла чвертка з синюватою рідиною,— мабуть, отой самий первак на бузку, найперші ліки проти малярії.

— І чого ти єрепенишся? — спокійно сказала Горпина Пантелеймонівна до чоловіка,— всякому ж дурневі ясно, що повернеться наше життя.

3

Я підійшов до узлісся, коли сонце хилилось на захід. З Горпиною Пантелеймонівною я розпрощався під дубком. Я віддав їй брезентовий дощовик Никанора Герасимовича, його плескатий картуз і посвідку комірника Лопушенка з «громадського двору потреб німецької армії»,— так іменувався тепер колгосп імені Ілліча в селі Туманці. Потім Горпина Пантелеймонівна сказала: «Бувайте здорові, не минайте, коли що...»— вклонилась тричі і пішла назад. Я дивився їй вслід, поки вона не зникла в балці,— на всякий випадок я не хотів, щоб вона бачила, куди я піду.

Маскарад з дощовиком, картузом та посвідкою Никанора Герасимовича став конче потрібний: я не міг далі затримуватись у селі, а вийти було небезпечно. Ми відобідали, наговорилися досхочу, і Горпина Пантелеймонівна не раз виходила за ворота, але, за її висновками, мені ніяк не можна було вийти на вулицю: події в Позавербній схвилювали Туманці, на вулицях купчився народ. Тоді й вирішено, щоб іти мені через городи й просто в поле — на всякий випадок прибравши звичної тут для людського ока зовнішності. Дощовик комірника Лопушенка знало все село, всі звикли й до його плескатого картуза з широкими крисами,— постать у полі в цьому дощовику та картузі не мала викликати ні в кого надмірного зацікавлення. Міг же комірник Лопушенко за власними справами податись у ліс? Щоб у той час, доки повернеться Горпина Пантелеймонівна з одежею чоловіка, його ніхто не побачив, сердешний Никанор Герасимович мав залізти до своєї ями й накритись стіжком.

— Гляди мені! — суворо пригрозила Горпина Пантелеймонівна,— щоб і носа не поткнув! І щоб не заснув! А то налякаєшся спросонку, чого до ями чортяка заніс, і ще на гвалт закричиш!

— ,Та, господи!.. Та, Горпино-душко! Та для свого, для хорошого чоловіка!..— Никанор Герасимович був щиро

ображений недовірою своєї жінки.— Та плюнете мені тоді межи очі, товаришу партизан!..

Посвідку Никанора Герасимовича Горпина Пантелеймонівна прихопила на той випадок, коли б на шляху між селом і лісом нам перестрілися якісь німці чи поліцаї. Я пообіцяв Никанору Герасимовичу, що при нагоді неодмінно завітаю до нього — поговорити і душу одвести,— а він зобов'язався настояти до тієї нагоди пляшку протималярійного перваку на бузку.

— В лісі там тої малярії повно,— сказав повчально Никанор Герасимович,— не оглянешся, як пристане. Вам, лісовим людям, чарка цієї настоянки перве діло для профілактики! Правда, Горпино-душко?

— Іди, іди! — обізвалась Горпина Пантелеймонівна,— лізь у яму, вже напрофілактився, далі нікуди!

Ми поцілувались з Никанором Герасимовичем, і я накрив яму сіном...

На узліссі я на хвилинку затримався і глянув на Позавербну. Густі хмари чорного й рудуватого диму знімались над слободою, повільно пливли вгору і наче впиралися у небо в височині,— стелились під небозводом поземно, завмирали широкою чорною хмарою і так стояли в безвітрі. Слобода Позавербна палала з чотирьох кінців. Фашисти чинили розправу за невиконання «контингенту» і за вбитого в селі поліцая. Грянути б на них, вивішати, вистріляти, вирізати до одного!

Я ввійшов у ліс і зразу ж закричав перепелом. Іволга озвалась негайно з високого дерева. Я підійшов до дерева в ту хвилину, як з нижньої гілки сплигнув Іволга — Арутянов.

— Ва! — сказав він. Цього «ва!» він не міг позбутися ніякою силою, хоча дуже вразливо переживав наші насмішки.— Ва! А ми думали, ти вже пропав! Якого чорта нанесло їх сьогодні удень? Що трапилось у Позавербній?

Я розповів.

— А що то за баба з тобою йшла? І чого ти був у плащі?

Я розповів і про це. Арутянов похитав головою:

— Це і добре, це і погано. Добре, що врятувався. Погано, що знатиме баба про нас тут у лісі. Не наведе?

— Я думаю — ні. Я сказав, що здалеку, не з цього лісу.

Арутянов ще раз, опасливо, похитав головою:

— Тут за тобою такий переполох. Кібець два рази присилав довідатись Пономаренка. І сам навідувався раз. Швидше йди.

Арутянов знову поліз на дерево, а я поринув у хащі.

Ліс жив чудесним літнім життям. Сонце пробивалось крізь верховіття, пронизувало листя і міріадами дрібних, лискучих ведмедиків — золотою, мерехтливою лускою — стелилось під ноги. Там, за лісом у полі, стояла спека, а тут, у затінку густого дубиння, було вільготно й навіть не душно. П'янкий аромат перепрілого торішнього листя, дубової кори, папороті, землі і ще тисячі невідомих, таємничих, лісових пахощів забивали дух. Тиша стояла німа, лише зрідка — тут і там,— наче знехотя, зліньки озивався між гіллям якийсь птах.

Я йшов на захід, потім на південь, потім повернув на схід і знову на захід,— просто між дерев: ми не ходили одним напрямком, щоб не протоптати стежок до нашого табору. По прямій я дійшов би за півгодини, петляти доводилось не менше години. Але я полюбив ліс і ніколи не нарікав на марнування часу в лісових переходах.

Нарешті пішли знайомі місця,— купка беріз на галявині, повалений дуплястий дуб, джерело, до якого ми ходили по воду — і в ліщині за вибалком була наша землянка.

Біля нори сиділи Кібець і Інженер. Вони схопились, побачивши мене, і майже побігли назустріч.

— Що трапилось? — здалеку закричав Інженер.— Чому горить Позавербна? Які новини?

Я підійшов до них, і Кібець зразу потяг носом:

— Ти пив горілку?

— Пив,— признався я,— аж два рази. Другий раз настояну на бузку проти малярії.

— Ну, ну! — сказав Кібець суворо,— жарти потім. Доповідай.

Ми влізли в нору, і я не стримав зойку здивування: в кутку на купі сухого листя, яке правило нам за ложе, накрившись бушлатом, спав Матвійчук. Матвійчук вже тиждень, як пішов у Харків на два-три дні за виговореною в місті явкою і пропав. Ми жили в трепеті, що дались на провокацію і Матвійчук загинув.

— Матвійчук повернувся?

— Повернувся,— сказав Кібець,— щасливо і з добрими результатами. Ти його не буди,— хай поспить. А тобі завтра до міста.

Мені завтра до міста!

Серце мені захололо. Мене так тягло до міста,— до рідного міста, з якого я пішов рік тому і в якому зараз сваволили гітлерівці.

— Ну? — підігнав мене Кібець — доповідай!

Мені хотілось мерщій почути про Харків, про те, що здобув Матвійчук, про те, з чим і на яку дію йти мені завтра,— вже завтра! — але насамперед я мусив доповісти. І я почав розповідати — докладно й не поспішаючи — про все, що зо мною трапилось, чого я був свідком і про що довідався від Марини, Василини та Лопушенків.

Інженер жваво реагував на мої пригоди, йому кортіло підкинути запитання, але він стримувався і не перебивав,— поки не дослухає Кібець звіту розвідника до кінця, ніхто з нас не наважувався встряти з своїми словами, і це не тому, що Кібець був командир, а тому, що своєю людською вдачею він не спонукав до панібратства. Кібець був неговіркий, зосереджений і спокійний. Якщо повелось уявляти собі командира диверсійної групи таємничою постаттю в романтичному ореолі, то Кібець ущент розбивав подібну уяву. Він був не яскравий і зовсім звичайний. Був мирного часу такий своєрідний тип людей,— посідаючи аж ніяк не військову, глибоко штатську посаду, вони ніколи не вдягали цивільної одежі і ходили тільки в уніформі військового зразка. Кібця неможливо було уявити в піджаку з галстуком і в черевиках. Здавалося, він народився в чоботях і гімнастерці. Такий він був і в поведінці: рівний голос, коротка мова, в тоні вчувалось або запитання, або наказ. Він ніколи не перепитував, слухаючи рапорт, але прийняте вирішення говорив зразу, не чекаючи доповіді до кінця.

— Італійці нашого завдання не полегшать: на транспорті залишаються тільки німецькі постої.

— Добра дівка,— сказав Кібець про Василину.— Потихеньку втягнемо її в наш зв'язок. Завтра ж скажу Панкратову.

Заклик Галі не справив на Кібця ніякого враження:

— Обійдемось і без пропаганди,— сказав він,— про це багато пишуть і з Великої землі, та й місцеве підпілля працює.

Але моє вимушене знайомство з Лопушенками Кібцеві не вподобалось.

— Може, твій Никанор Герасимович і вкине шруба в барабан молотилки або спалить скирту в «господарстві німецької армії», тільки б краще він не копав ями під нами в тридцять другому році! Зустрічі з ним поки що забороняю. Панкратов через Варвару, Марину й Вариводу розпитається, що він був за комірник у колгоспі імені Ілліча та який з нього комірник у німецькому господарстві.

Wondershare PDFelement

Кібець не вдався в докладні міркування і заговорив про інше,— про Лопушенкові мрії щодо партизанів.

— Герасимович твій не один,— сказав Кібець.— Народ не дочекається партизанських загонів. Вийти завтра і крикнути — півсела піде за нами, давай тільки зброю. Я радируватиму штабу про партизанські настрої села.

Я відчув на вустах Кібця мрійливу посмішку. Кібець був партизанської душі. В вісімнадцятому році він партизанив на Правобережжі. Тепер він хотів вести в запеклий бій бойовий партизанський загін, а доводилось потопати в обмізкованій і марудній підпільній конспірації.

Ми сиділи на порозі нашої землянки. Сонце сіло, на ліс спав смерк, на галявині заторохтіли цикади, небо зблідло і поволі визорювалось. Дуби довкола землянки наче зійшлись тісніше, неначе зробились товщі, і ліс навколо нас здіймався суцільним темним муром. Десь за вибалком пугукнув пугач,— справжній пугач, а не наш Василь Кирилович Карабаєнко. Темінь упала враз,— обличчя Кібця та Інженера ясніли проти мене блідими плямами. Я ще не вжився зовсім у лісове буття, і в хвилини, коли лісовий вечір переламувався на чорну ніч, мені завжди робилось якось бентежно й тривожно.

— Я заздрю вам,— неголосно проказав Інженер.— Завтра ви будете в місті. У мене там жінка і троє дітей. Коли я виїздив восени, жінка була хвора. Коли б мені знати, що з ними?

Інженер сидів поруч, два кроки від мене, але голос його прилинув немов звіддаля, немов пробився крізь легку й м'яку запону. Так чується тиха мова в лісі теплої, вологої літньої ночі. Інженер хотів ще щось сказати, але раптом урвав і примовк. В Кібця теж залишались у Харькові дружина і двоє дітей. Стороною стало відомо, що повесні їх розстріляли есесівці в лісопарку...

Кібець мовчав. Цикади у вибалку торохтіли, як на пожежу. Більше не було звуків у заснулому лісі. Я йшов у Харків, але я не міг зарадити Інженерові — хіба що випадком,— нам суворо заборонено дошукуватись і довідуватись про долю родин членів групи: на цьому легко демаскуватись і погоріти.

Кібець важко зітхнув і сказав:

— Партизанський рух зараз зовсім не такий, як у вісімнадцятому році. Його треба зробити не таким,— додав він, помовчавши.

— Який же повинен бути тепер партизанський рух? —

запитав Інженер: він радий був не мовчати й заговорити про інше. Він узяв цигарку між зубами й вийняв кресало.

Кібець зауважив:

— Викреши в норі, а кури в кулак.

Інженер слухняно поліз у нору прикурити, і Кібець заговорив, коли він повернувся.

— У вісімнадцятому році була безліч дрібних партизанських загонів по всій Україні. Вони виникали стихійно, дошкуляли окупантам, потім зв'язувались з повстанкомами і ставали кадрами загального повстання. Тепер не про загальне повстання мова: не така тепер стратегія війни. І не було в вісімнадцятому році стільки моторів, танків, а авіація майже не діяла. Тепер дрібний партизанський рух теж не зайвий, але основна дія по ворожих тилах має бути не така.

Він замовк, і Інженер, не дочекавшися, запитав:

— Як же буде тепер?

— Тепер,— сказав Кібець,— треба, щоб по ворожих тилах діяли великі, але маневрені партизанські армії: бригади, дивізії, корпуси! Вони провадитимуть великі бойові операції не гірше, як армійські частини, і здійснюватимуть далекі рейди, виконуючи з наступом фронтів єдиний стратегічний план. Згадаєш моє слово: ми ще колупатимемо в Харкові ямки для толу під насипом, а Ковпака вже не буде на Сумщині.

— Де ж він буде?— запитав Інженер. Він затягся, і вогник цигарки кинув червоним блиском на мене і Кібця.

— Курй все ж таки в кулак,— сказав Кібець.— Він буде в той час за Дніпром: бити в спину Києву. А може, й Львову.

— Коли ж це буде? — запитав Інженер, слухняно потягуючи з рукава.

— Я думаю, не далі, як по першій пороші.

Було чути, як Кібець потягся всім тілом і хряснув суглобами.

— Ну, добре! — урвав Кібець і зітхнув на повні груди.— Зараз нам не про те. Зараз поговоримо про явки.

Йому так кортіло прийняти бій у широкому полі, але треба було договоритись про всякі дрібні, але точні — смертельно точні — нюанси в нашій езопівській мові конспірації.

— Завтра вдосвіта тобі в Харків.

Я знову мимоволі здригнув. Від завтра я буду вже не в затишному лісі, де кожний кущик радий заховати мене, а

в клопітному місті, де кожний камінь здатний зрадити мене і виказати пильному ворогові. Від завтра на мене при кожному подиху чигатиме небезпека. Бо від завтра я буду — не я. Мені захололо в грудях, а кров гаряче запульсувала у скронях.

Кібець сказав:

— В місті ти будеш — ти.

— Як?

Я не зрозумів.

— Ти будеш, як є. З своїм прізвищем, своїм паспортом, з усією твоєю біографією.

— Ну, що ти!

— Правда,— сказав Кібець,— найкраща брехня.

Я відчув, що він посміхнувся, але мені було не до сміху.

— Тоді буде легше брехати, коли сам ти будеш справжній,— сказав Кібець заспокійливо, відчувши мою тривогу.— Не доведеться марнувати час на вдавання та гру. І більше шансів не погоріти. Тебе в місті знало багато людей?

— Чимало...

— От бачиш! Тебе легко впізнають, навіть коли б ти почепив бороду Чорномора і вуса Тараса Бульби.

Він засміявся, але мені було не до сміху. Думки вихором летіли через мою вражену свідомість: я буду — я. А як же тоді...

Але Кібець не дав мені запитати.

— Ти вдаватимеш перед знайомими, що повернувся. Версія буде така. Восени ти пішки вийшов з міста — про це, мабуть, прочув хтось із твоїх знайомих. Ти добувся на Донбас — це також дуже можливо. Там ти відсиджувався, як обиватель — теж багато аналогічних випадків. А тепер, як побачив,— голос Кібця забринів начальницьким тоном,— як далеко зайшли гітлерівці, ти переконався, що в Радянської влади діло табак, і вирішив повернутись додому. Зовсім правдоподібно! Що скажеш?

Я мовчав. Він мав рацію. Версія була непогана. Це куди краще, як перевдягатись і вдавати якусь химерну людську подобу. Мені враз стало якось спокійніше.

— Відчуваєш? — перепитав Кібець.

— Відчуваю,— сказав я.— Ти добре придумав. Ти придумав чудово!

— Ну от,— Кібець засміявся.— Далі зорієнтуєшся і пристосуєшся. Пристосовуватимешся, як справжнісінький пристосуванець. До антирадянських виступів вдаватись не

треба. Може видатись неправдоподібно. Краще держись сторони. Як тисячі інших. Може, станеш на роботу, а може, й так переб'єшся. Навряд, щоб зараз комусь був потрібний архітектор. Погана у тебе професія!..

Він знову засміявся.

Професія справді була погана. Я відчував це, куди б не поткнувся. Мимоволі мені спливло в пам'яті будівництво в Голодному степу і його суворий начальник. І там архітекторові не було діла за фахом.

— Хоча,— сказав Кібець,— можливо, німці щось там таке і будують. Найкраще було б тобі влаштуватись десь під крильцем у німців.

Він знову усміхнувся, тепер весело й хитро, як Никанор Герасимович Лопушенко.

— Хто ж його знає, може бути таке: влаштовують гітлерівські фюрери собі затишні кубелечка, квартирки або офіцерські борделі. Кабіночки їм там влаштуй, розмалюй стіни голими бабами, сконструюй якесь удосконалене ложе кохання...

— Розумію,— сказав я, обриваючи Кібцеві жарти. Вони були мені неприємні.

Кібець відчув і покинув сміятись.

— Завдання? — запитав я.

— Завдання — добути на біржі одинадцять «робочих карток». По цих картках ми всі станемо до роботи на залізниці.

— Так...— сказав я.

Кібець мовчав. Мовчав Інженер. Біржа. Робочі картки. Не одна картка, а — одинадцять. Картки, мабуть, у сейфі. На сейфі секретний замок. А як проникнути в біржу? Силою зброї? Злодієм через вікно? Чи — підступами до біржових урядовців?

Я мовчав. Чорна ніч окутувала ліс. Я не бачив навіть плям облич Кібця та Інженера. Ледь шелестіло листя на верховіттях. Дуби чорними слупами здіймались окіл, а вгорі сходились чорним склепінням. Крізь склепіння мерехтіли ясні, яскраві, вогнисті зорі. Десь у глибині лісу пугукнув Пугач. То був не справжній пугач, а Василь Кирилович Карабаєнко. Він патрулював на східних підступах до землянки. Він подавав голос, що все в порядку — небезпеки нема. За хвилину з заходу — далеко-далеко — озвався Сич. Микола Васильович Горюнов. На західних підступах теж було все спокійно.

— Діяти маю сам? — нарешті запитав я.

— Наших біля тебе — нікого. Використаєш невеличку допомогу на місці. Матвійчук приніс три явки. З залізницею вони не зв'язані і зв'язаними бути не можуть. Дві жінки і один мужчина. Зв'язані з міським підпіллям, а вже міське — з залізницею. З керівництвом підпілля зв'язаний тільки мужчина.

Я шумно зітхнув.

Я все ж таки буду не сам, не один!

— З нами зв'язок триматимеш тільки через Інженера. Завтра — вівторок. Інженер знайде тебе в п'ятницю, о дванадцятій годині, в парку, біля Павлівського клубу.

Я почув, як Інженер зайорзав на місці, потім приглушив схвильоване зітхання. Він таки потрапить до міста! Може, пощастить — не довідуючись — довідатись про своїх?

— Прізвища? — запитав я.

— Прізвищ не було,— відповів Кібець.— Доведеться тобі поморочитись, поки встановиш зв'язки.

Мені стало прикро. Знову починалась ця езопівська мова конспірації! Я — архітектор, а не Перепілка!

— Насамперед,— сказав Кібець,— завтра, о четвертій, підеш на футбольний матч. Ти ж, мабуть, був за мирного часу болільником? Там припаде тобі до серця добрий гравець. Не скажу тільки — форвард, голкіпер, чи хаубек...— Іронічна посмішка все пробивалася в Кібцевій мові.— Прикмети такі: гратиме цей чудій в черевиках різного кольору — в футболістів це, знаєш, часто буває, що бутси зношуються до пари. Правий черевик буде жовтий, а лівий чорний.

— Правий жовтий,— повторив я,— а лівий чорний.

— Правий жовтий, а лівий чорний,— сказав Інженер.

— Правий жовтий, а лівий чорний,— запам'ятав я на все життя.

Підійдеш до нього між таймами і скажеш, шо «був пендель, а рефері не помітив».

— Був пендель, а рефері не помітив.

— Був пендель, а рефері не помітив. А він тобі скаже, що «ти помилився, бо був офсайд».

— Помилився, бо був офсайд.

— Ну, от! А там вже побачите, як розговоритесь. Нашу потребу він знає — з трьох один,— і це він організує з тобою через міське підпілля здобуття карток.

Ми помовчали. Мені вподобалась футбольна термінологія для зв'язку. Колись і я був заповзятим футболістом.

— Другий зв'язок,— сказав Кібець,— тільки на випадок, коли футболіста в непарних черевиках не побачиш завтра на матчі. Тоді післязавтра підеш у бібліотеку, що була колись бібліотекою Короленка, і спитаєш у чергової бібліотекарки «чи нема, часом, книжки «Відродження нації»?

— Книжки «Відродження нації».

— «Чи нема часом книжки «Відродження нації»,— поправив мене Кібець.

Я повторив.

— Якщо вона скаже: «Що ви! Це ж давня книжка...»

— Що ви! Це ж давня книжка!..

— ...Тоді скажеш: «Ну, тоді дайте щось інше про національне відродження».

— Ну, тоді дайте щось інше про національне відродження.

— Візьмеш книгу, яку вона дасть, і прочитаєш літери, які будуть одмічені на сторінках, що закінчуються на «сім»,— сім, сімнадцять, двадцять сім... і так далі.

— Сім, сімнадцять, двадцять сім...

Десятки перечитаних мною книжок про колишнє революційне підпілля попливли в моїй пам'яті. Як повертається життя до того, що, здавалося б, вже пережите й пішло в непам'ять безповоротно!

— Третій зв'язок,— сказав Кібець,— тільки в тому випадку, якщо не знайдеш перших двох. Він найпростіший. Це буде жінка на Новому кладовищі, яка впустить хустку на землю, проходячи мимо пам'ятника академіку Багалію — щоденно між другою та пів на третю. Не поспішай підняти хустку: може трапитись, що підніме хтось сторонній. Піди за нею, наздожени, випереди і просто скажи: «Я вас знайшов». Вона скаже, куди тобі зараз іти. Все.

Кібець одсапнув, як після важкої роботи.

І стало тихо. Ми мовчки сиділи й курили з рукавів. З кулінням можна було б і не ховатись, бо небезпека не загрожувала ні з повітря, ані з землі. Та й Пугач з Сичем пильнували на варті. Але Кібець вимагав суворо додержувати всіх правил обережності, щоб привчитись, щоб вони ввійшли в нашу плоть і кров, щоб стали нам новою — підпільною — натурою.

Тихо було в лісі. Тільки стрекотіли цикади. Але стрекіт цикад не порушував, а скоріше поглиблював тишу. Мертва тиша стояла в лісі довкола. Мертва тиша, здавалось, панувала над цілим світом.

Ні, не тиша панувала над світом наприкінці літа 1942. Світ гримів і палахкотів в огнищі страшної війни. Палахкотіло в Європі, в Азії, Африці і на Тихому океані. Від Білого до Чорного моря гриміли радянські фронти. Щосекунди в героїчних боях вмирали радянські червоноармійці. Щосекунди гинули в гітлерівських лабетах люди — закатовані, розстріляні, повішені, спалені. Мільйони радянських людей ні на секунду не забували, що їх життя належить тільки рідному краєві та майбутньому людства.

Від завтра починалась справжня боротьба, а поза боротьбою мене вже не існувало. В цьому тепер було все моє життя.

— Спати! — сказав Кібець.

Він підійшов до мене і, хоча вирушати треба було ще за кілька годин, обійняв мене, як на прощання.

— Живи ж здоровий і успішний, архітекторе! — сказав Кібець.— Остерігайся зради. Але людям — вір. Ти ж ідеш у радянське місто поміж радянські люди.

— Ти ж не повірив Лопушенкові,— сказав я.

Він поліз у землянку, і звідти прилинув ще його хитрий сміх:

— Он Горпина Пантелеймонівна — і та стоїть на тому, щоб не всім довіряти! А ти ж Горпині Пантелеймонівні віриш.

Я теж заліз у землянку і ліг на листя горілиць. Пітьма зовсім поглинула мене, тільки крізь діру нашої землянки ледь синів клаптик небозводу і на ньому горіла одна зірка. То був Марс — бог війни,— згадав я не до речі.

Я зрозумів, що не засну цю ніч. А мені так треба було б заснути перед дорогою.

Чи трапиться мені зустріти Ольгу десь на вулиці рідного міста? І чи взагалі існує вона?

«Набережна, сімнадцять, кімната тридцять п'ять»,— згадав я Ольжину адресу, і спомин про ту ніч знову заполонив усі мої думки.— Як зажурено мріяла тоді Ольга про білий дім на березі річки в затінку саду...

А де ж мені жити в місті? — виникло запитання. Кібець так і не сказав мені про це.

Але Кібець спав, і мені не хотілось його будити.

Я буду бездомний.

Я був бездомний вже рік, і буду бездомним, аж поки не освітлить перемога мою боротьбу. Бо мій дім — це вся моя Батьківщина. Мусиш будувати собі цей дім, архітекторе!

Надходив ранок. Світало.

СОЛОДКИЙ РІДНИЙ ДІМ

1

Це було найогидніше почуття з усіх, які мені довелося знати за своє життя. І це була нестерпна образа.

Але я повинен був її стерпіти.

Я повз, намагаючись припадати животом до землі якнайщільніше. Я спирався на лікті, пересував живіт, підтягав коліна,— знову спирався на лікті. Я просувався метр за метром дуже поволі.

В лісових мандрах, на виконанні доручених мені операцій, коли треба було скрастись до насипу, водокачки або до німця на варті,— мені не раз доводилось добуватись плазом до місця дії. Інакше не можна було дістатися до об'єкта, що пильно охоронявся.

Це було незручно, але я не відчував образи, тільки запал.

На цей раз мені не дошкуляла незручність протиприродного способу пересування,— тільки почуття страшної, нестерпної образи душило мене. Ніч захопила мене на вулицях міста, і тепер з настанням комендантської години доводилось начуватися патрулів.

Я плазував на животі до дому, який рік тому був моїм домом. Я переповзав на животі через поріг мого рідного дому.

«...Солодкий рідний дім...» — згадалась мені англійська пісенька. Ні, то була не пісенька, то була молитва, то був гімн — про родинне огнище й недоторканість солодкого рідного дому.

Біля зруйнованого сарая я спинився й притих, припавши черевом до землі. Одну хвилину я лежав, ткнувшись обличчям у висохлу траву,— я мусив перележати якийсь час, щоб угамувати свій протест, щоб заспокоїтись. Потім я підвів голову й прислухався.

Було тихо. Поблизу нікого не було. З вулиці мене ніхто не помітив. Місяць тільки-но підбився над дахами будівель, і я погано бачив довкола. Коли б це не достоту знайомі мені місця, я б не розпізнав нічого. Десять років проходив я два-три рази щодня цією стежкою від будинку до хвіртки. Тепер я лежав перед стежкою, ткнувшись обличчям у траву, і дослухався, чи не помітив мене хто.

Це було найзнайоміше мені місце на цілій земній кулі, і ніяка темрява не була б мені непроглядною. Місце дуже

змінилось за рік війни, але я розпізнав його в усіх деталях. Руїни мого дому — тоді, в той день, перед утечею,— я бачив кілька хвилин, але їх видіння врізалось мені в пам'ять на все життя. Сьогодні вже не стирчала вгору обгоріла бантина, не валялись обрушені сволоки, не обвисали лутки дверей,— ніяких дерев'яних частин не зосталось на згарищі мого дому. Їх, очевидно, пожерла минула холодна зима. Тепер руїни мого дому були тільки купою битого каміння та потрощеної цегли, звалищем покручених залізних кронштейнів та ошматин дахової бляхи. Стежка окіл руїн густо поросла травою, стежкою ніхто не ходив, травою поросли самі руїни, трава пробивалась між цеглинами, на амбразурах вікон, з кухонної печі,— в моєму домі жила тепер тільки трава.

Годі було й думати, щоб перебути тут ніч.

Сарай теж не був придатний для ночівлі: дах з сарая зірвано, в стінах зяяли вирви, а зсередини тхнуло сморо-дом.

«...Мій дім — солодкий і рідний...»

В моїх мандрах за цей рік мені не раз траплялось ночувати просто голого неба. Я спав просто голого неба навіть морозяної, буранної та ураганної ночі в Голодному степу, але тут, у рідному місті, покрівля та стіни були мені потрібні не для комфорту, а щоб заховатись від сторонніх очей. Коли я притулюсь десь тут між камінням, мені буде зовсім незатишно, але я можу заснути, проспати світанок і вранці потрапити на чиєсь око.

Нічліг треба знайти десь у закритому місці.

Сімнадцятий номер по Набережній — будинок, який дав мені притулок у ту ніч і де я знайшов тоді Ольгу,— був два кроки за рогом. Чи ж проживає в ньому Ольга і зараз? Кібець не заперечив проти відновлення мого з нею знайомства. Але — чи прийме вона мене — несподіваного і забутого? Яка вона зараз — і хто?

Хто я, це я знав. Я — не пішов далеко на схід, перебув тихцем на Донбасі, пересвідчився, що фашисти взяли гору, втратив надії — і пристосувався.

Якщо Ольга — наша, вона мене з обуренням вижене.

Ні, вона не насмілиться. Вона прийме, приховавши огиду. І я теж повинен буду зовні не виказати, що відчув її огиду. І ми обоє ховатимемось одне перед одним. Який жах!

Якщо Ольга замирилась з ворогом і зробилась таким пристосуванцем, якого маю вдавати я, вона прийме мене —

в моїй версії — залюбки. Яку страшну огиду тоді доведеться приховувати мені!

Коли ж Ольга зрадила... Ні, я не міг сказати це слово про Ольгу. Коли Ольга втратила своє лице, то — чи зумію я стримати себе і не показати їй моєї ненависті?

В дворі номера сімнадцятого я спинився, щоб роздивитись. Сяйво молодого місяця заливало все окіл зеленавим маревним світлом, і я бачив будинок перед собою.

Третій поверх будинку, безсумнівно, погорів. Вікон на третьому поверсі не було ні одного, а стіни над віконними амбразурами взялись язиками чорної кіптяви. На другому поверсі слідів пожежі не було і навіть у декотрих вікнах полискувало скло. В першому поверсі крізь маскування вікон де-не-де пробивались промінчики світла. Коли б мені знати, за котрим з вікон другого поверху кімната Ольги?

Я швидко перейшов двір і ступив через поріг чорного ходу.

Я проминув сіни щасливо — ніхто не перестрів мене — і на хвилинку затримався на площадці перед сходами. Абсолютна тиша стояла в будинку, абсолютна темрява повивала коридор і пасажі. Коли б я не побачив вогників за віконами першого поверху, я б сказав, що будинок нежилий — точнісінько такий, яким був того вечора в жовтні сорок першого року. Але коли я пильніше прислухався, я розчув деякі звуки. За якимись дверима шипів примус, потім брязнула ложка — хтось готував собі їжу. За іншими дверима пролунав голос і стих, десь звіддаля прилинув відлунок дитячого плачу. Тут жили люди — жили тихим, принишклим життям,— але на яке інакше життя сподіватись у загарбаному місті?

Я поволі посунувся по сходах нагору. Але я переступив тільки три чи чотири східці і мало не полетів сторчголів хто й зна куди: нога моя пішла в порожнечу, з-під ніг посипалось якесь каміння, і гуркіт його видався мені обвалом в горах. Я припав до стіни й завмер.

Ні, було тихо: на гуркіт ніхто не озвався.

Тоді я вийняв з кишені ліхтарик і присвітив.

В блідому рухливому колі ліхтаря передо мною виникла картина руїни. Сходи провалено в кількох місцях, поручнів теж не існувало, скрізь валялось сміття,— враження було таке, що на другий поверх вже давно ніхто не ходив. Але мені вибору не було, і я мусив іти до кінця. Присвічуючи ліхтариком, я тихо пішов по провалених сходах.

Коридор другого поверху був поруйнований вщент. Паркетини з підлоги зірвано, стелини порубано сокирою, балки від стелі першого поверху лежали голими ребрами. Але я посувався далі — до кінця коридора,— де праворуч, третіми від кінця, мали бути двері під тридцять п'ятим номером. Кімнати праворуч і ліворуч зяяли чорними печерами крізь амбразури без дверей.

Дверей на тридцять п'ятому номері теж не було. В тридцять п'ятій кімнаті теж не жили.

Я переступив поріг і ввійшов до кімнати.

Я відпустив кнопку ліхтарика і на хвилину зостався в темряві. Але, дарма що пітьма огорнула мене, я міцно заплющив очі. В цю хвилину перед моїм внутрішнім схвильованим зором тихо пропливло видіння цієї кімнати рік тому. Лампа під зеленим абажуром на письмовому столі в кутку, а за обіднім столом — дівчина в синьому халатику в золоті жар-птиці. Це видіння було таке яскраве й барвисте — в багатющій гамі тонів і полутонів,— що на якусь мить в мені зникло будь-яке відчуття часу. Зник цей рік — той вечір був тільки мить перед цим,— і я ще чув відгомін мови та тихий шелест м'якого шовку на елеґантному й затишному халатику. І це було таке хвильне і таке болісне почуття, що я його не витримав, застогнав і мерщій розплющився.

Руїну і пустку вихопив із пітьми невблаганний промінь ліхтаря. Стіни стояли понурі й брудні — висохлі й плісняві та з обсипаним тинком, підлогу захаращено сміттям. В кутку під стіною похилилась заіржавіла рама залізного ліжка.

Я перейшов кімнату — скло хрумтіло під моїми ногами — і сів на залізну раму від ліжка.

Ліхтарик я загасив. Була темрява, тільки ледь висвічувала вирва вікна, за нею стояло зеленкувате, залите блідим місячним сяйвом небо. Була тиша, тільки стукала кров у мене на скронях.

Я був сам.

В тупій бездумності я просидів довгий час. Не вставали більше перед моїм внутрішнім зором і смутні видіння. Я просто сидів у зруйнованій кімнаті серед всякого сміття, і з кутків тхнуло вогкістю та аміаком... Але круг мене стояли чотири стіни, надо мною висіла стеля, навряд щоб хтось навідався сюди, в ці моторошні руїни, посеред ночі, і я міг пересидіти тут до ранку.

Може, Ольга живе в якійсь іншій кімнаті там, у першому поверсі? Може, то пролунав її голос? Ця думка не схвилювала мене. Розор і пустка зокола ввійшли в мою душу.

Я обмацав раму підо мною — на ній збереглись залізні перепаси, і на них можна було лягти: пас під плечі, пас під поперек, пас під ноги. Я ліг, і залізо зойкнуло. Я заклав руки під голову і дивився крізь вирву вікна на зелене небо. Місяць підбивався вгору. Скоро він стане проти вікна. Так він стояв і рік тому о цю пору.

Як мені поведеться завтра?

...Перші кроки на виконанні завдання сьогодні були нещасливі.

Я прийшов до міста через Дергачівські ліси, далі селом Олексіївка, Зашатилівськими ярами — і вийшов просто до стадіону.

Була третя година, матч призначено на три тридцять. Народу зійшлось чимало — футбол збирав глядачів навіть на загарбаній землі,— і оркестр німецьких сурмачів вже продував мундштуки для виконання маршу, після якого мав початися матч. Я затесався в натовп.

Матвійчук, який мандрував уже до міста не раз, пильно навчив мене, як поводитись серед людей — і наших, і німців,— щоб не викликати підозри. І я намагався точно виконувати приписи Матвійчука. Я тримався з незалежним виглядом поміж наших і посміхався, коли на мене падало око німця. Я намагався не забалакувати першим до наших і кидав догідливим реченням, коли німець без перепрошення відсторонював мене або наступав мені на ногу. Почуття образи не дошкуляло мені: я мусив так робити, бо я був при виконанні дорученого мені завдання і повинен був його виконати. Але пильнувати себе було дуже важко,— незрівнянно важче, як у виходи між німців і наших людей у перший рейд, по тилах ворога перед весною. Тоді я блукав по чужих мені місцях і серед невідомих людей, тепер я був у рідному місті і на кожному кроці могла трапитись людина, яка знала мене раніше. Мені трудніше буде перед своїми, ніж перед німцями.

Я дивився весь матч до кінця. Змагалась збірна команда міста з командою німецьких танкістів «Ведмідь». Поміж одинадцяти футболістів міської команди я не побачив футболіста в непарних бутсах. Я обійшов поле окіл і придивився до запасних — вони теж були в чорних бутсах на обох ногах. Футболіст у непарних бутсах мав грати сьогодні неодмінно, але він не грав.

Неточна явка? Випадок? Провал? Так чи так,— перший зв'язок утрачено...

Я вийшов з території стадіону, пройшов понад Шатилівськими ярами, Барачним провулком, вулицею Письменників, повз Клінічне містечко, на Басейну, обминаючи центр міста. Мене давила тільки одна думка,— де перебути ніч, як уникнути патрулів і дожити до завтрашньої зустрічі в бібліотеці? Інстинктивно я попрямував до місця мого колишнього проживання...

...Мені було дуже незручно лежати зараз на залізній рамі, я перевертався з боку на бік, паси рипіли, і прислухався до лункого відгомону в порожньому поверсі.

Ольга, очевидно, не пережила зими. Як їй довелось загинути? З голоду? В гестапо? В танкових ровах поза містом?

Пропасний, тяжкий сон поволі пересилював мене.

Коли я прокинувся вранці, я спустився по сходах і на нижній площадці спинився. Коли я вийду зараз чорним ходом, мене можуть побачити в дворі місцеві мешканці. Може, краще піти через вестибюль, парадним, просто на вулицю?

Я звернув з площадки — не до чорного в двір, і не в вестибюль до парадного,— а в коридор першого поверху, спинився перед дверима, з-за яких вчора почув шипіння примуса,— і постукав.

— Хто? — запитав жіночий голос, і мені завмерло серце.

— Скажіть, будьте ласкаві, де проживає Басаман Ольга?

Двері відчинились, і на порозі з'явилась жінка. Це була літня жінка і за її спідницю трималась дитина.

— Кого ви питаєте?

Тоді я сказав спокійно й ввічливо:

— В цьому будинку минулого року, ще при Совєтах, проживала моя знайома, стенографістка Ольга Басаман. В тридцять п'ятій кімнаті на другому поверсі. Я загубив її вже давно, а зараз мені треба її знайти. Чи не скажете, до котрої кімнати вона перебралась?

Жінка уважно дивилась на мене, але вона не була здивована.

— Я пригадую,— сказала вона,— що тут жила стенографістка Басаман. Вона тепер тут не живе, і я не знаю, куди вона перебралась. Разів зо два я зустрічала її на вулиці.

Вона зустрічала Ольгу на вулиці! Отже, Ольга жила на світі...

— Давно ви зустрічали її?

— Місяців зо два.

Два місяці!

— Пробачте,— сказав я,— що потурбував.

— Нічого,— сказала жінка.— Тепер всі одне одного шукають.— Вона хотіла причинити двері, але затрималась. Вона була з говірких і вдачею, очевидно, привітна. Їй хотілось сказати мені щось утішне.— Відразу,— сказала вона,— всі одне одного уникали, тоді було не до того, а тепер люди якось відживають, і всі, ну, чисто всі, кинулись розшукувати своїх родичів, друзів, знайомих. Та багатьох вже на світі нема...

Я дивився на жінку і слухав її мову. Це була перша жінка, з якою я говорив у рідному місті після року гітлерівської окупації. Точнісінько такі — літні й з дитиною біля спідниці — були жінки в нашому місті й рік тому. Але я відчував, що рік тому ця жінка була не така. За цей рік вона страшно змінилась. Минулий рік я бачив в її сивизні на скронях, в зморшках біля вуст, в потуманілих зіницях.

— Ви не місцевий? — запитала жінка.— Приїхали?

— Ні,— відповів я,— я місцевий. Але справді недавно приїхав. Я був відсутній деякий час.

Жінка зітхнула.

Мені здавалось, що вона знає все, що я їй можу сказати і чого сказати не можу. І вона знала, що питати не треба. Неначе між нами була якась змова.

— Знаєте що,— сказала жінка,— ви б пішли до керуючого будинком і поспитали.

— А керуючий цим будинком де? — запитав я. Я знав, що до керуючого будинком я не піду.

— У нас керуючий — квартальний,— відповіла жінка.— Зараз він у канцелярії. Ви знаєте, де канцелярія? На розі, там, де колись була аптека.— Вона неохоче всміхнулась.— Тепер всі видужали, хворих нема, і аптека нікому не потрібна. Квартальний влаштував у ній свою канцелярію.

— Ага! — сказав я.— Зараз піду туди й розпитаюсь. Спасибі.

— Бувайте здорові,— сказала жінка.

Я вклонився й пішов. Жінка стояла на порозі, не причиняючи дверей. Я відчув її погляд.

— Куди ж ви? — сказала жінка.— У вестибюлі двері забиті. Ідіть так само, як і прийшли, через чорний.

— Ах, так! Це я машинально. Раніше я завжди приходив сюди через парадний. Бувайте здорові. Велике спасибі.

Двері позаду гримнули. Жінка замкнулась. Я вийшов на вулицю і озирнувся. Людей не було,— наша вулиця завжди була тиха й пустинна. Скільки разів за моє життя я пройшов цією вулицею вгору і вниз! Я міг піти тротуаром поночі й не збитись,— у моїй пам'яті був кожний камінчик і кожна западинка. Моя вулиця зовсім не змінилась за цей рік. Ті самі будинки, той самий бутовий брук, ті самі дерева понад тротуаром. Але все це було інакше,— не таке, як рік перед тим.

Я завернув праворуч і пішов просто до аптеки на розі. Вивіска «Аптека» ще висіла над входом, але широкі вітрини були вибиті і затулені диктом.

— Керуючого кварталом я можу бачити? — запитав я з порога, не причиняючи за собою дверей.

Передо мною була аптека — така, якою я знав її десять років, «*Venena*» та «*Optika*» на матовому склі шаф, білі емалеві написи на шухлядах з медикаментами,— скільки зубного порошку й пірамідону я купив он з того прилавка! Але шафа була порожня, під склом прилавка не лежало слоїків та туб, і на місці, де колись був лозунг «Здоров'я — трудящим», висіла олеографія «Адольф Гітлер». За прилавком схилилась до якихось паперів дівчина, на місці провізора сидів чоловічок у кашкеті — з абсолютно точними гітлерівськими вусиками.

— Я керуючий,— сказав чоловічок з провізорського місця, і я його зразу впізнав, незважаючи на його блазенські вусики.

Це був двірник з цього двору, той самий, якого я бачив в останній день мого перебування тут, якому сказав увечері «добрий ранок». Він стояв тоді як монумент і придивлявся до неба, як заходили літаки.

— Здрастуйте,— сказав я.

— Здрастуйте,— величаво відповів двірник.

Я зрозумів, що й він упізнав мене. Десять років він замітав перед аптекою, а я проходив повз нього.

— Скажіть, будь ласка, тут у номері сімнадцятому по Набережній, ще при Совєтах, проживала стенографістка Ольга Басаман. Чи не відомо вам, куди вона переїхала?

Двірник-керуючий дивився перед собою. Він або поринув у спогади про мене, або придумував, що йому відповісти. А може, він прикидав, звідки це я раптом узявся, не бувши тут цілий рік, і чи не повідомити негайно гестапо?

— Ольга Басаман,— сказав двірник,— пішла з сімнадцятого номера зразу, як закінчились Совєти, ще до пожежі. Потім вона приходила за речами. Ще до того, як я став керувати будинками. Кореспонденцію, яка прийшла до неї, ми переадресували...— Він розкрив книгу, послинив палець, перегорнув сторінку й прочитав:

— Юмівська, одинадцять, квартира сорок. Там живе її мати з двома дітьми, і Ольга Басаман тепер перебралась жити до них.

— Спасибі,— сказав я. Потім я приязно посміхнувся.— Який ви завели тут порядок. Це дуже добре.

Дівчина з-за прилавка з цікавістю глянула на мене.

Юмівська, одинадцять, квартира сорок. Ольга була в місті і мала адресу. Вона жила з матір'ю і двома її дітьми. На моє запитання тоді про батьків вона відповіла мовчанням. Я не знав, що в Ольги є мати.

— Спасибі,— сказав я ще раз двірникові й хотів піти.

Двірник-керуючий не відповів і сприйняв намір мій байдуже.

— А ви,— раптом сказав я,— не пізнаєте мене? Я вас зразу впізнав.

— А чого ж? — сказав двірник,— ви проживали в дев'ятнадцятому за рогом, квартира три. Ви прибігли тоді після бомби додому, зразу пішли і більше вже не приходили.

Яка страшна пам'ять у двірників! І це був перший знайомий, якого я зустрів у місті. Отже, моя версія мала починатись з цієї зустрічі, з цієї хвилини.

— Цілком вірно,— сказав я,— я приїхав з окопів і побачив, що зробився бездомним. Тоді загинуло все, що я мав...— Я зітхнув. При цій мові, безперечно, треба зітхнути.— Я навіть не мав у що переодягтись і де переночувати. Потім я виїхав на Донбас. Будував там... (Господи! Що я там міг будувати!) Ви ж знаєте, я архітектор.

— Знаю,— сказав двірник.— Ви будували той будинок біля «Спартака», що згорів цього літа від радянських бомб.

— Вірно! — сказав я.— Який жаль!

Треба було йти, але вийти треба, не викликавши підозри.

— Знаєте,— сказав я,— мені так хочеться знову жити в цих звичних мені місцях. Я охоче перебрався б назад до цього кварталу. Ви не знаєте, тут нема куди перебратись?

Двірник-керуючий сприйняв намір мій безучасно.

— Ви ж знаєте, що вцілілі квартири видаються тільки

по ордерах управи і тільки для німців. Але по зруйнованих будинках можна підшукати щось таке більш-менш підходяще, трошки відремонтувати, сяке-таке...— Він помовчав.— Можна таке підшукати.

— Я був би вам дуже вдячний, коли б ви мені таке підшукали.

Двірник помовчав, потім сказав:

— Тисяча марок, і я вам підшукаю.

Дівчина за прилавком навіть не кліпнула оком. Вона з цікавістю роздивлялась на мене, майбутнього мешканця її кварталу. Простота в вимозі хабара вразила мене, я не був готовий до такої простоти. Я ледве стримався, щоб не зніяковіти, бо взагалі не мав звички до хабарів.

— Що ви кажете! — зрадів я. Але я зразу ж стримав себе: грати треба правдоподібніше. Я покрутив носом і прибіднився.— Але тисяча марок — це таки дорогенько.

— Вісімсот,— сказав двірник,— тільки для вас, як старого пожильця нашого кварталу.

— Візьміть п'ятсот,— запропонував я. Мені було надзвичайно соромно, особливо перед дівчиною за прилавком.

Ми зійшлись на шестистах. Я віддав двірникові в формі авансу три сотні марок — добру частину суми, якою постачив мене на дорогу товариш Кібець. Потім ми потисли одне одному руки, і я вийшов. Дівчина не одривала від мене цікавих очей.

— Зайдіть хоч і завтра після обіду,— гукнув мені двірник наздогін.

Він не запитав мене, де я живу і чи справні мої документи.

Я звернув на Слюсарну і пішов попід горою. Нагірними, людними вулицями я вирішив не йти. Я пройду Білгородською до Технологічного спуску, тоді просто на Юмівську. Я вже не міг не піти до Ольги.

Якщо двірникові справді байдужісінько до всього на світі, крім хабара, і якщо все буде гаразд з реєстрацією моїх документів, обіцяною мені через того футболіста в непарних черевиках, якого я ще не знайшов,— то що може бути кращого, як оселитись у тому кварталі, де кербуд-двірник знає тебе десять літ?

Але якщо кербуд-двірник тільки заманював мене, виконуючи функцію агента поліції чи гестапо?

Чому віддати на цей раз перевагу — рискові чи осторозі?

На вуличках попід горою назустріч мені траплялось мало народу. Я проминув клуб Антошкіна, Жаткінський

в'їзд, будинок колишнього суду. Дрібні будиночки всі були цілі, тільки брудні, з залатаними фанерою вікнами. Ніяких слідів гітлерівського панування на цих вуличках не було. Просто якась пошесть, холера, чума зробила ці місця пустельними, занехаяними й понурими.

На Юмівську я вийшов з тупика — номер одинадцятий заднім фасадом виходив на територію Українського фізико-технічного інституту. На газоні між асфальтовими доріжками англійського палісадника паслись коні з військовими клеймами на лискучих крупах. Тут — в залах і лабораторіях всесвітньовідомого наукового закладу — стояли якісь німецькі обози. Я ввійшов у двір. Ось і під'їзд з дощечкою «33—43». Мені стало трохи недобре. Тут живе Ольга, в цьому під'їзді. Можливо, я її зараз побачу. У дворі сновигали італійські солдати. Куди я йшов? Може, я йшов просто в пастку? Але — хіба ж не через знайомство з Ольгою, що пережила, отже, цей рік у місті під окупантами, мені найкраще тепер почати свою «легалізацію»? Так потішав я своє сумління...

На третьому поверсі я спинився перед дверима з цифрою «40».

Серце мені захололо, і я повинен був кілька разів глибоко передихнути. Чого я так хвилювався? Чому завмирало в мені дихання? Що мені Ольга?.. Я простяг руку й коротко стукнув.

Передпокій за дверима був зовсім порожній,— я почув, як лунко в порожнечі розлігся по всіх кімнатах мій негучний стук. Тої ж хвилини в глибині квартири рипнули двері.

Я ще раз глибоко передихнув.

Жіночий голос спитав:

— Хто там?

Я впізнав голос. Скільки раз цей рік він говорив до мене вві сні.

Я набрав повні легені повітря, щоб стримати тремтіння, й сказав:

— Відкрийте, будь ласка...

Мить за дверима була тиша. Потім упав, брязнувши, ланцюжок.

В темному отворі стала жіноча постать.

Я ступив через поріг і зразу ж причинив двері позаду. Вона стояла передо мною в півсмерку неосвітленого перед- покою й мовчала. Всі двері до кімнат були щільно причинені. Я чув, як вона дихала. Я пізнавав це дихання.

Потім я відчув, як дві руки лягли мені на плечі.

— Це... ти!..

Вона відсахнулась — може, хотіла глянути на мене, але нічого не побачила в темряві.

Це була Ольга.

2

Ми ввійшли до кімнати. Це була велика кімната на два вікна, але майже порожня: канапа, застелена рядном, ліжко з короткою дитячою ковдрою, обідній стіл, три стільці, шафка, туалетик. На туалетику стояло дзеркальце, і на ньому в кутках — дві фотокартки. Більше в кімнаті нічого не було. Не було на вікнах гардин, не було килимів на підлозі та стінах, не було вазонів, картин,— жодних прикрас.

Вона дивилась на мене. Я дивився на неї. Це була Ольга.

Ольга була зодягнута в коротку легку спідницю й широку українську сорочку, мережану хрестиком чорно й червоно.

Ольга була вища, ніж я собі уявляв. Вона була худіша, ніж я пам'ятав. Вона наче стала старша. А волосся було не її.

Волосся в Ольги тоді було золотаве, тепер не блищало і зробилося тьмяне.

Ольга дивилась розгублено. Мені здавалось, що вона ніяковіла за свій перший порух,— за «ти», яке ми ще ніколи не сказали одне одному і яке злетіло з її вуст. Можливо, що вона зараз поправиться і далі казатиме тільки «ви»?

Щойно там, у передпокої, в першу мить — і на одну мить — ми зробились такі близькі, такі найближчі, що ближчими бути не можна.

— Чого... ти тут? — тихо, майже пошепки запитала Ольга.

Спасибі! Ольга сказала мені «ти».

— Звідки ти? Де ж ти був цей рік?

Я мовчав. Я не міг ховатися перед Ольгою. Ні, ні! Я повинен вдати свою версію. Я був підпільник — підпільник насамперед. А хто така Ольга? Рік її неволі стояв між нами...

— Ти... хіба... не виїздив... на схід?

Мені треба було все, все їй розповісти. Але я не мав права на це. Навіть коли Ольга й не загубила своє лице, все одно я не повинен був відкриватися їй без дозволу товариша Кібця. Я зітхнув через силу й запитав:

— Ольго! Чому ти повернулась тоді?

Ольга сказала тихо, але спокійно і ясно:

— Я повинна була повернутись. Тут зосталась мама з двома дітьми.

— Ти не сказала мені про маму.

Ольга зітхнула:

— З мамою був її чоловік, мій вітчим. Я думала, він з нею евакуювався. Але в тому ешелоні, до якого ми тоді підійшли, я раптом побачила його. Він від'їздив з останнім ешелоном.

— Чому ж він не взяв їх з собою?

— Він послався на те, що мама й діти хворі.

— Це була неправда?

— Це була правда.

— Де ж мама? І діти?

— Мама вмерла...

Я похилив голову.

— А діти?

— Я виходила їх. Тепер це — мої діти.

Ольга стояла передо мною спокійна й проста, як мати. Легка посмішка торкнула її вуста. Це була Ольжина посмішка, але цієї посмішки я не знав: це була посмішка після великих, невідомих страждань,— гіркота стримувала цю посмішку в кутиках вуст.

— Бачиш,— сказала Ольга просто,— я стала матір'ю...

Миттю її обличчям перебігла тінь, і я перехопив її погляд на дзеркальці на туалетику — на фотографіях. То були, мабуть, фото матері та дітей.

Ольга відповіла на всі мої запитання. Відповіла спокійно, ясно і просто. А я ще таїв відповідь на її запитання. Мені страшно було почути ще раз її запитання. Але я почув:

— Як ти тут? Що трапилось? Звідки ти? Хто ти такий?

Ольга питала мене — хто я такий? Мені треба було сказати: «Ольго, я присланий сюди і далі мене не питай!» Але я не мав права сказати так. Я опустив голову, щоб уникнути Ольжиного погляду. Я стояв чистий — перед собою. Але перед Ольгою я стояв як людина, що загубила своє лице. І я відповідав перед її судом за всіх, хто загубив чи продав своє лице. Моя чистота тримала мене, але я не відчував її радощів.

Моє мовчання смертельно вдарило Ольгу.

— Га?

Я мовчав.

Ольга теж затихла.

Тихо було в кімнаті. Тільки миша шаруділа десь у стіні. Тільки вулицею прохряпало розтрушене авто. Тільки п'яний спів італійських стрільців у дворі долинав крізь розчинене вікно в кухню.

— Кажи...— тихо промовила Ольга,— все одно кажи...

Тоді я примусив себе звести голову й глянути Ользі в очі. Хто був передо мною? Суддя? Спільник? Що викличе моє вдаване признання? Осуд? Радість? Не повір, не повір тому, що я тобі зараз казатиму!..

— Ольго! — сказав я,— я не далеко пішов тоді на схід... (Невже вона мені повірить?) Я дійшов лише до Донбасу... (Кожне слово було мені мукою на все життя). Я перебув там, ну переховувався... (Я через силу обертав мій проклятий язик). Потім я побачив, що це надовго, а може, й назовсім...

Язик справді прилип мені до горлянки. Я замовк. І я опустив очі: я не мав сили дивитись. Ольга мовчала теж. Я не чув її дихання.

— І я вирішив повернутись,— сказав-таки я через силу,— і якось пристосуватись до... нового... життя...

Я наважився й звів погляд на Ольгу.

Ольга дивилась через мою голову. Очі її були темні, і я не міг зрозуміти, яка думка в них зараз жила. Але обличчя Ольги було напружене,— Ольга немов прислухалась до чогось... Невже Ольга зважувала мої слова? Невже вона вагається, як бути? Невже вона не вдарить і не вижене мене?

Ми мовчали. Миша все шаруділа. Невже Ольга заспокоїться на тому, що я їй сказав? Невже саме це — близьке зараз її серцю? Невже вона справді загубила своє лице?

Миша набридла Ользі, й вона сильно гупнула кулаком у стінку. Миша затихла.

Тоді Ольга підвела руку й глянула на годинник. Їй треба було знати, котра година. Пів на другу.

Я стояв і чекав вироку, як підсудний після заключного слова.

— Так,— сказала Ольга,— зараз я закип'ячу чай. Ви ж прямо з дороги? — Вона зійшла з місця, підійшла до шафки й вийняла пакетик німецького сурогату.— Як у... тебе з документами? Ти зареєстрований? Все в порядку?

Вона ставила запитання, не чекаючи відповіді на попереднє.

— Що ж ти стоїш? Сідай. А може, вмиєшся після дороги?

Вона й далі говорила мені «ти», але це було якесь формальне, беззмістовне й незначуще «ти»,— як у колишніх учнів з одного класу. Ми були давні знайомі, але мало знали одне одного.

Потім Ольга зітхнула й сказала:

— А я вже перелякалась. Подумала, що ти ховаєшся. Слава богу, все добре. Ти швидко влаштуєшся тут. Небагато пішло до гітлерівців на роботу...

Краще б вона вдарила й вигнала мене!

Ольга говорила звичайні слова, говорила холодним, але привітним тоном. Вона переходила з місця на місце, готуючи чай,— взяла чайник, знайшла сірники, добула сахарин і дві грудочки цукру. Потім говорити їй вже не було про що і вона замовкла. Я відчував, як борсається Ольга в безсиллі порушити наше мовчання.

Тоді порушив мовчання я — в тому ж тоні, яким говорила Ольга. Це був тон двох гімназіальних товаришів, які зустрілись через двадцять п'ять років; вони прожили душа в душу найкращу пору юнацтва, потім дозріліть розвела їх на різні шляхи, і тепер їм нема про що заговорити.

— Ти не розповіла мені про себе,— сказав я,— що ти робиш? Як живеш? Де працюєш?

— О! — безжурно сказала Ольга.— Про це я ще встигну! Пробач на хвилиночку, я поставлю чайник на керосинку.

Вона вийшла з кімнати, і я залишився сам.

Ми зблизились з Ольгою саме на правді — тоді, в ту страшну ніч. Тепер ми таїлись і між нами була брехня. Отже, тепер ми разом не існували. Ми говорили одне одному «ти», але нашого «ми» — не було.

Туга скімлила в мені, але я мусив обміркувати, що буде далі. Якщо Ольга замириться з моїм удаваним пристосуванням, то тим самим вона втратить своє лице справді. Тоді я втрачаю Ольгу назовсім. Якщо вона не стерпить мого пристосування, то я втрачу її теж, бо вона сама одкине мене. Я вповз у мій рідний дім на животі, тепер я повинен плазувати на животі перед самим собою.

Цього витримати я не міг. Геть мерщій звідси! Не бачити Ольги, доки я не матиму права відкритися їй!

Я мерщій пішов до дверей, але фотографії на дзеркальці спинили мене.

На одному фото була Ольжина мати,— я впізнав у її обличчі Ольжині риси. Друге — була стара, пожовкла сімейна фотографія: кумедна мама в брюссельських кружевах

вах, кумедний тато в котелку, двоє кумедних малят. Це не була Ольжина мама з вітчимом та з їхніми дітьми. Це були якісь чужі.

Ввійшла Ольга.

— Чайник буде за п'ять хвилин,— сказала вона і знову кинула оком на годинник на руці. Вона кудись поспішала.

— Це — мама? — запитав я.

— Мама,— відповіла Ольга.

— А це що за люди?

На секунду Ольга затрималась з відповіддю, потім сказала просто:

— Це теж мої діти.

— Теж?

— Крім Валі та Владика.

— Ти хочеш сказати, що у тебе не двоє, а четверо дітей?

— Буде четверо. Зараз ці двоє далеко.

— Це їх батьки?

— Батьки.

— Вони теж померли?

— Батько.... очевидно, помер. А мати не знаю. Була жива до війни.

— Вона виїхала?

Ольга ходила по кімнаті, збираючи до чаю на стіл. Простелила скатерку, поставила чашки.

— Не знаю,— сказала Ольга,— як почалась війна, мати з дітьми була в Мукачеві.

— В Мукачеві? Але ж це не у нас. Це за кордоном. Здається, в Чехословаччині?

Я дивився на фотографію, на котелок на голові батька.

— Так,— сказала Ольга,— в Закарпатті.

— Хто ж був їх батько?

— Він загинув німецьким солдатом.

Я відчув, як підлога — зовсім реально — заколихалась у мене під ногами.

— Ти вийшла заміж за німецького солдата?

— Ні! — Ольга з острахом глянула на мене.— Що ти? Просто я йому вдячна за маму, за моїх дітей. Він поховав маму і допоміг врятувати дітей. Його сироти тепер будуть моїми дітьми.

— Діти німецького солдата!

— Він чех!

Чех. Яке це мало значення? Це була людина в гітлерівському мундирі.

— Він солдат німецької армії! — крикнув я.

— Не будемо про це говорити,— сказала Ольга сухо. Я стояв перед нею.

— Саме зі мною ти не хочеш про це говорити?

— Ні з ким.

Ми замовкли. Було тихо. Душа моя роздиралась навпіл. Я не мав права сказати Ользі, що її засуджую. Я ж — за моєю версією — хотів пристосуватись до фашизму!.. Товаришу Кібець! Друже, брате, суддя,— дозволь мені сказати цій дівчині правду! Щоб бодай перед нею не бути мені зрадником нашої справи!

— Добре,— сказав мій голос.— Ми не будемо про це говорити. Тільки одне запитання!

— Кажи!— просто дозволила Ольга.

— Він полюбив тебе?

— Так.

— Ти полюбила його?

— Це вже друге запитання,— сказала Ольга.

— Дай відповідь мені і на це запитання!

— Він загинув на фронті,— тихо сказала Ольга.

— В лавах гітлерівської армії?

— Будь ласка, не питай мене більше,— тихо сказала Ольга.

Ольга дивилась під ноги. Потім вона звела очі й глянула мені просто в лице:

— Ти теж... повернувся, щоб примиритись з новим... життям, а не боровся за... своє...

Я замовк, смертельно поранений, убитий.

— Мені не хотілося казати тобі про це...— прошепотіла Ольга. Вона знову опустила очі, погляд її знову ковзнув по руці — котра година? Їй треба було поспішати! Лють вдарила мене. Куди поспішати Ользі? На побачення ще з кимось у гітлерівському мундирі, який загине за велику Німеччину на нашій землі?

Я сів і затулив обличчя руками.

Я чув, як Ольга тихо вийшла з кімнати. В кухні брязнуло металом,— Ольга зняла з керосинки чайник. Які нещасні були ми з Ольгою! Можливо, проти волі, але вона пристосувалась. Вона була саме така, якою мав бути за моєю версією — я. Отож, ми були наче рівні. Ми втратили своє лице, але ненавиділи тих, хто своє лице втратив. Який жах обрушили на нас фашисти! Ці муки страшніші за катування в гестапо.

Я вхопив шапку і пішов до дверей.

Але з кухні вийшла Ольга.

Wondershare PDFelement

— От і чай. Чому ти взяв шапку?

Я мовчав, звісивши голову на груди. Я чув, як мовчала Ольга переді мною. Потім її рука взяла шапку з моїх рук.

— Сідай.

Ми сіли за стіл, Ольга жила бідно: на столі стояли дві чашки з сурогатним чаєм, лежали дві грудки цукру, сахарин і чорні сухарики. Ольга ще раз глянула на годинник.

— Ти мені пробач,— сказала Ольга,— потім ми з тобою обміркуємо все: як тобі влаштуватися і все таке інше.— Їй було боляче казати це, і брови її тріпонулись над переніссям.— А зараз я залишу тебе самого. За годину, не пізніше, я буду дома.

— Добре,— сказав я.— Але ми вийдемо разом. Мені теж треба піти.

— Куди?

— Я ж не питаю тебе, куди ти підеш!

Ольга опустила очі додолу й не сказала нічого.

Які ми зробились близькі — раптом — тоді. І які ми були тепер далекі.

— Я до того,— промовила Ольга по паузі,— що ти ж ніде не живеш і тобі, мабуть, ніде подітись? Тебе не побачив у дворі кербуд або двірник?

— Я не знаю вашого кербуда й вашого двірника. На сходах я зустрів двох п'яних італійських стрільців.

— Це нічого. Думаю, що тебе не побачив ніхто. Кербуд в ці години ще в канцелярії. Двірника я бачила вранці, як одводила дітей,— він пішов на базар. А на базарі він торгує і не повертається скоро. Сьогодні ти переночуєш у мене, а завтра побачимо, як улаштуватись.

— Дякую,— сказав я.

Ольга помовчала. Ложечка бряжчала в її чашці.

— Дякую — що? Ти залишишся ночувати?

— Не знаю.

— Я мушу знати це наперед. Бо ж, розумієш, що німці не гладять за це по голівці, і треба дещо підготувати...

— Я не хотів би тебе підводити.

— Мені треба дещо підготувати, і тоді все буде добре,— сказала Ольга.— А завтра ми розберемось.

— Дякую,— сказав я,— мені справді нікуди подітись сьогодні і я переночую тут.

Я знав, що ночувати до Ольги не прийду, але для чого вдаватись у довгі розмови й суперечки? Я швидко допив чай.

— Коли ти поспішаєш, то можемо йти.

Ми вийшли.

Коли вихідні двері зачинились за нами, я відзначив собі, що за мною вони закрились назавжди. Я не прийду сюди навіть тоді, коли Ользі стане відома правда про мене. Бо Ольга втратила лице.

— В який тобі бік? — запитала Ольга.

Так питають, коли підуть в протилежний бік, аби не разом.

— Я піду з тобою.— Злість бушувала в мені.

— Ні,— сказала Ольга спокійно.— Далі, як до рогу, ми не підемо разом.

— Чому?

Ольга повела бровами й не відказала.

— Ти не хочеш іти зі мною?

Ольга відповіла не зразу.

— Ти не перший день живеш на території, зайнятій гітлерівцями.

Я здригнув. Я хотів закричати: «Перший! Перший!», але я не мав права крикнути так до Ольги. Тепер я вже й не хотів.

Ольга закінчила:

— І ти знаєш прекрасно, що все у нас держиться на тому, як пощастить. Тебе можуть спинити, запитати, забрати...

— А тебе?

Злість бушувала в мені.

Ольга знизала плечима й не відказала.

— Чому ти не хочеш іти разом зо мною? — запитав я грубо.

Але Ольга не реагувала на мою брутальність і промовила рівно, як і раніше.

— За годину я буду вже дома і, коли б ти не прийшов, я відкрию тобі.

Вона простягла мені руку.

Я взяв її руку, але дивився в землю. Потім я подивився на її пальці: вони були довгі й ніжні, але почорнілі від грубна та керосину.

— Я швидко повернусь,— сказала Ольга,— і ми поговоримо про все. Од усієї душі. Які б наші душі тепер не були.

Вона була великодушна.

Ольга стукнула босоніжками.

— Я чекаю тебе. Не барись.

І вона пішла. Це вона йшла назовсім.

А я стояв і дивився їй вслід...

За кілька кроків Ольга озирнулась і махнула мені рукою. І тоді я не міг стримати себе. Я швидко пішов — майже побіг до Ольги.

Ольга чекала. Я підбіг до неї, і вона зустріла мене темним, болісним поглядом з глибоким блиском смутної радості,— таким поглядом зустрічає тільки близька людина, коли після вистражданого й безглуздого, але невідворотного останнього прощання близька людина раптом ще на мить зупинить тебе.

Я сказав тихо, задиханий і винуватий:

— Я все ж таки ще хоч трохи піду з тобою...

Ольга сказала:

— Я іду до мами.

— Я піду з тобою. На могилу до мами.

— Добре,— тихо погодилась Ольга.

Ми вже дійшли до рогу.

— Ні,— раптом заговорила Ольга так само тихо,— ти побудеш десь віддаля, а на могилі я побуду сама.

— Добре. Я почекаю тебе осторонь.

Ми завернули за ріг, на Пушкінську вулицю. Праворуч до кладовища було три квартали.

Саме в ту хвилину, як ми проминули ріг, до рогу під'їхала машина. Машина спинилась, але зразу ж знову рушила й поповзом наздогнала нас. Я побачив, як Ольга змінилась на обличчі: вона зблідла, й очі її метнулись туди й сюди, мені навіть здалось, що вона хильнулась убік,— щоб завернути назад за ріг. Але машина вже загородила їй путь, і Ольга тільки спинилась. Я мимоволі поточився назад,— що за машина, чому машина спинилась? Патруль? Поліція? Гестапо?

Дверці машини розчинились, і на брук вистрибнув гітлерівський офіцер.

Але тривога була марна,— цей офіцер не мав наміру нас арештувати. Офіцер посміхався, обличчя його розпливалось в усмішці, погляд його був прип'ятий до Ольги,— так, так, погляд офіцера був прип'ятий до Ольги, і офіцер, радісно посміхаючись, йшов просто до неї.

Ольга стояла й чекала. Вона була спокійна, але бліда.

А я стояв позаду й дивився на Ольгу та офіцера.

Офіцер спинився за крок і віддав честь. Він був елегантний і чемний. Але обличчя його пашіло широкою, радісною посмішкою.

Потім офіцер підійшов до Ольги, взяв її руку, підніс до вуст.

Я стояв, прикам'янілий до землі.

Офіцер заговорив. Він був од мене на три кроки, і я міг би почути, що він говорить, але тепер я вже не міг нічого почути. Офіцер говорив, а Ольга похитувала головою. Офіцер запевняв, а Ольга заперечувала. Офіцер доводив, а Ольга не погоджувалась. Офіцер настоював, але Ольга відстоювала своє. Офіцер почав благати — і Ольга докірливо йому посміхнулась. Вона посміхнулась приязно — і поклала пальці на закарваш рукава офіцера.

Я повернувся на місці й пішов геть.

Цілий ранок Ольга стурбовано позирала на годинник. Потім Ольга не хотіла, щоб ми вийшли разом. Потім Ольга сказала, що піде на могилу до мами... Вона чекала до себе гітлерівського офіцера або поспішала до нього на побачення. Вона не хотіла, щоб я побачив їх разом, коли вийшла офіцерові назустріч. Вона збрехала, що йде на могилу до мами, щоб спровадити мене. Бо їй треба було зустрітись з офіцером.

Не було Ольги в моєму житті! Не було Ольги на світі!

Я йшов чимдуж не оглядаючись.

3

До бібліотеки я добувся щасливо.

Я йшов до бібліотеки тісними вуличками, і місто височіло окіл громаддям будинків. Я бачив будинки, які звик бачити десятки років. Я дивився на брук під ногами і пізнавав камінці, запримічені й чимось пам'ятні мені ще замолоду. Це було рідне місто, але воно було не моє.

З ока — життя в місті відбувалось розмірене й правдоподібне. Фронт пішов за півтисячі кілометрів, і тут уже був тил — глибокий тил гітлерівської армії. Навіть військових — німецьких чи італійських — на вулицях зустрічалось не густо. Патрулі траплялись зрідка, а на перехрестях вартували лише поліцаї.

Рух теж був незначний: зрідка пробігала машина, ще рідше прохоплювався кур'єр-мотоцикліст.

І зовні — вулиці не волали про страшну катастрофу, яка впала на них. Правда, сліди руйнівної війни виднілись скрізь, куди б не кинути поглядом. Око не знаходило знайомих вуличних будівель і крізь провалля між інших домів вільно встромлялось у небосхил або натрапляло на хаос

Wondershare PDFelement

каміння та брухту. Інші будинки височіли мертвим окістям закурених мурів — з ранами видертих вікон. На тротуарах ще не скрізь завалили воронки від бомб. Але літо — буйне літо — затулило зеленню все.

Літо не тільки затушувало та прикрасило, воно й чимало змінило. Ніде не виднілось знаків терору минулої осені,— повішених на балконах. Не видно було й жаху холодної зими,— мерзлих трупів під парканами та на обочинах тротуарів. Не траплялось і страховищ голодної весни,— вантажних машин з накиданими горою опухлими мертвяками. Місто було подібне до міста і жило принишклим життям жебрака. Воно схоже було на пустелю, загромаджену рідними руїнами. Півміста минулої осені вийшло на схід. Сотню тисяч молоді вивезли німці в рабство. Сімдесят тисяч загинуло від голоду і хвороб. Тридцять тисяч лежали розстріляні й закатовані в приміських ярах. У колись гомінкому, шумливому індустріальному мільйонному місті животіло населення менше, як у заштатному, провінціальному городку.

Я йшов і поглядав на будинки з уцілілими вікнами. Там, за цими вікнами, жили люди. Ховались невідомі мені друзі, наші підпільники. Тулились — нещасні, які згинались під тягарем нелюдських страждань і знущань. Проживали й зрадники, які запродали свою батьківщину й свій народ і тепер робили на фашистів. Мені треба було зачинати моє життя поміж усіх цих людей.

Завулок біля бібліотеки був зовсім пустинний — з кінця в кінець я не побачив живої душі.

Я ввійшов у головний під'їзд, проминув порожній, забруднений вестибюль і ввійшов до відділу видачі книг. Колись тут завзято робили десятки дівчат, тепер сиділа одна бібліотекарка. Це була літня жінка з срібними пасмами над чолом і біля ушей. Обличчя її було втомлене й сумне, рухи точні, але мляві й обережні.

Я підійшов ближче і глянув на її очі. Очі мені не сказали нічого.

Біля вибору книг стояло дві-три дівчинки та якийсь літній добродій.

— Добрий день,— сказав я до бібліотекарки.

— Здрастуйте,— відповіла вона неуважно. Відвідувачі приходять цілий день, і кожний говорить свій «добридень».

Тоді я перехопив її погляд і сказав неголосно, але й не ховаючись від інших відвідувачів:

— Чи нема у вас часом книжки «Відродження нації»?

Повіки бібліотекарки впали вниз і закрили від мене і від усіх її очі. Я помітив, як обличчям її перебігла тінь. Це була вона! І вона на мене чекала.

О радість підпільника, коли він знаходить свою явку!

Бібліотекарка тим часом опанувала своїм обличчям. Вона звела на мене очі. Я дивився просто в них. В її очах мелькнула радість, але в глибині зіниць я прочитав тривогу, сполох, переляк...

Байдуже, немов нехотя, бібліотекарка мовила:

— Що ви! Це ж давня книжка.

Це була вона. І все було добре!

Та нам перешкодив літній добродій, що вибирав книжки.

— Ах, Винниченко,— сказав він.— Справді, як Винниченко? Ви, пане-добродію, чули про нього щось нове? Здається, цей старий політикан знову зрадив ідею національного відродження?

— Ні,— потис я плечима,— я нічого не чув. Просто мені захотілось перечитати цю книжку. Знаєте, з погляду нашої сучасності...

Будь він проклятий, це балакучий ідіот, та ще й, либонь, прихований зрадник!

— В наш час відродження ідеї націоналізму,— з патетичним тремоло виголосив він,— ми, на жаль, такі бідні на бойову націоналістичну літературу! Гітлер розчистив нам шлях і дав нам дороговказ — фашистський режим,— але ж ми повинні братись власними силами до рідної справи. Звичайно, під егідою великої Німеччини.

Ми погомоніли з говірким націоналістом про бідність націоналістичної літератури. Я, як умів, висловлював антирадянські почуття, а він кип'ятився й слав прокляття на голову всіх можливих демократій. Звідки взялись у нашому житті такі контрреволюційні опудала? Бібліотекарка слухала нас, опустивши очі долу, і далі робила своє діло,— якісь помітки в абонементах. Я бачив, як б'ється живчик у неї на скроні. Нарешті, мені пощастило знову звернутись до неї.

— Тоді дайте мені щось інше про національне відродження.

Вона подивилась на мене.

— Що ж вам дати?

В її зіницях знову блимнув переполох, страх.

Що таке? Нам загрожувала небезпека?

Але я зразу заспокоїв себе. Так важко, так небезпечно виконувати тут наш підпільний зв'язок. Я відчув ніжність

Wondershare PDFelement

до цієї підстаркуватої жінки, що, рискуючи життям, на схилі свого віку стала підпільним зв'язківцем. Мені хотілось обійняти її і пригорнутись до її похилого плеча.

— Що б вам таке дати? — проказала вона ще раз, дивлячись убік, наче роздумуючи, що б таке мені запропонувати.

Мій чортів співрозмовник-націоналіст зразу ж поспішив прийти їй на допомогу.

— О дорогий пане, візьміть «Українську культуру» в львівському виданні Тиктора! Ця книга дуже наснажить ваші націоналістичні почуття. Ця книга...

Бібліотекарка глянула на нього й сказала до мене:

— Добре. Я вам дам і «Українську культуру», але от подивіться — може, вас зацікавить оце...

Вона вийняла книжку й простягла мені через стіл.

Книжка звалась «Українська нація і боротьба за велику Німеччину». Місцем друку був Лейпціг.

Мій співрозмовник-націоналіст негайно ж виказав інтерес. Він прямо вихопив книгу з моїх рук:

— Дозвольте, пане-добродію, поглянути й мені...

Будь він проклятий! Я готовий був провалити йому голову.

Бібліотекарка стежила за ним порожнім, байдужим поглядом. Вона була спокійна за код.

А втім, націоналіст швидко повернув мені книгу:

— Дуже, дуже цікаво! Варто обізнатись. Але все ж таки раджу вам «Українську культуру». Будьте ласкаві, панідобродійко, ви ж маєте видання «Української культури»?

— Маю,— відказала бібліотекарка. І подивилась на мене.— Вам дати і «Українську культуру»?

— Дуже дякую,— сказав я,— я неодмінно її потім візьму. Але ви дозволите, я перегляну цю книжку тут — брати її мені чи не брати?

Бібліотекарка хитнула головою. В її очах знову був жах — не прихований для мене, але ледве помітний.

Я взяв книгу і відійшов на три кроки. Мій співрозмовець, на щастя, зайнявся якимсь альбомом.

Сім, сімнадцять, двадцять сім... Я розгорнув книжку на сьомій сторінці. Бібліотекарка не дивилась на мене, вона далі записувала щось у свої абонементи. Але я відчував — як можна відчувати холод і тепло,— що всією увагою, цілим своїм єством вона була тут, біля мене. Я вдавав, що побігцем перечитую сторінки, а насправді шукав літер, позначених олівцем.

«М». Першою — на сьомій сторінці — я знайшов прописне «М». Прописна літера мала позначати прізвище.

Я перегорнув сьому сторінку.

На сімнадцятій я знайшов «з».

На двадцять сьомій було «а».

Я гортав тридцять сім, сорок сім, а тоді знову — сім, сімнадцять, двадцять сім і так далі: г-и-н...

Загинув!

Все в мені похололо.

Але я не мав права, щоб бодай один м'яз тріпонувсь на моєму обличчі. Співрозмовник-націоналіст записував біля бібліотекарки свій абонемент, одна дівчина вийшла, прийшов хлопчик з похилою бабкою. Потім увійшов поліцай і спитав у бібліотекарки, чи нема брошури про те, коли німці наділятимуть поліцаїв землею.

Я дивився в якусь сторінку — я вдавав, що захопився її читанням,— і страшні думки вихором пролітали крізь мою до краю прояснілу свідомість.

«Ч-е-к-а-ю-п-р-о-в-а-»,— прочитав я в другому турі.

«Чекаю провалу»,— це говорив про себе зв'язківець, старенька бібліотекарка. Мені так треба було глянути на неї, але я не повинен був цього робити. Я відчував, яка напружена вона зараз кожним нервом, кожною рискою. Вона чекала провалу, може, зараз, за хвилину, але вона залишилась на своєму посту, щоб передати мені те, що мусила передати.

«М»! — «М» то й був, очевидно, той футболіст, бібліотекарка, мабуть, не знала, що мені його прізвище не відоме.

«Тікай!» — вичитав я.

«Негайно!»

Я відчув, як вона там, за моєю спиною, думала саме це, тільке це,— не шукай, тікай негайно... Мені теж загрожувала небезпека. Як же бути? Куди тікати? Яка небезпека?

«Шукай хустку»...

Після цього сторінку позначав хрестик. Далі не буде. І на цій явці — хрест. Але хустку — жінку, яка впустить хустку,— третю явку — я мусив шукати. Загинуло ще не все. Я закрив книжку.

— Ну, як, пане добродію? — запитав мене підстаркуватий націоналіст.

Я глянув на нього привітно, все спалахнуло в мені, і я запам'ятав його ненависне обличчя на все життя,— я повішу тебе власними руками на балконі! — але відповів йому без будь-яких виразних емоцій:

— Хто його знає, пане добродію. Це зорієнтоване більше на молодого читача, а не на нас з вами, які стільки побачили на своєму віку...

Як погано, коли не знаєш, яка саме загрожує тобі небезпека. Може, раптом відчиняться двері й ввійдуть гестапівці, щоб забрати бібліотекарку і мене? Я зрозумів з її переполоханих очей,— іди, іди швидше! Може, вона чекала, щоб я пішов, а тоді й собі рятуватись? Може, нехтуючи небезпекою, вона тільки для мого порятунку й сидить?

— Я не візьму цієї книги,— сказав я і поклав книжку на стіл.

Бібліотекарка дивилась на мене, і в її очах я бачив тільки: «Іди! Швидше іди». І її очі вказували на мого сусіда біля стола, підстаркуватого націоналіста: мені треба його остерігатись!

Як же мені піти, не взявши нічого? Для чого ж я приходив до бібліотеки?

— Мабуть, зараз я не візьму нічого,— сказав я,— мені було потрібно саме «Відродження нації». Другим разом я... Бувайте здорові.

— Бувайте здорові,— зразу ж тихо відгукнулась вона.

Я миттю ще раз глянув їй в очі. Вона глянула в очі мені. Не було на світі людей ближчих думками, серцями й душами, як ми з нею. Як я любив цю жінку — мою поплічницю, мою сестру, мою матір! Як любила вона мене...

Я повернувся й пішов. Вона дивилась мені в спину, поки я не ступив через поріг. Я бачив — спиною — її погляд. Вона прощалась зі мною. А може, прощалась і з своїм власним життям...

На вулиці, як і раніше, було зовсім безлюдно. Мерщій за ріг і — геть! Тільки я не знав, куди ж мені — геть? Ріг бібліотеки був обрушений вибухом, і купи цегли захаращували тротуар. Я переступив через дві цеглини — оце й спасенний ріг!

— Хвилиночку! — почув я позаду.— Пане добродію! Будь ти проклятий! Це знову був мій співрозмовник-націоналіст. Він вийшов слідом за мною. Сумніву не було: це був гітлерівський агент, шпиг!

Я спинився з занесеною через цеглину ногою, він порівнявся зі мною плече в плече.

— Вам, пане добродію, в який бік?

Я мугикнув щось невиразне.

— Знаєте, пане-добродію, давайте зайдемо, тут за рогом

є букініст. Ви зацікавили мене. Зрештою ми можемо йому замовити, і він нам розшукає.— Він раптом хихикнув.— Знаєте, по квартирах постріляних більшовиків багато чого можна знайти: вони дуже кохались у рідкісних виданнях. Не будемо гріха таїти, в них був таки потяг до цивілізації. На наше щастя, фашисти вчасно обірвали цей потяг разом з їх паршивим життям...

Я зашпурхнувся за цеглину, кинувся всім тулубом наперед, щоб не впасти, і боляче вдарився пальцем об цеглу. Пан добродій запобігливо підхопив мене з лівої руки. Але я вже випростався — цеглина була в моїй правій руці,— і я з усіх сил — а сил було в мене вдосталь у цю хвилину безмежної люті,— з усіх сил я затопив цеглиною в огидну башку.

Він впав, навіть не скрикнувши.

А я перестрибнув через його тіло й крутнувся за ріг.

На цій вулиці — просто до мене, там і тут — йшло кілька людей: якась жінка, двоє хлопчиків, дід на костурі,— і я побіг їм назустріч. Вони злякано розступились. Я завернув за другий ріг — тут теж проходили якісь люди,— але я біг, і позаду вже кричало на кілька голосів. Я кинувся в якесь подвір'я зразу за рогом.

На хвилинку я став. Серце виплигувало мені з грудей. З мене не був витривалий бігун. Вулицею хтось пробіг, лементуючи.

Потім пролементувало ще два голоси:

— Держи! Держи! — кричали вони.— Переймай!

Але вони завернули праворуч — до Набережної. За хвилину вони добіжать до рогу, побачать там пустку й повернуть назад. Я ввійшов у двір.

Зграя псів порпалась на смітнику. В глибині двору над похилими дверцями була вивіска — «Слюсарна майстерня».

Я хутко перейшов двір, штовхнув дверці й увійшов до слюсарні.

Лисий дідусь у залізних окулярах і з зеленим дашком над очима возився над почорнілим примусом.

— Добридень! — голосно сказав я.— Чи немає у вас на продаж запальничок?

Дідусь подивився на мене й вийняв з кутка ящичок з-під печива «Капітен». Він поставив ящичок передо мною і знову взявся до примуса.

Запальничок була ціла купа: з патрона, з пластмаси, з алюмінієвих снарядних обідків.

Повернуться переслідувачі з Набережної чи не повернуться? Пройдуть просто по вулиці чи заглянуть у двір? Може, збіжиться поліція і почне обшук по всіх подвір'ях?

Я перебирав запальнички, знімав і надівав капшучки, крутив коліщатка, чиркав кременем, пробував гніт.

— Скільки за цю?

Дідусь поглянув мені в руку.

— Сто.

— Невже сто? Але ж це дорого!

Дідусь мовчав і дивився мені на руку.

— А дешевше не можна?

Дідусь мовчав.

— Скиньте щось, вона мені до вподоби.

Дідусь дивився мені на руку.

— У вас на руці кров,— нарешті сказав він.

Мені йокнуло серце, я глянув на свої руки. На тильній стороні правого п'ястя червонів уже загуслий мазок. Мене зсудомило.

— Я, знаєте, йшов, йшов, замислився, зашпурхнувся за камінь і — просто на колючий дріт.

Дідусь підсунув мені бляшанку з водою. Я змочив хустку і стер кров з руки. Рука була чиста — ніякого садна. Дідусь дивився на чисту без саднів руку.

— То, може, скинете все ж таки з сотні? Візьміть, право, сімдесят п'ять!

Двері з гуркотом розчинились, і в майстерню вскочив хлопчик. Дідусь гнівно звів кошлаті брови на гуркіт, але очі його поглянули зразу ж ласкаво.

— Дідусю! — закричав хлопчик, він був захеканий і схвильований.— От, їй-богу, коло бібліотеки зараз чоловіка убили! Хтось такий як вдарить цеглиною по голові і як побіжить! Мабуть, партизан! І я його бачив! Просто на мене біжить...

Хлопчик задихнувся зопалу і побачив мене. Присутність сторонньої людини його збентежила. Він зніяковів. І він дивився на мене широкими очима. Це був один з тих двох хлопчаків, що йшли знизу мені назустріч.

Я заторохтів запальничками в ящику. Мені пильно треба було вибрати собі до вподоби.

— Іди, іди!— суворо сказав дідусь.— Бабка тобі зараз дасть! Де ти ходиш, де ти бродиш з самого ранку? А арифметику ти зробив? Ти думаєш, як зараз школи нема, то вже ніколи її й не буде? Ану мені до уроків!

Хлопчик присмирнів, але дідусева догана його аж ніяк не вразила. Він дивився на мене, затамувавши подих, широкими, чорними очима. Він мене впізнав.

— Ну? — сердито гримнув дідусь.

Хлопчик поволі, не одводячи від мене очей, пішов за прилавок до дверець у комірку позаду майстерні. Він прочинив двері й став на порозі. Він не мав сили одірватись від мене.

— Кого там вбито? — вже лагідніше, але буркотливо спитав дідусь.

Хлопчик мовчав. Він дивився на мене.

— Кого вбито, питаюсь? — гримнув дідусь.

— Пана...— прошепотів хлопчик, не одриваючи від мене очей,— кажуть, аж референта самого бургомістра...

Ого! Мій камінь улучив у добру пташку...

— Дідусю...— непевно почав з порога хлопчик.

— Я тобі сказав — до арифметики! — тупнув ногою дідусь.

Хлопчик ступив через поріг, причинив двері, але не щільно: я бачив крізь щілинку його чорне, зірке, допитливе око.

— Тепер стільки вбивають,— недбало сказав я.

Дідусь кахикнув і шаркнув ногами.

— А скільки за цю?

Я вказав на просту запальничку з патрона.

— Сотню!

— Ах, і ця сто!

Може, хлопчик вийде другим ходом і розповість у дворі? Треба йти звідси геть якнайшвидше.

Я нишком глянув на дідуся, потім на задні двері. Дідусь сердито длубався голкою у форсунці, в щілинці дверей стояло чорне, цікаве, збентежене око. Слава богу, хлопчик ще не пішов...

— Дорогі у вас запальнички,— сказав я.— Доведеться пошукати десь-інде...— Я відсунув скриньку.— Бувайте здорові.

Дідусь знову сердито кахикнув і не відповів. Я зробив два кроки до дверей.

— Я думаю,— раптом сердито сказав дідок,— вам краще побути тут ще якийсь час...— Не одриваючись од роботи, він ліктем поправив зелений дашок над очима.

Серце мені йокнуло, і я прикипів до місця. Чорне, цікаве око все ще стояло в щілинці в задніх дверях. Дідусь подавав мені руку помочі?

Я стояв, не знаючи, що сказати. Хвилювання розпинало мені груди. Дідусь подавав мені руку помочі, знаючи тіль-

ки, що я щойно вбив якогось фашистського посіпаку. І він навіть не знав, хто я такий.

Ми мовчали довгий час. Старий все длубався в своєму примусі. Чорне око в щілині дверей все ще стояло. З вулиці вже не чулося криків.

— Я думаю,— сказав, нарешті, дідусь,— вам можна вже йти! Володька! — гукнув він до задніх дверей.

Чорне око зникло, двері розчинились,— хлопчик стояв на порозі.

— Біжи! — сказав суворо старий.— Подивись, чи нема там кого за воротьми? Зразу мені!

Володька метнувся через кімнату. Його очі не могли одірватись від мене, він озирався, поки не зачинив за собою вихідних дверей.

Ми знову промовчали цю хвилину, поки повернувся Володька.

— Нікого немає!— змовницьки прошепотів Володька, з'являючись на порозі. Його цікаві очі свердлили мене.

— Спасибі! — сказав я.— Бувайте здорові!

Мені хотілось потиснути руку дідусеві, моєму доброму товаришеві, але він не відповів на моє прощання і далі длубався у форсунці. Я пішов до порога.

— Ви забули запальничку! — почув я голос дідуся.

Я обернувся. Дідусь, не дивлячись, простягав мені запальничку. Це була витівна запальничка з прозорої пластмаси — з приладом проти вітру й бісерними інкрустаціями. Я машинально взяв її.

— Але ж це, мабуть, дуже дорога... Скільки за цю?

— Безплатно! — буркнув дідусь.

4

О пів на другу — за півгодини до визначеного часу — я прийшов на кладовище. От і пам'ятник академіку Багалію. В цю хвилину мимо ніхто не проходив. Я пройшов, не зупинившись, до церкви, потім звернув на алею ліворуч. Сьогодні був будень, але церква була відкрита, і в ній відбувалась відправа. Низький, басовитий голос тяг заупокійну єктенію. На паперті заклякли на колінах жебрачки. На головній алеї теж сиділи жебрачки, вони продавали відрами жовтий, просіяний пісок. Купіть і посипте доріжку до дорогої могили! Я пересік головну алею і пішов у бічну. Тут було зовсім безлюдно,— зрідка проходила до дорогої могили якась стара жінка.

Я зійшов з алеї, пробрався між могил і сів на пеньок під монументом.

Гула й дзвеніла глибока цвинтарна тиша. Заповзято вовтузилися в кущах горобці. Десь віддаля шипіла сорока. З церкви гув низький, басовитий голос попа. Здалеку, з міста, інколи долинав гуркіт автомашини. Тихо, самітно було на кладовищі.

Але кладовищенський смуток не поглинув мене.

Я був надто знервований, надто напружений, щоб поринути в тишу цвинтарної зажури.

Чи прийде третя? Чи побачу я кинуту хустку? Чи здобуду нарешті явку?

Невдачі цих трьох днів пригнітили мене.

Чи допоможе чим-небудь ця третя зустріч виконанню мого завдання? «М» — загинув, а тільки ж «М» — футболіст у непарних бутсах — мав прямий зв'язок з керівництвом міського підпілля. Бібліотекарка та не бачена ще жінка з хусткою не мали такого зв'язку,— так сказав мені Кібець. Чим же ця жінка зможе допомогти мені?

Здається, для виконання операції я залишився сам. Одинадцять робочих карток — чистих бланків, але підписаних і пропечатаних — з сейфа біржі праці. Як їх мені добути?

Я прихилився до монумента й замружив повіки. Цвірінчали горобці, шипіла сорока, гув піп,— у голові мені дзвеніло: я вимучився, я хотів спати. Я майже не склепив очей минулої ночі.

Трудна була в мене минула ніч. І настала вона після трудного дня.

Старий невідомий слюсар порятував мене.

Я вийшов з слюсарні і пішов навмання. До вечора було ще далеко, і я не мав де подітись. Небезпека чигала на мене на кожному кроці. Я пересидів в одному кафе, потім перебрався до другого,— до вечора я висидів у всіх кафе в секторі між проспектом Сталіна та Сумською. Потім, як стемніло, я вийшов на вулицю і мені знову не було де подітись. Я був загнаним вовком у рідному місті.

До Ольги я не пішов. До Ольги я вже не піду ніколи. У мене не було вагань. Тільки щеміло серце. Тільки клубилась у грудях ненависть і жадоба,— битися, битися, битися до кінця!

І я змушений був знову скрастись туди — на третій поверх на Набережній, сімнадцять. Я провів там другу безсонну ніч,— між руїн, на залізній рамі перед вивареним вікном. То була трудна ніч.

Що я мав робити? Завтра прийде Інженер. Я мав би йому подати одинадцять робочих карток,— чистих бланків з печаткою біржі праці. Де я візьму ці картки?..

Мене підкинуло,— я мало не заснув, на якусь мить я поринув у провалля важкого, терпкого сну,— але нервова напруга спинила мене на краю втрати свідомості. Я мерщій розплющився, зовсім безсонний. До другої було ще хвилин з десять. Я звівся, розправив плечі, хряснув усіма суглобами і пішов між могил. Я не підійду зразу до пам'ятника академіку Багалію,— хто його знає, чи точно з'явиться жінка з хусткою, якщо взагалі з'явиться. Я не піду алеєю,— хай не побачать мене зайвий раз і жебрачки. Я краще проберусь крізь кущі між могил,— наче шукаю свою дорогу, забуту могилу...

Я пішов через кущі, між могил. Могили були старі й свіжі, але це були поспіль наші могили. Фашисти влаштували собі окремі кладовища — «тільки для німців». Це було, мабуть, єдине місце на все місто, де гітлерівців не було...

Пам'ятник академіку Багалію виднівся здалеку крізь кущі. Це було невеличке надмогильне погруддя. Мимо пам'ятника пройшла якась жінка,— мене аж кинуло, може, вона впустила хустку, а я прогавив? Але я стримав себе: до другої ще був час.

Я сів на могилу проти просвіту, але зразу ж встав і пішов ближче: крізь прогалину я міг недобре побачити. Мимо пам'ятника пройшло дві бабусі, потім прошкандибав безногий, знову пройшла бабуся. Вони простували до церкви.

Я вийшов на алейку і пройшовся туди й назад. Була якраз друга. Коли я проминав пам'ятник, я дивився на нього через плече. Нікого біля пам'ятника не було.

Ні, довго так проходитись не годиться. Я зійшов з алейки і знову пішов між могил. Я шукав, де б притулитись, так, щоб бачити Багалія, а самому залишатись невидимим. Нарешті, я присів під берізкою біля плити Гулака-Артемовського.

Звідси я бачив і Багалія, і алейку праворуч та ліворуч на кілька кроків. На серці в мене було смутно й тривожно. Що мені робити, якщо жінки з хусткою сьогодні не буде? Прийду завтра, позавтра. А — якщо її не буде ніколи?

Знову мимо Багалія пройшла жінка. Вона не кинула хустки.

Я почував, як усередині в мене все починає тремтіти. Поганий був з мене підпільник.

Раптом я звівся і всією силою сперся спиною на берізку.

Тонке дерево врізалось мені межи плечі в хребет.

Стежкою до церкви йшла Ольга.

Ах! Тут же десь поховано її маму...

Ось вона коло Багалія. Ось вона вийняла хустинку, піднесла її до обличчя — хустка впала.

Цвірінчали в кущах горобці, все шипіла десь віддаля сорока, гув піп у церкві, а я дивився на жінку, що нахилилась за хусткою біля пам'ятника Багалія, і я бачив, що це Ольга, і я мріяв цим,— тільки не дозволяв собі в цьому признатись.

Я звівся і тихо пішов між могил, кілька кроків від стежки поза кущами,— Ольга не бачила мене.

І вона не дивилась по сторонах. Вона простувала мимо церкви — мабуть, до маминої могили. Її завдання було: пройти, впустити хустку, підняти і йти собі далі. Той, кому треба її побачити, наздожене, випередить і скаже: «Я вас знайшов».

Радісно жити на світі в солодкому рідному домі!

Я вийшов на стежку два кроки позаду Ольги,— її широка українська сорочка в червону й чорну мережку була так близько, що я міг би торкнутись її, міг би обійняти Ольгу й пригорнути.

Я обігнав Ольгу,— жодного звуку я не почув, жодного поруху,— я випередив її і пішов, не обертаючись. Тепер вона мала іти за мною слід у слід. Я не чув її за собою — в голові мені шуміло й гуло,— але вона йшла.

Я пересік головну алею, став під кущем шипшини й озирнувся. На мене дивились Ольжині очі. Що то були за очі!

— Я знайшов тебе! — сказав я пароль.

Здається, я сказав це занадто голосно — так же тихо було на кладовищі,— а тихо я сказати не вмів.

— Це я знайшла тебе...— прошепотіла Ольга й опустила очі.

І потім вона заплакала — щедрими слізьми й ревно,— не дотримуючись ніякої конспірації.

Вона просто стояла переді мною і плакала.

Потім вона схопила мене за руку і потягла геть — між могил.

— Ходім! Ходім! — захлиналась і душилась вона риданнями,— Миколайчик загинув, бібліотекарку вчора взяли, я знову залишилась тільки одна, зараз я тобі доповім, зараз я тобі розповім. Я знайшла тебе, я знайшла! Хай це потворно — таке нещастя,— але я щаслива! Милий, ж ти...

ДОБРИЙ РАНОК

1

Ми сиділи втрьох — я, Ольга та Іда.

Ось вони були передо мною — дві молоді жінки, які пробули день у день весь цей страшний рік фашистського панування на нашій землі. І кожний день їхнього існування був, як ціле — тяжке і вистраждане — життя. Їх морили спрагою, холодом і голодом. Їх ображали, з них знущались, над ними збиткувались, як тільки могли. В них хотіли принизити гідність і зломити волю, щоб вони стали або рабами, або зрадниками народу й батьківщини. Довкола них, у їх рідному місті, лягло трупом сімдесят тисяч від голоду, холоду та нелікованих хвороб і тридцять п'ять тисяч під дулами автоматів, а сто тисяч були вивезені в рабство. І всі ці страхіття мали бути для них прикладом — убивчою психічною атакою на їхню громадську твердість або на їхнє слабке людське єство.

Ось вони сиділи передо мною. В сусідній квартирі стояв італійський постій, весь будинок був заселений солдатами окупаційної армії, на перехрестях міста стояли поліцаї, вулицями марширували батальйони ворожого війська, рідна земля і далі лежала в руїнах та попелищах, і мільйони людей борсались на ній під жорстоким, безжальним терором.

Вони сиділи передо мною тільки дві, а було їх, таких, на нашій землі мільйони, і кожна хильнула лиха великим ковшем, кожна зазнала горя повною мірою, і кожний новий день, замість «доброго ранку», вони зустрічали проклятям.

Ольга сказала:

— Милий! Перший час ти зможеш перебути в комірці разом із Ідою. Звичайно, там тісно й одному, зате безпечно. Вісім раз за цей рік був у квартирі обшук, і ні разу вони не здогадались відсунути балії, ночви та ванночки і відчинити дверцята. Може, пощастить ще кілька днів...

Ольга блідо всміхнулась. Іда суворо дивилась на мене.

Я не знав Іди раніше. Але коли б і знав, то не впізнав би тепер. Їй було років з двадцять п'ять, і колись — рік тому — це була, мабуть, надзвичайно красива дівчина. Але передо мною сиділа зовсім сива жінка, з попелястим, зеленавого відтінку лицем, з глибочезними, темними орбітами, і в них полискували померклим, чорним огнем великі пристрасні очі. Іда мало не рік просиділа в темному карцері, самоув'язнена,— от тут, за цією стіною. То не миша шаруділа, коли я позавчора вперше прийшов до Ольги. То шаруділа Іда. Вона виходила на темний світ тільки вночі. І її світ був не далі оцих чотирьох кам'яних мурів.

— Ти розповіси мені все, що робила цей рік. Я повинен знати твоє життя за цей рік день у день,— сказав я до Ольги.

— Так, так! — прошепотіла Ольга,— я не можу, щоб ти чогось про мене не знав. Ти повинен все знати. Яка я щаслива! І ти щаслива, Ідо, правда? Але про підпілля я так мало знаю.

Ольга, Іда та Марія Вікентіївна — бібліотекарка — знали одного Миколайчика. Вони діставали від нього доручення, але не знали, що чинить підпілля, яке воно обсягом і де воно є. Марія Вікентіївна через книжки передавала невідомим їй особам, які приходили до неї тільки раз і більше не з'являлись, короткі речення, сказані їй Миколайчиком. Іда безвихідно сиділа в своїй комірчині і день та ніч при гасничку писала й переписувала невеличкі листівки, тексти яких передавав їй через Ольгу Миколайчик. А Ольга в дні, які визначав їй Миколайчик, мала ходити на могилу до матері і, проминаючи пам'ятник академіку Багалію, впускати хустинку під ноги. Якщо хтось після того наздоганяв її, випереджував, спинявся й казав: «Я вас знайшов», вона мала казати йому адресу. Щоразу це бувала інша адреса: «Криниця на Павлівці», «Кіно на Холодній горі», «Кухня на Сабуровій дачі», «Благовіщенська церква», «Французька стрілка в депо Жовтень...»

Згадка про Миколайчика пригнітила Ольгу. Очі її потуманіли, й повіки враз набрякли слізьми.

Та вона швидко перемогла хвилювання й розповіла про те, як вони з Миколайчиком порозумілись. Ользі важко було говорити зараз про Миколайчика, тільки вчора розстріляного. Вона розповідала тихо й повільно, наче вдивлялась у свої думки, наче відроджувала в пам'яті бачену картину й тепер докладно описувала мені її зміст. Ольга часто спинялась, замислюючись на кілька секунд і напружуючи пам'ять, інколи перепрошувала й поверталася в своїй розповіді назад, поправляючи сказане попереду. Особливо, коли треба було відновити в пам'яті слова й речення, сказані Миколайчиком.

Навесні Ольга раптом одержала з бургомістрату, з міської управи, з відділу обліку незруйнованих будинків папі-

рець. То було звичайне службове відношення з штампом угорі і з підписом унизу. Підпис був Миколайчика. Стенографістку Ольгу Басаман запрошувалось прийти в справі термінової роботи.

Це була перша звістка від Миколайчика після їх короткого побачення взимку. Ольга пішла.

Їй було визначено з'явитись на п'яту годину — закінчення роботи в установах — і вона застала Миколайчика самого в його кімнаті.

Миколайчик, безперечно, чекав тільки на неї. Він сидів за своїм столом, заваленим якимись паперами й планами, але зразу підхопився й пішов Ользі назустріч, тільки зачув її кроки,— вона побачила його ще крізь розчинені двері. По коридору мимо дверей кімнати Миколайчика проходили люди, співробітники інших відділів, поспішаючи додому, але Миколайчик, очевидно, умисне держав двері відчиненими.

— Що ж ви так запізнилися? — гукнув він ще на порозі невдоволеним тоном так голосно, що чути було по коридору з кінця в кінець.— Вже п'ята година, робота закінчилась. Ну, давайте, давайте швидше. В чому справа?

Його очі привітно всміхалися, і вираз очей ніяк не відповідав його суворому окрикові.

В кімнаті не було нікого, крім Миколайчика, очевидно, інші співробітники вже розійшлись, але, впустивши Ольгу через поріг, Миколайчик сказав тихо й похапцем — тільки для неї:

— Ну, от ми й побачились з вами знову, Ольго.

Двері він залишив відчиненими і, простуючи до свого столу, знову голосно сказав:

— Сідайте. Ви стенографістка?

Ольга сіла, Миколайчик теж сів і якийсь час — поки мимо дверей по коридору проходив гурт людей — рився в своїх паперах. Потім люди пройшли, і він подивився на Ольгу. Очі його випромінювали дружнє тепло. Так дивився він якийсь час, уважно придивляючись до Ольжиного обличчя, оглядаючи її з ніг до голови.

— Погано, погано вам, мабуть, живеться,— зітхнув він, нарешті, і опустив очі.

Поверх паперів на столі перед ним лежав розгорнутий свіжий номер місцевої гітлерівської газетки, і погляд його упав на шпальти.

— Ось,— сказав він, вказуючи пальцем на дві короткі колонки вгорі, надруковані жирним шрифтом,— військове

командування доводить до відома населення, що тепер вже можна вільно їздити по селах округи задля придбання собі харчів, бо зведені сили есес, гестапо й загонів поліції ліквідували партизанів на території округи і життю громадян не загрожує жодна небезпека...

Він дивився на Ольгу якийсь час, наче чекав, що вона скаже на це. Але Ольга промовчала, тільки стенула плечем.

Миколайчик перечекав, поки чиїсь кроки затихнуть у кінці коридора, і сказав неголосно:

— Не знаю, не можу ручитись, що це справді так.

Потім він проказав зовсім тихо і поспіхом, бо в другому кінці коридора рипнули якісь двері і здалеку, наближаючись, зачулися кроки:

— А ви чули, що на Сумщині партизани стають дедалі зухваліші? Чули, що на Чернігівщині утворились великі партизанські з'єднання? Чули про таке, як партизанський край? Що ви думаєте про це?

Він пильно дивився на Ольгу і опустив очі в свої папери тільки тоді, як кроки по коридору залунали зовсім близько. Але він зразу ж знову звів погляд, тільки людина пройшла мимо дверей.

— Я чула,— відповіла Ольга,— і думаю, що далі буде більше.

Миколайчик пильно дивився на Ольгу і посміхався до неї очима:

— Так, так, щось народ не замирюється з...

Він урвав, наче чекав, щоб Ольга закінчила його речення, підкинула йому слово, яке треба сказати,— з ким не замирюється народ.

Але Ольга мовчала, не знаючи, як повестись, і Миколайчик закінчив сам:

— Не замирюється... з новим порядком.

Потім він запитав:

— Що вам? Ви недобре себе почуваєте? Ви все мовчите.

Тоді Ольга, нарешті, сказала:

— Пробачте, Миколайчик, такий час... Я не знаю... розумієте, наша перша розмова...

— Чудово! — майже скрикнув Миколайчик.— Ви не забули нашу розмову!

Він хотів ще щось сказати, але в цю хвилину зазирнула в двері прибиральниця з щіткою та відром і пройшла далі, побачивши, що в кімнаті ще працюють.

Коли за нею гримнули двері до сусідньої кімнати, Мико-

лайчик заговорив знову. Але його тон був тепер зовсім інакший. Він говорив з м'яким притиском на кожному слові, як говорять, коли хочуть підкреслити співбесідникові значущість сказаного, але утримуються занадто наголошувати приховану думку, яка стоїть за вимовленим реченням.

— Ольго,— промовив Миколайчик,— нам відомо, що ви повернулись до своєї роботи по спеціальності...

Ольга звела очі.

— Нам відомо, що ви працюєте зараз стенографісткою у майора Фогельзінгера...

— Звідки ви це знаєте? — щиро здивувалась Ольга.

Прибиральниця вийшла з сусідньої кімнати на хвилинку за відром, яке вона залишила біля порога, і Миколайчик не відповів на Ольжине запитання. Одначе він не урвав мови.

— Так от,— сказав він голосніше,— чи лишається ще у вас час після роботи для того, щоб надурочно взяти роботу й у нас?

— Але звідки ви знаєте? — повторила Ольга, до краю здивована.

Прибиральниця в цей час знову зникла за сусідніми дверима, і Миколайчик відповів Ользі. Очі його весь час посміхались:

— Ох, Ольго, ми ж з вами живемо в радянському місті, і довкола нас з вами живуть теж радянські люди, і цілком природно, що кожна радянська людина цікавиться тим, як живуть і що поробляють інші радянські люди. Таким чином ми знаємо, що робите ви...

— Хто це — ми?

Миколайчик глянув Ользі в очі — без посмішки — твердо й ясно:

— Не думаєте ж ви, що весь актив радянських людей тільки там,— він махнув рукою на схід,— на фронтах, або там,— він махнув у протилежний бік,— в партизанських загонах та партизанських краях. Є ще...

— Миколайчик! — скрикнула Ольга і вхопила руку Миколайчика, що лежала на столі,— Миколайчик, милий!..

Вона почувала, як щось заклубочилося у неї в грудях і спазм стис їй горло.

Миколайчик не відняв своєї руки, він тільки підняв другу руку і застережливо наставив палець. Очі його знову засміялись. А голос в цей час загримів так, що чути було й в коридорі:

— Післязавтра у пана бургомістра буде засідання, присвячене проблемам ремонту житлових приміщень у місті, і це засідання повинно бути застенографоване.— Прибиральниця вийшла з сусідньої кімнати і якраз перемітала сміття своєю щіткою через поріг у коридор.— Початок засідання о третій годині. Закінчиться години о п'ятій. На котру годину ви зможете подати нам текст розшифрованої стенограми?

Ольга глибоко зітхнула, намагаючись притишити биття серця, заплющила очі й сказала рівним, спокійним, байдужим голосом:

— За дві години ви матимете готовий текст, якщо мені буде дано машиністку. Без машиністки — за чотири години.

Важко, дуже важко було вимовити зараз ці прості слова — після слів, які були почуті перед тим. Але Ольга чудово справилась із цим і, сказавши, розплющилась і подивилась на Миколайчика. Мабуть, її очі говорили в цю хвилину багато, і мова їх була промовиста, бо Миколайчик радісно закивав головою і весь зашарівся:

— Чудесно! — скрикнув він.— Отже, ви починаєте у нас працювати!

Прибиральниця ввійшла й спинилась при порозі.

— Я доповім пану бургомістру! — прокричав Миколайчик.— Майте на увазі, що ви обслуговуватимете бургомістрат, отже, можлива видача різних продуктів. І взагалі...

— Чи ви скоро вже підете додому? — буркотливо запитала прибиральниця від порога.— Вже всі розійшлись. Мені прибирати треба. От-от патрулі вже прийдуть...

Після закінчення роботи в бургомістраті, коли розходились усі урядовці, на кожному поверсі приміщення виставлявся патруль. Патруль вартував у порожньому приміщенні, не допускаючи туди нікого. Бургомістрату не було що берегти, але поліція таким способом охороняла всі урядові приміщення, побоюючись, щоб уночі під установи не було підкладено міни.

— Вже йдем, вже йдем,— відгукнувся Миколайчик,— трохи затримались!

Він підхопився і зірвав свій капелюх з гвіздка.

— Отже, не забудьте, післязавтра ви починаєте роботу. Не спізнюйтесь. Пан бургомістр цього не любить. Бувайте здорові!.. Хоча ми ж можемо вийти разом.

Він пропустив Ольгу наперед, прибиральниця потягла свої щітки й відра в кімнату, і вони пішли поруч по кори-

дору. Коридор був порожній, на маршах сходів теж майже нікого не було — окремі урядовці поспішали мерщій геть.

Ольга йшла легко. Їй було весело й радісно, неначе й не було цього страшного року окупації, неначе все було так, як і рік тому, і вони з Миколайчиком поспішали на стадіон «Динамо» — на черговий матч.

Раптом Миколайчик сказав:

— А зараз ми з вами підемо на матч.

Ольга навіть спинилась — це було, як голос з того світу.

— На матч, на матч! — майже проспівав Миколайчик, обминаючи якихось двох машиністок, що на другому поверсі вийшли з дверей з написом «Друкарське бюро відділу пропаганди».— Ви не забули, що ми з вами домовлялись піти на матч?

Ольга навіть засміялась і дивилась на нього, кліпаючи очима, а Миколайчик біля неї торохкотів:

— Ви ж знаєте, я знову став запеклим футболістом. Я граю тепер лівого крайнього. Ви не дивіться, що мені вже тридцятий рік, мені ще рано в команду старичків. От ви побачите сьогодні, як я ще бігаю і як забиваю голи. Але давайте швидше, бо можемо спізнитись, початок матчу о шостій...

І вони справді пішли на стадіон. У руці Миколайчик тримав портфель, але в портфелі були зовсім не папери, а майка, труси й бутси. Він бутси вийняв і ніс їх за шнурівку, розмахуючи ними — особливо, коли зустрічались німці,— щоб усі бачили, що він іде на футбол, і що, крім футболу, йому, власне кажучи, нічого на світі й не потрібно. Бутси були непарні — один жовтий, другий чорний, Ольга сміялась, а Миколайчик бідкався, який тепер трудний час, що неможливо придбати нові бутси і доводиться добивати старі — від двох зношених і колись закинутих пар.

Вони йшли на стадіон пішки, бо трамваї й тролейбуси не ходили, вони йшли півгодини — і то були прекрасні півгодини, можливо, найкращі півгодини в Ольжиному житті. В душі у Ольги все співало, а на її веселе й радісне обличчя навіть озирались здивовані перехожі. Але Миколайчик сказав, що це дуже добре — нехай собі озираються, нехай гітлерівці бачать, як їм з Ольгою прекрасно жити...Вони йшли півгодини й весело щебетали — про матч, який зараз мав відбутися, про матч, який відбувся минулого тижня, про всі матчі, які тільки були або й не були, в двадцятому столітті. І їх захоплену розмову чули всі, хто випереджував

їх або кого вони випереджували, бо до стадіону прямувало чимало людей: німців, італійців та й місцевих. А коли на якусь мить біля них не траплялось нікого, Миколайчик встигав сказати Ользі й не про матчі.

Ользі стало відомо, що Миколайчик залишився в місті зовсім не випадково, а був залишений з дорученням, він був зовсім молодий комуніст, і мало хто в місті знав про його приналежність до партії. Миколайчик говорив, що, крім партизанської війни, яка так дошкуляла фашистам по лісах, на залізницях та на під'їзних шляхах — Миколайчик називав цю війну «другий фронт»,— по всіх містах України точиться широка, але добре організована партією підпільна боротьба — і Миколайчик назвав її «третім фронтом». Миколайчик сказав також Ользі, що найголовніше — це максимальна конспірація і точне виконання всіх доручень керівництва, бо тільки це може забезпечити виконання загального плану підпільної боротьби, попередив її, що нікому, жодній людині в світі, вона не повинна признатися, що бере участь у цій боротьбі, і навіть близьких та охочих до боротьби людей не має права залучати без дозволу Миколайчика. Після того він поінформував Ольгу, що ще сьогодні — він тільки не може їй наперед сказати, де, коли й яким способом — її побачить секретар підпільного райкому партії. І Ольга була зовсім приголомшена тим, що, отже, в підпіллі є навіть райкоми партії, навіть секретарі райкому і, мабуть, не по одному секретареві в райкомі, бо Миколайчик сказав про цього: «секретар по кадрах». Правда, Миколайчик тут же застеріг, що він всі ці «назви» і «терміни» вживає «зовсім умовно» — тільки щоб Ользі, не посвяченій ще в підпільну термінологію, було все зрозуміле. Та Ользі й не потрібне було таке застереження, вона здогадувалась, що це так, мабуть, і є, але з неї було досить того, що вона бачила за словами Миколайчика, незалежно від «термінології», до якої він вдавався. А бачила вона, що не в покорі загарбникові животіє місто, країна, народ, а живе в велетенському напруженні всіх своїх моральних сил; не гине від зухвалих і жорстоких утисків окупантів, а бореться з усієї снаги, і снагу цю, як завжди, як звикла відчувати все своє свідоме життя Ольга, організовує, веде й піднімає більшовицька партія.

Хвилинкою промайнули ці півгодини, які вони з Миколайчиком йшли до стадіону,— це були, безперечно, найкращі півгодини в житті Ольги.

На стадіоні Миколайчик посадив Ольгу на гарне місце в третьому ряді й просив нікуди звідси не йти аж до закінчення матчу та ні в якому разі не пересідати кудись на інше місце. Після того він чимдуж побіг до переодягалки, бо до початку залишилося тільки п'ятнадцять хвилин, і гравці обох команд вже вибігли на поле, щоб потренуватись перед матчем.

Ольга сіла на своє місце, як у сні, або вірніше — неначе трохи п'яна. В голові їй шуміло, серце колотилося, внутрішній жар аж палив її. Вона сиділа на місці, визначеному їй Миколайчиком, і роздивлялась навкруги, майже нічого не бачачи. На стадіоні було чимало народу, найбільше німців, бо сьогодні проти місцевих футболістів мали грати футболісти якоїсь німецької команди. Але були й місцеві — різні урядовці гітлерівських окупаційних установ, люди, в яких з першого погляду пізнавалося базарних торговців та перекупок. Поруч із Ольгою сів якийсь немолодий вже чоловік. Пожовклі від тютюну вуса звисали в нього на нечисто виголене підборіддя, на носі криво сиділи окуляри в залізній оправі, кепка його була суціль засмальцьована, на старій синій спецівці рясніли плями від мастила й іржі. Це був типовий старий робітник — просто з роботи, і такий же типовий болільник, яких так багато поміж робітників старшого віку. І болільник він був справді завзятий. Тільки почався матч, він уже не міг спокійно всидіти на місці, раз у раз зривався, розмахував руками, гукав до гравців слова підбадьорення та апелював до всіх своїх сусідів на несправедливість судді. Коли в сітку воріт німецької команди влетів перший м'яч, він так закричав «ура», що Ольга навіть сахнулась, мерщій затулила вуха і навіть замружилась. Коли вона розплющилась, то побачила, що сусіда-болільник був до краю засоромлений тим, що так налякав свою сусідку. І він зразу почав перепрошувати, замість крику — з ввічливості — перейшовши майже на шепіт.

І отут і було найголовніше.

В тому потоці слів перепрошення, говорених до Ольги, вона раптом почула:

— Ви будете бачитись тільки з лівим краєм, і це навмисне ми викликали вас до нього в установу, щоб усім було відомо про ваші з ним ділові стосунки...

Ольга аж захолола. Вона глянула на свого сусіду. Але той вже не дивився на неї, прорив гравців німецької команди в цю секунду страшно занепокоїв його, і він аж похи-

лився цілим тулубом наперед, на голови людей, що сиділи в другому ряді, викликаючи тим їх обурення і протест. І старий болільник зразу ж почав перепрошувати, а далі відлаюватись, бо «це ж вам футбол, а не танцклас»...

Ольга завмерла. Все бурлило, все палахкотіло в ній: вона знайшла, вона знайшла! Ні, ні, її знайшли, її знайшли! Її знайшли, і вона потрібна! Нарешті починалось справжнє життя, справжня боротьба! Все співало в ній, все вирувало в ній, їй так трудно було подолати в собі непереможне бажання — обійняти цього старого робітника поруч, цього лжеболільника. Вона дивилась на нього, дивилась невідривно, придивлялась до тих пір, поки не почула з-під його вусів тихе, як подих:

— Ми з вами більше не будемо зустрічатись, так що не намагайтесь запам'ятати моє обличчя, і взагалі дивіться на поле.

І він знову закричав, загукав до гравців, бо в цю хвилину воротам міської команди знову загрожували німецькі гравці, що прорвались флангом, і Миколайчик, мелькаючи своїми різнокольоровими бутсами, вже біг їм наздогін: на допомогу своїй обороні.

До закінчення матчу Ольжин сусіда кинув їй ще такі речення:

— Лівий край — ваш груповий керівник, кожне його доручення — наказ керівництва. Виконувати обов'язково.

— Зустрічатись з ним тільки в діловій обстановці в бургомістраті або на стадіоні під час матчу.

— В разі негайної потреби зв'язку — бібліотека Короленка, бібліотекарка Марія Вікентіївна. Жити так, як жили досі. Працювати у майора далі...

Коли вони виходили з стадіону, старий болільник ззаду міцно потис Ользі лікоть і загубився в натовпі. І більше Ольга його не бачила. Миколайчик пізніше сказав їй, що то й був секретар підпільного райкому партії. З Миколайчиком Ольга зустрічалась щотижня, а інколи навіть частіше.

Позавчора Миколайчик не з'явився на умовлену зустріч перед матчем збірної міста з танкістами «Ведмідь». З розмов на стадіоні Ольга зрозуміла, що минулої ночі в місті відбулись численні арешти і всіх арештованих гестапівські машини на світанку вивезли в лісопарк.

Бібліотекарку взято вчора ввечері — після побачення зі мною.

Про це Ольга повідомила мене ще вдень, коли ми, похи-

ливши голови, стояли над могилою її матері. Могила була чепурно прибрана, і на ній буйно ряснiли квіти — червона герань, білі айстри і жовтий безсмертник. Ми купили в жебрачок на головній алеї цеберко жовтого просіяного піску і густо посипали стежку до дорогої могили. Ольжина мати вмерла, але брала участь у боротьбі: її могила була явкою для підпільників.

Була ніч. Ми сиділи втрьох. Діти — Валя та Владик — спали в сусідній кімнаті.

Ольга розповіла мені і про друге доручення, яке вона цими днями дістала від Миколайчика.

Після того, як фронт пішов далі на схід, майор Фогельзінгер став начальником оборони міста. Це була затишна посада для інваліда-майора, ветерана боїв за Седан. Що боронити в Харкові, коли фронт стояв на березі Волги, і тут було тільки пристановище для ремонтних команд, госпдарських організацій та лазаретів, а партизанські загони не насмілювались потикатись до великого міста, насиченого військовим резервом?

Гітлерівці йшли вперед, організовуючи захист позаду. Вони обертали великі завойовані міста на фортеці з круговою обороною. Вони рвались до Кавказького хребта, але вони допускали можливість зради воєнного щастя і укріпляли міста на Україні. Вони дбали на той випадок, коли б радянський контрнаступ почав їх гнати назад.

На цей випадок радянські переможні частини мали дістати від гітлерівців купу руїн, непридатних для розвитку наступальних дій. Комунікації — залізниця, телеграф, телефон,— а також електростанції, підприємства та просто великі будівлі на цей випадок, за німецьким планом,— мали злетіти в повітря. Гнізда для мін наготовлено скрізь. Вибухнути і стерти місто з лиця землі ці міни мали водночас. По секторах підводки електрокабеля були вже готові. Виконавці робіт здавали їх начальникові оборони. Начальник оборони мав звести їх і — в разі потреби — сам персонально начальник оборони, майор Фогельзінгер, мав ввімкнути рубильник. Тільки він знав місце знаходження рубильника, тільки він мав зведений план електричної підводки до мін.

Підпіллю стало відомо про готування зривної мережі. Підпілля вирішило здобути план — знешкодити мережу й порятувати місто в хвилину його визволення. Ольга повинна була повідомити Миколайчика, коли майор Фогельзінгер матиме готовий зведений план.

Вчора майор Фогельзінгер заховав зведений план до сейфа в своєму кабінеті.

Але Миколайчика не було: він поліг трупом в Сокольницькому лісопарку. Кому має сказати Ольга, що план готовий і захований в сейфі майора Фогельзінгера?..

Ми сиділи круг столу. На столі блимав каганець. Полохливі тіні на кожний наш порух, на кожне нестримне зітхання чи непритишене слово метушились по всіх чотирьох стінах кімнати. Вони наче пильнували нас і хвилювались за нас: тихо, не дихайте, не говоріть голосно!.. Перед нами стояла вечеря — чай з сахарином і чорні сухарі... Іда тільки слухала, Ольга розповідала.

Молода дівчина — сама в загарбаному й сплюндрованому місті. Хвора мати і двоє маленьких дітей. Три безпорадні дівчини перед вимогою стати до ворога на роботу. Образа й знущання гітлерівських солдафонів. Повішені на балконах і розстріляні в приміських ярах. Смертельної небезпеки порука за подругу. Голод, холод і підступи гестапо. Місто захаращене трупами. Ян Пахол, антифашист, подає допомогу. Гречний майор критикує фашизм. Марія повішена проти портрета Гітлера на стінці в гестапо. Де відшукати підпілля? Підпілля — це я. І потім — весняний наступ радянських частин, і весняний відступ радянських частин. А філософічний майор відправляє на розстріл полонених з тюрми на Холодній горі. Рука Миколайчика. Але Миколайчик загинув...

Я слухав цю страшну оповідь. Гасник посеред столу чадів. Мерехтливі тіні перебігали по Ольжиному обличчю. Але вони не ворушили рис на Ольжиному обличчі. Ольжине обличчя було кам'яне, жодний м'яз не ворухнувся, поки вона розповідала. Тільки щоки її враз запали між щелеп. І очі її зробились майже такими чорними, як у Іди.

Іда мовчала. Вона мовчала спокійно, вона слухала розповідь про неймовірне, що стало її побутом за цей рік.

Тільки спомин про Пахола торкнув смутком Ольжині очі. Світлий і незабутній образ відтепер запав Ользі в душу на все життя. Відтепер Ольжине життя неможливе без світлого спомину про Яна Пахола з Мукачева.

Ольга встала і підійшла до туалетика. Вона висунула шухлядку й вийняла паку паперів. Повернувшись до столу, вона поклала передо мною конверт.

— Прочитай.

— Що це?

— Лист од Пахола.

— Для чого мені читати його? Це він писав до тебе і не для мене.

— Це його передсмертний лист,— тихо сказала Ольга.— Я одержала його за два тижні після повідомлення про його загибель. Він написав його, знаючи, що загине...

Я не хотів би читати цього листа, але я відчув, як потрібно це Ользі, і розгорнув конверт.

«Ясна панно Ольго! — писала нервова, звична до латинського письма рука.— Я живу тільки тим, що повідали Ви, прощаючи мене.— Він писав українською мовою, але велемовними виразами, урочистими й анахронічними.— Зараз я вдію те, про що панна Ольга сказала «це буде правильно». Такий мій рішенець. Нехай це буде й спокута. За годину мене вже не буде. Привітайте Марічку. Обійміть і не покиньте моїх діточок після війни. Уклін ясній панні Ользі від неба і до землі. Ян».

— Мені не зрозуміло...— сказав я, повертаючи лист.

— Він пустив під укіс машину з своїм шефом, командиром, і, очевидно, загинув разом із ним,— печально сказала Ольга.

Ми довго мовчали, і по стінах стрибали прудкі спотворені тіні.

— Товариші...— нарешті почав я.

Я хотів говорити далі, але раптом Іда впала головою на стіл і заридала.

— Що таке?

Ольга схопилась і обійняла Іду.

— Ідо! Ти так давно вже не плакала!

Іда випросталась, і очі її були сухі: або сльози зразу висохли на її гарячих очах, або вона плакала без сліз.

— Це просто так. Я так давно не чула слова «товариш»...

Ми розуміли Іду. Коли я вийду назустріч першому червоноармійцеві, що ввійде з автоматом в руках до нашого міста,— я теж не витримаю і заплачу.

Іда раптом заговорила палко й пристрасно. Біль і гіркота кривили її гарне обличчя. Її прекрасні очі палали чорним, безумним вогнем.

— Товаришу! — сказала Іда жагуче.— Я так мріяла все життя про гарне, чисте кохання. Але якщо для того, щоб зробити бодай маленьке, найменше діло для знищення фашизму, треба б було стати брудною повією,— можете послати мене на це. Я чесно виконаю свої обов'язки.

Ольга зблідла. Я бачив, як почали тремтіти її пальці. Мені теж зробилось недобре. Але Іда заспокоїлась так само швидко, як розхвилювалась, і знову сиділа сувора й печальна.

— Так от, товариші,— сказав я.— Миколайчик загинув, але підпілля загинути не може. Я теж, як ви розумієте, не сам і прийшов не від себе. Словом, я з Великої землі.

Ольга тихо погладила мені руку.

— Розпитувати мене ви не будете ні про що.

— Звичайно,— сказала Ольга,— хіба ми не розуміємо?

— Вранці я піду і повернусь незабаром. Тоді я вам скажу, що вам робити далі. Ви згодні?

Ольга потисла плечима. Іда кивнула.

— Ніяких присяг ми давати не будемо,— сказав я,— але умовимось, що коли комусь із нас доведеться гинути, то він загине сам, ні словом не обізвавшись про інших.

Я поглянув на Ольгу, потім на Іду:

— Навіть коли б вас катували, як Марію в гестапо...

Ольга кивнула.

— Я все одно нічого не скажу,— сердито сказала Іда.

Запала тиша.

— Вже скоро й ранок,— прошепотіла Ольга.

Вона підійшла до вікна і відхилила ріжок маскування. За вікном сіріло.

— Тобі треба поспати,— сказала Ольга лагідно.

— Так, коли б трохи поспати!— Я потягся всім тілом.— Колись я був непоправним неврастеніком і не міг заснути, не прочитавши на ніч бодай кількох сторінок. Тепер я вже давно не тримав книжки в руках, а дайте мені тільки де прихилити голову, я зразу засну.

— Може, ми зробимо так,— запропонувала Ольга,— ти ляжеш тут у ліжко, а я стоятиму на сходах і...

— Ні, ні!

— Я ж спала минулої ночі, а ти...

— Я не про те, Ольго! Діти можуть прокинутись і побачити мене.

— Так, діти...— погодилась Ольга.— Завтра я одведу їх на ніч до знайомих.

Я звівся:

— Ти казала, що можна в комірці, де Іда.

— Можна,— сказала Іда,— тільки вдвох доведеться сидіти, а не лежати.

— Чудесно! Спати сидячи — мрія мого життя!

Ми всі невесело засміялись.

Потім Ольга взяла каганець, і ми пішли в кухню. Ольга відсунула балії, ночви та ванночки, намагаючись не бряжчати бляхою.

— Це все придумав Пахол,— сказала вона.

Ми з Ідою ввійшли в комірчину. Вона справді була тіснувата. Одному можна було б лягти, підібгавши ноги. На поличці стояв гасничок, чорнильниця і лежав папір. То Іда переписувала тут повідомлення Радінформбюро, потім листівки, які передавав через Ольгу Миколайчик.

Ми викинули табуретку й на підлозі розстелили Ідин кожух. Потім ми з Ідою сіли на нього поруч. Ольга кивнула нам:

— На добраніч! Я відкрию тобі, тільки відправлю дітей, години о восьмій. Не стукайтесь головами об стінку.

— Добре. На добраніч.

Ольга причинила дверці, і ми чули, як вона тихцем, намагаючись не гриміти, присунула ванночки, ночви та балії. Потім вона пішла і причинила за собою кухонні двері.

Хвилинку ми посиділи з Ідою тихо. Жовтаве світло каганця тут, в тісноті, видавалось яскравішим — йому так мало треба було освітлювати.

— Ну, от,— сказала Іда,— будьте, як дома...

Усмішка вперше торкнула її вуста. В Іди була хороша усмішка, навіть горе та муки, навіть річне самоув'язнення в темноті не зробили її зовсім сумною.

— Я загашу каганець,— сказала Іда,— а то він начадить. Нам же дихати двом...

Іда дмухнула на каганець і зразу притисла пальцем гнотик, щоб не чаділо. Щоб зробити цей рух, їй прийшлось притиснути мене до стінки.

— Вже пробачте,— сказала вона.

Потім вона знову випросталась рівно і прихилилась спиною до стінки.

— Якщо вам треба кудись покласти голову, кладіть її мені на плече.

Я поклав голову їй на плече. Шум, гудіння зразу наповнили мою голову. В ушах дзвеніло і гупало, як на сполох у дзвін. Вона так втомилась за ці дні, моя бідна, безсонна й обтяжена думками голова.

— Вам зручно?

— Цілком. Не турбуйтесь.

Мені відганяло сон те, що поруч зі мною сидить людина і теж не спить, напружено пильнуючи, щоб заснув я.

— Знаєте, Ідо,— сказав я,— спробуйте заснути ви. Тоді й я засну. Треба жити далі, треба спати.

Іда поворухнулась, перемістивши затерпле плече.

— Так! Треба спати, бо треба жити далі,— сказала вона. Потім вона додала: — І здається, мені знову захотілось жити. Як добре, що ви прийшли!

Вона раптом позіхнула й засміялась.

— От мені й захотілося спати. Це того, що мені раптом захотілося жити?

Я теж позіхнув, і ми обоє засміялись.

Я вмостив голову зручніше на Ідиному плечі і провалився в глибокий, безбарвний сон без сновидінь.

«Завтра, о дванадцятій в Павлівському парку на мене чекатиме Інженер!» — це була остання думка, з якою я заснув.

2

Ми стояли з Інженером під височенною сосною — обидва бліді, розгублені й нещасні. Інженер страшно схуд, його вилиці гостро стирчали, очі пішли аж під лоб, щетина густо вкривала непоголені щоки. Він тяжко дихав, і мені навіть здавалось, що я чую удари його важкого серця. Але то, очевидно, гупало моє.

— Давайте сядемо,— нарешті промовив Інженер.

Ми сіли на повалений стовбур. Було пустинно й тихо в парку, нікого поблизу не було. Ми могли розмовляти повним голосом, але ми говорили придушеним шепотом,— так страшно було нам говорити.

Здавалось, нема нічого страшнішого від того, що розповів мені Інженер.

— Все пропало! — сказав Інженер, тільки я підійшов.

Позавчора вранці на ліс, де притулилась наша землянка, нагло обрушилась кругова облава. Не менше батальйону есесівців, розбившись на чотири загони, йшли в ліс, звужуючи коло. Першим загинув Арутянов — він був у дозорі, кинувся попередити товаришів, і черга автомата наздогнала його між дерев. В цю годину в таборі зібрались усі: Кібець провадив навчання, готуючи групу до переходу в місто... Почався бій. Гітлерівці мали автомати, кулемети й навіть міномет. За півгодини загинули всі, крім Інженера та Панкратова. Панкратову та Інженерові пощастило вийти з кола в ту хвилину, як есесівці пішли врукопаш — на сім трупів та двох живих. Інженер був поранений тільки

в руку. Панкратов в обидві ноги. Він не міг звестись і бігти, і він просив Інженера бігти самому. Інженер відмовився,— він не хотів залишати товариша. Тоді Панкратов вийняв ніж, яким він кришив тютюн, і встромив собі в серце. Він не хотів своєю загибеллю занапастити товариша: він не застрелився, щоб есесівці не почули пострілу й не підбігли раніше, як зникне Інженер...

Ми сиділи на поваленому стовбурі. Катастрофа проглинула нас.

Групи не було. Товариші мертві...

Товариші мертві, а ти живий!

Інженер знітився, пригнувся до колін, обхопив голову руками й похитувався — вперед і назад, вперед і назад,— і здавалося, він зараз застогне, закричить, заголосить. Все загинуло. Ми не перемогли.

Тихо було в парку. Нікого не було поблизу. Ніхто нас не чув. Нікому — навіть окупантам — не було до нас діла.

Інженер, нарешті, розігнувся і подивився прямо перед собою — темним, невидющим поглядом: його очі були спрямовані кудись далеко, але не бачили й на крок перед собою.

— Виходу нема,— хрипло сказав він,— вдвох ми нічого не зробимо. І потім... нема сил...

Я розумів, що він хоче сказати. Але думати я ні про що не міг. Не знаю, чи був би я спроможний чинити опір, коли б раптом перед нами з'явились поліцаї і запропонували йти за ними на розстріл.

— От тільки, як бути з базою? — сказав по паузі Інженер.

— Тол ми можемо висадити.

— Тол ми можемо висадити,— машинально повторив Інженер.— Завтра підемо і висадимо.

Ми довго сиділи мовчки, як в порожнечі. Кібець, Панкратов, Арутянов, Матвійчук, Коваленко... Милі серцю, дорогі товариші, бойові друзі,— що може бути дорожчим від бойової дружби? Лежать трупом непоховані, між корінням попід дубами...

— Треба буде за якийсь час піти в ліс і закопати... що залишилось від товаришів,— сказав я.

— Треба,— сказав Інженер.— По дорозі на базу й зробимо...

Він тупо дивився просто перед собою гарячим, непритомним поглядом, потім очі його затуманились і велика, мутна сльоза скотилась до підборіддя.

Я подумав про те, що треба б радирувати в штаб про загибель групи. Щоб на нас не розраховували й висилали другу.

— Ви маєте зв'язок з штабом?

— Ні.

— Ви ж були заступником Кібця.

— Зв'язку з штабом він мені не передавав. Та й нема у нас рації.

— Рацію можна роздобути. Я знаю, де є рація. Зимою ми закопали рацію в Ведмедівському лісі, в Чорному яру, на Смілящині. Це кілометрів триста...

— Триста! — Інженер махнув рукою.— Як іти триста, то краще пробитись десь поблизу до партизанів. Хоч би й на Сумщину.

Це було слушно. Але коли пробиватись до партизанів, то треба жити далі. А коли жити далі, то треба виконувати завдання.

Я сказав про це Інженерові. Він не відповів,— хіба ми могли виконати завдання удвох?

Тягар всього лиха, яке ми зазнали за цей рік, у цю хвилину, коли катастрофа ударила нас так нагло і так безвихідно, тис на нас всією своєю непосильною вагою. Удар війни, руйнація звичного побуту та любимого діла, втрата дому, рідних і близьких, образа воєнної поразки, зруйнування рідної країни, поневіряння, бездомність, трудний — незвичний — побут диверсанта-підпільника, невиспані ночі, недоїдання, небезпеки і ти ніколи, ні на мить не належиш собі!

— У мене тут дружина,— тоскно сказав Інженер,— і діти. Коли б мені дізнатись про них. Я, мабуть, спробую піти пошукати...

Мені не було що відповісти.

У мене не було тут ні дружини, ні дітей. Я був сам. Тільки Ольга.

Ольга...

— Я ще не доповів вам про себе,— сказав я.

Інженер мовчав. Він мав довідатись, як стоїть справа з робочими картками. Але Миколайчик загинув і карток не було. Втім, тепер картки були непотрібні. Інженерові нічого не було потрібно від мене.

І справді,— про що мені доповідати? Що й тут все провалилось? Що загинули й наші зв'язки з міським підпіллям?

— Явки знайшли? — все ж таки запитав Інженер.

— Одну, але без всяких зв'язків.
— Провалились?
Я розповів коротко про Миколайчика, про бібліотекарку, про жінку з хусткою біля могили академіка Багалія та її подругу, замуровану в комірчині за кухнею.
Інженер смутно похитав головою:
— От бачите, і тут обірвалось.
Ми мовчали, не думаючи ні про що. Потім Інженер спитав — так, аби щось запитати:
— Здається, ви раніше не працювали в підпіллі? Під час революції?
— Ні. А ви?
— І я ні.
Ми не були витривалі, не були загартовані в боротьбі, ми не уміли знайти будь-який вихід.
— Що це за жінка з хусткою? — ще запитав Інженер.— Ви вірите їй? Це не провокатор?
— Ні. Уявіть собі, трапилось так, що це знайома. Я знав її раніше. Ми разом виходили з міста, коли йшли на схід — минулого року, восени.
— А та, друга, в комірці?
— Мені здається, що можна вірити.
— Чим вони можуть допомогти нам?
— Нічим.
Інженер сидів, звісивши голову на груди. Сосни гули над нами гінким верховіттям. Сонце пробивалось крізь віти й палило нам плечі. Воно було дуже приємне, це осіннє тепло.
— А той, старий слюсар? — запитав Інженер.
— Йому років під шістдесят.
— Ну, гітлерівці й шістдесятилітніх беруть на роботу.
— Це ви до чого?
Інженер сказав наче без інтересу:
— Може б, ви умовили його піти на роботу на залізницю? Або, може, через нього знайти тут слюсарів? Хоч би отаких, як він, старичків?
— Н-не знаю... Це ж треба починати здалеку... Придивлятись, пильнувати, потім непомітно агітувати... Хіба ми зуміємо таке?
— Трудно...
— А жінок,— запитав я,— вони беруть на залізницю?
— Це ви до чого? Здається, беруть.— Він криво посміхнувся.— Думаєте поробити слюсарями ваших дівчат? Ту, що з хусточкою, і ту, що в комірці?

— Ні. Я згадав про Василину в Туманцях. Вона ж трактористка. Повинна трохи розумітись і на слюсарстві. І, може, у неї є ще подруги або й товариші...
— Це треба здалеку починати,— сказав Інженер, як і я допіру...
Сонце гріло нам спини, і це було зараз, мабуть, єдине відчуття, яке в'язало мене з життям. Я відчував сонячне тепло, і мені було цього досить. Я вже не мав сил не спати ночами, втікати вулицями від поліцаїв, ховатись по силосних ямах, дертись крізь кущі по лісах, пересиджувати в кав'ярнях без паспорта, кричати перепелом, вдавати пристосуванця, ламати голову над тим, що буде далі.
— Все загинуло,— сказав Інженер.— Треба все починати спочатку.
— Все загинуло. Треба все починати спочатку...
— Жарко,— сказав Інженер.
— Так, вересень, а така спека.
Інженер скинув піджак.
Я теж розстебнувся.
— Як, ви кажете, велів їм Миколайчик з тим офіцером?
Я коротко повторив: повідомити його, коли план буде закінчений.
— І тільки?
— І тільки.
— І ніяких вказівок, що далі? Ніяких доручень, щоб план добути?
— Ні. Та й як же його добути? Вкрасти? Зразу помітять і змінять план. Скопіювати? Яким способом, коли майор заховав план у сейф?
— Звичайно,— промовив Інженер,— найкраще, щоб сам майор відкрив сейф і віддав його вашій знайомій до рук.
Він, здається, іронізував. Я глянув на нього,— його обличчя було тільки сумне. Йому було не до іронії.
— Знаєте,— сказав Інженер,— міські підпільники задумали трудне, але варте уваги діло. Коли добути цей план підземної мережі, то це значить — не дати зруйнувати місто при відступі. Операція не гірша нашої. Може, нам подумати, як тут їм допомогти?
Я потис плечима:
— Якщо нам залишатись і далі тут, то ми повинні спробувати виконати доручену нам операцію. Виконати або вмерти — такий нам наказ. Кібець та інші товариші вмерли. Ми живі. Отже...

— Ця операція нічим не гірша нашої,— повторив Інженер, трохи навіть роздратовано.— І тут є зачіпка: оця ваша дівчина з хустинкою, яка працює перекладачкою в майора з планом.— Він говорив сердито.— Ми збиваємо нові кадри через старого слюсаря тут і через Василину в Туманцях. Нехай не одинадцять, а досить буде й четверо-п'ятеро. Часу у нас, здається, доволі.— Він невесело посміхнувся.— Не знаю, скільки треба фронтові, щоб повернутись від Сталінграда сюди, а нам, щоб створити нову групу, досить буде й двох-трьох місяців. Я певний, що зв'язок з місцевим підпіллям ми встановимо. Миколайчик загинув, але ваша знайома живе, отже, її шукатиме і знайде той, хто доручав Миколайчику. Таким чином ми зв'яжемось з місцевим підпіллям, а через нього знову встановимо зв'язок з Великою землею і зажадаємо вказівок. Ваша знайома з хустинкою повинна зоставатись на місці і робити своє: ходити до могили матері. Але план треба скопіювати негайно, поки майор його не переховав.

— А як же з майором? Хіба майор дасть скопіювати?

— Майора можна убити.

— На його місце призначать іншого, а мережу перепланують...

— Єрунда! — розсердився Інженер.— Прокласти мережу — це забарна штука. А коли почнуться морози, ніякі підземні роботи не будуть можливі. Другої вони до весни зробити не зможуть. Крім того, щоб не накликати підозри, план можна скопіювати і покласти назад у сейф.

— А убитий майор?

— Ну,— розвів руками Інженер,— чому неодмінно мають подумати, що майора вбито в зв'язку з цим планом? Кожного гітлерівця можуть убити партизани, а він же начальник оборони міста. А потім, це ж ще не остаточно я пропоную чинити саме так. Все це ще треба обмізкувати, прикинути, знайти найкращий варіант... Ви, здається, посміхнулись?

— Ні.

— Ні, ви посміхнулись! — роздратовано сказав Інженер.— А посміхатись нема чого! Раз Кібця нема, я приймаю на себе командування. Не розумію, чого ви посміхаєтесь!

— Пробачте,— сказав я,— це в мене нервове: нестримна, дурна посмішка.

Я сповз з стовбура і став перед Інженером.

— Ага! — заспокоївся Інженер.— Прошу вас, слухайте і виконуйте.

— Слухаю,— сказав я.

Тепер ми стояли один перед одним, майже виструнчившись. Але дурна, нервова посмішка не сходила з моїх вуст. Він був начальником, а всіх підлеглих — один я.

— Зв'язок з штабом втрачено,— констатував Інженер,— отже, наша група діятиме самостійно, на власний розсуд, але виходячи з дорученої нам операції. Зрозуміло?

— Зрозуміло.

— Зараз перед нами три завдання. Перше: поповнення кадрів. Друге: продовження готування нашої операції на залізничному вузлі. Третє: допомога місцевим підпільникам у здобутті німецького плану знищення міста.

— Зрозуміло.

Інженер задумливо поглянув навкруг. Здається — все?

— Ще: сьогодні ж зведіть мене з вашою приятелькою. Ви думаєте, її можна зробити членом нашої групи без жодних обмежень?

— Так.

— А ту, другу, в комірці?

— Мабуть. Нехай згодом...

— Добре. Скільки вам треба часу, щоб привести сюди вашу приятельку?

— До першої вона на роботі в майора.

— Отже, після першої? — Він глянув на годинник.— Чверть на дванадцяту.

— Чверть на другу вона буде дома. О другій ми будемо тут.

— Прекрасно. Я чекаю на вас.

Я застебнув піджак.

— Можна йти?

— Ідіть.

Він простяг руку.

Я потис йому руку, а він зазирнув мені в очі. На його вустах блимала невесела й запобіглива посмішка,— неначе він просив у мене пробачення.

— Ви ж розумієте,— сказав він,— все загинуло, треба починати все спочатку.

Я бачив його обличчя зовсім близько,— звичайнісіньке, нічим не примітне обличчя сімейного інженера з доброю посадою, але частими штурмами по ночах. Йому було не більше сорока, але очі його вже потуманіли, в кутках повік

мережилась дрібна сітка, глибока зморшка ділила перенісся навпіл. Він зовсім не був схожий на підпільника. Як, мабуть, і я. Зрештою, це було якраз добре,—легше конспірувати.

— Ну, щасти вам! — Він відштовхнув мене.— Я буду тут, на цьому місці, а коли щось перешкодить, то зразу за парканом, в ярку. Тим часом я чогось з'їм. І треба поголитись.— Він потер долонею щетину на щоках і криво посміхнувся.— Не конспіративно, знаєте...

— Так я іду,— сказав я.

Інженер не озвався, і я пішов.

Біля павільйону я озирнувся. Інженер стояв, все ще поглинутий одною, всевичерпуючою думкою.

Я звернув ліворуч, мимо хатинок Павлівської околиці і попрямував до урвища за Держпромом.

Нічого не вдієш,— все загинуло, треба все починати спочатку.

Ольга вже чекала на мене. Двері її квартири відчинились, тільки я ступив на площадку. Вона стояла за дверима й визирала крізь щілинку. Вона вибігла мені назустріч, взяла за руку й ввела в передпокій. Очі її дивились на мене з тривогою.

— Милий! Ти, нарешті, прийшов! Я так хвилювалась. Все добре? Тебе ніхто не спинив?

Вона поклала мені голову на груди, потерлась об плече, і її пухнасте волосся лоскотало мені лице.

— Ходімо швидше! Ти голодний. Дітей нема, все спокійно.— Вона зітхнула.— Як це огидно,— сказала вона,— я повинна ховатись з тобою від дітей. Але ж вони малі, вони можуть проговоритись, і треба ховатись.

Ми ввійшли до кімнати. Стіл був застелений чистою скатертиною. На столі стояла миска з пшоняною кашею і тарілочка з яблуками. Посеред столу, в баночці з-під консервів, похилився букетик: дві троянди — червона і біла.

— Що тобі? — стурбувалась Ольга.— Ти стривожений. Що трапилось? Ти зустрівся?

— Зустрівся.

Ольга дивилась на мене з тривогою.

— Ти щось приховуєш.— Але вона зразу отямилась.— Пробач, я не маю права питати.— Вона швидко пішла до столу.— Сідай. Ти голодний. Я тебе погодую.

Тоді я сказав:

— Ольго, нам не можна баритись. Поснідай швиденько.

Я глянув на годинник.

— А ти?

— І я. Мені не дуже хочеться їсти.

— Треба поїсти! — Ольга заклопоталась біля столу.— Тобі зразу треба йти?

— Ми підемо разом.

Ольга покинула чашки й подивилась на мене.

— І мені треба йти? Чого ти так пильно дивишся на мене? Ти сам не свій!

— Нічого! — сказав я, як міг, безжурно.— Просто я поспішаю. Нам треба зустрітись з керівником нашої групи.

— Керівник хоче поговорити зо мною? — схвильовано прошепотіла Ольга й зазирнула мені в очі.— Ви довіряєте мені? Яка я щаслива...

І от ми йшли з Ольгою тією вулицею, що й рік тому, коли тікали з обложеного міста. Тільки тоді ми йшли на схід, а тепер на захід. На схід нам не привелось вийти разом. Але на захід нам треба було іти разом.

— Пам'ятаєш? — запитала Ольга.

— Пам'ятаю...

Ми проминули «Гастроном», де взяли тоді на дорогу головку сиру й трохи рафінаду. Вітрини «Гастронома» тепер були вивалені, і в них в'їздили машини: великий магазин був обернутий на гараж. А ось і перукарня. Перукар тоді впав через поріг і плакав, припавши обличчям до вологого асфальту. Перукарня була на місці і працювала. Але я не зазирнув до середини і прискорив ходу,— мені було б прикро, коли б я побачив того перукаря, похиленого з ножицями над головою гітлерівця, щойно вистриженою під «бокс».

Ми пересікли Сумську й звернули на Індустріальну. Ми йшли весь час мовчки.

— Про що ти думаєш? — запитала Ольга.

— Так...

— Ти думаєш про щось погане?

— Про погане,— признався я.

Ольга не почала розпитувати й далі йшла мовчки.

— А ти про що думаєш?

— Я теж думаю про погане.

— Що саме?

— Я думаю про те, що от ти зараз думаєш, як тобі бути: довіряти мені, чи не довіряти?

Ольга спинилась і дивилась на мене. Велике страждання було в її очах,— як і тоді, в першу хвилину побачення, коли вона запідозрила мене в зраді. Вона несміливо торк-

нулась кінчиками пальців лацкана мого піджака, наче хотіла приголубитись, і зараз же боязко відсахнулась.

— Між нами такого не повинно бути! Ми повинні казати одне одному все, як воно є. Все про все! — Вона знову суворо глянула на мене.— Навіть коли б це була жорстока правда. Навіть коли б ця правда кинула камінь між нас. Правда? І мета у нас — одна: боротьба. І більше для нас зараз нічого немає.

— Розумієш, Ольго,— сказав я рішуче,— трапилось найстрашніше. Я бачився з Інженером, це помічник керівника групи, і він повідомив мене...

— Кажи, кажи,— прошепотіла Ольга, коли я спинився.

Тоді я сказав:

— Ні керівника нашої групи, ні нашої групи нема...

Ольга дивилась на мене з жахом.

— Позавчора есесівці оточили нашу групу в лісі і... врятувався лише Інженер. Без зв'язку з Великою землею, без вказівок від штабу, без нічого...

Ольга стояла закам'янівши.

Ольга опустила повіки — вони стали сині й прозорі. Я чув, як вона майже не дихала.

Ми довго стояли, до краю пригнічені.

— А група,— нарешті запитала Ольга ледь чутно,— мала конкретне завдання?

— Ми мали конкретне завдання.

— І вас залишилось тільки двоє?

— Тільки двоє...

— Все загинуло, все загинуло,— прошепотіла Ольга,— все загинуло... треба починати все спочатку.

Вона сказала слова, які сказав і Інженер.

І інших слів для нас не було.

— Ходім...— сказав я.

Ми пішли поруч, не дивлячись одне на одного, тільки Ольга поклала мені руку на плече, і ми так ішли — я трохи попереду, Ольга трохи позаду, і її рука на моїм плечі. Коли я озирався на неї, я бачив її бліде, зосереджене на тяжких думках обличчя, і тільки брови стріпувались над переніссям.

Раптом Ольга потисла мені на плече і спинила. Ми були вже недалеко від Павлівського парку.

— Що таке?

Ольга дивилась на мене злякано:

— Слухай! А цей Інженер? Ти йому цілковито довіряєш?

Вона зітхнула глибоко, як при риданні.

— Розумієш, мене раптом вдарила думка: як же це так, всі загинули, а він врятувався? Може...— Вона урвала й замовкла, з жахом прислухаючись до своїх думок.

— Що ти! — сказав я.— Я знаю його в бою. Розумієш? Я знаю його в бою!

Ольга знову глибоко, але тепер вже з полегшенням, зітхнула:

— Пробач! Я, мабуть, не мала права таке запитати. Але ж такий час і такі обставини. Ми не маємо права безоглядно вірити. Ми стоїмо на смерть. Отже, ти віриш йому?

Тоді я сказав:

— Ольго! З вас трьох — ти, бібліотекарка, Миколайчик — ти теж залишилась тільки одна.

Ще ніколи й нікому я не казав в вічі жорстокіших слів.

— Пробач,— сказав я,— я не хотів тобі цього казати...

Ольга тихо кивнула:

— І ти не знаєш мене в бою...

Вона опустила голову, і ми трохи постояли так,— прибиті й схвильовані.

Потім ми знову пішли. Сосни парку були вже близько. Назустріч нам пахла глиця, розжарена на теплому, полуденному осінньому сонці.

Інженер сидів на поваленому стовбурі, похилившись, і похитував ногами, як на кладці. Він дивився в землю і, задуманий, щось креслив патичком на піску.

Гілка тріснула у нас під ногами, і він зразу звів голову.

Ольга йшла позаду, він не бачив її, але зауважив, що я йду не сам. Він звів голову й покинув бовтати ногами.

Я підняв руку й помахав йому. Я зрадів, що знову побачив його, бо не був певний, чи знову його побачу. Його могли схопити, коли він ходив шукати їстівного.

Інженер теж махнув мені й посміхнувся. В його посмішці було все: і радість, що я прийшов, і сум, що от нас тільки двоє, і безвихідь — що ж маємо робити, раз так уже є? Вуста його ворушила посмішка, а очі лишались глибоко в орбітах, під лобом. Але він поголився.

Раптом усмішка збігла з обличчя Інженера. Він розігнувся, випростався, гілка вивалилась з його руки,— він сидів рівний, наче прип'ятий. Потім він поволі почав сповзати з стовбура, торкнувся ногами землі — і так занімів. Очі його вийшли з-під лоба,— в них був і подив, і страх, і ще щось, не зрозуміле мені,— очі його дивились мимо мене, через моє плече. Я відчув, як Ольга спинилась.

Я озирнувся.

Ольга стояла два кроки позаду мене. Вона була як кам'яна, барв не було в її обличчі, жодного поруху в рисах, руки звисали немічно, очі вп'ялись в одну точку. Вона дивилась на Інженера. Потім кінчиком язика вона через силу лизнула губи.

— Ольго! — сказав Інженер здушеним голосом.— Це ви...

Ольга ще раз облизнула губи.

Я зрозумів. Інженер був Ольжин вітчим, чоловік її матері, батько її дітей.

— Василь Якович...— прошепотіла Ольга.

Інженер зірвався з місця, кинувся всім тілом наперед — обійняти Ольгу, але він не наважився це зробити і тільки спинився перед Ольгою розгублений. Він дивився на Ольгу з благанням.

— Це ви...— сказав він знову,— Ольго...

Потім він ухопив Ольжину руку. Ольжина рука мляво, без поруху, лежала в його долоні.

— Що мама? Що діти? — хрипло прошепотів Інженер.

Мені треба було відійти геть, але я не міг цього зробити.

Ольга дихала швидко й коротко, але вона не мала сил заговорити. І що вона могла відповісти на запитання? Мама вмерла.

— Одне слово! — простогнав Інженер.— Вони живі? Вони загинули?..

— Мама вмерла...— сказала Ольга.

Інженер хитнувся. Ольга простягла руки й підтримала його.

— Діти?

— Діти зі мною,— сказала Ольга.

Інженер відкинувся від Ольги. Він дивився на Ольгу і не бачив нічого перед собою.

— Маму вбили?

— Вона вмерла від раку... і голод...

Стогін видерся з грудей Інженера. Але він зразу урвався — Інженер переміг його.

Інженер відійшов до стовбура й сів.

— Пробачте,— сказав він до мене,— це дочка моєї дружини...

Ми мовчали. Сосни гули верховіттям над нашими головами. Жарке, насичене сосновим духом повітря огортало нас.

— Ви розповісте мені... потім... про її останні хвилини?

Ольга кивнула.

— Ви порятували моїх дітей, і вони з вами живі...

Ольжині брови тріпотнулись, але вона не сказала нічого.

— Ви...— почав був ще Інженер, але зразу примовк. Йому так багато треба було запитати, і йому нічого було сказати зараз.

Ольга зітхнула і підійшла ближче на два кроки.

Вона сказала:

— Я прошу довіряти мені і числити в вашій групі. Я свято виконуватиму всі ваші доручення. Мені було тяжко тут, але я якось витримала все це...

Інженер став на коліна, заховав обличчя в зморшках Ольжиної сукні — і беззвучні ридання коротко потрясли його схилені плечі.

Ольга погладила похилену голову, потім взяла руку Інженера і поцілувала.

— Не треба,— прошепотіла Ольга,— потім я вам усе розповім. А тепер ми будемо разом. Проти фашистів. Чуєте, тату?

3

Дітей Ольга відвела ночувати до сусідів, і в квартирі стояла тиша.

— Сьогодні ти нарешті виспишся,— сказала Ольга.— Діти прийдуть о дев'ятій.

Вона пройшла в передпокій, замкнула двері на ключ і брязнула ланцюжком. Потім вона пройшла в кухню, і я чув, як вона возиться з ванночками, ночвами й баліями під дверцями до комірки. Вона барикадувала Іду на ніч.

Я лежав на Ольжиному ліжкові, закинувши руки під голову, і все моє тіло нило в приємній насолоді. Вперше за багато днів я простягся на ліжкові. В голові мені гуло, цілющий сон вже скрадався,— він от-от мав впасти на мене і проглинути нагло, як катастрофа.

Ольга ввійшла.

— Я загашу світло?

— Гаси.

Ольга погасила каганець.

— Пам'ятаєш,— сказав я,— у тебе був синій халатик в золоті жар-птиці?

Ольга посміхнулась:

— Гарний халатик, м'який і такий затишний.

— Де він?

— Я виміняла його на крупу для дітей.

Ольга підійшла до вікна.

— Ти не будеш заперечувати, коли я розчиню вікно?
— Розчини.

Ольга зняла маскування. Ясний, перехрещений чотирикутник ввійшов у пітьму і став. За вікном була місячна ніч,— на фоні перехрещеного чотирикутника чітко вирізьблювався обрис Ольжиної постаті. Ольга затрималась біля вікна, вбираючи в себе вільготу осінньої ночі.

— Гарна ніч,— промовила вона журно й зітхнула.

Мені теж защеміла туга під серцем. Але сон-непереможно долав мене.

Сон починався з хвилюючого передчуття, потім солодко терпнули ноги, тоді це сунулось угору, всім тілом, аж до голови, але на голову сон падав ураз — навалювався на свідомість до фізичного болю швидкою зміною яскравих образів, скалок з усього пережитого сьогодні, вчора, передучора, давніше. Я сильно здригнув, і удар викинув мене з сну.

Ольга стояла передо мною — її силует синів у місячному сяйві: я заснув, не закривши очей.

— Ти вже спав?
— Ні.

Ольга присіла на край ліжка. Місяць світив мимо нас, на стінку. Тихо було на вулиці за розчиненим вікном, тихо було в кімнаті. Я чув тільки, як гупало моє серце. І сну вже не було. Дивна свіжість і бадьорість раптом розлились у моєму тілі.

Я звівся і сів.

Ольга перехопила мій порух.

— Спи, милий, спи! Я буду тихо, а ти спи.
— Ні, мені не хочеться спати. І нам треба поговорити.
— Тобі душно?
— Я хочу посидіти трохи біля вікна.

Я устав з ліжка, узяв стілець і поставив його біля вікна. Ольга взяла другий і поставила поруч. Ми сіли поруч, тісно, і наші коліна вперлись у стіну під варцабами. Ліктями ми сперлись на підвіконня й поклали голови на схрещені пальці.

Залите мертвим сяйвом високого місяця, місто лежало перед нами тихо і причаєно, несправжнє і моторошне. Ближні будинки — між нами й місячною габою — були проти місяця зовсім чорні, дальші — під місячним сяйвом — неначе втратили контури. Неначе якась таємниця причаїлась у кожному з цих будинків, чигала у кожній видовженій тіні від дерев.

Воно лежало перед нами тихе, затьмарене й насторожене — наше рідне місто. Воно лежало перед нами, воно було наше, рідне, але його ще треба було визволити з-під влади загарбника. Воно було в полоні.

— Ти думаєш, він вже там? — раптом запитала Ольга.
— Хто?
— Батько.
— Ах, Інженер? Якщо пощастило під'їхати, то він уже в Туманцях.
— Він не казатиме Марині, Варварі, Василині про катастрофу? Щоб це не настрахало їх...
— Бачиш,— сказав я,— не можна сказати чи не сказати: вони вже знають краще за нас. Оточення групи, винищення партизанів у лісі не могло залишитись для села невідомим. Але Інженер скаже, що загинула тільки частина групи.
— Це правильно,— погодилась Ольга.

Біль пережитої втрати холодом пронизав мене. Туга каменем тисла на серце. Невже це правда, що вони загинули? Я знав, що це так, але я не міг це відчути. Коли сам не присутній при останній хвилині, коли не побачиш померлого, то повного відчуття смерті нема, і воно може не прийти ніколи: померлий лишається в пам'яті живим, тільки відсутнім.

Я думав свої тяжкі думи й побачив, що Ольга зазирає мені в вічі.

— Ні, Ольго, я не сплю.

Я поклав руку на Ольжине пухнасте волосся. Воно було ніжне й тепле. Ольга повела головою й притисла до моєї долоні чоло. Воно було холодне, як скло.

— Може, і нам незабаром гинути? — сказав я.

Ольга відсахнулась.

— Будь ласка, не смій мені говорити такого! — сказала вона сердито.— Ми з тобою житимемо довго, довго. Двісті мільйонів вісімсот тридцять п'ять тисяч чотириста сорок сім літ! — Вона засміялась.— Аж поки не набридне. І — не набридне!

— Хіба так важливо, щоб саме ми з тобою довго жили? — Ольга хмикнула, як вередлива дитина, потерлась чолом об мою долоню.

— Ну, не сердься,— прошепотіла вона,— я погана. І це я сказала так собі, не подумавши...

Вона звела голову, і я відчув, що вона знову зазирає мені в очі. Коли я подивився на неї, вона швидко глянула на моє плече, потім лукаво на мене:

— Можна мені сюди?

— Можна.

Вона мерщій поклала голову мені на плече й заховала обличчя. Її пухнасте волосся лоскотало й гріло мені лице.

Голос Ольги прилинув глухий з мого плеча:

— Милий, коли б ти знав, як я мріяла про цю хвилину, щоб отак ткнутись носом тобі в плече!

Вона затихла, і я тільки чув, як вона глибоко й неспокійно дихає.

Потім знову прилинув її шепіт,— просто мені в вухо, але немов здалеку, з телефонної трубки:

— Я дарую себе тобі...

Я притис щоку до її голови і сидів тихий та урочистий, і в грудях мені тремтіло до сліз. Саме ці слова мені треба було почути від Ольги. Я прожив на світі понад сорок років, але от без Ольги я не міг побачити свого дальшого життя.

— Ольго...— почав я.

— Не говори, не говори...— прошепотіла Ольга.

Ми сиділи далі, і я відчував удари її серця в її скронях, притиснутих до моєї щоки. Ми просиділи так довго — не знаю скільки, але я міг би сидіти так без кінця. Ми сиділи, спершись підборіддям на долоні, і дивились на причаєне місто перед нами.

Ольга спитала:

— Як ти уявляєш собі історію з планом Фогельзінгера?

Обличчя майора зразу вистрибнуло з місячного серпанку і вищирилось передо мною. Я бачив його раз, і то миттю, але воно запам'яталось мені на все життя. Лють і ненависть заклубочились в мені. Я ненавидів майора Фогельзінгера над усе,— може, дужче за всіх фашистів, насильників та убивць. Це був підступний ворог, якого нищити треба не в одкритому бою: одкритого бою він не приймає. І це був мужчина, якому Ольга змушена була віддавати, нехай вдавану, але — прихильність.

— Ти можеш зробити так, щоб він відніс план до себе додому? — запитав я.

— Ні. Він переховує його разом з іншими таємними документами в сейфі. Німці ніколи не носять документи додому.

— Ти можеш викрасти чи скопіювати план?

— Ні. Сейф відкривається тільки шифром, але він щоразу наказує мені вийти з кімнати, коли йому треба відкрити сейф.

— Тоді доведеться взяти план разом з його життям,— сказав я.

— Очевидно,— сказала Ольга — але ж взяти треба не тільки його життя, але й план. Отже, він повинен сам відкрити сейф, сам віддати план. Він цього не зробить!

— А під дулом пістолета?

Ольга довго мовчала. Потім сказала:

— Під дулом пістолета, я думаю, він віддасть.

— Тоді ми, мабуть, зробимо так,— сказав я.— Ти признаєшся майорові, що в тебе є батько і брат.

— Батько і брат?

— Так: Інженер — батько, я — брат. Ти скажеш, що твій батько та брат евакуювались, але далеко не пішли, перебули там, а тепер повернулись. Словом, моя версія...

Ольга зітхнула. Мені теж зробилось прикро,— скільки горя завдала нам з Ольгою ця проклята версія.

— Ну, от. Батько твій — інженер, брат — архітектор. Прізвища, звичайно, вигадані...

— Я розумію...

— Вони не хочуть іти на біржу, бо біржа може заслати їх чорті-куди. Ти хочеш допомогти їм улаштуватися через майора. Гітлерівці ж хабарники?

— Хабарники.

— Він не відмовить тобі?

— Ні.

— Треба, щоб він призначив нам побачення — для знайомства й розмов. Але не у себе дома, а в управлінні. І в той день, коли його ад'ютант буде хворий або відсутній.

— Розумію.

— Ми ввійдемо. Ти відрекомендуєш нас. І відійдеш скромно набік. А він чемно запросить нас сісти. А ми виймемо пістолети і направимо на нього з обох боків...

Ольга хмикнула:

— Як в авантюрному романі!

— Як в авантюрному романі. Як ти думаєш, що він робитиме, коли побачить перед собою два пістолети?

Ольга довго думала, потім сказала:

— Він підніме руки вгору.

— А коли ми скажемо віддати нам план?

Ольга мовчала, обдумуючи.

— Н-не знаю...

— Може, він кинеться на нас?

— Ні.

— Згодиться вмерти, але не відкриє сейф?

Ольга мовчала і думала. Нарешті, вона сказала:

— Знаєш, скільки я не намагаюсь уявити собі різні варіанти майора в таку хвилину, я бачу тільки один.

— Ну?

— Він підніме руки і скаже: «Гітлер капут».

Я засміявся. Ольга теж засміялась:

— Так кажуть гітлерівці, коли здаються в полон.

— Але ж він зрозуміє, що це тільки експропріація і ми не можемо взяти його в полон? Він же зрозуміє, що йому можна розраховувати тільки або на смерть, або...

— Або на життя! От він і розраховуватиме на життя. Він же хоче пожити ще в маєтку на півдні України, де я буду управителькою. Він розраховуватиме, що ви візьмете план і підете собі, а він залишиться жити.

— Без плану?

— Без плану.

— Але ж це — діло честі й вірності батьківщині... Це діло перемоги або поразки.

— Ах, милий! — з досадою сказала Ольга.— Ти не знаєш гітлерівців. Ці машингевери такі пихаті й самовпевнені! Майор залюбки торочить про труднощі війни й розводить філософію про складність опанування завойованою територією, але він ні на хвилину не сумнівається в тому, що вони переможуть — і без його плану. Він певний, що його план і не буде потрібний. Звичайно, він педант, і зробить інший план та накаже побудувати іншу мережу. Але ж тільки з педантизму. Про око людське саме цей педантизм і сходить у них за вірність батьківщині, за патріотизм. Але йому ціна — копійка в базарний день у Києві на Подолі.

Я хотів заперечити, але Ольга перебила мене:

— Постривай! Я думаю, що він навіть охоче дасть вам слово, що не робитиме тепер іншої мережі. І навіть не вживе заходів, щоб вас затримати. Якщо ви дасте йому слово, що нікому не признаєтесь про експропріацію. Щоб ніхто не довідався про його ганьбу. Це єдине його турбуватиме: щоб все було шито-крито. Ви підете з планом, а він обітре хустинкою з лоба піт, вип'є склянку води, сяде й закурить грецьку сигару.

— Так,— сказав я,— ну, а ти?

— Що — я?

— Ми підемо, а що буде з тобою?

Ольга помовчала.

— Не знаю, милий...

— Він віддасть тебе до гестапо.

Ольга хмикнула:

— Це ж йому треба признатись у своїй ганьбі. Цього він ніколи не зробить!

— Невже він замириться з твоєю... ну, роллю в експропріації, і далі хотітиме з тобою приятелювати, добиватись твого кохання і...

— Не знаю! — щиро призналась Ольга.— Розумієш, не вмію всього цього уявити. Він знає, що я — проти фашистів, але йому це байдужісінько, і він же не наці.— Ольга звелась на лікті, і голос її забринів гнівно.— Ти не можеш зрозуміти, як це образливо! Він просто не зважає на мою ненависть до фашистів, на мої патріотичні почуття. Він вважає, що це просто не має значення. Я можу собі засуджувати фашизм — він навіть докине красного слівця, можу убиватися за моєю знедоленою батьківщиною,— це йому байдужісінько. Тільки б я не відштовхувала його «інтелектуальних» залицянь і зробилась управителькою його маєтку. Він може просто не надати значення моїй ролі в експропріації.— Ольга гидливо хмикнула.— І я ж можу залитись гіркими сльозами і нарікати, як ви — батько та брат — обдурили мене, використавши мою до вас довіру, я ж можу проклинати вас і просити в нього пробачення. Фу, яка гидота!

Мене всього перевертало від Ольжиних слів.

— Може, краще ми зробимо так,— сказав я.— Ми вб'ємо майора, а тебе зв'яжемо, заб'ємо рот кляпом і покинемо в кабінеті. Коли нагряне гестапо, ти плакатимеш, що по виклику майора — виклик же буде записаний у вартового — з'явились якісь двоє і раптом убили майора, а тебе зв'язали. Про план ти не скажеш нічого, бо ми захлопнемо дверці сейфа і слідів експропріації не буде. Звичайно, ти залишишся під наглядом гестапо. Але тебе не вб'ють, бо ти будеш потрібна для нагляду, чи не потягнеться за тобою якась нитка? Ти й далі, мабуть, працюватимеш в заступника майора. А дітей ми про всякий випадок заздалегідь переправимо в Туманці до Марини.

Ольга примовкла і думала про дітей.

— А знаєш,— сказала вона згодом,— це взагалі хороша ідея, щоб переправити дітей в Туманці. Тим часом, поки я в небезпеці. — Вона знову задумалась.— А Марина подбає про дітей, якщо мені доведеться загинути?

— Про них подбає Батьківщина, Ольго.

— Я знаю,— прошепотіла Ольга.— А про дітей Пахола?

— Вони ж у Мукачеві.
— Все одно. Я повинна про них подбати після війни. Це — мої діти.
— Ти й подбаєш.
— А коли я загину?
— Я подбаю.
— А коли ти загинеш?
— Подбає Інженер.
— Батько?
— Бачиш, ти вже називаєш його — батьком. Значить, він подбає.
Ольга схопила й стисла мою руку.
Я посміхнувся:
— За цей страшний рік в тебе знайшлась така величезна родина. У тебе вродилось двоє дітей, потім ще двоє, тепер — батько. І нарешті — чоловік.
Ольга заховалась обличчям мені в плече і замурчала:
— Заховай мене, заховай!
Потім вона прошепотіла мені в ухо:
— Не кидай мене, милий!
Але зразу ж Ольга загримала на мене:
— Ми все балакаємо, а тобі ж треба спати! Ти такий невиспаний! Ми встигнемо про все це поговорити, коли повернеться батько.
— Авжеж. Доведеться сім раз одміряти, потім одрізати.
— А в мене зараз буде тільки одне доручення — Фогельзінгер?
— Буде два.
— Яке ж друге?
— Ніна.
— Ах, Ніна! Ніні я не довіряю.
— Але ж вона працює на біржі.
— На неї не можна покластись.
— І не покладайся. Хай тільки дістає робочі картки. Нам потрібні картки на людей, яких ми ставитимемо на роботу на залізниці.
— Як же вона їх добуде?
— Не знаю,— сказав я,— хай добуває по одній. Вона ж носить заповнені картки на підпис зондерфюрерові. Навряд, щоб зондерфюрер перечитував усі картки. Ну, перегляне дві-три, а потім підмахує підпис і ставить печатку автоматично на всі. Хай Ніна підкладе порожню, незаповнену. Якщо зондерфюрер побачить, хай перепроситься, що випадково.

— Є риск,— зауважила Ольга.
— Звичайно, є.
— А якщо Ніна не згодиться?
— Вона боягуз?
— Страшенний боягуз.
— Пригрози їй: коли наші повернуться, то пригадають їй...
— Добре,— сказала Ольга.— Але ми ще поговоримо про це.
Ми замовкли. Ольга думала про те, як певніше організувати добування порожніх, підписаних і пропечатаних бланків робочих реєстраційних карток. Мені здавалось, що я чую її думки. Було зовсім тихо і в кімнаті, і на вулиці за вікном.
Ольга знову тихенько сказала мені в ухо:
— Милий, а ти побудуєш мені... Пам'ятаєш, у ту ніч ти обіцяв побудувати для мене білий домик на березі річки серед тінистого саду?.. Цить, милий, цить! Хай це тобі приснiться і ти вві сні нарисуєш проект. Добре? Щоб уранці проект був уже готовий?..
Я хотів обійняти Ольгу, але в цю мить за вікном блиснуло і близько вдарив гарматний постріл.
— Що це?
— Зенітка!
Тої ж хвилини все повітря над містом враз закипіло гуркотом зенітної канонади. Ясний чотирикутник вікна запалахкотів червоними спалахами,— зенітки стояли десь зовсім поблизу. Ми схопились.
— Наліт! — гукнула Ольга мені в ухо, бо за стрілянною нічого не було чути.— Тепер не оголошують тривоги. Це наші!
Вона висунулась за вікно і визирнула на вулицю.
Я не чув зеніток з перших місяців війни, з осені сорок першого року. Але тоді били наші зенітки по німецьких літаках. А тепер били німецькі зенітки по наших. Тоді ми були з зенітками, тепер ми були з літаками.
Ольга вхопила мене за руку і потягла до себе. Вона сміялась і щось кричала, але я не міг розібрати — що.
Ми впали на підвіконня поруч і висунулись далеко з вікна.
Місто височіло окіл темними силуетами будинків і руїн. Місяць хилився на захід, і тіні будинків були довгі та чорні. Від одноповерхового будиночка тінь слалася, як від хмарочоса на п'ятдесят поверхів. Мені пригадалась перша стіна

в Голодному степу і її місячна тінь аж за обрій. На вулиці не було ні душі. Місто прикидалось, що спить.

— Чуєш? Чуєш? — прошепотіла в хвилинну перерву канонади Ольга.— Літаки! Один чи багато?

Ми висунулись ще далі з вікна. Тепер ми побачили, що з багатьох вікон по вулиці так само визирали і ховались людські постаті. Просто під Ольжиним вікном, поверхом нижче, на балкон вийшла стара жінка в довгій сорочці. Вона стала навколішки й почала молитись.

Фронт був на Волзі, під Сталінградом. Фронт з-під Ростова раптом нестримно покотився степами Кубані до Кавказького хребта. «Поразка! Поразка!» — било сполохом у груди, щеміло тугою в серці... Але ми були ще живі. І була жива Радянська держава. Червоні літаки подавали нам знак.— Живіть! Боріться! І стійте на смерть! — Так, ми стоятимемо на смерть. Ми тільки цим і живемо.— Ми прийдемо! Ми вже йдемо! Виходьте назустріч! Так, так, ми готуємось вас зустрічати. Сьогодні Інженер вже веде річ до трактористки Василини. Завтра я говоритиму зі старим слюсарем. Ми розчищатимемо вам путь до Дніпра і далі аж до Карпатського хребта... Так буде.

— Буде! Буде! — крикнула Ольга. Вона чула мої думки.

Великої сили вибух розітнувся десь у напрямі центральної частини міста. Потім зразу другий, третій, четвертий. Ольга стисла мені руку так, що мені закостеніли пальці. Вона вся тремтіла, губи її ворушились і щось шепотіли. Я притулив до її вуст ухо, щоб почути.

— Я люблю тебе! — шепотіла Ольга.

Канонада стихла, літаки пройшли. Бабуся на балконі під нами все ще стояла навколішках, притиснувши руки до грудей. Вона молилась пошепки, але ми чули:

— Милі! Любі, рідні! Киньте сюди! Тільки ж убивайте їх, убивайте!..

Кілька зеніток гавкнули ще раз, і жінка заклякла в земному уклоні.

Десь далеко за містом ще гупали важкі кроки розривів. Наші літаки бомбардували залізницю.

За вікном на вулиці знову стало тихо, але місто не спало. На розі Пушкінської перегукувались патрулі. Ольга часто й глибоко позіхала, я теж почав позіхати.

— Я так спати хочу...— позіхнула Ольга.

— Засни...

— Ні! ні! — злякалась Ольга.— Нізащо. А раптом ти мені не приснишся? Як же я буду без тебе?

— Я буду з тобою.

Ольга позіхнула знову й засміялась. Вона тісно пригорнулась до мене.

— Милий, скажи, чому ми з тобою так раптом зріднились?

— Не знаю,— замислився я.— Ні, знаю.

— Чому?

— Бо ми — знайшлись.

— Знайшлись?

— Ти існувала сама по собі, я існував сам по собі. Випадок нас звів і виявилось, що ти якраз та, яка мені потрібна, а я якраз той, який потрібний тобі.

— І це зовсім не випадок,— додав, подумавши, я,— ми зустрілись у лихоліття. Катастрофа звела нас і допомогла нам правдиво спізнатись. Злигодні й боротьба розкрили кожного з нас повніше, до самих глибин. Як от розкриваються один одному люди в бою. Знати людину поруч в бою — це найголовніше.

— Ти ще не знаєш мене в бою, поруч,— сумно сказала Ольга.

Вона раптом зробилась тверда й холодна.

Я зрозумів, що вона згадала наші сьогоднішні муки, наші муки вчора й позавчора,— насторога, сумніви, недовіра.

Ми сповзли з підвіконня і знову посідали на наші стільці. Голови ми поклали на випростані руки.

— Фашизм треба убити,— сказала Ольга глухо.— Бо він не тільки заважає жити, він обертає кожну людину в моральну каліку. Треба не тільки зруйнувати й перемогти воєнну машину фашизму і не тільки винищити фогельзінгерів, які, високопарно заперечуючи фашистські теорії, здійснюють практику фашизму. Треба, щоб не зосталось жодного, навіть плохенького зерна фашизму. Щоб ні в одній людській душі не зосталось жалості до розбитого, вже знедоленого фашиста. Треба, щоб фашизм не пройшов через людство.

— Через радянське людство він не пройде,— сказав я.

— Не пройде.

Ми довго мовчали.

— Про що ти думаєш? — запитав я Ольгу.

Ольга відповіла зразу:

— Я думаю про те, що ми з тобою насамперед радянські люди, а потім усе інше.

— Я теж так думаю.

— Я теж так думаю,— повторила Ольга.— Яка я щаслива, що зрозуміла це і ти думаєш так. Як добре, що ми разом. Нам гріх не бути разом.

Я пригорнув Ольгу, і ми знову схилились на вікно й поклали голови на наші випростані руки. Пальці наші сплелись, щоки наші торкались і обмінювались теплом, вітерець ворушив Ольжине волосся, і воно лоскотало мені за вухом. Місто перед нами за вікном знову набирало таємничих зеленкуватих барв — місяць швидко хилився до обрію, і тіні видовжувались на очах: тінь від кущика край тротуару була вже як тінь від височенного кипариса, від наріжного двоповерхового будиночка падала тінь гори, від двох придорожніх стовпчиків лежали дві тіні корабельних щогл. Передранкова тиша скувала міський краєвид. Місто було наче мертве. Але воно мертве не було: ми з Ольгою сиділи біля вікна насторожені, напружені, чуйні, і за кожним вікном, за кожним муром, під кожною покрівлею — ми відчували це, ми знали це, ми вірили в це — теж сиділи люди, насторожені, напружені, невсипущі.

— Який жаль,— сказала Ольга,— що поміж нас трьох нема жодного члена партії.

Я запитливо глянув на Ольгу.

— Розумієш,— сказала Ольга,— справа не тільки в тому, що це дало б нам ще один шанс зв'язку, керівництва, вірного діяння взагалі...— Вона примовкла на мить і закінчила, неначе ніяковіючи:— За цей страшний рік я особливо відчула, як мені на кожному кроці потрібна партія. Розумієш? Для самоконтролю моїх вчинків, для повного відчуття, що я дію з народом і від народу... Ти не смійся!

— Я не сміюсь.

Ольга вдячно притисла свою щоку до моєї.

— Ти розумієш. Ну, нехай я не член партії, але я б хотіла, щоб у нашій групі був бодай один комуніст. Як нам знайти зв'язок з партійним підпіллям?

— Ми знайдемо,— сказав я.— Вірніше: нас знайдуть. Знайде той, хто керував Миколайчиком. І знайде через тебе, бо керівництво підпіллям знає тебе. А члени партії в нашій групі є.

— В нашій групі?

— Інженер — член партії.

— Батько?

— Ти не знала про це?

Ольга зніяковіла.

— Не знала,— тихо сказала вона, і в голосі її забриніло

виправдання.—Ти ж знаєш, що ці п'ять років я не цікавилась його життям. Як це добре, що він член партії! — зітхнула Ольга.

Я посміхнувся.

— В умовах війни ти можеш вважати членом партії і мене.

— Ну, звичайно...

— Повноправним членом партії,— повторив я.— Шість місяців, як я — кандидат.

— Ти?!

Я відчув, як Ольга захвилювалась.

— А за якийсь час,— сказав я,— ти теж станеш кандидатом, а тоді й членом партії. Я думаю, що секретар по кадрах дасть тобі рекомендацію...

Ольга знову поклала голову на свої руки й припала щокою до моєї щоки. Вона замовкла, я теж мовчав, і я відчував, як щока її біля моєї щоки наливається теплом.

З вікна потягло передранковою прохолодою. Місяць схилився за визубні будинків по той бік вулиці.

«Ку-ку-ріку!» — заспівав раптом десь поблизу півень.

Це було так несподівано, що Ольга здригнула й зразу ж засміялась.

Півень співав. Гриміла війна на просторах від Білого до Чорного моря, щойно затих клекіт повітряного бомбардування, місто лежало завмерле,— але півень співав. Ранок надходив, і півень співав, бо він був будомир.

— Ти уявляєш собі,— сказав я,— в цю хвилину півні піють скрізь, від краю до краю нашої землі.

Я був щасливий. І знав, що Ольга щаслива. І знав, що вона знає про це. Ми йшли в боротьбі разом. Які разючі зміни відбулись з кожним із нас за цей страшний рік! Які зміни чекають ще на кожного з нас попереду? Жити нам потім чи загинути на цій страшній, незвичайній, але прекрасній путі? Знищити Фогельзінгера з його планом руйнації міста, привести Василину, домовитися з старим слюсарем — вийти всім разом назустріч, коли повертатиметься наше життя...

Мене підкинуло, і я раптом прокинувся.

В кімнаті стояв світанок. Ольга схилилась надо мною і дивилась мені в лице.

— Ти спав, милий... Ти довго спав.

В її погляді була радість за мій довгий сон.

Я винувато посміхнувся:

— А ти спала? Ти відпочила?

— Я дивилась, як спав ти, і я відпочила. Я була з тобою, милий.

Я хотів її обійняти, але вона ухилилась. Небо за чотирикутником вікна рожевіло, і Ольга — вся рожева в відблисках сходу — дивилась на небо замислено і розсіяно. Місто лежало перед нами сиве в синюватому серпанку світання.

— Про що ти думаєш? — запитав я.

— Милий! — збентежено сказала Ольга.— Розумієш, я не можу собі цього уявити. Ну, закінчиться війна. Мільйони загинули. Мільйони стали каліками. Мільйони будуть нещасні. І — знову настане мирний час. Невже — буде мирний час? Ти робитимеш проекти, я стенографуватиму. І ми ходитимемо в театр, і вечерятимемо в ресторані, і купатимемось у морі, і я буду в купальному халатику, а ти в білих штанях... Я не можу собі цього уявити!..

Я не вмів відповісти Ользі й мовчав. Я теж погано все це собі уявляв.

Ольга сказала:

— І — який же це мирний час? Боже! Все буде зруйновано, спалено, пограбовано. Все треба починати спочатку. І боротьба тільки ж починається: попереду стільки боїв! Нічого ж не буде, милий. Не буде ж жодного цілого дому!

Ольга злякано дивилась на мене.

Я взяв її за плечі й пригорнув.

— Ми відбудуємо це, Ольго,— сказав я.

Ольга примовкла. Вона сиділа біля мене тиха й стривожена, вся зіщулившись.

— Відбудуємо...— промовила вона стиха й непевно, неначе не усвідомлюючи тих слів, які вона вимовляла.

Раптом вона жваво обернулась до мене, і очі її сяяли.

— Милий! — прошепотіла Ольга.— Ти — архітектор! Яка це прекрасна професія! Це ж ти відбудовуватимеш села й міста! Це ти підніматимеш з руїн наше життя! Ти ж будеш після війни найпотрібнішою людиною! Я горда тобою, милий!

Я зніяковів з її наївного захоплення:

— Ну,— сказав я,— відбудовуватимемо ми всі. А архітектор тільки...

Але Ольга не слухала мене.

— Ти будуватимеш чудесні міста і затишні села! — Вона вхопила мою руку й стисла її.— Знаєш, які міста треба будувати? Білі, в зелені тінистих парків, на просторах між широких рік, і щоб вулиці були як майдани, а поміж ними

затишні вуличкй, і щоб кожний будинок був як чудовий палац, а всередині... Ти знаєш, я думаю, що гарне житло й красива Батьківщина — це найперше для того, щоб виховати й саму людину гарною й красивою — і тілом, і душею. Дім людини — це дзеркало її душі. І це її колиска. Ми споруджуватимемо такі будинки, щоб вони були людині як сама рідна мати, і — щоб не було жодної людини, яка б не жила в новому домі. Розумієш?

— Розумію,— сказав я і посміхнувся.

Ольга раптом знову притихла, і барви зійшли з її лиця. Погляд її журно пригас.

— Яка я дурна! — прошепотіла Ольга з досадою.— Замріялась, а зовсім не час. Ми ж ще не перемогли...

Я знову пригорнув Ольгу за плечі й сказав:

— Мила! Ми ще прийдемо переможцями в наше рідне місто. Ми ще станемо серед його згарищ, ми ще ввійдемо в руїни будинку, де житиме тільки трава. Але ми відшукаємо цілий куточок, затулимо діри фанерою, випустимо крізь віконечко пожмакану вибухом ринву — і це буде комин від нашого вогнища. І ми почнемо жити далі, щоб будувати з усім нашим народом нашу прекрасну Батьківщину...

— Так,— прошепотіла Ольга,— з усім нашим народом. Знаєш, милий, я думаю, що раз ми так відчуваємо, то ми... вже перемогли. Народ уже переміг...

Сонячний промінь раптом бризнув крізь чотирикутник вікна, і склянка каганця на столі заіскрилась перлами й самоцвітами в сонячному світлі. Ранок настав.

— Доброго ранку! — сказала Ольга.

— Доброго ранку.

1944 р., грудень

ОПОВІДАННЯ

ПЕРЕМОЖЕЦЬ

(Етюд)

Пливти човном по нічному чорному й морочливому морю, чванливому своєю зухвалістю,— моторошно й лячно. Особливо, коли близько вже невиразна смуга берега, і ховає вона в собі незнаність та ворожість. Коли за побережним камінням і чагарниками чигає на тебе небезпека. І не знаєш ти, де щасливо причалити, і боязко тобі причалювати, а мусиш...

Упірне човен між хвилями, здіймуться вони обабіч мурами, і спокійніше тоді стане на серці. Бо нема берега — тільки море... Але вирине з-за водяної скелі кам'яна, і знову зассе в грудях небезпека. І знову сторожко вдивляєшся в невиразні обриси узбережжя, в силуети гір, що над ним... і, чи то з солоної вогкості, чи то з остраху й нервового напруження, уперто цокотять зуби дрібушечками.

Пітьма й негода сприяли подорожнім. Вони славили їх у своїх думках і вголос. Бо темінь приховувала їх від зірких очей на березі, а шелест хвиль ковтав сплески весел. Рідкі спалахи далекого прожектора здавалися їм холодними слизькими помацками спрута й примушували тремтіти та кулитися.

Павло сидів на носі човна й слухав море, невидюще вдивляючися в темні контури берега. Він любив море. Пливти човном йому завсіди було радісно і втішно. В цей час він гледів спокійнішим і хоробрішим за своїх товаришів, завжди мужніх і одчайдушних...

Павло зліг на ніс і спустив руки у воду.

Бризки хвиль летіли йому назустріч у лице й солонили губи.

Кожна крапля освіжала його й вертала з задуми до дійсності. Відтак він знову поринав у свої думання, поки нова хвиля не приводила його до свідомості.

Тоді він бачив своїх товаришів: Йосипа, що сидів при веслах і зосереджено думав, похитуючися в такт за своїми

м'язами, і Валея, що мимрячи порався з якимсь манаттям на дні.

Павла так несподівано відірвано від роботи, що він і не зчувся, як опинився в човні, з однією відповіддю на всі запитання: скоріше, згодом дізнаєшся про все. Він не дошкуляв Валеєві розпитуванням, бо знав, що турбувати його — марна праця: розсердиться, і терпляче чекав.

Хвилі дрібніли... Берег уже був недалеко.

Валей упорався із своїм брязкучим манаттям і взявся за кермо. Тепер він міг з'ясувати Павлові суть подій.

Підпільний ревком (а складався він з трьох чоловік: Валея та Йосипа, за третього був Павло) щойно надвечір одібрав важливі звістки. Повстанські загони Мокроуса з тріумфом і перемогою пройшли ввесь східний берег і стали перед південним. Але на дорозі до моря лежить місто — велике, озброєне, повне військових і козачих частин. Повстанцям несила його подолати. Ревком має диспозиції Мокроусові. Він хоче обминути місто і, перепливши затоку, відрізати білим частинам шлях на суходіл. Одначе, про заміри Мокроусові, очевидно, довідались. Ще з вечора до рогу, де має сісти на берег повстанський десант, виїхали військові частини, значно більші за охочекомонні червоні гурти.

Валей говорив чомусь пошепки, нахилившися наперед, хоча прибій глушив звуки на два ступні від човна. Йосип слухав уважно, похитуючи головою — чи на знак згоди, чи за інерцією, бо він гріб.

Валей говорив:

— Треба за всяку ціну рятувати ситуацію й не дати білим перехопити наших. Треба не допустити їх до закутку, де причалюватиме Мокроус. Ми зробимо так...

Море востаннє сіпнуло до себе човен, але дужі Йосипові весла направили його на пісок. Темний силует гір і лісу підійшов зовсім близько й став. У монотонний шелест хвиль увійшов новий звук: гримів і сухо подзвякував рінню камінний пляж.

Валей кінчав:

— ...Білі піші й кінні. Потрапити сюди вони можуть або човнами, або поодинці вузьким пляжем. Човнів вони не мають, значить, ітимуть пляжем. Коли сісти за бескет з кулеметом, то одному можна задержати цілий загін. Тобі, Павле, прийдеться це взяти на себе. Ми з Йосипом попливемо назустріч...

Далі мовчки вони допомогли Павлові перенести до скелі

кулемет і стрічки. З моря повіяв вогкий вітрець. Хмари сивіли, ішов ранок. Треба було поспішати.

— Бувай, Павле... Вважай...

Валей відштовхнув човна і, стиснувши похапцем Павлові руку, плигнув через корму. Один дужий вимах весел відігнав човна відразу на кілька сажнів.

Павло стояв нерухомо й стежив, як швидко збільшується відстань між берегом і човном. Він уже лиш відгадував постаті товаришів, коли вони вирінали з-за хвилі, але не бачив їх.

— Не лови гав,— приніс іще вітрець з туману шепіт Валеїв.

Тоді Павло автоматично повернувся й понуро пішов до кулемета. Зуби йому перестали цокотіти.

Він уважно обдивився в передранішніх сутінках.

Мокроус знав, що робив, коли вибрав для вилазки саме це місце. Міжгір'я було надто добре заховане від людського ока. Його помітити можна було тільки з моря. Своїм гирлом, завширшки не більше ста стіп, спадало воно просто в море. По боках тікали в гори два гострих кряжі з стрімкими, майже рівними стінами, що лише далеко від моря, в горах, єдналися в один біля річища гірського потоку. Трохи вище на темному тлі соснового лісу густо ясніли білі цятки. То згрудилися мініатюрні халупки — невеличке, може, нікому й невідоме, глухе татарське селище.

— Лайя,— пригадав його назвисько Павло.

Добутися в міжгір'я можна було тільки з моря, бо, крім мешканців селища, ніхто, мабуть, не знав зрадливих потаємних стежок, що приводили до міжгір'я з гір.

Тепер Павло добре розглянув ще третій хід, що біля нього він мусив вартувати. Правий кряж не спадав просто в море. Він звисав погрозливим бескетом, а під ним уздовж моря уламки скель, дрібне каміння й піщаний намул утворили вузеньку, ступінь завширшки, стежку, що з'єднувала таємне міжгір'я з потойбічним гирлом потоку. Раз у раз стежка зовсім переривалася, розмита прибоєм, або вужчала й майже зливалася із стрімкою скелею. Пройти нею було дуже важко й звичайно поодинці.

Павло сів. Люфу кулемета він дбайливо націлив на останній камінчик при розі скелі — на метр вище від стежки: щоб влучати рівно в груди...

Тепер він дослухався. Передранішню тишу на суходолі порушували лише байдужні й одноманітні звуки моря. Та ще з того боку правого кряжу, з гирла гірського потоку,

зрідка, в часинку хвильового впокоєння моря, чулися обережні сплески, очевидно, змагання двох вод — солоної та прісної. В гірські полонини через гребні побережних бескетів повільно й поважно котився туман, що здіймався з прибою.

Павло сторожко вслухався в передранішні звуки. Його вухо звикало до одноманітних незмінних звуків і переставало їх сприймати. Він уже не чув ні сплеску прибою, ні шарудіння камінного пляжу, ні потріскування спітнілих скель. Ці природні звуки минали його свідомість і не лишали слідів у рефлексах. Для нього довкола панувала мертва тиша... Бо вся його увага, вся його напруженість шукали інших, неприродних, чужих для передрання звуків...

Минув деякий час...

І от по той бік кряжу зненацька народився якийсь сторонній звук. Лише форсована Павлова чуйливість змогла його вхопити. Звук був далекий, невловимий, але многоскладний. Він наближався. Тепер уже Павло міг проаналізувати його в своїй свідомості... Такий звук породжують багато ніг, коли обережно й ритмічно пересуваються. По той бік масивного кряжу, а може, ще й далеко за ним, по прибережному піску скорою ходою йшла валка людей. Суцільний камінь кряжу приймав цей звук, ковтав у свої надри і, як резонатор, передавав його Павлові...

Павло ворухнувся. Він змінив поставу свого тіла, розігнув задубілі ноги, випростував зігнутий хребет і глибоко зітхнув. Треба було вмоститися зручніше. Лікті Павло спер на коліна. Присунув набої в стрічках. Задихав частіше й упер зір у крайній камінчик на розі.

А звук уже розрісся. Дзвінка скеля вже передавала невиразний гул, що поставав з багатоголосої гутірки. Уже чутно було окремі голосніші вигуки — мабуть, окремі слова команди. Навіть залізний брязкіт зброї можна було розпізнати серед інших відгомонів з того боку.

І раптом звуки зробилися голосні, виразні й близькі. Уже не скеля передавала їх Павлові, уже їх відбивала водяна поверхня. Враз людей стало багато, бо лунали десятки, а може, й сотні голосів, гриміла галька, дзвеніла зброя. Звуки були такі виразні, такі гулкі, що, здавалося, Павло сам знаходиться серед цих звуків, серед тих людей, що окошилися по той бік. Він уже ясно чув окремі слова команди, що, не ховаючися, чітко й дзвінко лунала в повітрі, і, слухаючи цієї команди, наче їй підлягаючи, Павло ладнався до її виконання...

Прийшлі поводилися безпечно й певно. Вони не ховалися зі своїми звуками й замірами, бо знали, що, крім моря, їх ніхто не бачить. Вони сварилися, сперечалися, весело перегукувалися. В повітрі ввесь час бринів веселий сміх, і висіла бадьора дзвінка лайка. Вони байдужно шльопали чобітьми по воді, переходячи неглибоке гирло потоку, байдужно струшувалися, гупаючи ногами по каменях, байдужно й спокійно переплигували на стежку під бескетом і з лайкою (очевидно, там було дуже вузько й незручно) починали сунутися попід скелею, дряпаючи об неї гвинтівками, підковами на підборах, дзеленькаючи всяким військовим знаряддям.

Павло вріс колінами в пісок і очима в ріг скелі над морем. Його палець уже давно лежав на спуску. Його дратувала повільність, з якою переходили прийшлі цих двадцять чи тридцять ступнів...

І, щойно з-за рогу вусунулася незграбна перша постать, він натиснув спуск. З тріском упав у воду перший стріл, і, вже не зупиняючися, вибухали за ним один по одному одривчасті, рвучкі кракання кулемета...

Павло не чув того замішання й сполоху, що зчинився за кряжем. Не бачив переляканих облич, розгублених істот, що в паніці тиснулися назад, пхаючи один одного з вузенької стежки, падаючи в море й з лементом розбиваючися об гостре каміння. Він чув лише гуркіт кулемета. Він зупинився аж тоді, як побачив, що вже давно стріляє в порожнечу, бо за першою постаттю вже ні одна не насмілилася перейти за ріг...

Але пауза була недовга. Очевидно, там зрозуміли, що мають справу з нечисленним ворогом і вирішили офірувати кількома своїми людьми. І вони враз затовпилися на цей бік, на диво швидко, так що Павло не встигав знімати руку від спуску й мусив строчити без перерви, без відпочинку.

Один... два... три... десять... двадцять...

Спочатку Павло машинально лічив убитих.

Ні один з них не падав на стежці. Вбиті, чи тільки поранені, вони хиталися й змахували руками в повітрі, силкуючися вдержати рівновагу на вузенькій стежці. Відтак перекидалися в повітрі й падали в море. Море радо хапало їхні тіла й люто на них накидалося. Разів кілька жбурляло воно їх на гострі камені, вкривало їх кров'ю й шматками м'яса і зараз же ненажерливо злизувало ці криваві сліди. На мить скипало червоним, з задоволеним бурчанням підхоп-

лювало пошматоване тіло, і, наче бавлячися, перекидало ним з хвилі на хвилю...

Павло залишив рахувати. Руки йому вже не тремтіли нервово. Він уже спокійно й швидко міняв витрачену стрічку. І здавалося йому, що відтоді, як почав він стріляти, минув уже довгий час. Що стріляє він уже, може, кілька годин, може, і днів. А перестріляв уже безліч — тисячі людей. І ще здавалося йому, що він уже не він, що він уже не живий, і все це діється десь після нього...

Однак, потойбічним докучало дурно тратити людей. Послявши на марну смерть кількох чоловік, вони на деякий час зупинялися, може, думаючи, що далі робити, може, вживаючи якихось заходів.

Тоді й Павло зупинявся вичікуючи і позирав на кінець стежки й ріг скелі.

Тоді ставало тихо-тихо. Мовчазну тишу полохали лише сплески прибою. В цій необорній тиші Павло відчував себе страшенно самотнім, усіма забутим. Нервове напруження тоді змінялося на якусь порожнечу нервову. Робилося байдуже-спокійно, й істоту опановували лінощі. Ліньки було стріляти, ліньки було рухатися й думати. Йому хотілося кинути кулемета, простягтися горілиць і дивитися в небо. Або навіть заснути....

Але з-за скелі обережно висовувалася постать чи кофта, напнута на рушницю. Павло примушував себе, хапався й цілив...

Він стріляв і не думав, що ж має бути далі. Не думав над цим і Валей, коли давав Павлові інструкції. Його інструкції кінчалися саме на цьому місці: Павло мусить сидіти й стріляти в ріг бескету, сидіти й стріляти, щоб не пустити ворога до вузького міжгір'я, де має сісти десант... Сидіти й стріляти, поки десант сяде... Але Павло ні разу й не згадав про десант, ні разу навіть не глянув на море — чи ж наближаються їхні човни? Він тільки закам'яніло сидів, уперши зір і люфу в ріг скелі й автоматично натискуючи спуск.

Він і не бачив, як серед мертвих тіл, що ними бавилися хвилі, з'явилися живі голови — з вишкіреними зубами, з затиснутими між ними багнетами й револьверами або прив'язаними до голів рушницями. Він не бачив, що ці голови, окресливши коло круг скелі, з іншого боку наближаються до берега, що позад нього з води обережно виходять лихі, розгнівані люди...

І тільки коли на плечі йому лягло відразу кілька важких

рук, коли вибитий ударом ноги кулемет повалився на бік, він звів перелякані здивовані очі.

Що тільки замовк кулемет, міжгір'я відразу переповнилося людьми. Вони приходили стежкою, вилазили з води і, оточивши Павла, більше здивовано, ніж злісно, оглядали його, маленького, мізерного, що один стільки часу задержував їх і стількох скинув у море.

Але дивувалися недовго. За мить злива прокльонів і лайок вибухла раптово й дуже. Злі, люті слова ненависті гучно відбивалися від узбічних кам'яних мурів.

Павло здерев'янів. Він не розумів слів, не реагував на подію. Все відбувалося наче поза його свідомістю, не досягало його мозку. Він байдужно дивився на перекривлені лютою обличчя, не відповідав на запити. Навіть коли вони, думаючи, що він з упертості не хоче відповідати їм, почали штрикати його багнетами й викручувати м'язи, він відчув біль наполовину й не закричав — він тільки скривився й мляво ойкнув...

Лише стоячи вже спиною до гір і лицем до моря під десятком рушниць, що шнурком витягнулися перед його очима, він на мить знову відчув себе наче живим. Йому заболіли покручені м'язи, і чогось заманулося, чимсь зажурився... Але то було, мабуть, на мить...

Він стояв маленький і мізерний, сховавши голову між плечі, і дивився невидюще поверх рушниць просто в море.

1926 р.

СЕРЦЕ КРАСУНІ

1

Ми зустрічались раз на день у кондитерській на Приморському бульварі.

Більше не було де й зустрітись у такому мізерному містечку, дарма що всі мешканці його мулили одне одному очі з ранку до вечора.

До кондитерської ми з'являлись точно о п'ятій. В цю пору тут можна було одержати — за один карбованець двадцять п'ять копійок — чашечку чудової запашної кави з двома мікроскопічними бісквітами. Ми запивали каву кількома ляшками нарзану, з'їдали три кіло винограду, випа-

лювали десяток цигарок, і цього нам вистачало якраз до шостої. О шостій ми всі втрьох ішли купатися.

І цього разу наш режим майже не був порушений. Я кажу — майже, бо Ольга, проти звичаю, хвилин на десять спізнилась. Вона прийшла саме тоді, як ми з Демидом бралися вже до другої порції кави.

— Я спізнилась не з моєї вини,— поінформувала Ольга.— Сьогодні у нас трапився нещасний випадок: в одного хворого був жахливий напад малярії. Він просто казився і мало не кидався на людей. Закінчилося все серцевим припадком...

— Хіба може бути таке від малярії? — Демид скоса, але надто пильно поглянув на Ольгу і зразу ж лячно забігав очима. Він навіть трохи зблід.

— О, буває ще й не таке! — Ольга сіла і з насолодою ковтнула ароматної кави.— Буває ще гірше: стовбняк, параліч... Малярія — це жахлива хвороба... Ви вже п'єте по другій? Це не по-товариському. Хіба не можна було трохи зачекати на мене? — В її голосі забриніла легка колоратура вередливої дівчини.— Демиде! Я вам кажу. Залишіть вашу каву. Ви доп'єте її, коли й я візьмуся до другої!

Але Демидові вже давно було не до кави. Він понуро схилився і нервово покусував свої бліді губи.

— Значить, і на мене чекає таке...— прошепотів він, і в очах його промайнули туга і жах.

— Що саме? — не збагнула Ольга, беручись до другої філіжанки.

— Стовбняк... параліч...

— Хіба у вас малярія?

— З дванадцяти років. Я захопив її ще хлопчаком...

— Але ж ви лікувались? Коли у вас був останній припадок? — Ольга поставила філіжанку і з властивою всім медикам убивчою спочутливістю торкнула Демида за рукав.

Я журно зітхнув і одвернувся до вікна. Крім моря, пляжу та кількох голих тіл, там не було нічого втішного. Весь наш надвечірній спочинок і на цей раз був непоправно зіпсований. Це ж тепер вони знову говоритимуть про всякі симптоми, синдроми, наслідки і ускладнення, про електротерапію, бальнеологію, режим, раціон, моціон, порціон... І всією цією езоповою мовою ескулапії шматуватимуть моє здорове серце, мої здорові нерви, здорове тіло і здорову психіку! Що Демид з Ольгою заженуть мене в труну чи принаймні в десяток добірних і необорних хвороб — це я

вже знав напевне і до цього був готовий. Але, присягаюсь, досі мені не було відомо, що в Демида ще й малярія!..

О, цей Демид! Я просто вражений, як земля й досі носить його на собі? Як їй не набридне? Послухали б лишень ви, якими тільки хворобами наділила щедра доля цього сердегу Демида!

Він зроду рахітик. Він сповіщає це сумно, і з його покришених зубів, покручених ніг та дегенеративного черепа ви зразу пересвідчуєтесь в правдивості такого анамнезу. Він зроду й золотушний, Вам, звичайно, відомо, які тяжкі наслідки дає ця дитяча неміч у дорослому віці? Змалку він перехворів на всі законні й незаконні в дитинстві хвороби: кір, скарлатину, дифтерит. Про випадкові інфекції, всякі там коклюші, ангіни, інфлюенци, гастрити,— і говорити не доводиться: вони відвідали нещасне Демидове тіло разів по десять кожнісінька. Після висипного тифу бідолаха Демид недочуває на ліве вухо. Після черевного, ускладненого проривом кишечника, йому вирізано з півметра тонкої кишки. Але й з рештками своїх кишок він вправляється зле, бо за голодних років здобув собі класичного колітус-хронікус. Слідом за колітом з'явився й пієліт з фосфатурією. А там і склероз пішов буйно по жилах цілими дюнами високосортного вапняку. Певна річ, що в результаті переобтяження лімфотракту — постійно перетравлювати та витравлювати якусь інфекцію — його лімфатична система зовсім знесилилась і так попухла, що коли б добренько промацати плохеньке Демидове тіло, то здалося б, що його напхано добірним сочинським чорносливом.

Я не можу дозволити собі обтяжувати увагу читача переліком усіх Демидових хвороб, бо ж, можлива річ, і сам читач слабує на котрусь із них, і ні до чого хвилювати його зайвим нагадуванням про його немочі. Здоровому ж читачеві це також навряд чи буде приємно, бо й він не гарантований колись захворіти і поділити з Демидом його гірку долю. Але я мушу тільки повідомити, що постійне і довге лікування всіх цих хвороб, певна річ, розширило аорту, і дошкульний міокардит заволодів серцем безталанного Демида...

Я похмуро допивав чашку бридкої і смердючої кави, а Ольга тим часом докладно пояснювала Демидові різницю поміж первинними та повторними симптомами малярії.

Ах, Ольго, Ольго! Прекрасне дівоче серце, не займане ні міокардитами, не ендокардитами!

Звичайно, я міг би покинути ходіння сюди, до кондитерської, і тим позбутися слухання розповідей про навісні Демидові хвороби. Але ж ви розумієте життя в далекому, запротореному на голий морський берег містечку, де ця кондитерська — єдине прилюдне місце, окрім хіба ще санаторію на п'ятдесят ліжок та причалу на п'ятнадцять рибальських фелюг? Демид працює тут завідуючим місцевої електростанції. Ольга — третій місяць, закінчивши мединститут, стажує інтерном у санаторії, а я заховався сюди вдвох з друкарською машинкою — кінчати в затишку роман про щасливе життя та нещасну любов. І всі ми троє, на наше нещастя, як виявилось,— земляки.

Ось що примушує нас щодня точно о п'ятій сходитись тут за набридлою кавою та пляшками Кавмінводуправління. Земляцтво — це непоправна психічна хвороба, яка змушує людей, замість поширювати своє життя й інтелектуально розквітати, здобуваючи знайомства з новими речами й людьми,— нидіти і всихати в анемічних соках перших вражень твого неповноліття, тулячись, чорт його знає чого, до випадкових спільників дитячих розваг.

А втім, коли вже по правді, то я мушу зробити признання. До Ольги в мене зовсім специфічні почуття. Я симпатизую їй дещо більше, ніж до того змушує мене наше земляцтво. Словом, мої почуття до неї зводяться до того, що я хотів би, щоб і вона мала до мене такі ж само почуття, які маю до неї я. Здається, я висловився досить прозоро?

Отже, тільки почувши, що в профілактичній розмові Ольги з Демидом запала коротка пауза, я шулікою падаю між ними і намагаюсь перевести балачку на інше.

— А у вівторок я поїду до Одеси.

— Хіба? — байдуже перепитує Демид, цілком опанований думкою про малярійний синдром, і одвертається геть.

Ольга не каже й того. Вона мовчить, либонь і не почувши моїх слів. Вона, очевидно, заглиблена в обміркування якогось надзвичайного симптому, допіру виявленого в анамнезі Демида.

— Вам, Ольго, нічого не треба в Одесі? Я завтра їду туди,— з кволою надією, майже принижено благаю я її ласки.

— В Одесі? Ні. Нічого не треба.

Вона навіть не цікавиться, чи надовго я збираюсь їхати. А раптом я ніколи вже не повернуся сюди?

— Я й не знаю, чи повертатись мені сюди...— починаю я,

намагаючись якось підштовхнути її увагу. Але я навіть не кінчаю цього речення. Ольга вже відвернулась від мене і жваво заговорила до Демида. Вона нарешті згадала назву цього проклятого малярійного симптому. І вона береться підсумовувати всю історію ще однієї Демидової хвороби.

Все! З тим треба покінчити. Раз жінка абсолютно не цікавиться моєю присутністю, раз навіть розлука не може зворушити її...

Я встаю. Я знімаю капелюх. Я простягаю руку.

Замість Ольги, мою руку бере Демид і мляво тисне її своєю анемічною долонею.

— Прощайте, Ольго! — виголошую я, і голос мій тремтить.

Ольга нарешті кидає на мене неуважний, байдужий погляд. Вона бере мою руку, ледь потискує її і відпускає, навіть не затримавши. Зовсім неуважно вона запитує. Так запитують, коли тільки треба заповнити непередбачену паузу:

— Хіба ви вже зараз і їдете?

Зараз! Негайно! Треба було залементувати і, вибігши з кав'ярні, щосили грюкнути дверима. Але замість того я силкуюсь затримати її руку і з тихим, жалюгідним ліризмом белькочу:

— Н-ні, знаєте, завтра. Мені ж треба скласти речі, і потім...

— Ага! — каже Ольга і одвертається знову до Демида.— Хіну треба приймати тричі на день по нуль-три, намагаючись точно встановити фатальну годину чергового нападу...

Хвилин з п'ять я стою за дверима кондитерської і ганебно обмірковую, під яким би приводом повернутись мені зараз назад. До Одеси я зовсім не збираюсь їхати. Це говорилось тільки з розрахунками на чулість Ольжиного серця. Я дивлюсь на годинник і вираховую, що до шостої лишилося ще п'ятнадцять хвилин. Отже, так чи йнак, а за п'ятнадцять хвилин Ольга з Демидом,— ах, знову цей чортів Демид! — будуть на пляжі. Я рушаю з місця і помаленьку плентаюсь на пляж.

На пляжі я лягаю під кущем акації — нашим звичайним місцем купання. Я безтямно люблю море, і найбільша для мене насолода — лежати отак на гарячому піску і бездумно вдивлятись у голубизну хвиль. Я лежу і поверх хвиль, через мініатюрну затоку, вдивляюсь у двері кондитерської на бульварі.

Точно о шостій Ольга з Демидом виходять з кондитерської, огинають затоку і наближаються до мене. Я чую останні слова їх розмови. О щастя, що чую я! Малярикам не можна купатись. О мила, прекрасна малярія! Нарешті бодай одна хвороба прислужилась і мені! В морі ми з Ольгою будемо вдвох, без цього вібріона Демида!

Я беру добрий розгін з берега, вихором перелітаю хисткий місток і з диким вереском, подвійним сальто-мортале з триметрової височини поринаю в розкішні хвилі. Ольга скромно і боязко обминає трамплін і тихо сходить у море просто з пляжу. На моє сальто вона поглядає захоплено і заздро. За мить я вже біля неї, і вона злякано верещить, щоб я не смів хапати її за ногу. Я рицарськи пристаю на благання серця красуні, і ми пливемо поруч до буйка.

— Ах, як хотіла б я плавати так само добре, як от ви,— захлинається Ольга в прибої.

— Чого ж кращого! Давайте я вас зараз навчу!

— Ні, ні! Ой-ой, залиште — я боюся!

Півгодини минають непомітно і весело. Я поринаю на хвилину під воду, я плаваю всіма можливими способами і стилями, я лежу, ходжу і стою у воді, я демонструю безліч водяних фокусів — я млію від щастя і заходжусь від радощів. Ольга захоплена з моєї вправності, кмітливості, з сили моїх м'язів.

— Ах, який ви дужий! — гукає вона раз у раз.— Як це ви чудово робите! Як ви можете на таке наважитись? Як це прекрасно! Чудово! Надзвичайно!

Справді, все це чудово і надзвичайно. Демид вже відколи махає з берега своїми незграбними, покрученими ревматизмом руками, але ми не зважаємо — нехай махає собі, бовдур і бевзь. Ольга зі мною і тільки зі мною!

Розбурхані, ми виходимо з моря і з щасливим морським сміхом падаємо на гарячий пісок. Я розповідаю Ользі про всі мої подвиги на спортивному полі. Еврика! Вона, виявляється, захоплена болільниця. Зачаровано і закохано вона слухає про мої рекорди з легкої атлетики, про призи на велодромі, про забиті мною на міжміських матчах голи. Несміливо і з пошаною вона мацає мої біцепси, марно пробує розірвати мої схрещені долоні, розсунути мені коліна, збити мене з ніг. Нарешті я підіймаю її, підпираю долонею її поперек і на одній руці побідно ношу по пляжу перед пісною Демидовою фізіономією.

Потім, зморені й щасливі відчуттям нашого здоров'я і сили, ми сідаємо на піску і закурюємо. Я розповідаю Ользі

систему фізичного виховання, якої я запеклий прихильник. З завтрашнього ранку Ольга хоче розпочати вправи за цією системою. Я буду її тренером. З співчуттям позираю я зверху на бідолаху Демида, що тут же коло нас на піску розпростер своє синьо-жовте курчаче тіло.

Сонце тим часом сідає. Його червоний кругляк набирає химерної надвечірньої форми еліпса і пірнає в золотаву габу водяного обрію. Вечірній бриз пестить наші тіла, робить їх холодними, пружними і глянсуватими, немов стиглі яблука. Ми захоплюємося красою заходу і прозорістю повітря, але Ольга мерзне під настирливими подувами бризу, тулиться й горнеться до мене. О милий, дорогий бризе! Я обіймаю Ольгу за талію і присуваю ближче до себе. Потім накриваю моїм махровим рушником її плечі, не забувши кінчиком прикрити й себе. Тепер ми сидимо під одним укривалом, зовсім тісно, на серці мені радісно, і я стиха наспівую стару пісеньку про футболістку, яка грала за голкіпера і не змогла захистити ворота, коли шута забивав її коханий. Ольга ніяково регоче з двозначних місць, але пісенька їй подобається, вона просить проспівати її ще раз і береться сама підспівувати веселому, задьористому мотивові:

Я футболістка, в футбол гуляла,
І я ворота захищала...

Голос Ольжин не з оперних, але, звичайно, приємніший за оперні. Наш дует виходить зовсім непоганий, тільки ж Демид все намагається нам підспівувати своїм катаральним фальцетом.

— І ви, Демиде, знаєте цієї пісеньки? — дивується Ольга.— Але ж звідкіля?

— Звичайно, знаю,— знехотя відгукується Демид, так само знехотя, як і підспівував допіру,— я теж свого часу грав у цей дурацький футбол.

— Ви, Демиде, грали в футбол? Та невже?!

Дійсно, я пригадую, Демид грав у футбол. Він був хавбеком у третій команді. Але ж треба було подивитись, що то за хавбек був! Його викинули після першого ж міжміського матчу, нещасного партача. Я заходжуся реготом і збираюсь розповісти Ользі, як Демид промазав колись пас під самісіньким ворожим голом і зіграв рукою та як його бито за це після матчу. Але Демид випереджає мене і відповідає на Ольжине запитання:

— Дякже! Разом з ним, тільки що в різних командах.

Проклята, дикунська забава! Це ж через неї я дістав осув кишечника і всі прокляті хвороби нирок!

— Ну що ви, Демиде!

— Звичайно! Всім запеклим футболістам кінець кінцем осувається кишечник чи занедужують нирки. Та й серцеві моєму, я гадаю, чимало лишилось на пам'ять від футболу...

Ольга жваво повертається до Демида.

— Цікаво,— запитує вона,— а коліт? Він з'явився у вас після того, як ви грали у футбол, чи раніше? Адже коліт безпосередньо зв'язаний з осувом кишечника.

— Коліт? — з жахом перепитує Демид.— Пізніше... Ви гадаєте, що й коліт може бути результатом цього варварського грища?

— Дуже можливо. Це надзвичайно цікаво прослідкувати, це, знаєте, може бути темою наукової роботи для терапевта: різні види спорту і захворювання залоз внутрішньої секреції. Адже...

Я пробую присунути Ольгу на місце і знову пригортаю її за талію, але вона неуважно відстороняється і вже цілком повертається до Демида:

— А який був у вас звичайний стул до того, як ви почали грати в футбол? Не пригадаєте?

Лють клубиться і наростає в мені десь між шлунком та підшлунковою залозою. О нещасний ваготонік! І чому я не скрутив тобі в'язи ще тоді, під час тренажу на футбольному полі! З останньою надією я хапаюсь за Ольжину руку.

— А завтра я їду до Одеси якраз на матч! — брешу я несподівано для себе самого.— Мене викликають грати у збірній! У збірній СРСР!.. Проти Уругваю!.. Парагваю!.. Проти збірної островів Папуа!

— А болі під грудьми? — не слухає мене Ольга.— Ви не помічали їх замолоду? Коли ще не грали в футбол?

Море стає темне, аж чорне. Останні відблиски вечірньої зорі розпливаються в хвилях, немов криштали калігіперманганікум у теплій воді...

— А задишка? Вона з'явилась у вас до чи після вашого захоплення футболом?

Я йду за кущ, стягаю з себе мокрі труси і люто жбурляю їх об землю. Потім з одчаєм і покорою одягаю свої штани.

2

Наступні дні минають у нудній задусі.

Прокляте море лежить мов закам'яніле, подібне до щербатого дзеркала в санаторній перукарні — жодного подуву бризу з ранку до вечора. Розпечене повітря нездатне рухатись над землею, густе, як ряжанка, і, як ряжанка ж, вурдиться на ніч липучою задухою.

Ми бродимо мов очманілі понад берегом і щохвилини ліземо в масну воду затоки. Та марне — хвилі не освіжають, тільки зморюють, як грязьова ванна. Та й Ольга заходить у воду не вище пояса, щоб, і купаючись, не припиняти балачку з Демидом, якому купання категорично заборонене. Їх терапевтична розмова гучною луною котиться вздовж понад пляжем аж до причалу і в глибину моря на багато гін. Демид розповідає Ользі, як міниться в нього температура залежно від температури та тиснення повітря. В кондитерській Ольга з олівцем у руках вираховує середньодобову, середньомісячну та річну температуру Демидового організму. З Ольжиного вирішення зайнятися фізичними вправами під моїм безпосереднім керівництвом так нічого і не вийшло.

Справа в тому, що позавчора Ольга вже остаточно діагнозувала всі Демидові хвороби. Вона хитро вилучила всі гострі та інфекційні захворювання, локалізувала їх і договорилась з Демидом про всякі там пілюлі, краплі та впорскування. Решту хвороб вона зібрала докупи — проаналізувала і синтезувала, категорично довівши, що все це одним одна, нехай і серйозна та небезпечна, одначе цілком конкретна і зрозуміла, медичній науці добре відома, недуга. Все горе та лихо Демидове, виявляється, в його розхитаній та розламаній нервовій системі. І Ольга в категоричній формі запропонувала Демидові нарешті (зауважте — нарешті!) лікуватись серйозно, за якоюсь там, чорт її знає якою саме, її власною, цілком радикальною системою. Відомо ж бо, що кожнісінький молодий лікар, який щойно покінчив з академічними справами, має свою цілком радикальну систему лікування абсолютно всіх хвороб. І Демид нарешті (зауважте — нарешті!) погодився-таки взятись за лікування серйозно.

І от вони сидять тепер, близько схилившись одне до одного, над аркушем паперу і виробляють раціон Демидового життя. Тепер життя Демида буде точне, як палата мір і ваги. Він житиме тепер тільки за Ольжиними приписами:

спати, вставати, гуляти, їсти, пити... Потім — вольова гімнастика, ритмопластика, дієта і навіть самонавіяння...

Вчора, прийшовши в ролі Ольжиного тренера, як було умовлено, на мій перший урок фізичного виховання, я приніс їй чудовий букет. Це розкішний подарунок тут, серед приморських пісків та побіч сухого степу, де не знайти й зашкарублої торішньої колючки держидерева. А Ольга ж велика прихильниця всяких таких естетичних прикрас на столику біля ліжка і змалку закохана в зелені дерева, трави і квіти. Букет я перекупив у якогось одесита з пароплава, заплативши за нього разів у десять дорожче проти прейскуранта найдорожчої оранжереї в Ленінграді, на проспекті 25-го Жовтня, в люті морози кінця лютого місяця. О, як зраділа з свіжої зелені і запашних квітів Ольга! Вона нюхала, цілувала, милувала квіти, вона пестила кожний пелюсток троянди, ховала своє обличчя в ніжну зелень барвінку. Як хороше могли б ми прогаяти ці п'ятнадцять хвилин, визначені на щоденні вранішні вправи з фізичної культури!.. Але саме цієї хвилини двері відчинились і на порозі з'явився Демид. Він приніс матеріал на вранішній аналіз, бо Ольга сама робить аналізи в санаторній лабораторії.

Аж от коли моєму довготерпінню прийшов край. Його було випито до дна.

Ні! Я не відступлюсь!

Серце красуні повинно належати мені!

Високий голос мужської гідності владно заговорив у мені. Кров гарячою хвилею вдарила мені в серце — раз, а тоді ще раз. Я здобуду прихильність красуні! Вона кохатиме мене і тільки мене — присягаюсь усіма аномаліями Демидового організму!

І я вже знаю, якими шляхами простувати мені до Ольжиного серця. Я вже знаю! Я зроблю так, що вона не зробить Демидові черговий аналіз.

Присягаюсь!

3

Сьогодні я сидів у кондитерській за п'ять хвилин до п'ятої. І дарма що було зараз ще за п'ять хвилин п'ята — Ольга теж уже сиділа зо мною.

Рівно о п'ятій прийшов і Демид. Він тепер надзвичайно точний, виконує всі приписи Ольжиного раціону.

Демид кисло привітався, сів на своє місце і присунув до себе пляшку нарзану: кава відтепер заборонена Демидові

згідно Ольжиного порціону. Демид з огидою ковтнув нарзану і заздро поглянув на наші філіжанки, що парували свіжою запашною кавою.

— Ну? — кволим голосом поцікавився він.— Що там сьогодні в аналізі? Оксалати є? Мені здається, фосфатів сьогодні було менше?

— Ах! — схопилась Ольга і почервоніла.— Пробачте! Ви знаєте, я не зробила сьогодні аналіз...

— Не було часу? — вражено і ображено звів брови Демид.

— Часу? — Ольга зніяковіла зовсім: Демид же прекрасно знав, що саме сьогодні в Ольги повинно бути якнайбільше вільного часу — сьогодні вихідний день.— Часу? — розгубилась Ольга.— Часу... Розумієте... розумієте...

Що там було розуміти? Бачили б ви, як звитяжно й зневажливо поглянув на Демида я поверх його жалюгідної пляшки з нарзаном. Бо це ж через мене Ольга не зробила вранішнього аналізу сьогодні! Цілий ранок, тобто саме тоді, коли мала б Ольга дивитись у мікроскоп на Демидові оксалати й фосфати, ми просиділи з нею під кущем акації, в затінку, завинуті в вогкі простирадла...

Демид через силу ковтнув свій гидкий нарзан і, мало не плачучи, пробубонів:

— Але ж тепер, але ж тепер матеріал зіпсувався. І в графіку аналізів проти сьогодні буде порожнє місце. Як же перевірити вплив вчорашніх процедур?

— Ах! — трохи навіть роздратовано відказала Ольга.— Один день не має значення. І взагалі, я гадаю, що буде доцільніше робити аналізи не щоденно, а через день.— Потім вона рвучко обернулась вже простісінько до мене.— А з вами я ніколи не погоджусь! Ніколи, ніколи! Та ви просто неук! Ви просто ганебний невіглас!

І, вхопивши мене за обидві руки, Ольга почала бити мене цитатами, формулами і незаперечними істинами.

Я сидів і блаженно всміхався. Цитати, формули і незаперечні істини линули повз мої вуха і повз мою свідомість: нехай я буду неук і ганебний невіглас. Чудово! Але ж аналіз сьогодні не зроблено, і причина цьому — я, неук і невіглас.

Справа в тому, що ми з Ольгою сперечаємось про медицину. Ще вчора ввечері, наче між іншим, я недбало кинув Ользі якусь фразу про те, що в медицину не вірю. На відповідь вона тільки презирливо стенула плечем — мовляв, що з тобою в такому разі говорити? Але ввечері, прощаю-

чись з Ольгою, щоб іти вже спати, я знову висловив кілька скептичних тверджень про сучасну медицину. Щось там таке про механічність лікувальної практики, про непоступовість самої ідеї «зцілення» та її нужденність проти великої ідеї «оздоровлення» людського організму. Ольга мало не знепритомніла від гніву та обурення. Вона сплеснула руками і вже розкрила рот — для гострої суперечки. Але я підняв капелюх і, ввічливо відкланявшись, рушив геть. Кілька гнівних слів ще долинули до мене. Але я навіть не озирнувся і зник в чорній пітьмі південної ночі.

Але сьогодні вранці, саме тоді, як Ольга якраз ладналась засісти за Демидові аналізи, я немов ненароком пройшов повз відчинене вікно лабораторії, помахуючи простирадлом. Я йшов купатись на пляж.

— Ви сказали вчора ідіотську нісенітницю! — гукнула Ольга мені у вікно.

Я недбало махнув рукою і, не відгукнувшись, пройшов геть. Тоді Ольга зірвала з гачка простирадло, виплигнула через вікно і побігла за мною навздогін, вигукуючи мені в спину сотні різних доводів, тверджень і аргументів. Я прийшов на пляж, скинув піжаму і шубовснув у воду. Виринувши, я стилем брас поплив просто в відкрите море. Ольга стилем кроль наздогнала мене, засипаючи цитатами із Гіппократа, Дарвіна і Павлова. Назад з моря мені довелося плисти з Ольгою на спині, бо, в запалі дискусії, вона запливла надто далеко і не мала вже сил повернутись назад.

Потім ми відпочивали на піску, розкошуючи в вогких простирадлах. Розкошував, втім, тільки я. Ольга ж зовсім вимучилась, викладаючи мені теорію суб'єкта і об'єкта в медицині та принципи носології і носунтології. Але я не здаюсь. Я підкидаю скептичні афоризми вульгарного, зовсім другосортного гатунку, і цим роздмухую Ольжину непримиренність. Ми навіть обідали разом в Ольжиній кімнаті — їли її обід, принесений з санаторної кухні; вона не згодилась відпустити мене, доки не доведе мені хибності моїх поглядів. Тепер ми перейшли до кондитерської. І Ольга знову намагається довести мені, що я просто неук і ганебний невіглас.

Демид з тихим жахом прислухається, як у запалі суперечки ми з легкістю гравців у волейбол перекидаємось страшними медичними термінами. Сепсис — він здригається. Шок — він блідне. Конвульсії — і його обличчям перебігає коротка конвульсія, а горло стискає спазм. Потім

він наче виринає з води і навіть трусить головою, неначе струшує з себе краплі. Це він має звичку так трусити головою, коли його обсідають якісь докучливі, прикрі думки. Таким способом він бореться з симптомами нових хвороб. На мові, інспірованій йому Ольгою, це зветься «боротьбою з самонавіянням». Якщо хтось із нас, Ольга або я, шукаючи аргументів для підсилення свого погляду, звертається до Демида, чекаючи його думки про таке чи сяке явище в медицині,— він стовпіє і в жасі задкує від столу разом із стільцем, немов нагло вздрівши страшний привид.

Коли ми виходимо о шостій, їдемо на пляж і потім до пізнього вечора бігаємо вздовж лінії прибою, намагаючись перекричати одне одного, обстоюючи правильність своїх позицій,— Демид тупцює за нами кілька кроків позаду, не наважуючись підійти ближче.

Пізно вночі, недбало розпрощавшись з Ольгою і відмахнувшись від її загроз «завтра знищити мене впень», я іду додому, насвистуючи на весь голос пісеньку старих футболістів:

Тебе, дівчино, хай милий горне,
Ти пропустила лівий корнер...

4

А втім, Ольга — людина діла і обов'язку насамперед. На завтра Демидові аналізи готові вчасно і розроблені докладно. Фосфати в нього не зменшуються, не зникають і оксалати. Лейкоцити підвищені проти норми. З'явились і гіалінові циліндри. Трапляється жовчний пігмент. Сліди білка...

Все це Ольга сповіщає коротко, як тільки ми сходимось у кондитерській. Демид туманіє і журно похнюплюється. Потім він трусить головою, борючись з самонавіянням, і розтуляє рота, щоб розпитати про щось Ольгу. Та Ольга вже одвернулась від нього і накинулась на мене.

Пристрасний диспут виникає знов. Але я тримаюсь міцно. Я парирую всі Ольжині закиди, розправляюсь з її тезами і роблю карколомні узагальнення та разючі висновки.

Ольга спантеличена й вражена. Навіть у тих випадках, коли я зовсім мало поінформований в якомусь спеціальному питанні з біології чи медицини, я сміливо пускаюсь берега і пливу на тих спеціальних питаннях, як дійшлий і старий морський вовк на хвилях раптового шторму. По-

кладаючись виключно на інтуїцію, я роблю висновки; на побудування чи заперечення яких фахівці науки витрачають силу роботи і ціле своє життя. А я зухвало формулюю їх навмання, дарма що на шляху моїх формулювань залишаю цілий лазарет скалічених точних знань, згвалтованих наукових аксіом та скривджених загальновідомих істин.

І тепер Ольга вже не обурюється з мого неуцтва, не скаженіє через моє невігластво. Навпаки, вона вже захоплюється мною.

— Це надзвичайно! — патетично скрикує вона.— Якби літератори, замість псувати папір солоденькими побрехеньками про нещасне кохання, взялися допомагати науковим діячам своєю емоціональною зброєю та умоглядним нахилом їх інтелектів, скільки б придбала від цього наука! Слухайте, ви повинні поширити ідею потреби кожному письменникові піти за секретаря до якогось наукового діяча!

За секретаря? Що ж — нехай для початку і за секретаря. І я переможно позираю на Демида. Але зразу ж моє серце стискає гострий жаль. Демид сидить край столу занехаяний і самітний. В наших суперечках він не бере участі жодним словом. Навіть тепер, коли, покинувши специфічні медичні теми, ми перейшли до матерій абстрактних і узагальнень філософічних. На ці розмови Демид не реагує зовсім. Він тупо дивиться на муху на стіні, нудячись і нудьгуючи. Крім хвороб, він не вміє говорити ні про що інше. Та й про хвороби взагалі він теж не вміє говорити. Він вміє говорити тільки про свої власні хвороби. Чудна інтерпретація почуття власності!.. Ольга на Демида зовсім не зважає, немов його й на світі нема. Ох, ці вже жінки! Які вони все ж таки зрадливі! Як легко вони відкривають і закривають свої серця. Я переймаюсь глибоким співчуттям до зрадженого й покинутого Демида і, уриваючи дискусію з Ольгою, обертаюсь до нього.

— Чого це ти так спохмурнів, Демиде? — дружньо й заклопотано питаю я.— Тобі, може, недобре? Яка сьогодні температура? А пульс? Вночі був гарячий чи холодний піт?

Ольга миттю уважно позирає на Демида — оком дбайливого медика,— але, зразу ж забувши за Демида, знову хапає мене за руки, мало не зваливши з стільця:

— Геніальна ідея! Ми пишемо з вами вкупі роман!

На якусь мить і мені, нарешті, стало відомо, що в мене є серце, пульс і все таке інше. Бо серце мені захололо, а потім затріпотіло чимдуж. Я переміг! Ми з Ольгою писатимемо роман!.. Чи напишемо, то буде видно далі, але ж — писатимемо. І це вона запропонувала сама!

Я відвертаюсь, щоб Демид не помітив радісного блиску моїх очей.

Тим часом Ольга захоплено розвиває ідею нашого з нею роману. Це має бути книга, яка піднесе на небачені ще високості медицину і лікаря. В Ольжиній палкій уяві сучасний лікар зводиться величною постаттю рицаря прекрасного образу. Пресвітлий апостол науки і натхненний громадський діяч, борець за щастя людини, отже, і цілого людства. Вигадати всякі фабульні перипетії, які б виносили медичну науку та її рицаря, лікаря, на не бачені ще верховини — то вже буде моя справа: Ольга великодушно відступає це мені. Але це ні в якому разі не повинно бути якоюсь банальністю з примітивними й заяложеними концепціями нещасного кохання. Це має бути якийсь зовсім новий, недоторканий досі сюжет, щось суто медичне, щось медично-людське, щось людськи-пророчисте. Звичайно, в основу має лягти якась складна й важлива наукова проблема. Тут вибір багатющий і необмежений. Можна, наприклад, спинитись на ідіопатичних явищах, незбагненних для обивателя в природі людини, нерозгаданих ще й наукою, але через які можуть бути розкриті не тільки нові горизонти медичної науки, а й самий внутрішній світ людини.

Тут Ольга трохи плутає і робить невеличку паузу, щоб розібратись самій у тій навалі ідей, що нахлинули на неї як злива. Я дивлюсь на неї зачаровано, захоплений поки що не стільки її ідеями, як нею самою. Демид користається з цієї паузи і щось буркоче з свого кутка.

— Що ти кажеш? — перепитую я, стараючись виявити до нього якнайбільше дружньої уваги.

— Ідіопатичні явища,— говорить Демид,— справді, ідіопатичні явища, це надзвичайно цікаво. От, скажімо, у мене, наприклад...

Ну, ясно — Демид хоче повідати ще про якусь з своїх нововідкритих хвороб. Але я роблю вигляд, що дуже зацікавлений, і навіть підморгую Ользі — зробимо, мовляв, ласку, послухаємо його.

— От, наприклад,— тягне далі Демид,— у мене палець. Великий палець на лівій нозі...

Господи! Невже й пальці мають якісь спеціальні недуги?

— Палець! — підтверджує Демид.— Я, власне, ніколи

на нього не звертав уваги. Але, уявіть собі, в ньому надзвичайно цікаві ідіопатичні явища...

Він змовкає, щоб дати нам час уявити собі можливі в його пальці ідіопатичні явища. Це вже така ідіотська Демидова манера — сказати щось, а потім п'ять хвилин дивитись мовчки на співрозмовника з обличчям змовника державного перевороту в Мексіці.

— Явища! — нарешті урочисто докінчує він.— Уявіть собі, що в пальці щось наче голками штрикає, щось немов переливається, немов я почуваю рух крові по капілярах, щось неначебто шарудить...

— Шарудить? — на втіху йому я вдаю перестрашене завмирання серця і відчуваю, що й моя фізіономія мимоволі переймає вираз мексіканської таємничості. Господи! Ну хіба ж може «шарудіти» в правому пальці лівої ноги? Що в ньому миші завелись, чи що?

— Шарудить! — тріумфуючи, підтверджує Демид.

Ольга байдуже відгукується, цілком опанована власними думками про наш з нею майбутній роман:

— Це — подагра або й просто неврастенія. Нічого незвичайного тут немає. Подібні явища спостерігаються в застарілих неврастеніків. В підошві болі у вас бувають? А в попереку ви не спостерігали випадків гострої вразливості? Це — неврастенія.

— Неврастенія...— розчаровано тягне Демид. Йому шкода, що діагноз ставиться так швидко і так безапеляційно.— Чудово, нехай собі неврастенія. Але ж справа не в назві. І потім, це ще не все.

— Не все? — тоскно перепитую я, розкаюючись вже в моєму до нього співчутті.

— Не все,— категорично рубає Демид.— Уявіть собі, що мій палець...— Він тягне смакуючи, з мімікою, якій позаздрив би перший-ліпший фізіономіст, і я вже цілком виразно уявляю собі, як у цей момент він обережно рухає пальцем у широкому парусиновому черевику,— мій палець реагує на всякі явища зовні. Наприклад — на звуки.

— На звуки?! — не витримую я, справді здивований з такої властивості звичайного собі пальця.

— Атож, на звуки!

Ольга теж зацікавлюється і на мить виринає з рою творчих думок, що обсіли її.

— Уявіть собі, що я спостеріг,— запалюється Демид, підбадьорений нашою увагою.— Ви, наприклад, пригадуєте той шорсткий, такий металевий шелест, який чуєш

постійно, коли їдеш трамваєм? Пригадуєте? А коли трамвай спиняється, то першої хвилини ви навіть почуваєте таку немов порожнечу, таку якусь звукову прострацію. Хіба ні?

— Ну, ну?

— Так от. Уявіть собі, що звуки ці немовби резонують у мене в пальці. І коли трамвай стане, я відчуваю, що палець німіє. Терпне. Поки трамвай не рушить з місця знову. Га?

Це нехай і кумедно, але справді цікаво. Я слухаю Демида вже з зацікавленістю. Чудний і цікавий індивід. Його б кудись в інститут експериментальної медицини, на зарплатню, як експонат.

— Цікаво! — каже і Ольга, одірвавшись нарешті від своїх мрій.— Це рідкісний випадок вразливості. Унікальний випадок реакції периферійних нервів. Ну, ну?

Демид переможно оглядає нас, цілком щасливий з відчуття своєї унікальності, і, нахилившись ближче через стіл, переходить на зовсім конспіративний шепіт.

— А музика?! — видихає він одним разом, викотивши очі, як повішений.

— Що — музика? — переймає мене жах.

— Уявіть собі, я чую музику пальцем! Так, так, так! Тобто, чую музику я, звісно, як і всі, вухами, але в той же час щось там таке вібрує і в пальці, ну зовсім в унісон самій мелодії. Вище і нижче, швидше і повільніше. Я навіть почуваю від того немовби якийсь лоскіт у пальці. Га? Ви уявляєте собі?

Уявити це дуже важко, але ми все ж таки не можемо не уявити. Я з цікавістю поглядаю на Демида і навіть нишком позираю під стіл, на ноги з таким надзвичайним пальцем. Жовті парусинові Демидові черевики нетерпляче постукують носками об підлогу. Ольга також щиро зацікавлюється.

— Цікавий ідіосимптом неврастенії. Щось подібне є занотоване в літературі, але я не пригадую, щоб спостерігались реакції на музику. Скажіть, це у вас зосереджується в самому пальці? А інші точки ноги? Наприклад — стопа?

Демид не зразу відповідає. Подумавши, він каже, що це треба перевірити. Ми розплачуємось і йдемо на набережну, де реве санаторний гучномовець.

Сівши на ослінчику, ми слухаємо інтродукцію до опери «Кармен» і прикипаємо поглядами до Демида. Гучномовець реве, як бугай, і Демидів палець не може не почути,

але ми боїмось, що за ревом, свистом і хрипом недосконалого «Рекорда» може пропасти сама мелодія, а хто ж його знає, може, палець надто делікатний і реагує лише на виразну і м'яку мелодію. Демид сидить, заплющивши очі, вся його істота — напруження: він дослухається. Він — весь увага. Хвилин зо дві він урочисто мовчить, мов спіритичний медіум.

Нарешті він подає ознаки життя.

— Ну, ну? — кидаємося ми.

— Чую,— шепоче він,— але, знаєте, якось невиразно. Чи не тому, що неодмінно треба почути?

— А так, так,— зразу ж погоджується Ольга,— це може бути. Це психологічно вірно: коли треба спостерегти якесь явище в собі самому, його дуже важко простежити. Буває, що таким чином зовсім зникають деякі симптоми: хворий починає уважно дослухатися до якогось симптому, і цей симптом зникає зовсім. На цьому можна навіть будувати симптоматичне лікування.

— Але все ж я таки чую! — хапається Демид.— От тремтить щось у пальці... От, от! Так, це безперечно в якійсь одній точці. Але, уявіть собі, я не міг би вказати точно цю точку...

Спостереження забирають у нас цілий вечір. Ми ходимо на берег послухати, як реагує Демидів палець на шум прибою. Ми чекаємо санаторний автобус, щоб встановити, чи вразить палець торохтіння мотора і, зокрема, сирена. Потім ми з Ольгою співаємо дует, щоб пересвідчитись, чи реагує палець і на вокальне мистецтво. Нарешті, Ольга приносить з санаторного клубу камертон, і ми вивчаємо реакцію пальця на кожну ноту гами. Виявляється, що палець найдужче реагує на густі й низькі ноти басового регістру — тобто на ноти, які видобуваю з своєї горлянки я.

На ранок наступного дня нам щастить організувати експеримент з гудком пароплава, хоровим співом, ударами молота по ковадлу і вереском немовляти. Вереск немовляти викликає в пальці різкий і дошкульний біль.

Принагідно ми виявляємо ряд інших явищ в Демидовому організмі. Демид констатує біль у правій п'яті, неподільно пов'язаний з експериментами над його музикальним пальцем. Крім того, спостерігається ниття в попереку, тупе тиснення в плечі та штрикання в лівій половині потилиці.

Досліди над пальцем забирають весь наш вільний час на наступні дні. Покінчивши з роботою в санаторії, Ольга як тінь ходить за Демидом. Такою ж тінню за Ольгою плентаюсь і я. Мені Демидів палець вже страшенно набрид, і кілька разів я пробую відвернути Ольжину увагу на інше — на прозорість далеких морських горизонтів, на чудернацькі візерунки хмаринок на заході, на спів жайворонка в степу за могилою. Ольга тільки нетерпляче відмахується. Вона не хоче слухати ні декламації віршів, ні невинних вірменських анекдотів, ні нюхати квіти, за якими я тепер щодня до схід сонця бігаю в степ до озерця за дев'ять кілометрів. Навіть квіти не приваблюють її!..

Що ж, дорікати їй, звичайно, не доводиться. З наукового погляду справа з феноменальним Демидовим пальцем, очевидно, заслуговує на особливий інтерес. І чим можу, я допомагаю Ользі. Я ношу за нею її зошит, бо всі спостереження вона зразу ж нотує, я бігаю до її кімнати за тією чи іншою книжкою, потрібною для негайної довідки, я роблю виписки цитат з медичної енциклопедії. Я вже абсолютно вимучився і ледве пересуваю ногами. Ніч також не дає мені відпочинку, бо, катуючись з Ольжиної неуважності, я зовсім втратив нормальний сон. Одного тільки Демида не бере ніяка втома, він з ранку до вечора на ногах і невтомно розповідає нам все нові й нові спостереження над власною персоною. Почуває себе він зараз значно краще — очевидно, Ольжин метод раціонального лікування вже дається взнаки: він посвіжішав, щоки порожевіли, рухи стали жвавіші. До того ж він почав щоденно акуратно голитись.

Одначе від дальших експериментів над пальцем Демид раптом відмовляється. Він заявляє, що перестає відчувати, а палець перестає реагувати, коли на нього звертати стільки уваги. Це лякає Ольгу, і, щоб зберегти симптом, вона негайно ж припиняє експерименти.

Аж от коли я полегшено зітхаю. Нарешті Ольга належатиме мені!

Я голюсь особливо старанно, змінюю галстук, вдягаю свіжовипрасувані білі штани і прогулююсь перед брамою санаторію, піджидаючи, коли вийде Ольга, закінчивши вечірній обхід по палатах. Коли вона з'являється біля хвіртки, я біжу через волейбольний майданчик, розмахуючи тюбетейкою.

— Ура! — кричу я.— У мене все готово. Завтра ми можемо починати.

— Що — готово? — не розуміє Ольга. Обличчя її зосереджене, думки обсідають її високе засмагле чоло.— Що можемо починати?

— Як — що? Наш роман. Фабула в мене вже готова.

В основу сюжету лягає ідіопатологія як проблема розкриття душевного світу індивіда. Розумієте...

— Ах! — докучливо відмахується Ольга.— Це ви про роман. Їй-право, зараз у мене немає на це часу. Мені треба скористатися з перепочинку, який ми дамо Демидові, і розробити вже занотовані спостереження.

— От-от! — підхоплюю я.— Про це й мова. Ми працюватимемо над цим разом. Ваші матеріали і мають лягти в наукову підоснову роману. Ми схрещуємо їх, так би мовити, з моєю фабулою, і тоді...

— Ах! — вже роздратовано відмахується Ольга.— Ну як ви не розумієте? Питання надто серйозне, щоб віддати його на поталу вашій белетристиці. Це суто наукова проблема. І я спиняюсь на ній, як на темі для наукової доповіді. Вивчення людини це вам не белетристика!

— Але...— пробую я ще щось промимрити, та Ольга вже забуває про мою присутність і знову повертається до своїх думок. Вона морщить лоб, щось згадуючи і щось придумуючи.

Кілька хвилин ми йдемо мовчки. Власне, іде Ольга, а я товчусь позаду, забігаючи то з лівої, то з правої руки.

Нарешті, відчаявшись, я вдаюся до останнього:

— Розумієте, я так і думав писати роман сам, але оскільки мені зараз треба спішно виїхати... мене викликають телеграфом... і я б хотів... до того часу, як я повернусь...

— Ах, ви виїжджаєте! — нарешті звертає Ольга на мене увагу.— Це дуже добре. Я тоді зможу спокійно зосередитись над зібраними матеріалами і як слід розробити їх. А то наші з вами прогулянки відволікають мою увагу, і я марную безліч часу... А незабаром мені треба братись до нових експериментів над Демидом...

5

Виїздив я вранці на світанку.

Я приволік до автобусної зупинки чемодан, портплед і друкарську машинку — все моє майно. Знявши капелюх, я витер піт і прихилився до акації, замруживши очі. Вранішнє сонце вже підбивалось ген над степом і припікало мою непокриту голову. Але я не зважав. Думки мої, вся моя істота була зосереджена зараз лише на одному — прийде чи не прийде Ольга? Бо вона пообіцяла прийти проводжати мене до автобуса. Прийде, чи, може, черговий вранішній аналіз Демидових оксалатів не залишить їй на

це п'яти хвилин вільного часу? А коли прийде, то чи спитає, чому це, виїжджаючи на кілька днів, я беру все своє майно — і чемодан, і портплед, і машинку? А якщо спитає, то чи сказати, що я вирішив виїхати назовсім? А якщо сказати, то чи викаже вона з приводу цього жаль? А коли викаже і попрохає повернутись, то — повернутись чи просто не їхати?

— А! — раптом розітнулось біля самого мого вуха.— Ти вже тут?

Я розплющую очі. Переді мною стоїть Демид. Демидові я не казав нічого про мій від'їзд, бо, як бачите, і сам не був певний, що він відбудеться.

— Так, значить, ти таки їдеш? — плескає Демид мене по плечі.— Ну що ж, бувай. Щасливої дороги! А он і автобус підкочує. Я зараз виберу тобі місце зручніше, щоб тебе не закачало в дорозі. Ти гляди, не простудись, не висувайся з вікна, не пий сирої води. А як снідатимеш на станції, неодмінно помий перед тим руки...

Я не слухаю навісне Демидове турботливе блягузкання і дивлюсь просто перед собою. Бо просто передо мною стоїть Ольга. Вона прийшла разом з Демидом, навіть під руку з ним. І вона пояснює оце мені:

— Демид якраз нагодився. Він саме приніс вранішній аналіз і взявся мене проводжати. Моціон йому дуже корисний. А він і не знав, що ви виїжджаєте. Він так жалкує, що ви виїздите. Ви добре впливали на нього, ви розважали його і не давали йому зосереджуватись на своїх хворобах...

Ольга говорить все це швиденько, скоса позираючи на годинник на руці. За п'ятнадцять хвилин їй вже треба бути в санаторії. На мої чемодани, портплед і машинку вона не зважає. Автобус вже наповнюється народом, і шофер сигналить, запрошуючи не баритись.

— А оце,— хапаюсь я мерщій,— мій чемодан. Це мій чемодан, Ольго,— кажу я.— Це всі мої речі. І портплед, і машинка, і чемодан...

Серце моє стискається, в грудях холоне, руки тремтять. Я чекаю, щоб Ольга спитала. Спитала, чому я забираю з собою всі мої речі. О, спитай! О, спитай! — молюся я.

— Це всі мої чемодани,— благально шепочу я.

Нарешті Ольга звертає увагу і на мої речі.

— Який гарненький чемодан! — привітно каже вона.— Де ви його купували? Але ж чому ви не кладете його в автобус? Глядіть, ще забудете, тоді доведеться повертатись!

Світ туманіє довкола, і ясний день обертається в чорну ніч. І в цьому нічному мороці я бачу, як Демид метушливо й запобігливо хапає мій чемодан і намагається волокти його до багажного місця. Але я чую, як Ольга гукає йому, перехоплюючи його руку:

— Демиде, що ви робите? Вам не можна підіймати важких речей. Ви маєте нахил до гили! Він же може це зробити сам.

Ну, звичайно, я можу це зробити сам.

Я хапаю в праву руку чемодан, в ліву портплед, машинку — зубами і мерщій тиснусь до автобуса. Шофер сигналить настирливо, і треба поспішати. Ольга вже виймає з кишені хусточку, щоб помахати мені, коли, прощаючись, я визирну з вікна. Але я не визирну — хай знає, що я не визирну!

Одначе, всівшись, я насамперед визираю.

Ольга з Демидом стоять об руку, і Ольга позирає на годинник. Її голова так близько від вікна, що коли б перехилитись, то на прощання ми можемо навіть поцілуватись. Шофер дає гудок і включає мотор. Зараз автобус рушить.

Я перехиляюсь за вікно, і на секунду, на якусь мить мене затуманює аромат Ольжиного волосся. Я заплющуюся, витягую губи — і Демид зразу влучає в них своїми губами. Апетитно він цмокає мене на прощання. Потім його губи ковзають вздовж моєї щоки і потрапляють мені в вухо — бо саме цієї секунди шофер дав газ і відпустив гальма. Машина здригається і рушає з місця. Але Демид ще встигає швиденько прошепотіти мені на вухо:

— Слухай! Ти можеш собі уявити, що всю цю історію з пальцем я просто собі вигадав? Га? Правда, здорово?

Автобус покотив.

І рука моя так і лишається піднесена вгору, немов для страшного удару. Але під акацією тріпотить щось біле — то, значить, Ольга махає мені на прощання хустинкою,— і я використовую мій жест для того, щоб помахати їй у відповідь.

Але вітрець уже розвіяв клуби синього бензинового диму, і я бачу, що помилився. Помахи білої хустки — то зовсім не були прощальні привіти мені. То Ольга обмахує лице Демидові, що так розгарячився, метушившись біля мого чемодана. Дорога повертає за ріг, і я ще встигаю побачити, що Ольга держить Демида за руку і уважно дивиться на годинник. Вона рахує йому пульс...

1935

АНТОНІНА СЕМЕНІВНА

Ми слухали її розповідь з великою увагою і глибоко схвильовані. Її розповідь гортала перед нами сторінки книги великого життя — сторінки давні, інколи забуті, інколи нікому не відомі. Про велику людину вона розповідала нам просто й інтимно — про її буденне життя, і саме в цій простоті та буденності була велич життя людини.

В моїй схвильованості було і захоплення розповіддю і глибока пошана до розповідачки — однолітки, подруги, близької людини генія нашої літератури.

Ми розмовляли з Антоніною Семенівною Макаровою — приятелькою Лесі Українки.

Нам кортіло поставити їй безліч запитань, але ми примушували себе утримуватись, щоб не робити Антоніні Семенівні прикро: в свої вісімдесят два роки Антоніна Семенівна сильно недочувала, з болісним напруженням дивилася на губи запитувача, силкуючись з самого поруху вуст відгадати запитання,— і не завжди розуміла. Коли ж доводилось гукати їй у вухо, це гнітило її і соромило вкрай.

Антоніна Семенівна взагалі була надміру соромлива — не знаю, чи зроду бувши такої вдачі, чи тому, що соромилась своєї глухоти. Вона розповідала, опустивши очі долу, і шарілася, як дівчинка. Чимала купка листів — Лесиних листів до неї — лежала перед нею на столі, і, розповідаючи, вона інколи торкалась пальцями пожовклих, майже струхлявілих сторінок — торкалась ніжно й любовно, і пальці її від того доторку дрібно тремтіли. Ці листи, списані дрібними й чіткими літерами, нанизаними на рівні й густі рядки,— характерне мужнє й нервове Лесине письмо — були адресовані до Антоніни Семенівни Макарової шістдесят і п'ятдесят років тому, але сьогодні — з глибини минулого століття, від великого серця невмирущого генія — вони були адресовані і до нас, нащадків.

Ми, троє письменників, приїхали сюди, в Гадяч, на урочисте відзначення пам'яті Панаса Мирного, але, почувши, що тут же, в Гадячі, проживає подруга Лесина, товаришка її юних днів, вирішили побачити Антоніну Семенівну і поговорити з нею.

Антоніна Семенівна розповідала нам про своє перше знайомство з Лесею — дівчиною на костурі, кволою через тяжку хворобу фізично, але такою мужньою — наймужнішою — перед лицем соціальної несправедливості, такою незламною в своєму протесті, такою могутньою в своєму

чарівному таланті. Дівчина Леся була вже тоді славетною українською поетесою, але Антоніна Семенівна — теж дівчина тоді — нічого не відала про те: вона не знала, що Леся — поетеса. Леся була для неї тільки гарною, чарівною, великої душі і великого серця подружкою юних літ.

Потім Антоніна Семенівна почула вперше Лесин вірш з вуст самої Лесі. Було то в час катання на човні на річці Пслі біля Зеленого Гаю.

— Там тепер чудовий санаторій для туберкульозних збудувала Радянська влада,— перебила свою розповідь Антоніна Семенівна, і з її ока скотилась сльоза.

І ми зрозуміли цю сльозу: адже Леся загинула передчасно саме через туберкульоз.

Стерши сльозу, Антоніна Семенівна почала розповідати, як любила життя Леся, як вона хотіла жити, як вона запалювала усіх навколо цією пристрасною, невичерпною закоханістю в життя. Як вона ніколи не поскаржилась на свою тяжку хворобу, як вона раз — тільки один раз,— зачарована красою природи над Пслом, збуджена чарівністю погожого літнього дня, піднесена величчю просторів навколо, раптом, на одну мить, потуманіла чолом і гірко промовила:

— Коли б не хворо...

Леся навіть не докінчила цього страшного слова, бо тоді вона вже знала про свою неминучу, невідворотну, передчасну і скору смерть, але вона не дозволяла собі навіть на хвилину занепасти духом. Бо не було в Лесі нічого дорожчого, нічого міцнішого за її дух — ним вона і жила.

Ми слухаємо розповідь Антоніни Семенівни, і перед нами живою встає світла Леся — в мороці темного, чорного віку, віку гноблення і несправедливості. Антоніна Семенівна розповідає про те, як, стоячи над течією ріки, запально декламує їй Леся свої пристрасні вірші, а в моїй уяві встає Леся над течією бурхливого життя її часу з її огненним словом протесту і заклику, зверненим до всього народу і до цілого людства.

Саме така була творчість геніальної Лесі: вона промовляла до свого народу, і завжди це була мова до всього людства. Такою була не тільки велична поезія громадянських мотивів у Лесі, такою була й її лірика: вона торкала струни найінтимнішого життя людини, промовляла до глибини її серця і прилучала це серце до всіх сердець, до поривів і ідей всього народу.

Та Леся була не тільки трибун. Антоніна Семенівна розкладає Лесині листи перед собою і, не торкаючись сторінок,

водить пальцем над рядками. Вона зачитує нам цитати з Лесиних листів, особливо дорогі їй, особливо дорогі й нам, Лесиним нащадкам. Антоніна Семенівна — в той час молода народна вчителька, якій Лесина правда відкрила очі на життя,— написала Лесі листа з проханням навчити її жити, щоб бути якнайбільш корисною народові.

Леся відписала:

«Я багато думала над Вашим листом. Ви просите научити Вас жить; ся просьба показує таке Ваше довір'я до мене, таку повагу, якої я, може, й не заслужила. Я сама, коли хочете, учусь жить, борюся з непевностями, з скептицизмом, думаю над своїм і чужим життям... Я рада помогти Вам шукати дороги, піддержувати Вас, чим можу, але я не маю права сказать, що я можу научить Вас жити».

Скромність і самокритичність, завжди такі притаманні великій Лесі, яскраво виявлені в цих рядках.

Але у Лесі скромність та самокритичність були дійові: Леся вчила жити людей, вона вчила все своє покоління своєю мужньою творчістю, вона не цуралась учити і кожну людину, яка зверталась до неї по допомогу, питала поради. І вона навчила жити Антоніну Семенівну Макарову — навчила її прожити чесне життя. Це вона, Леся, відкрила народній учительці Макаровій очі на сучасність, це вона скритикувала перед нею весь тогочасний уклад, це вона в задушевних розмовах розкривала їй повний світ, це вона перша говорила молодій народній учительці про шляхи боротьби, про єднання інтелігенції з народом, про найперше значення робітничого класу в боротьбі проти буржуазії й царату — вона перша торкнулась і творів класиків марксизму. І внаслідок саме науки життя, яку щедро давала Леся своїй молодій подрузі Тоні, учителька Тоня віддавала свої сили на роботу серед робітників, за що й зазнавала утисків від царської влади, бувши під наглядом поліції, підпадавши під трýси й репресії.

Я дивлюсь на зігнуту бабусю передо мною, слухаю її тиху, але схвильовану розповідь — і з-за великого життя великої Лесі встає передо мною інше життя — маленької, скромної, але відданої своїй справі народної учительки, прогресивної інтелігентки минулого віку, відданої всією душею своєму народові, плоть від плоті якого вона є. І я бачу тисячі таких маленьких подвижників, які на своїх скромних постах допомагали мужньому класу робітників торувати шлях для нашого теперішнього життя. Вони були скромними, але відданими борцями за те, що вибороло

Wondershare PDFelement

вже наше покоління, теж борцями за перетворення життя, за соціалізм. І думки, які виникають в час слухання розповіді бабусі, наповнюють душу і серце почуттями подяки до них, цих невідомих наших попередників, почуттям гордості за наш народ, за його важку і прекрасну, величну історію.

І найбільше, чого мені хочеться в ці хвилини, коли Антоніна Семенівна, ніяковіючи, розповідає про свою роботу в недільних школах, про свої зв'язки з прогресивними діячами, про свою посильну допомогу політичним засланцям, підійти до неї, поцілувати її суху старечу руку з тремтливими пальцями, досі вкритими мозоликами, і сказати їй тільки одне слово:

— Спасибі!

Спасибі за те, що були подругою Лесі, спасибі і за те, що зберегли нам у чистоті й незайманості свої спогади про неї, спасибі і за те, що вчились у Лесі, спасибі і за те, як прожили своє життя...

Багато «спасибі» хочеться висловити Антоніні Семенівні.

Ми сидимо довго, годину за годиною, і Антоніна Семенівна, не втомлюючись, розповідає про Лесю. І, слухаючи її, наче стоїш на порозі Лесиної хатинки і звідси, з порога Лесиної хатинки, бачиш життя цілого світу...

Потім ми прощаємось з Антоніною Семенівною. Я цілую її руку — суху, старечу руку — і кажу тільки одне слово:

— Спасибі...

Антоніна Семенівна знову соромиться, але на мить затримує мою руку в своїй руці і раптом каже мені тихо, вкрай застидавшися:

— Спасибі й вам. За «Наші тайни». Я ж ваша читачка...

І тоді ніяковію я. Моєю читачкою є людина, яка «читала» Лесю з її власних уст. І я почуваю себе щасливим, а мою роботу кращою.

Сучасний літератор, письменник наших днів, не може жити творчим життям без леліяння в душі своїй образів великих літературних попередників.

Мені здається, сучасний письменник завжди живе з відчуттям безперервності літературного процесу — невідривності сучасної літератури від витворів великих попередників, прогресивних та революційно-демократичних письменників минулого, від творчості і життя великих зачинателів нашої радянської літератури.

Шевченко! Перед кожним із нас завжди і повсякденно в його творчому житті стоїть величний образ генія нашої

літератури. Образ цей височіє як великий п р и к л а д. І він надзвичайно монолітний.

Цей образ вміщає в собі все: біографію письменника, його світогляд, ідейний світ його героїв, ідеологію його творів. Великий Кобзар не тільки не може бути «розділений» на людину взагалі і письменника зокрема, тобто на людину та його професію,— в цьому образі неможливо відокремити автора від його творчості, письменника від його героїв. Невіддільна не лише біографія письменника від його творчості; невіддільний його внутрішній світ від внутрішнього світу люблених ним людей.

І невіддільна вся епоха, в яку жив, працював і боровся Шевченко, від самого образу Тараса Григоровича Шевченка.

І хоча світогляд сучасного письменника, розвинутий проти Шевченкового світогляду плином та розвитком життя за всю післяшевченківську епоху, перетворений і збагачений великим ленінським ученням, став незрівнянно ширший та глибший, чіткіший та виразніший, став усвідомлено класовий,— в своєму світогляді сучасний письменник завжди знайде зернини світовідчування та світорозуміння, які посіяв в його душі волелюбний сіяч Кобзар.

Наше покоління зійшло на високу гору — гору соціалізму, і ми бачимо далеко назад і далеко вперед, зір наш загострився, ми навчились, як краще дивитись і придивлятись краще, ніж наші попередники. Але стремління наших прогресивних попередників прозирнути в майбутнє, їхнє уміння дивитись, уміння підкорити цим своїм стремлінням все своє життя, залишається і для нас прикладом, як лишається прикладом і те, що багато з них з своєї гори уміли побачити гору, на якій стоїмо ми.

Звідси й іде безперервність літературного процесу.

А наші попередники в нашому поколінні? Наші попередники, яких наше покоління літераторів знає не тільки з їхніх творів та описів їх життя, але знало й особисто.

Який прекрасний приклад дають вони нам! Дослідник життя і учитель життя Володимир Галактіонович Короленко.

Непримиренний борець проти влади людини над людиною, закоханий в свободу людини і чистоту та велич людського життя, зачинатель радянської літератури — Олексій Максимович Горький. Войовничий руйнач старого світу і пристрасний трибун революції Володимир Володимирович Маяковський. Микола Островський.

Призначення письменника велике. Письменник — це той, хто не може миритись з неправдою і виступає борцем проти неї. Письменник — це той, хто не може байдуже пройти мимо торжества правди і виступає її пристрасним пропагандистом і носієм.

Микола Островський колись говорив, що письменник є заразом і борець, і вчитель, він учить і словом, і своєю поведінкою, своїм життям, своєю особою.

Як гармонійно і натурально повинні поєднуватись сила і чистота ідейності творів письменника з його власною ідейною чистотою і силою. Тільки тоді в найбільшій моральній чистоті та в найвищому вияві ідейної сили стануть і герої в його творах. Островський — наймолодший з наших попередників, тому особливо виразно ми бачимо його приклад.

Корчагін вийшов із образу самого Островського — з його життя, світогляду, діяльності, біографії. І переможно пішов сам у життя, ставши прикладом для молодших поколінь: бути таким, як Павка Корчагін, стало мрією і стремлінням кожного радянського юнака.

Островський особливо ясно ввійшов у літературу. Йому не тис на плечі тягар літературних традицій минулого, йому не доводилось відбиватись від впливів будь-яких старих, мертвих ідей, які тяглись хвостом за новоутворюваною молодою радянською літературою. Він прийшов, народжений революційним джерелом для інших.

Творчість і життя великих попередників, найстарших радянських письменників — Горького, Маяковського, Островського — теж є найяскравішим прикладом того, як нероздільні в письменника життя і творчість (згадаймо Макаренка), як письменник повинен бути прикладом — і творчістю, і життям — для своїх читачів.

Письменник повинен бути гідним своїх великих попередників, з рук яких він прийняв естафету боротьби за людину, людину нової епохи, нову людину. Так само, як повинен він бути гідним всієї історії свого народу, гідним сучасного і майбутнього свого народу.

Таким живе перед нами образ Лесі.

Таким зберегла його її читачка — Антоніна Семенівна.

Такого образу письменника прагне читач.

І кожний письменник повинен ставити перед собою запитання: чи ж я так розумію мою діяльність — письменника, громадянина, людини?

1953

ХРЕБЕТ Є ПАСМО ГІР

Я ліг спати точно о дванадцятій.

І зразу ж, тільки загасив світло і кімнату огорнула пітьма, з нічної темряви вирізьбилось і схилилось до мене лице. Матове, смугляве лице в хвилях буйного русявого волосся. Брови схвильовано тріпотіли, очі радісно мружились, біля вуст западали дві такі знайомі, короткі рисочки ніжної посмішки. Катря приїздить завтра! Таж ні, не завтра, а вже сьогодні! Об одинадцятій ранку бакинським поїздом номер тридцять три. І я зустріну її на пероні з букетом білих троянд.

Серце завмерло, тоді заколотилось. Катря!

Я мерщій торкнув вимикач і глянув на стіл. Букет білих троянд стояв на місці — у ведмедику, — і на ніжних блідих пелюстках іскрилися порошинки роси: я щойно збризкав квіти з пульверизатора. Це, звісно, було необачно — в пульверизаторі до того був одеколон. А що, коли квіти прив'януть?.. Коли квіти прив'януть, то зразу ж після вранішнього обходу в клініці, по дорозі на вокзал, я заскочу до квітникарні й куплю свіжих. Чи є квітникарня по дорозі на вокзал? І чи встигну я звільнитися з обходу хвилин на десять раніше? Так, встигну, якщо прийду не о пів на дев'яту, а трохи раніше. Треба мерщій засинати.

Та сон не приходив до мене. Минулий день ще не хотів мене відпускати, і пам'ять звично контролювала моє сумління. Що я забув? Ні, я нічого не забув. У дев'ятій палаті перев'язки зроблено, в шостій троє підготовлені до операції, рецептуру виписано для цілого відділу. А четверта палата... Сонне потуманення зникло враз. В четвертій палаті я повинен був улити фізіологічний розчин опецькуватому брюнетові на ліжку біля вікна... Моя рука мерщій метнулася до телефонної трубки біля приголов'я. ... Та зразу ж я відкинувся на подушки. Ні, фізіологічний розчин відмінено. Замість розчину — ін'єкція, і сестра зробила впорскування ще після вечірнього обходу. Я прим'яв подушку і вклався зручніше. Сонне потерпання знову пройняло мене. Чортів розчин, він мало не підвів! Та, на щастя, все гаразд. І квіти також не прив'януть — скільки там того спирту в одеколоні, а надто після того, як він так рідко розчинений у воді...

Я враз очу́тився, сів на ліжку і взяв телефонну трубку. Переборюючи сонний туман, я набрав номер інститутської лабораторії. Прихриплий голос чергової лаборантки не-

охоче відгукнувся до мене. Я пізнав лагідне контральто Марії Іванівни.

— Добрий вечір, Маріє Іванівно! Даруйте, серденько, що я так пізно. Але я знаю, що ви цілу ніч возитиметесь біля рефрижераторів, і тому дозволив собі... Як там мій бульйон? Не випрозорюється?.. Я питаю: мій розчин ніяк не змінюється в кольорі на око?

Колір розчину не змінився. Я поклав трубку і знову вмостився на подушці. Мій бульйон не в жарт турбував мене. Він мав би випрозоритись. Може, мертва культура бактерій? Дурниці — тоді бульйон не мутнішав би відразу. Формула, безперечно, вірна!

Сон остаточно зник. Лежачи горілиць, з руками, закинутими під голову, я заходився ще раз перевіряти мої викладки. Колонки цифр, рядки формул спливали перед моїми очима, немов на сторінках, і я гортав ці сторінки — сто двадцять сторінок моїх записів за цей рік. За рік це вже був сімдесят третій пробний бульйон. Сімдесят третій! Отже, на сто двадцять першій сторінці я напишу завтра: «Пантафаг-73». І він буде, буде — пантафаг, бо не може не бути! На цей, сімдесят третій, раз формула абсолютна, і бульйон випрозоріє. Це означає, що розчин убиває всі бактерії. Кожний боєць на війні матиме в індивідуальному пакеті маленький слоїк з моїм пантафагом: коли ворожа куля влучить його, він збризкає собі рану — і він гарантований від зарази, рана не загноїться, отже, не буде й запалення. Бинти та марля з ватою також вимочуються в моєму пантафазі, і вони зостаються білі, бо мій пантафаг без кольору і без запаху. Яке широке застосування в усіх галузях медицини — в хірургії, лікуванні шкірних хвороб, не кажучи вже про найрізноманітніші випадки дезинфекції,— скрізь потрібний такий безколірний і універсальний бактеріофаг. Я даю йому ім'я — пантафаг.

Обличчя Катрі схиляється до мене, і в очах її світиться радість. Спасибі, моя кохана, що ти так близько до серця береш мої радощі. Ти горда, що це зробив саме я, твій майбутній чоловік?.. Хоч би ж не спізнився поїзд! Це буде жахливо — чекати ще зайву годину, півгодини, десять хвилин! Я ж не бачив Катрі майже півроку, відтоді, як вона поїхала в цю експедицію на Хан-Тенгрі. І які ж щасливі ці геологи: їздять собі по всіх світах, нові землі, чудові краєвиди, сонце і вітер, свіже повітря — ні тобі карболки, ні тобі йодоформу! Ні! Ані карболки, ані йодоформу, ані ефіру в моєму розчині нема! Нічого такого, що б убивало життя клітин. Клітина житиме!.. Але мені не хочеться, щоб Катрі скоро їхати в нову експедицію. На черзі у неї — Яблоновий хребет. Вона написала, що на Яблоновий хребет вона не поїде, аж поки не скінчить розробляти матеріали, вивезені з Хан-Тенгрі,— тижнів за три. Ми вирішили з Катрею — власне, то тільки її бажання, чудернацький жіночий каприз,— поженитися через рік, коли вона закінчить цей цикл експедицій, здасть роботу та захистить дисертацію також. Немовби не можна бути дружиною і водночас захищати дисертацію та їздити по Яблонових хребтах?!

Сон нарешті здолав мене. Солодке, глибоке, безмежне потерпання — воно вже повивало мене цілого. Якісь невиразні, але такі втішні образи виникали, немов райдужні сни. Блаженний спокій запановував мною. Де цей чортів Яблоновий хребет? Яблоновий, Становий, ще якийсь... Господи, таж іще в десятирічці я вчив усі ці хребти, ріки й озера. Яблоновий... Гірським хребтом зветься пасмо гір, верховини яких розташувалися одна в одну в напрямі, що...

Хребет усе здіймався вгору, випинався, мов спина в наляканого кота, і волосинки на котячій спині ставали дуба, мов густий ліс на верховині. Раптом кіт стрибнув просто на мене — я прокинувся, але зразу ж поринув знов кудись у провалля, в темне, тепле і затишне міжгір'я. Густий, незайманий ліс, повитий грубезними ліанами, вкривав узгір'я, і вершини були одна в одну нескінченним пасмом... Катря сьогодні приїздить...

Враз різкий, настирливий, дошкульний гуркіт потряс мене. Гірський обсув, катастрофа? Я схопився і вхопив телефонну трубку. В трубці гарчало, потім м'яко лящало; кілька секунд я не міг нічого збагнути: де, що і хто я. Нарешті я зрозумів, що то жіночий голос промовляє телефоном до мене.

— Катре! — забило мені дух. — Це ти?!

З пітьми кімнати світився перед очима циферблат мого годинника. Стрілка показувала двадцять на третю. Як же це так? Адже поїзд має бути тільки об одинадцятій? Невже Катря — літаком?

Від сну не було вже й сліду. Я був тверезий, моторний, готовий до всього. Тепер я вже розбирав мову, що линула до мене з телефонної трубки.

— Доктор? Доктор? — запитувала жінка. — Доктор, це ви? Ви вже лягли спати? Я збудила вас?

Ні,то не був голос інститутської лаборантки. Мова йшла не про мій бульйон.

— Я слухаю вас.

Дзвонила диспетчер з станції швидкої допомоги. Доктор Козельський, який сьогодні вночі чергував на дитячій кареті номер три, нагло захворів. Я був у резерві станції, заступаючи хворих лікарів або доповнюючи персонал при великій кількості викликів. Диспетчер викликала мене негайно заступати на карету номер три:

— Машина Козельського вже має виклик, зараз по дорозі вона заїде за вами. Будьте готові за п'ять-шість хвилин.

— Ах, чорт його забирай!

Я вже стягав через голову нічну сорочку, ноги намацували на підлозі пантофлі. Одночасно я включив лампу. Світло залляло кімнату, і я проказав у трубку:

— Я готовий. Біжу вниз і чекатиму машину біля під'їзду.

Безсонної ночі я сьогодні не передбачав!

Черевики, штани, піджак, пальто наопашки,— за три хвилини я був готовий і вже біг до дверей. Проминаючи стіл, я ще встиг торкнутися пальцями ніжних білих пелюсток. Потім нахилився і глибоко втяг у себе п'янкий аромат. Троянди пахли літом — гарячим, погожим днем.

На вулиці стояла мряка, сіялась мжичка. Осінній вітер прожогом шмигнув мені під пальто, під не застебнутий ще комір сорочки. Тіло тремтіло, і щелепи зводило від вогкості, холоду й передранкового дрожу. Але з туманного мороку вулиці вже виринули дві тьмяні плями фар, і через півхвилини, зойкнувши гальмами, санітарний лімузин став переді мною. Санітар уже розчиняв дверці мені назустріч. Я не встиг навіть запитати його — куди?

— Циркунівська, доктор, номер сім, терміново...— Він захлопнув дверці, і шофер дав газ.— Дівчинка років семи... задихається, посиніла. Здрастуйте.

Я висунувся через внутрішнє віконечко до шофера:

— Товаришу, добавте газу. Ах, це ви, Коля? — розглядів я знайомий гостроносий профіль.— Здрастуйте, давайте на повний хід!

Машину сіпонуло, мотор завищав, я трохи не впав, але перехопив руку санітара і потиснув її:

— Здрастуйте,— нарешті відказав я на його привітання.— Я вас бачу вперше, давно ви у нас?

— І я вас уперше. Другий тиждень. Я працював у клінгородку.

— Який другий виклик?

— Зараз тільки один.

Машина з виттям неслася проспектом, важко підплигуючи на перехрестях через трамвайні рейки. Вуличні ліхтарі мигтіли, зливаючись в одне вогнисте пасмо. Хребет є пасмо гірських вершин, які розташувалися одна в одну...—згадав я недокінчене речення з мого перерваного сонного марення. Переборюючи закони інерції, намагаючись встояти на ногах, я напинав білий халат поверх пальта. Санітар впіймав кінчики зав'язок і зашморгнув мені їх на спині. Серце моє вже билося спокійно, але водночас у грудях наростало знайоме й приємне почуття — щось подібне до захоплення: напружене чекання знаної, звичної й улюбленої праці. Десь на далекій залізничній колії за «Серпом і молотом» ревів паровоз.

— Циркунівська! — гукнув Коля, на мить обертаючись до віконечка. — Сімнадцятий номер?

— Сьомий.

Гальма зойкнули, і ми з санітаром впали один на одного. На синьому ліхтарику над дверима тьмяно світилася цифра — 7. Ми з санітаром вистрибнули на брук, він тримав мій чемоданчик, я вже стукотів у двері.

Нас зустріла жінка, розхристана, в сльозах. Тремтячими руками вона намагалась запнути оголені плечі картатою хусткою.

— Доктор... Доктор! — скрикнула вона. — Я вас благаю! — спазм стиснув їй горлянку, але зразу ж ридання вихопилось високим голосінням: — Вона вмирає... вона вмирає...

На дитячому ліжечку з густою шовковою сіткою, розкинувшись, лежало дитинча. Важка ватяна ковдра валялась на підлозі.

— Спирт! — сказав я, простягаючи руки.

Холодні краплі спирту опекли мої долоні. Санітар висунув ліжко на середину кімнати. Личко дитини посиніло, очі закотились, і крізь щілинки повік блищали налиті кров'ю білки, рот був розтулений, і дихання вихоплювалось із свистом, пальці рученят були скорчені — вони м'яли й дерли нігтями простирадло.

— Ковтати було боляче? — звернувся я до жінки, похапцем відмикаючи чемодан.

Жінка дивилась, кліпаючи повіками, очі її закостеніли в жаху. Спазм здушив їй горлянку.

— Горло, горло боліло? — потрусив її санітар.

Це було марне. Жінка не говорила, не чула, вона й не розуміла нічого. Вона остовпіла. Та симптоми й без того свідчили надто промовисто: в дитини була дифтерія — дифтерійний круп. Її горло запухло, через кілька хвилин дихання не зможе пробитися між пухлин; якщо не зробити інтубації — не вставити трубки — через кілька хвилин страшна смерть.

Трубки в мене не було. Карета ж була не з епідемічної станції. Викликати епідеміолога з трубкою і пошесною каретою — мине не менше як півгодини.

— Машину! — гукнув я.— Включайте мотор!

Санітар шаснув на вулицю, я вхопив дитину і вийняв з ліжка. Притиснувши її до грудей, я нахилився, підхопив ковдру і загорнув дівчинку. Від червоного личка війнуло жаром. Температура була, очевидно, сорок один.

Моя навальна поведінка вплинула на занімілу жінку. Вона побачила, що я забираю дитину. З диким лементом вона кинулась до мене і вчепилась руками в халат.

— Пустіть,— сказав я, бо був уже на порозі.— Ви вбиваєте вашу дитину. Пус...

Я сіпнув халат, жінка заточилася через поріг, а я був уже на вулиці. Стрибати до машини через задні дверці я вже не мав часу, крім того, я не хотів заражати кабіни, і я плигнув до шофера.

— Повний! — прокричав я, пересилюючи гуркіт мотора. Машина рвонула, і мене кинуло навзнак. Але дитину я притис до грудей, і її не вдарило.— Сирену! — Сирена завищала, машина застрибала на рівному асфальті, немов на хвилях замерзлого моря.— Колю! — зарепетував я, перекриваючи виття сирени, гуркіт мотора, бряжчання всіх металевих частин.— Колю! Дитині зосталось п'ять-шість хвилин! Якщо за п'ять хвилин ми будемо в Помірках, в епідемічній,— вона врятована! Колю! Життя дитини у ваших руках!

Я бачив, як Колине обличчя миттю пополотніло. У відблисках лампочки над спідометром, в мерехтінні вуличних ліхтарів його обличчя зразу стало кощавим і синім. Але він тільки миттю скинув оком на мене і коротким помахом голови насунув кепку на брови. Нога його натисла на газ, і тієї ж секунди разом із скаженим виттям зринуло відчуття, що ми відокремлюємось від землі. Я глянув

на спідометр і замружився — стрілка здригнулась і враз плигнула далеко за сімдесят. На повороті біля міськради мене кинуло вбік, і я довго не міг вирівнятися на сидінні. Я використав своє положення, щоб обернутися до віконця карети.

— Товаришу! — закричав я до санітара.— Тільки ми приїдемо до Помірок, негайно дзвоніть на станцію, нехай шлють другу машину на цю ж адресу. Жінка, очевидно, зомліла. Ви розумієте?

Він розумів. Машина смикнула і перестрибнула трамвайну колію на розі вулиці Маяковського. Чорна темінь парку і Сокольників поглинула нас. Сяйво заводу майнуло мимо, як жовтий привид. З виттям ми влетіли в браму лікарні. Минуло чотири хвилини. Притиснувши дитину до грудей, я прожогом кинувся до лікарні по сходах:

— Інтубацію! Вливання!..

Через п'ятнадцять хвилин, коли я вже виходив з камери дезинфекції, госпітальна кастелянша подала мені стерилізований халат.

— Щасливо,— сказала вона,— трубку вставили, вливання теж зробили. Лікар каже, що незабаром вона засне.

— Спасибі,— кивнув я на халат,— як гарно випрасуваний. Бувайте здорові.— З телефону біля дверей я подзвонив до диспетчера. Лиса гора, вулиця Щорса, 22, кольки і блювота — чекав уже на машину новий виклик.

Передранкова вогкість пахнула мені назустріч, коли я розчинив двері надвір. Це було так приємно після задушливої камери дезинфекції. Дощик зменшився, але на деревах довкола висів густий білий туман. Весело й радісно було дихати в цій передранковій прохолоді. Благенький вітрець бадьорив мене. Санітар наздогнав мене по сходах:

— Доктор! Машину вже окурили, ми не будемо заїздити на станцію.

Коля сидів, похилившись на бублик руля. Побачивши наші тіні, він увімкнув мотор. Я сів поруч, і машина рушила.

— Закуримо? — запитав я, виймаючи цигарки й сірники.

Коля кивнув, цим же рухом насуваючи кепку на брови.

Я встромив йому цигарку між зуби і дав прикурити. Він глибоко вдихнув дим і перекотив цигарку в самісінький куточок вуст, майже до вуха,— щоб ненароком іскра з цигарки не влучила в око. Очі його дивились просто перед собою, лише інколи стрибаючи вправо чи вліво, пильнуючи

рідких перехожих. Руки спокійно пересувались по колу руля. Машина линула по асфальту Сумської вулиці. Від сидіння та Колиного пальта смерділо хлором.

З Лисої гори ми заїхали до райвідділу міліції і протелефонували диспетчеру. Нас чекало два виклики: Заїківка, 41, і Шатилівка, Авіаційна вулиця, 9. На Шатилівці з телефону в аптеці ми довідались ще про три виклики: недалеко на Каразінській, потім на Клочківському узвозі та біля Балашівського вокзалу. Спідометр відзначив уже сорок п'ять кілометрів. Було пів на шосту, коли ми нарешті потрапили до себе на станцію. Диспетчер зустріла мене дружньою посмішкою на втомленому обличчі:

— Я замучила вас, доктор? Сідайте. Ваше щастя, що не приїхали хвилиною раніше,— виклик забрала шоста карета, аж у селище Євгенівку. Куріть. Записуйте, поки є час.

Я взяв перо, вийняв книгу записів і розклав свої контрольні картки.

— О восьмій,— сказав я,— мені треба бути в клініці. Відпустіть мене хвилин за...

Телефон задеренчав знову, і диспетчер вхопила трубку:

— Швидка допомога... Так.— Секунду вона вслухалась уважно.— Не хвилюйтесь. Так, так, я слухаю вас, не хвилюйтесь, я розумію. І швидше, будь ласка. Машина буде негайно.

Вона кинула трубку і цілим корпусом обернулась до мене:

— Майдан Повстання, дванадцять: дитина розбила скляний посуд і тяжко порізалася...

Ми з санітаром були вже в авто. Коля «вижав конус» і відпустив гальма. Проспект вдруге понісся нам назустріч. Знову майнули разки ліхтарів. Але ночі вже не було — сивий осінній передсвітанок плавав над містом у важких хмарах та рудих сяйвах примерклих нічних вогнів. У півсмерку передрання вуличні ліхтарі пропливали медузами в каламутному морі. Будівлі в тумані громадились горами обіруч. Гірський хребет,— згадав я на тому ж місці, на розі Кінної вулиці,— це пасмо гірських верховин, що розташувались одна в одну... Коля зробив різкий поворот на майдан Повстання, і поки машина пливла вздовж тротуару, виглядаючи потрібний номер, я встиг ще пригадати з підручника остеології: спинний хребет (спіна дорсаліс) є стовп з хребців, який несе на собі череп, поставлений в людини вертикально. Він — міцна опора для тулуба і є

місцем прикріплення кінцівок. Людський спинний хребет складається з семи шийних, дванадцяти грудних, п'яти поперекових, п'яти крижних та чотирьох чи п'яти хвостових хребців... Машина спинилась, я виплигнув — з під'їзду дванадцятого номера назустріч нам уже біг чоловік без шапки, з накинутим наопашки піджаком.

Поріз, на щастя, були не такі значні. Я наклав перев'язки і подзвонив з телефону, що був тут же, в квартирі, до диспетчера. Мене чекав виклик десь аж за Новоселівкою — хлопчик впав з другого поверху. Було десять хвилин на восьму.

— Добре,— сказав я диспетчеру,— я поїду ще куди завгодно і скільки встигну, але не забудьте звільнити мене за чверть до восьмої, щоб я встиг до клініки без запізнення. Ви розумієте, я ж не можу спізнитись!

Вона розуміла. За чверть до восьмої я можу здавати чергування, машину прийме доктор Мартович.

На Новоселівці ми довго шукали адресу, стрибаючи по вибоях між висілків. Величезні баюри дали нам чимало приводів для дотепів про шторми, бурі та смерчі і засилати їх на голову міської Ради. Але ми просувалися все ж таки вперед і вперед. Бо адреси ще не було знайдено. Бо десь там, у тій адресі, лежала дитина, і я мусив бути там з моїми шприцами й вливаннями. Бо я повинен був вихопити її з пазурів наглої смерті. І покінчити з цим треба було до без п'ятнадцяти хвилин вісім. Інакше-бо я не звільнюся завчасно з обходу в клініці, поїзд номер тридцять три прибуде без мене і я не зустріну Катрю на пероні з букетом білих троянд. Хребет є пасмо гір, що розташувались одна в одну...

Нарешті після страшної ковбані — ми найменували її Егейським морем, а Колю Сюркуфом, грозою морів,— ми побачили потрібний нам номер.

Тут нам довелось затриматись. Переломів і сильних шоків не було, але я боявся за порушення внутрішніх органів. Викликавши телефоном лікаря з поліклініки, я вибрався звідти тільки в чверть на дев'яту.

Здавши машину й картки, я був у себе в клініці в ту хвилину, коли професор витирав руки накрохмаленим рушником.

— А! — хитро вітав мене професор.— А ми вже гадали, що, нарешті, ви таки запізнились.— Годинник якраз вдарив пів на дев'яту.— Але ви точні, як завжди. Чому ви без галстука?

Я вхопився рукою за горло. Поспішаючи на виклик диспетчера, я справді забув пов'язати галстук. Обличчя професора потуманіло. Я мерщій запнув халат і застебнув його високо, аж під щелепами. Професор не терпів жодної неохайності. Він був пунктуальний і точний.

— Який номер мого телефону? — поцікавився він у присутніх.

Асистенти, ординатори, лікпоми і сестри хором назвали номер його телефону. Професор узяв трубку і набрав свій номер.

— Ірочко, це ти, моя дорога?.. Ні, ні, не турбуйся, зо мною нічого не трапилось. Я тільки забув галстук... Що ти кажеш? Ти сама мені його пов'язала? — Професор полапав у себе під горлом. Його галстук красувався на місці.— Я це й сам прекрасно пам'ятаю, але мені треба два. Ну як ти не розумієш: якщо цей я загублю, то в кишені у мене буде запасний. Ти пошли, будь ласка, Дарочку, нехай вона негайно привезе. Що?.. Ах, який? — Спідлоба професор зміряв мене з ніг до голови.— Ну, для сірого костюма. Що? Я — в синьому? Ну все одно. Який-небудь рожевий або зелений. Ну, не може бути, щоб таких у мене не було; ага, ага, дуже добре, пришли саме цей — блакитний в рожеві цяточки. Бувай, дитинко моя.

Він поклав трубку і зразу ж пішов до дверей. Асистенти, ординатори, сестри натовпом рушили слідом за ним. Проминаючи мене, професор кинув сердито:

— Через десять хвилин буде ваш улюблений: блакитний в рожеві цяточки. Будьте ласкаві, причепуріться і тоді наздоженете нас...

Червоний, із слізьми сорому на очах, я зостався позаду професорового ескорту, як вигнанець. Чи тепер я встигну заїхати додому за букетом? Чи випрозорює мій бульйон? Та ще цей блакитний в рожеві цяточки галстук! Це вже було занадто.

Через десять хвилин, пов'язавши жахливий професорів галстук, я наздогнав обхід у другій палаті.

Мушу признатися, улькуси, нефрити, диспепсії, коліти та гіперсекреції сьогодні захоплювали мене менше, як завжди. Я уважно слухав професора, але зміст його мови погано доходив до моєї свідомості. В кожній палаті я нишком позирав на годинник: щоб заскочити додому або заїхати до квітникарні, треба було виїхати з клініки не пізніше як у чверть на одинадцяту. Професор, як навмисне, обрав сьогодні мене об'єктом своїх міркувань.

— Погляньте! — присідаючи на ліжко хворого, звертався він не стільки до мене, як до свого блакитного в рожеві цяточки галстука.— Цікавий випадок нечутливості при пальпації! Рентген тільки вчора показав наявність глибокої виразки на пілорусі, аналізи — також. Але от я тисну на пілорус. Боляче? — Хворий заперечливо хитав головою.— Торкніться, торкніться, спробуйте ви! — Професор відсунувся, запрошуючи й мене промацати шлункову браму.— Ви бачите? Ну, батеньку! — хитро підморгнув він до хворого.— Вам ніколи не бути симулянтом! Цікаво, дуже цікаво!

Це справді був цікавий випадок. При виразці на пілорусі шлункова брама, як правило, дуже вразлива. Захопившись, я обійшов усіх інших чотирьох хворих цієї палати з улькусами вентрикулі та улькусами дуодені. Всі вони болісно реагували на пальпацію.

Відзначивши це в своїй книжечці, я поспішив до третьої палати, нефроїків, куди вже перейшов професор з обходом. Тут професор примусив мене стукати хворого на нефролітіазис у спину кулаком, щоб визначити ступінь чутливості нирки. Потім терпляче кілька хвилин повчав мене, як найкраще промацувати нирку в людей з надто грубим шаром товщу на животі. Його спосіб справді був надзвичайний. Коли я осягнув його, то відчув насолоду від яскравої результативності промацування таким способом і негайно ж перемацав усіх хворих. Вдарило пів на десяту, і ми перейшли до четвертої палати. Серце моє тоскно стислося — невже доведеться зустрічати Катрю зовсім без квітів? Біля десятої ми перейшли до останньої палати. О десятій, згідно з нашою робітною нормою, обхід мав закінчуватися. Та професор ніколи не зважав на норми і рахувався тільки з потребою. Дарма, ще десять-п'ятнадцять хвилин — і кінець! Серце моє радісно затріпотіло.

Але в останній палаті нам несподівано довелося трохи затриматись. У хворої вночі сталася кровотеча. Екстрені аналізи щойно принесли. Професор зажадав усі попередні і доручив саме мені, поки він уважно оглядав хвору, відзначити зміни. З олівцем у руці я примостився тут же в палаті на вікні. Лейкоцити, нейтрофіли, лімфоцити, моноцити, а головне — гемоглобін та коефіцієнт в еритроциті,— аж тепер я відчув, як гула моя голова після трудної безсонної ночі! Коефіцієнт систематично знижувався з нуль-дев'яносто до нуль-сімдесят при нормі в одиницю. «Хребет є пасмо гір»,— настирливо товклося в моїй голові, і жодним за-

кляттям не міг я відігнати геть це недоречне набридливе речення. Я нишком показав професорові моє обчислення. Він стурбовано кліпнув до мене, спохмурнів і, весело заспокоївши хвору, пішов геть.

О десятій сорок п'ять професор зачинився в кабінеті з сьогоднішнім черговим. Я жбурнув халат до шафи і видер пальто з рук швейцара. Було вже пізно і додому, і до квітникарні, тільки б встигнути на вокзал!

Я вихором злетів по сходах у вестибюль,— мерщій на трамвай, до поїзда було ще п'ятнадцять хвилин,— може, на моє щастя, на пероні на вокзалі теж продаються квіти?

Телефонний апарат, що біля виходу, спинив мене — а раптом поїзд запізнюється, тоді я вправлюсь як годиться. Похапцем я набрав номер:

— Комутатор Південних? Дайте довідкове Південного вокзалу.

Здивований голос перепитав і нетерпляче відказав:

— Ви не туди потрапили. Це лабораторія бактеріологічного інституту.

— Ах, Маріє Іванівно, це ви?

Зопалу я набрав номер лабораторії замість комутатора Південних.

— Маріє Іванівно, серденько, це знову я. Нё випрозорюється?

— Це не Марія Іванівна, а Васса Павлівна. Марія Іванівна змінилась і заступить знову ввечері. Я щойно якраз дивилась на ваш бульйон, доктор, він не випрозорюється.

Я кинув трубку і прожогом вискочив на під'їзд. Де вже там добиватися до довідкового — поспіти б лишень на трамвай!

Але тут щастя всміхнулося мені. До під'їзду, порипуючи гальмами, під'їхало професорове авто: в одинадцять п'ятнадцять професор мав їхати до поліклініки на консультацію. Я рвонув дверці шоферської кабіни.

— Никодиме Петровичу! — сказав я як міг спокійніше, щоб приховати брехню.— Професор доручив мені швидко з'їздити на вокзал.— Я вже сидів у кабіні і натис кнопку клаксона. Клаксон гавкнув, і Никодим Петрович машинально відпустив гальма й «вижав конус».— Але,будь ласка, швиденько, професор просив, щоб точно в одинадцять п'ятнадцять ви повернулись назад.

Ми покотили. В грудях мені завмирало — не встигну, встигну! Саме цієї хвилини поїзд, мабуть, підходить вже до перону.

— Щось воно, мабуть, не теє...— донісся до мене голос Никодима Петровича, коли ми проминали ріг Раднаркомівської.— По очах бачу, що професор вам нічого не доручив.

Серце моє впало кудись глибоко, і я ледве наважився глянути на шофера. Але, очевидно, в моєму погляді було щось незвичайне, бо Никодим Петрович не спинив машини. Він тільки понуро глянув на стрілки годинника біля спідометра.

— Я везтиму вас ще п'ять хвилин, щоб п'ять зосталось мені для повороту. А там злазьте де прийдеться і смаліть пішака.

П'ять хвилин вичерпалось на розі Дмитрівської. До вокзалу машиною було ще максимум хвилини три. Але Никодим Петрович був невблаганний.

— Служба,— співчутливо відповів він на мій жалісний і відчайний погляд.— Хоч і бачу, що вам до зарізу, та хіба ж це можливо, щоб професор спізнився?

Я вискочив на тротуар і бігцем помчав по вулиці Свердлова. На вежі на майдані Міліціонера годинник показував десять на дванадцяту. Поїзд мав підійти десять хвилин тому! Господи! Зроби так, щоб він спізнився! Господи, внеси розруху в транспорт на десять-п'ятнадцять хвилин!

На вокзальному годиннику, коли я біг східцями вгору, було двадцять дві на дванадцяту. Потім вестибюль, коридори,— який довжелезний і величезний наш проклятий харківський вокзал! Вихором я видерся на перон номер три.

Станційний сторож замітав. Носії стояли купкою біля дверей.

— Спізнився?! — вхопив я контролера на дверях за руку.

— Хто? Ви?

— Ні, Баку — Київ, номер тридцять три.

— Десять хвилин, як відійшов.

Ноги мені підломились, і я сів на стілець контролера. Але зразу ж мене підкинуло, і я схопився на рівні.

— А пасажири?

— Які пасажири? — Контролер позирав на мене, як на божевільного. Очевидно, я й був таким.

— Пасажири з тридцять третього номера?

— Та що ви, громадянине! Розійшлися вже, роз'їхалися пасажири. Звідки мені знати, де вони тепер?

Протягом п'ятнадцяти хвилин я гасав по всіх приміщеннях вокзалу. Я зазирнув до багажного відділу, до

контори начальника вокзалу і марно добивався заглянути до жіночої кімнати. Катрі ніде не було.

Катря приїхала, зійшла на перон, постояла хвилиночку, поглядаючи праворуч та ліворуч, можливо, навіть пройшлася туди і назад вздовж поїзда, щоб не розминутися зо мною, потім... Я уявив собі все точно, і спазми здушили мені горлянку.

Куди подалася Катря, де її тепер шукати? До мене на квартиру, поки ми не одружені, вона соромиться приїхати з речами,— так вона мені й написала. Вона написала, що спиниться в якоїсь своєї подруги. Якої подруги, де ця подруга проживає?

У вокзальному вестибюлі на столиках продавалися квіти: гвоздики, айстри, хризантеми і білі троянди. Я одвернувся й пішов геть.

А може, Катря не приїхала? Може, щось трапилось і...

Я підбіг до телефонного автомата.

По черзі я передзвонив в усі кінці. Я подзвонив до швейцара і чергового клініки, до геологічного факультету, який Катря закінчила два роки тому, до якихось давніх знайомих, в яких не був років чотири, але в яких років п'ять тому одного разу зустрівся з Катрею. Я передзвонив і до всіх портьє всіх готелів. Я питав скрізь, чи мене не питала Катря або чи не спинилася тут Катерина Олексіївна Думірець.

Катерининого сліду ніде не було.

Хвилинку я постояв з трубкою в руках, звісивши голову, в стані крайньої депресії — депресія-реактива, дисоціація ет ступор,— потім вийняв останнього гривеника і набрав номер лабораторії:

— Не випрозорився, Вассо Павлівно?

— Ні,— прилинув співчутливий жіночий голос, таким голосом говорять до тяжкохворих,— але ви не хвилюйтесь, доктор, ви вже дзвоните мені котрий раз! Тільки випрозориться, я сама знайду вас, де б ви не були, і повідомлю негайно.

— Спасибі, мила,— прошепотів я.— Що? Я кажу: спасибі! Мила, хороша Вассо Павлівно, спасибі вам за ваше співчуття, за ваш доброзичливий голос!

Я не зносив цієї Васси Павлівни, найгіршої з лаборантоk, нехлюйки та лепетухи, але зараз мені над усе на світі було потрібне співчуття, і її голос мене розчулив.

— Я ніколи вам цього не забуду, мила моя Васса Павлівна, ви справжній друг!

Зрадівши з такої зміни мого ставлення до неї, Васса Павлівна весело защебетала про її до мене давню симпатію, щирість та мало не любов,— і я вже хотів повісити трубку, коли це враз вона сама перебила своє торохтіння:

— Ах так, доктор, мало я не забула! Тут щойно вас хтось питав по телефону. Якась жінка добивалась, де ви і де вас знайти... Ви слухаєте, доктор? Алло?Алло?

Мені затамувало дихання, і я прохрипів аж через кілька секунд:

— Хто?... Вона не сказала, хто вона?

— Катерина Олексіївна Думірець. Глядіть, доктор, я й не знала, що ви...

— Де вона?! — закричав я.— Куди пішла? Де її шукати?

— Не знаю,— ображено пирхнуло в трубці,— звідки мені знати, де бувають ваші знайомі жінки?..

Я вийшов з вокзалу і став серед майдану. Катря приїхала! Вона тут, в одному зо мною місті, може — он за тим вікном. Я не бачив її півроку. І о другій годині в мене починається прийом у поліклініці. Від одинадцятої до другої сьогодні я був вільний, і це мав бути наш з Катрею час після півріччної розлуки. Ми мали поснідати десь у затишному кафе, обговорити наше майбутнє, подивитися одне на одного, поринути очима в очі...

Я зірвався і кинувся до тролейбуса. О боже, який же я ідіот! Це ж ясно, що зараз мені треба бути дома. Не зустрівши мене, Катря насамперед дзвонитиме мені на квартиру. Може, дзвонила вже. А я втратив стільки часу!.. Коли тролейбус виїхав на майдан Тевелєва, годинник на міськраді показував точно дванадцяту.

Дома я обійшов усіх сусідів: чи не чули вони, дзвонив чи не дзвонив без мене телефон? Так, це чули всі — телефон дзвонив. Він дзвонив цілу годину майже безперестанку — від одинадцятої до дванадцятої. Я сів перед телефоном і дивився на нього, як на кохану жінку, як на саму Катрю. Букет білих троянд стояв поруч. Троянди не прив'ялі. Але телефон не дзвонив, він мовчав, мовчав як прокляли. Телефон був справний. Я мерщій поклав трубку — адже саме в цю секунду могла десь там подзвонити Катря. Телефон мовчав.

Треба було опанувати себе. Я вмився, поголився, включив чайник і напився чаю. Коли мені треба було перейти

кімнатою, я ходив навшпиньки. Вухо моє було наставлене до телефону. Телефон мовчав.

Де ж могла подітися Катря? Я почував зараз до неї особливий приплив любові — ніжної, пристрасної, нетерплячої. Вона була десь тут, її голос щохвилини міг зазвучати в телефонній трубці, вона шукає мене...

Але сидіти не було сил. Я подзвонив до Васси Павлівни. Бульйон не випрозорював, він був у тому ж стані. Тут я злякався і мерщій поклав трубку: адже я безперервно дзвонив телефоном, а в цей час могла подзвонити до мене Катря, і мій телефон був зайнятий. В грудях у мене вже починало наростати роздратування: досі не подзвонити! Та я б на її місці вже б трубку обірвав, я б... Та зразу я насторожився — здається, в телефонному апараті зашелестіло? Це буває так — хтось набирає ваш номер, але контакту чомусь не відбулося. Я прислухався — телефон мовчав. На всякий випадок я зняв трубку і подув усередину, тоді поклав акуратно. Телефон мовчав. Ну й нехай! Тепер я був уже остаточно розгніваний на Катрю. Це ж просто свинство. Я взяв книжку і повалився на канапу.

Я перечитав кілька разів перші два рядки і нічого не зрозумів.

Фу, яка гидота! Мені стало надзвичайно соромно. Мила моя Катре, прости мені, що я міг таке подумати! Це ж я просто так,— перехвилювався. Я заховав лице між ніжних, запашних пелюсток троянд — я ж так мріяв зустріти Катрю на пероні! Поїзд підходить, і з'являється вона, Катря, півроку не бачена, кохана Катря! Я кидаюся їй назустріч, я бачу її рідну посмішку. Вона простягає руку, я хапаю її й цілую. Потім простягаю букет, а тоді беру за руки і пригортаю до себе. Звичайно, якщо вона не заперечуватиме,— люди ж довкола, натовп, а Катря така соромлива. А втім, дурниці: на вокзалі цілуватися вільно всім. Я обіймаю її, і ми йдемо разом. Вона горнеться до мене, а я несу її чемодан. Милий Катрин чемодан, жовтий, в сірому сатиновому чохлі з червоними кантиками, а лівий куточок заштопаний нитками. Скільки я дражнив її за цю блакитну штопку — у неї ж блакитні штопальні нитки; вона навіть мої шкарпетки поштопала тільки голубим: і сірі, і сині, і каштанові, і строкаті — всі. Ось вони, шкарпетки, у мене на нозі, і блакитна штопка визирає з-за халявки черевика. Півроку тому, збираючись в експедицію, Катря оглядала і ремонтувала весь мій туалет. Півроку! Я не бачив Катрі півроку — ви розумієте це?

Я прокричав це вголос, але зразу ж схопився. Різкий дзвінок розітнувся на всю квартиру. Я аж підскочив, серце мені зайшлося, і я вхопив телефонну трубку. Ху, чорт! Та це ж зовсім не телефон, це з парадного! Я кинув трубку і стрімголов кинувся до передпокою. Катря! Вона вирішила прийти просто до мене!

То була не Катря. На порозі стояв якийсь підстаркуватий чоловічок. Він питав лікаря.

— Я лікар, чого вам треба?

— Пробачте, доктор, тут у вас не написано, коли ваші приймальні години, і я дозволив собі...

— Пробачте, я дома не приймаю.

— Як то не приймаєте?

— Не приймаю. Я не проваджу приватної практики.

Чоловічок поглянув на мене благально:

— Пробачте, доктор, але мені стільки казали про вас. Ви лікуєте мою добру знайому, Карасівську, вона постійно буває у вас в поліклініці...

— Так от, прошу й вас до поліклініки.

— Але я не приписаний до тієї поліклініки, в якій приймаєте ви.

Ми сперечалися ще кілька хвилин. Я відмовлявся, він просив і настоював, він благав призначити йому годину, коли б я зміг його прийняти й оглянути. Хвилюючись, він спинявся посеред речення і хапав ротом повітря — йому було важко дихати. Я скорився. Переді мною був хворий і просив моєї допомоги. Я запросив його до кімнати.

— На що ви скаржитесь?

Тихо і смутно, спиняючись посеред речення, а інколи й посеред слова, він почав розповідати. Після кожного речення він просив йому пробачити: він не дозволив би собі потурбувати мене, коли б цієї ночі йому не було так погано. Він не спав цілу ніч, він не міг лежати, він сидів у кріслі. І це не вперше. Вже кілька років, як кляте серце дається взнаки. Він ходив уже по лікарях, але здебільшого намагається не зважати: своє здоров'я треба тримати в своїх власних руках, не потурати немочам — адже багато хворих самі поглиблюють свої недуги. Та й потім, підеш до лікаря з одною хворобою, а за одною потягнеться десяток інших... Я запропонував йому роздягтися.

Тепер я приступив до хворого. Він стояв напівроздягнений — гострі старечі ребра напинали суху шкіру, і з лівого боку, де серце, шкіра і м'язи аритмічно здригались. Я почав стукати, слухати і виміряти. Погане, нікудишнє це

було серце. Величезне й змочалене, воно заповнювало груди, тисло на легені, крізь стетоскоп чути було суцільний шум — кров текла крізь клапани, мов у трубу. Навіть довге, абсолютне санаторне лікування вже не могло б повернути цьому старому, стомленому, спрацьованому серцю життєздатність. Я з жалем позирав на зблякле нерухливе вже обличчя. Я повинен був попередити його, що стан його серця надзвичайно серйозний.

Телефон задзвонив, і я мерщій вхопив трубку. Але то з реєстратури поліклініки перевіряли, чи я вчасно прийду на прийом, і питали, чи не дозволю я записати ще трьох пацієнтів поверх моєї норми, якщо, певна річ, у мене буде півгодини вільних.

— Ні,— категорично заперечив я,— у мене нема вільного часу.

— Ах, доктор,— бідкалась реєстраторка,— це справді дуже хворі, і я не знаю, що мені робити, бо, крім вас, сьогодні більше не приймають терапевти.

Я дав згоду і повісив трубку.

Мій пацієнт уже одягнувся і ховав рецепти до кишені.

— Ах, докторе, я такий вдячний вам! Ви мене заспокоїли. Я навіть уже краще себе почуваю. Сьогодні я спатиму спокійно. Пілюлі приймати тричі на день, краплі — коли трапиться напад?

— Пілюлі тричі на день перед їжею, а краплі — тільки як трапиться напад.

— А на суворій дієті ви не настоюєте?

— Ні, не настоюю.

— От бачите! Я завжди так думав. А то й того не можна, й те не дозволене — це ж надто жорстоко! Це, очевидно, вже застарілий метод лікування?

— Так, застарілий, зовсім застарілий.

— Як я вам вдячний.

Лице його порожевіло й пожвавішало, він тис мою руку, сунув мені до кишені десятку, ми сперечались, і я провів його до порога.

Було вже двадцять на другу. Власне, щоб прийняти ще трьох поверх норми, треба негайно йти і розпочати прийом на півгодини раніше. Я рішуче одяг пальто і вийшов до передпокою. Але до того як піти я ще забіг на кухню і простяг Марусі, хазяйчиній хатній робітниці, щойно одержану десятку.

— Марусенько! — благально склав я руки.— Ви вже, здається, впоралися з обідом? Зробіть мені ласку. Сядьте

в моїй кімнаті і ні на хвилину не відходьте від телефону. Розумієте, ані на хвилину! Мені дзвонитиме Катерина Олексіївна Думірець. Ви скажете їй, що я чекав її досі тут, а зараз пішов на прийом до поліклініки. Нехай вона туди подзвонить, ось телефон.— Я простяг їй папірець з номером телефону.— Давайте я пришпилю його вам до кофточки.

В цей час знову задеренчав телефон, і я стрімголов кинувся до своєї кімнати.

То секретар терапевтичної секції нагадувала, що засідання почнеться точно о сьомій і моє звідомлення перше. Це було дуже до речі. Отже, я зможу не затримуватись і зразу піти з Катрею, якщо, звісно, вона до того часу знайдеться. Ах, ні! Третім буде звідомлення професора Анненського про нові способи діагнозування нефритів. Це звідомлення мені конче треба прослухати.

Поліклініка була зразу за рогом, і мене чекав уже натовп моїх пацієнтів. Крім тих трьох, записаних поверх норми, просилося ще двоє. Стара жінка аж звивалась від болю — і я не міг відмовити їй. Молодий трамвайний кондуктор був вільний від роботи тільки сьогодні, і йому теж довелося дозволити. Я попередив сестру, щоб покликала мене, якщо мене питатимуть по телефону. Першою ввійшла до кабінету жінка у світлому костюмі, в модній рогатій зачісці та високому конусоподібному капелюсі.

— Прошу сідати. На що ви скаржитесь?

Вона хвилювалась і длубалась у своїй сумочці, очевидно, міркуючи, з чого їй почати. Їй було не більше як тридцять років, і вона дбайливо доглядала своєї вроди,— в передбаченні невідворотнього майбутнього вона вже розпочала озброєну боротьбу проти очікуваного пов'ядання. А втім, можливо, без цих заходів вона б і не була така вродлива.

— Ах, доктор, коли б ви знали, як мені погано!

— Розповідайте, я слухаю вас.

Вона почала розповідати. Коли вона говорила, біля носа в неї западали дві короткі неглибокі зморшки, і це мені нагадувало Катрю. Жінка розповідала, виразно інтонуючи, роблячи значущі паузи в найбільш важливих для неї місцях та переходячи на шепіт і швидко проминаючи ті місця, де не можна було обійти інтимних подробиць. От уже не перший місяць їй дошкуляли нирки. Спочатку вона намагалася на них не звертати уваги,— бо й без нирок у неї стільки хвороб: і печінка, і серце, ах, це серце, і голов-

ні болі, і загальна втома, і ознаки подагри, і багато-багато іншого! Вона була вже і в сердечників, і в ендокринологів, і гінекологів, а про невропатологів то краще й не згадувати: в нашому місті, мабуть, нема невропатолога, який би не знав її достоту. Професор Нусінов хотів навіть демонструвати її на своїй доповіді в інституті — вона не без гордощів про це повідомила. Але вона не згодилась — вона ж хвора, а не експонат чи наочний прилад для студентів. А проте хоч і як це гірко, а таки треба думати, що вона справді цікавий медичний випадок.

Я вислухав уважно і попросив показати аналізи.

Аналізів у неї було скільки завгодно. Вона клацнула елегантною сумочкою і добула їх цілу паку. Це були аналізи, хронологічно підібрані за останні три роки. По штампах я побачив, що й справді в нашому місті вже не було інституту, який би не займався вивченням біохімічних процесів у її організмі.

— Може, вам потрібні старіші? — збуджено поцікавилася вона.— Я лишила їх дома, але на другий візит я принесу вам обов'язково.

З мене було досить і цих аналізів. Аналізи були прекрасні. Абсолютно нічого в аналізах не було. Нічого підозрілого не було і в печінці чи шлунку. Серце також було нормального розміру, кров'яний тиск чудовий, а складові крові міг би позаздрити перший-ліпший футболіст. Я миттю поглянув на жінку з-поза аркушів незчисленних аналізів. Вона сиділа розшаріла, збуджена, схвильована своєю розповіддю про свої хвороби. На мою першу думку, цих хвороб у неї ніколи не було. І не передбачалось.

— Де ви працюєте?

Вона не працювала. Її чоловік заробляв цілком достатньо. Хм, отже, симуляція тут була ні до чого. Можливо, мій перший висновок був надто поспішний.

— Роздягніться,— попросив я і ввічливо одвернувся до вікна.

Печінка — за новим способом, показаним мені сьогодні професором — промацувалась добре і не була вразлива, нирки стояли на місці. Я тис, м'яв їх, постукував кулаком по спині; жінка не вміла дати виразної відповіді, почуває вона біль чи ні. Кінець кінцем вона згоджувалась, що, мабуть, почуває. Я був схильний підозрівати, що не почуває.

— Добре,— сказав я,— встаньте, послухаємо ваше серце.

В цей час у двері постукали і ввійшла сестра.

— Доктор,— сказала вона,— вас кличуть до телефону.

Кров кинулася мені в лице, і серце зайшлося. Катря! Проти моєї власної волі тіло моє поточилося до порога. Але я спинився — гола пацієнтка стояла передо мною.

— Хто? — захлинувся я.— Хто просить?

— Я не спитала.

— Підіть і спитайте хто. Якщо це з лабораторії, то нехай тільки скажуть, чи випрозорився бульйон.

Сестра вийшла, я зробив нелюдське зусилля над собою і приклав стетоскоп проти серця пацієнтки.

— Не дихайте,— прошепотів я.

Страшний шум почув я крізь трубку стетоскопа. Боже мій, таких шумів мені ще ніколи не доводилось чути в людському серці! Порок? Страшна декомпенсація клапанів? Десятки клінічних картин сердечних недуг зринули перед моїми очима. Нишком я зиркнув на моложаве обличчя вродливої жінки. Як живе ця нещасна істота? Я притис стетоскоп щільніше і затамував дихання. Крізь шум,— так, так, присягаюся,— я виразно почув чіткі й ритмічні удари немов бадьорого і здорового серця. От так історія! Надзвичайний медичний випадок! Я зиркнув на жінку майже закохано: для теми моєї дисертації на кандидата медичних наук це була дорогоцінна знахідка! Здорові тони хворого серця!

Але двері рипнули, і з-за ширми почувся голос сестри. Що за неподобство! Треба категорично заборонити навіть сестрам заходити до кабінету під час обслідування пацієнта!

— Доктор, ви чуєте? Вас питає якась Катерина Олексіївна Думірець.

Стетоскоп мало не впав з моєї руки, і я, здається, навіть захитався на ногах. Я кинувся за ширму, але зразу ж спинився. А пацієнтка? Огляд же не скінчено. І такий надзвичайний медичний випадок!

— Дихати чи не дихати, доктор? — почувся голос бідолахи. Вона стояла до мене спиною і озиралася, здивована довгим мовчанням. Очевидно, на моєму обличчі вона побачила щось таке, що відразу ж перестала почувати себе хворою перед лікарем, згадала за свою голизну і мерщій потягнулась до своєї сорочки.

— Накиньте щось на плечі...— Я дивився на неї з благанням і мукою.— Накиньте, я негайно вернусь...

І я кинувся геть з кабінету.

Трубка телефону лежала на столі реєстраторки, матова

й довга, немов жіноча рука в тісній чорній рукавичці. Її можна було піднести до вуст і поцілувати.

Це була вона. Крізь металічний шелест мембрани я виразно розпізнав Катрин голос, милий, рідний Катрин голос, з такими знайомими інтонаціями, з притаманним тільки їй одній в цілому світі лагідним тембром.

— Це, нарешті, ти? — запитала Катря, і мені здалося, що в її мові бриніли сльози.— Нарешті, а я вже думала...

Сльози здушили горлянку й мені. Білі троянди, зустріч на пероні, перший сніданок десь у куточку затишного кафе — все, все, що я так вимріяв за півроку розлуки для першої зустрічі і чого так і не відбулось! А ще ж ці кілька страшних годин чекання, гонитви й непорозуміння,— кілька годин з першого побачення, змарнованих і втрачених безповоротно.

— Алло? Алло? — забринів стурбований Катрин голос.— Алло? Ти мене слухаєш? Алло?

Я нарешті пересилив спазм, і раптом мене аж прорвало — зливою, лавиною, ураганом. Адже ми не бачились ціле півріччя і стільки треба було зразу ж сказати про мою любов, про моє чекання, про моє нетерпіння. І я затараторив з швидкістю десять тисяч слів на хвилину про причини мого запізнення на вокзал, про те, як шофер викинув мене на розі Дмитрівської, про те, куди я дзвонив з автомата, про те, як сидів дома і чекав, про те,що професор примусив мене пов'язати його блакитний в рожеві цяточки галстук, а в клініці я затримався через цікавого хворого з невразливим пілорусом при пальпації...

— Я нічого не розумію! — перепинив нарешті мене здивований Катрин голос.— Я нічого не розумію! Який галстук? Що невразливе? Говори ясніше! Як твоє здоров'я?

Я змовк і зітхнув на повні груди. Піт зросив мені чоло.

— Катре,— сказав я нарешті,— кохана моя, довгождана Катре...

— Милий,— відповіла вона.

Ми мовчали. І зразу я відчув, немовби Катря не десь там далеко, на тому кінці довжелезного телефонного дроту, а отут, поруч, зразу біля мене. Я навіть відчув її руку на моєму плечі.

Через півхвилини ми з Катрею договорились. Я звільняюсь за півтори години і зразу біжу додому, щоб переодягтись. О п'ятій ми зустрічаємось в їдальні і пообідаємо разом. Ці півтори години Катря не змарнує теж — вона забіжить до свого управління, бо їй наказано з'явитись сьогодні. Розмови будуть про експедицію на Яблоновий хребет, але я не повинен турбуватися, бо експедиція має виїздити не раніше, як через два тижні і за цей час Катря, очевидно, встигне довести, що їй треба залишитися для розроблення матеріалів тут щонайменше місяців на три. Я поклав трубку обережно, як дорогоцінний скарб, як дітКливий інструмент, який може розсипатися від доторку. Адже це була трубка з останніми словами Катрі:

— Милий, я тебе так люблю, я тебе хочу бачити швидше, швидше...

Насвистуючи, я поспішав до кабінету. Я зробився немов вищий на зріст, груди мої випиналися колесом, ноги пружно ступали по паркету — я був згодний іти війною проти цілої армії, битися навкулачки зразу з усіма світовими чемпіонами боксу, прийняти за ці півтори години сотні пацієнтів понад норму. Адже через півтори години я побачу Катрю, мою Катрю! Хребет є пасмо гір! Наспівуючи «Варшав'янку», я ввійшов до кабінету і, мабуть, справді став вищим на зріст, бо навіть схилився, переступаючи поріг.

Сердешна пацієнтка звелася мені назустріч, кутаючись у блакитну сорочку, немов у хустинку. Бідолаха! Я мушу їй допомогти. Мені, мабуть, ще нікого з моїх пацієнтів не було так жалко, як цю безталанну жінку. Порок. Віціа кордіс. Але який!

— Ну-с,— сказав я,— підемо далі. Ви пробачте, що мене затримали біля телефону...консіліум, знаєте...

Я почервонів, узяв стетоскоп і приклав його знову під груди.

— Не дихайте, будьте ласкаві.

Я почув її серце зразу ж і дуже виразно. Я слухав його кілька секунд і з подивом глянув на жінку. Потім послухав ще. Потім примусив її зробити кілька рухів і знову послухав. Що за чорт! Я чув виразні, чудесні, ритмічні удари серця. І жодних шумів. Передо мною було... напрочуд здорове серце. А шуми? Чи то шуміла мені в ушах моя власна кров, коли я почув мову сестри про дзвінок Катерини Олексіївни Думірець?

Я оглядав жінку ще не менше п'ятнадцяти хвилин. Треба було зважити всі об'єктивні дані й прийти до висновку. Трудна це справа — зрозумівши всі недуги пацієнта, почати йому виклад свого лікарського вироку. Закінчивши одягання, жінка сіла напроти мене й взялася підправляти

обличчя перед люстерком. Я згорнув всі аналізи й поклав їх перед жінкою.

— Ваша хвороба,— почав я,— лежить, власне, поза межами компетенції терапії. Терапевти неспроможні допомогти вам. Ваша хвороба має бути предметом дослідження невропатологів...

— Да? — захвилювалася вона.— От бачите, я й сама відчуваю, що...

— І навіть психіатрів,— докінчив я суворо.

— Що ви кажете? — скинулася жінка, бліднучи й гублячи губну помадку.— Психіатрів...

— Безперечно! — підтвердив я з категоричністю й безжальністю лікаря, коли страшний діагноз доводиться, хочеш чи не хочеш, говорити хворому просто в вічі, дбаючи про його ж інтереси.— Безперечно, психіатра. Але я сумніваюсь, щоб і психіатрія допомогла вам. Так, так! — подивився я в очі жінки, сповнені жаху.— Ваша хвороба страшна не тільки для вас, а й для всіх ваших близьких.

— Вона...заразна?

— Вона загрозлива для всього суспільства. Ваша хвороба полягає в тому, що ви цілком здорові, але хочете почувати себе хворою, коли ж і захворюєте, то закохуєтесь у свою хворість. Розумієте? — жорстоко сказав я.— Результат самозакоханості, неробства та нудоти. Життя вас балує, а робити вам нічого. Нічого робити вам і в медичних установах. Ви тільки заважаєте іншим хворим і відбираєте дорогоцінний час у лікарів. Бувайте здорові.

Я звівся і коротко вклонився їй.

Першої секунди вона отоpопіла. Та зразу ж кров ударила їй в лице.

— Ви... ви не смієте! — заверещала вона.— Ви... Я буду скаржитись!

— Кабінет директора поліклініки,— вклонився я,— треті двері по коридору ліворуч.

Вона вилетіла, як з гармати.

Мені було гірко й гидко. Хребет є пасмо гір. Я відчинив двері і запросив другого хворого.

Один по одному проходили передо мною мої пацієнти. Не знаю, як на кого, але як на мене, то наша професія — найкраща з професій. Найліпше, що є на світі, це — людина. І лікар знає людину всю. Він знає її організм, тобто всю велич природи, втілену в найдовершенішу форму. І через людський організм він осягає всю велич життя. І він розкошує, як філософ, який пізнає світ.

Лікар, як ніхто інший, має змогу бачити людину розкритою перед ним і в усіх тонкощах плутаної людської психіки. І як ні з ким іншим, людина з лікарем щира. А знати людину — хіба це не найвище щастя для людини! До того ж крізь людську психіку, крізь людську поведінку, крізь елементи характеру та крізь симптоми хвороб лікар бачить саме життя, весь обсяг і цілу систему складних соціальних процесів. Звісно, якщо лікар — розумний.

Ми, лікарі, любимо наші лікарні та клініки, де ми подаємо допомогу грунтовно, а головне — вивчаємо хворого вздовж і впоперек, вшир і вглиб. Де ми маємо змогу узагальнити недуги, але індивідуалізувати недужого.

Але ми, лікарі, любимо і наші поліклініки, бо тут ми невпинно читаємо нескінченну книгу людського життя та життя людства.

Вивчаючи нефрит трамвайного кондуктора, який зайшов до мене другим, я бачив його на роботі, в побуті, в родині. Замисливши над болями в попереку старої пенсіонерки, яка зайшла до мене третьою, я побачив усе її шістдесятилітнє життя: злидні на панських відробітках, загибель трьох синів в першу імперіалістичну війну — весь жах старого життя, уособлений у цьому худому старечому тілі. У хворих легенях дев'ятнадцятилітньої дівчини я побачив трагедію молодої істоти, якій дано володіти цілим світом, але яка мусить відмовитись від омріяної професії та кипучої діяльності, до котрої непереможно прагне все її запальне благородне єство. Прописуючи краплі проти проносу молодикові, який необережно повівся з немитими фруктами, я мав нагоду помилуватися з його чудесної статури. Але бачив я не тільки дужі м'язи та досконало розроблені біцепси вправного спортсмена. Він не був спортсменом, був рядовим слюсарем з електростанції. І я розумів, чому цей молодик був здоровий та веселий, а стара пенсіонерка ніколи не була ні здоровою, ні веселою.

В лікарському кабінеті бачиш людей, класи, епохи, соціальні катаклізми, а не тільки симптоми чи характери.

Закінчивши прийом о четвертій п'ятдесят п'ять, я поспішив до виходу.

Мила моя Катря, ми зараз з тобою, нарешті, побачимось!

Одягаючи пальто, я весело жартував з гардеробницею. На стіні поруч висів телефон, і я подзвонив до лабораторії. Бульйон не випрозорювався. Мій веселий настрій дещо під-

упав. Я ж мусив признатися в моїй невдачі Катрі, а мені так не хотілося засмучувати її.

Була якраз п'ята. І тільки я відчинив двері до себе, задерейчав мій телефон. У пальті та капелюсі я підбіг до нього.

— Алло?

Боже мій, та то ж була Катря!

— Катрусенько, ріднесенька, бачиш, який я точний! Я вже вправився і зараз біжу до їдальні.

Але Катря перебила мене трохи сумовито. Справа в тому, що вона звільниться з управління не раніше як о сьомій. Отже, наш спільний обід...

Я сів, скинув капелюх, розстебнув пальто. Мені стало душно.

— Розумієш,— виправдувалась Катря,— нічого не можна зробити. Дуже спішна нарада, якраз у зв'язку з цією експедицією на Яблоновий хребет...

— Хребет,— сказав я,— хребет є пасмо гір...

— Що? — не зрозуміла Катря.— Ну да. Експедиція, розумієш, виїжджає не через два тижні, а, мабуть, завтра. Є розпорядження уряду всебічно прискорити розвідку. І на цьому засіданні я повинна в порядку передачі досвіду поділитися моїми висновками з нашої експедиції. Розумієш...

Я розумів.

— О сьомій мене обіцяють неодмінно відпустити. Як у тебе з сьомою годиною?

— О сьомій у мене засідання терапевтичної секції. Моє звідомлення. Розумієш — про застосування рентгенівського проміння при колітах.

Катря помовчала. В трубці було тихо. Потім прилинув її тихий, трохи немовби ображений голос:

— Ти нічого не писав мені про те, що працюєш зараз на колітах.

— Розумієш, Катрусю?..— почав був виправдуватись я, але зразу ж урвав себе. Логічна ідея осінила мене.— Я зараз же подзвоню в секцію і попрохаю відкласти моє звідомлення. Я зроблю його на черговому засіданні, через місяць!

— Та ти здурів! — розсердилася Катря.— Відкласти роботу на місяць! Мені так важно було, щоб ти зустрів мене на вокзалі... Розумієш...— Вона через силу ковтнула.— А зустрітися годиною раніше чи пізніше... Я ж буду в Харкові тижнів зо два. Шкода, що я не зможу побути на секції. А коли ти звільнишся?

— О пів на дев'яту,— сказав я,— не пізніше як о дев'ятій.

— Ну от,— зразу ж зраділа Катря,— значить, о дев'ятій. Ми зможемо ще піти з тобою кудись, повечеряти в ресторані абощо. Добре?

— Звичайно, добре. Тільки...

— Що — тільки? Ти запізнишся?

— Ні, ні, ні в якому разі! Я про інше хотів. Розумієш... У мене неприємність. Ні, ні, ти не хвилюйся, нічого страшного. Але, розумієш, це я про пантафаг. Пам'ятаєш, я тобі писав? Про п'ятдесят сьому пробу, здається?

— Про п'ятдесят восьму.

— Про п'ятдесят восьму. Так от, вчора я поставив сімдесят третю.

— Ну?

— Не випрозорюється.

— Бідний...— нарешті долинуло тихо.

Я знову відчув, що зараз можу заплакати. Справді, який я бідний. Ще ніколи таким бідним я не був. Пантафаг — робота цілого року, мрія цілого життя — не випрозорювався. Тільки Катря могла зрозуміти, яке це нещастя, яке це горе для мене.

— В такому разі,— по паузі сказала Катря,— може, ми б зустрілися з тобою трохи раніше? О пів на дев'яту? Га? Може, ти встигнеш?

— Добре,— сказав я,— неодмінно, я постараюсь. Мені треба побачитися з тобою якнайшвидше! Розумієш...

Але Катря перебила мене. Мова її була непевна й роздумлива:

— Слухай. Я не біохімік, звичайно, але як ти ставиш проби? Ти засіваєш культуру на розмноження в розчин чи заливаєш розчином вже розмножену культуру? Може, це не має принципіального значення, але чому не спробувати ставити відразу дві методологічно різні проби? Тоді тобі стануть ясні властивості середовища, тобто пантафага, і ти міг би легше зрозуміти свою помилку.

— Ну що ти! — зразу ж заперечив я. Що Катря не біохімік, це було очевидно. Але не був біохіміком і я.

— Добре. Я проконсультуюсь з приводу цього, Катре.

Катря повісила трубку. Я поклав теж. Потім похилився. на телефон і закляк. Ах, пантафаг мій, пантафаг!.. Мені було погано. І не було Катрі, щоб погладити мене по голові. Ще аж чотири години. Ну й видався день! Такі деньки не щодня бувають.

Раптом я здригнувся. Телефон під моїм лобом задеренчав. З несподіванки аж зайшлося серце. Хто там іще?

Я вхопив трубку і сердито гукнув:

— Алло? Я слухаю вас!

Боже, це знову була Катря.

— Мила Катря, який я вдячний тобі, що ти знову подзвонила!

— Милий мій, розумієш, я хочу тобі сказати... про пантафаг,— Катрин голос забринів глибокими, м'якими, потаємними інтонаціями,— розумієш, я передумала. Для чого нам іти вечеряти в ресторан? Мені не дуже хочеться їсти. Ти просто купи чогось — шинки грамів двісті або сиру. А я краще прийду до тебе, і ми...

— Катрусенько, рідна моя! Ну звичайно! Який я вдячний тобі! Нарешті!

Вона перебила мене:

— Так буде краще? Правда? Ми будемо цілий вечір тільки вдвох. А потім,— вона запнулась, і голос її,там десь, на другому кінці дроту, за двадцять кварталів на майдані Дзержинського, прошепотів ледве чутно,— мені, власне, нікуди подітися... Моя подруга Валя, в якої я гадала спинитись, виїхала і... Отже, ти сам вирішуй, як буде краще — попередити хазяйку чи ні...

— Катре, сонце моє!..

Але в трубці враз запищало тоненьким гидким голоском: фі-фі-фі. Зайнято. Катря повісила трубку.

Я кинув трубку і заметушився на місці — до столу, до шафи, до етажерки. Треба ж мерщій прибрати, заховати всі ці ознаки парубоцького безладу. Піжаму до чемодана, всі папери з столу геть, а килим мерщій витрусити. А де ж віник? Я стрімголов кинувся на кухню.

Букет білих троянд я довго вивчав, роздивляючись кожну пелюстку. Квітки ще не почали обсипатися, але, безперечно, прив'яли. Викидати їх було шкода, але ж і залишати так не годилось. Вони виглядали надто убого. Вирішено: куплю нових. Троянд, гвоздик, айстр і хризантем! Хоча ні, Катря найбільше любить троянди. Може, купити червоних? Ні, я куплю білих, тільки білих, ніжних і чистих. Але куплю багато. Два великі букети. Навіть три. Чотири. Або краще купити кошик і розставити скрізь. Тільки ж — куди ставити? Я кинувся до ванної, і через хвилину весь мій посуд був уже в кімнаті: один ведмедик, одна ваза, правда трохи щербата, глечик з-під води, кухлики, фотографічна ванночка.

Але коли я одягав пальто, розсудливість повернулась до мене. Так же не годилось, треба було зробити все організовано. Насамперед покінчити з усіма справами, тоді піти пообідати, після обіду купити квіти, принести їх сюди і йти на засідання секції.

Я скинув пальто і сів до столу. Текст мого звідомлення лежав передо мною, акуратно передрукований на машинці. Треба тільки вставити описи симптомів на контрольних, неопромінюваних екземплярах.

Покінчивши із звідомленням, я взявся переодягатись. А галстук? Якщо я сяду на трамвай номер п'ять, а тоді пересяду на номер три, то встигну віддати ще сьогодні.

Я розрахував зовсім точно. Я зайшов до професора, віддав галстук його здивованій дружині, потім пообідав і в чверть на сьому вже був у квітникарні. З оберемками білих троянд,— один оберемок ніс я сам, а два інші посильний з крамниці,— я прибув додому.

Квітів було забагато для наготовленого мною посуду, і мені довелося позичити в хазяйки ще дві вази і ще одну банку з-під варення. Я розставив троянди скрізь — на столі, на етажерці, на вікнах, на шафі та довкола телефонного апарата. «Я тот, которому внимала ты в полуночной тишине, чья мысль душе твоей шептала, чью грусть ты смутно отгадала, чей образ видела во сне. Я тот...» — наспівував я.

Тепер моя кімната виглядала розкішно й урочисто. Королівська оранжерея або храм квітопоклонників. Я помилувався, і серце мені зворушено затремтіло. Мила Катре, ці квіти для тебе, для нашого кохання... Потім я ще раз, на всякий випадок, подзвонив до лабораторії. Насилу мені пощастило умовити Вассу Павлівну піти ще раз глянути на бульйон. Вона пішла неохоче і швидко повернулася:

— Ні, доктор, не випрозорюється.

«Я тот, чей взор надежду губит, я тот, кого никто не любит, я бич...»

Я поклав голову на запашні пелюстки троянд довкола телефону. Не випрозорюється. Не випрозорилось. В сімдесят третій раз. Росяні пелюстки освіжили мою голову. Невже пантафага так і не буде? Катре, друже мій, прийди і приголуб мене в хвилину моєї найтяжчої печалі!

Але було вже без десяти хвилин сьома, і я мусив поспішати на секцію. Я поцілував квіти і підвівся. Що ж, завтра я поставлю пробу сімдесят чотири. Нехай буде «пантофаг-74».

Моє звідомлення на секції мало безперечний успіх. Я дуже хвилювався — адже слухали мене понад двісті

терапевтів нашого міста. Особливий інтерес викликали мої зіставлення з контрольними, неопромінюваними екземплярами, які я розробив не тільки в загальних підсумках, а за ходом хвороби день у день. Обговорення було недовге, але одностайне: засідання рекомендувало всім клінікам міста перевірити мій метод у себе. Одночасно порушувалось клопотання перед міністерством виділити на найближчому терапевтичному з'їзді мені десять хвилин для доповіді.

Схвильований, сів я на своє місце. На якусь мить я навіть забув про мою невдачу з пантафагом. Адже Катря о дев'ятій прийде до мене — просто до мене на квартиру, вперше в житті!Скоріше б уже звідомлення професора Анненського! Виступ доктора Морського про застосування в боротьбі з недокрів'ям фізіологічного розчину мене мало цікавив — то був абсурд. Невже ж таки в моєму розчині треба зменшити пропорції кислот? Ми ж вирішили з нею поженитися аж через рік! Але Катря прийде сьогодні до мене і залишиться. Мені теж захищати дисертацію! І більше я її від себе не відпущу. Я вимагатиму! Я настоюватиму! Я доведу! Завтра ж ми підемо до загсу й запишемося. І післязавтра — я вже одружений. Одружений, і дружина моя — Катря! І тоді — хай їздить по своїх хребтах! Хоча ні — завтра після обходу я мушу поставити сімдесят четверту пробу. Значить, до загсу ми підемо післязавтра. І до захисту дисертації ми будемо готуватися одночасно — кімната в мене велика! Ні, післязавтра я чергую в клініці. До загсу доведеться піти в неділю. В неділю я зовсім вільний, тільки на ніч буде швидка допомога. Чи скоро вже професор Анненський? Вже п'ять хвилин на дев'яту...

А втім, дочекатися звідомлення професора Анненського мені так і не довелося. Секретар секції протовпилась до мене і прошепотіла, що мене спішно викликають до телефону. Я схопився і побіг — невже щось трапилось з Катрею? А може, пантафаг? Ні, з пантафагом кінець. Невже Катря не зможе прийти о дев'ятій?

Я схопив трубку:

— Я слухаю, Катре, що таке?

Але то була не Катря, то була доктор Мисловська, яка чергувала сьогодні в клініці.

— Доктор, з вашим хворим, Тарнавським, нещастя.

— Який Тарнавський — улькус дуодені?

— Так. Той, що після їжі блювота. Сьогодні знову блювота. Потім знепритомнів.

— Пульс? Негайно промацайте живіт — чи не дерев'яніє?

— Так, доктор. Ви не помиляєтесь: перфораціо...

— Негайно на стіл, подзвоніть до...

— Я вже викликала професора Маленка. Тарнавського вже готують сестри. Наркоз я можу давати сама, але я подзвонила вам: оскільки це ваш хворий, то, можливо, ви поцікавитесь...

Я не дослухав, кинув трубку й побіг. Тарнавський — двірник тресту «Коксохімвугілля» — виразка шлунка з двадцять сьомого року. Звичайно, я не хірург і не зобов'язаний бути на операції, але ж Тарнавський — мій хворий, я його доглядав. Я вхопив пальто наопашки й вибіг на вулицю. До трамвая було хвилин три, але ж чекати, поки підійде,— бігцем я встигну скоріше. Тарнавського я вже давно умовляв на операцію. Вже відколи я був певний, що виразка в нього не одна, а множинна, від пілоруса вгору по короткій стінці. Це чудесно! Зараз, коли шлунок буде вийнято, я зможу перевірити, чи правильний мій діагноз. Це не часто трапляється — перевіряти свій діагноз. Тепер я зможу знати, якою мірою маю право покладатися на свої висновки після пальпації, рентгену та аналізів.

Тарнавський вже був на столі, коли я прибіг. Професор Маленко докінчував мити руки. На передопераційне миття рук витрачається п'ятнадцять хвилин. Мій пантафаг звів би максимум до двох-трьох! Сестри готували до операції жовтаве, худе тіло хворого. Поки я поруч з професором Маленком відтирав щіткою нігті, ми обмінювались з ним міркуваннями щодо деталей майбутньої операції. Професора викликали просто з театру, в антракті між другою та третьою дією «Євгенія Онєгіна». Запеклий меломан, він наспівував мені уривки з арій Онєгіна і вагався, що вибрати для наркозу —ефір чи хлороформ? На його думку, артистка Гривцова в ролі Тетяни була прекрасна. Я знав Гривцову і погоджувався з професором, але ми не сходились на оцінці артиста Бариленка — виконавця ролі Євгенія. Професор доводив, що верхи в нього надто хрипкі, а я цього не помічав. Ми вирішили оперувати Тарнавського під евіпаном. Завтра в опері даватимуть «Травіату», і професор кликав іти разом, щоб перевірити, хто з нас правий. Евіпан має ту перевагу перед ефіром чи хлороформом, що після нього не буває блювоти. Катря завтра мала бути вільна, і я дав згоду іти до опери, тільки попередив професора, що прийду не один. Професор

підморгнув і, помахуючи підведеними вгору руками, ми пішли до столу.

— Йод,— наказав професор.— Хто на серветках?

Тарнавському почали мазати йодом живіт. На серветках була чергова сестра.

— Рахуйте,— наказав професор.

— Вісімнадцять,— порахувала сестра.

— Рахуйте ви,— наказав професор черговій лікарці.

— Вісімнадцять.

— А ви? — запропонував він і мені.

Я перерахував. Було вісімнадцять. Хірурги примушують перераховувати наготовлені до операції серветки всіх присутніх. Потім, після операції, закривавлені серветки перераховують знову до того, як зашити живіт: щоб напевне знати, що в животі хворого не зосталося жодної серветки,— адже закривавлену серветку неможливо відрізнити від закривавлених тканин черевної порожнини. Останнім перерахував сам професор. Серветок було вісімнадцять.

— Наркоз! — наказав професор.

Наркоз впорснула чергова. Я держався біля професора. Мені важливо було не пропустити жодної деталі і добре роздивитися Тарнавського всередині. Сестра подала професорові скальпель. Він відтяг шкіру на животі і одним довгим помахом зробив розтин на лінії альба сантиметрів на п'ятнадцять. Я тримав затискачі напоготові. Кров зачервонила перші серветки.

— Йод!

Я подивився на йод, і серце моє стислося. Мій пантафаг мав би замінити йод! Але я його ще не винайшов.

Коли шлунок був уже на поверхні, до мене підсунулася санітарка. Їй передали з коридора, що мене кличе по телефону Катерина Олексіївна Думірець. Пальці професора обережно промацували тканину шлунка, шукаючи місце прориву.

— Нехай перекажуть товаришці Думірець,— прошепотів я так само ледь чутно, бо професор не зносив жодного гомону, коли оперував,— що я на операції і підійти не можу. Нехай подзвонить хвилин через п'ятдесят.

Професор штовхнув мене ногою і кивнув на шлунок. Я бачив уже і без нього: червоні плями на поверхні шлунка, місця, проти яких всередині розмістилися виразки, йшли по короткій стінці аж до пілоруса. Їх було кілька. Мої висновки були абсолютно правдиві. А ось і місце прориву.

— Ножиці! — наказав професор.

Санітарка прошепотіла мені на вухо, що товаришка Думірець дала номер телефону, по якому й просила мене подзвонити, як тільки я звільнюсь. Я кивнув. Професор тим часом зробив кривий розріз. Уражені шматки шлунка разом з місцем прориву впали у ванночку, підсунуту сестрою. Тепер шлунок двірника Тарнавського буде вузенький та довгий. Зате здоровий.

— Як ви гадаєте,— спитав професор,— обійдеться він таким шлунком, чи, може, зробити ще й анастомоз?

Ми вирішили анастомоз зробити. Муркочучи крізь зуби під маскою заключну арію Тетяни «Онегин, я тогда моложе, я лучше, кажется, была», професор накладав на шлунок шви. Потім зробив другий розтин на місці майбутнього другого виходу в тонкі кишки.

— Як ви думаєте,— запитав він знову мене,— я встигну ще на четверту дію? — Пальці його з виключною вправністю пересувалися вздовж розтину, накладаючи шви. Операція тривала вже п'ятдесят хвилин. Було біля десятої години. Професор міг устигнути ще на кінець третьої дії.

Нарешті живіт Тарнавського було зашито. Ми перенесли оперованого до палати і посадили біля нього спеціальну післяопераційну сестру. Я умовився з нею, що вона щогодини дзвонитиме мені, повідомляючи про те, як опритомнюватиме хворий і як він себе почуватиме. Коли ж почнеться гикавка з кровотечею, то професор Маленко до кінця вистави буде в опері, а потім в ресторані «Красная».

Розшукавши санітарку, я спитав, який номер дала їй Катря. Вона подала папірець. Чудасія! То ж був мій номер, номер мого хатнього телефону. Отже... отже, Катря була вже у мене і чекала мене!

Підспівуючи професорові арію Онегіна, я одяг пальто й підійшов до телефону в швейцарській при виході. Незвично було набирати свій власний номер — я набирав його вперше в житті.

— Слухаю! — почув я Катрин голос. Так, так, це було таки-так: Катрин голос говорив з мого телефону, з моєї кімнати. Катря була в мене!

— Катрусю, це я. Я вже вільний, вже в пальті і зараз біжу...

— Слухай,— перебила мене Катря, і від тембру її голосу мені раптом стало страшно.— Слухай, ти розумієш, я мушу тобі сказати... Виходить так, що мені, очевидно, доведеться-таки їхати в експедицію...

— Яку експедицію?

Wondershare PDFelement

— Ну, на Яблоновий хребет...

— Хребет...— почав був я, і серце мені захолонуло.— Я зараз біжу, Катрусенько, і ми поговоримо...

Але Катря знову перебила мене:

— Постривай, я хочу, щоб ти сам розважив, чи це необхідно. Розумієш, навіть для того, щоб розробити матеріали, привезені мною з Хан-Тенгрі, я повинна мати пробу мінералів з Інгодської улоговини Яблонового хребта. Ти розумієш, за попередніми даними, абсолютна ідентичність! Отже, без цієї проби я не можу робити висновків.— Катря хвилювалась і поспішала.— А не зробити цього, значить, наша експедиція на Хан-Тенгрі була ні до чого. Змарнований час, робота, державні кошти. І моя дисертація — теж... Взявши ж пробу в Інгодській улоговині, я зможу зробити висновки там, на місці, зразу ж приступити до розвідки на Яблоновому хребті і водночас закінчити дисертацію. Ну от, ти й скажи...

— Що ж,— зітхнув я,— тут двох думок бути не може. Тобі треба їхати.

Я чув, як Катря зітхнула теж.

— Дякую тобі, милий мій. Але ж, розумієш, милий, я мушу збиратися і...

— Я вже біжу! — гукнув я.— І зараз ми з тобою про все, про все поговоримо!

Я мерщій повісив трубку, але під моєю рукою телефон зразу ж задзвонив. Я машинально знову зірвав трубку:

— Алло! Я вже біжу! Біжу!

— Алло? Алло? — гукав зовсім не Катрин голос.— Алло? Це клініка? Алло?

— Клініка. Я слухаю вас.

— Будь ласка, там, в операційній, доктор. Перекажіть йому, щоб, як тільки звільниться, негайно подзвонив до інститутської лабораторії.

— Я тут, біля телефону, слухаю. Що таке? Що таке? — Та враз я впізнав голос.— Маріє Іванівно, це ви?

— Я, я, доктор! Я вже дзвонила вам додому. Я щойно заступила на нічну. Трапилось непорозуміння: Васса Павлівна, яка чергувала вдень, дивилася весь час не на підслідний бульйон, а на контрольну пробірку, і...

— Ну, ну?

— І давала вам неправильні відповіді...

— Ну?

— А я, прийшовши, глянула і... Доктор, бульйон випрозорів!..

— Що? — закричав я.— Що? Говоріть голосніше, я вас погано чую!

— Він випрозорів, доктор! Розчин прозорий, як аква дистилята. А контрольний мутний, як...

Через п'ять хвилин я був уже в лабораторії.

В пальті і капелюсі, забувши скинути й калоші, я вбіг до рефрижераторної. Очевидно, обличчя моє було страшне, бо Марія Іванівна, перестрівши мене на порозі, заступила мені путь. Вона погладила мене по щоці і попросила не хвилюватись. Потім взяла за руку й вивела назад до передпокою. Там вона примусила мене скинути капелюх, пальто і калоші. Аж тоді, знову взявши за руку, повела до лабораторії. Ноги мої ковзали по холодному лискучому паркету. В горлі мені пересохло. Я не міг вимовити й слова.

Білі дверці термостата відчинились, і зразу коло термометра я побачив мою контрольну пробірку,— рідина в ній була каламутна та руда. Спокійно, впевненою рукою Марія Іванівна відсунула її набік. Позаду стояла друга пробірка — піддослідна. Вона була наче порожня — рідина в ній була чиста й прозора, як саме скло. Тільки легкі брижі на поверхні, коли рука Марії Іванівни торкнулася скла, показували, що пробірка не була порожня. Марія Іванівна вийняла пробірку.

Я поточився й простяг до неї руки. Але Марія Іванівна відсторонила мої руки і заперечливо похитала головою. Вона не хотіла дати пробірку з моїм пантафагом мені до рук. Вона не довіряла мені. Я міг впустити її й розбити.

Секунду, хвилину, годину чи вічність ми стояли одне проти одного мовчазні і нерухомі. Широкі, блакитні, втомлені довгим життям очі старої жінки дивились на мене, немов з потойбічного світу. Срібне пасмо на її скроні тремтіло від подуву вентилятора.

А я стояв перед нею і плакав.

Потім — крізь мої сльози — її обличчя виникло зовсім близько перед моїми очима. Марія Іванівна нахилилася і тихо поцілувала мене в чоло. Потім ми поруч сіли на лаву навпроти термостата. Тихо шипіло в кранах рефрижераторів, десь постукував електричний лічильник, струмінь води дзюрчав у суміжній кімнаті до раковини, краплі роси падали з дверцят термостата на підлогу. Було тихо, ми були в цілому світі тільки вдвох. Потім за вікном задеренчав трамвай.

Діди казали, що коли западає тиша, то пролетів тихий ангел і на світ народилась дитина.

— Хребет є пасмо гір,— сказав я, очевидно, вголос, бо Марія Іванівна непорозуміло глянула на мене.

— Що таке? — прошепотіла вона.

— Ви відзначили годину? — так само пошепки відповів я.

— Так. Але ж це не точно. Можливо, рідина випрозорилась ще вранці.

— Так,— сказав і я,— яка Васса Павлівна роззява! Ми зараз же поставимо другий флакон складу сімдесят три і завтра матимемо точний час. Відімкніть мені шафу.

Марія Іванівна відімкнула шафу, я заходився готувати другий розчин сімдесят три. Треба було б співати, танцювати, ходити млинком між термостатів та холодильників. Пантафаг-73 був!!! Але мені щеміло серце і було тоскно. Чи відчуття всієї глибини щастя приходить не зразу? Чи, може, це тому, що Катрі незабаром вже від'їздити?

Поки Марія Іванівна відміряла речовини, я вийшов до другої кімнати і подзвонив до себе на квартиру. Я мусив повідомити Катрю негайно про мою радість: людство має пантафаг-73!.. Не поїхати Катря не могла. Я теж за моїм пантафагом полинув би на край світу щохвилини, на всі верховини й вершини світових гір, не тільки Яблонового хребта. Я дуже виразно уявив собі ці вершини — під синіми шапками вічного снігу... Телефон не відповідав. Я подзвонив удруге. Що за чорт? Чи вона вийшла до ванної кімнати і туди не чути дзвінка?

Я повернувся до лабораторії і переважив відміряні Марією Іванівною речовини. Коли б у лабораторії було сто чоловік, я б усіх примусив перевірити мої дози. Поки Марія Іванівна встановлювала температуру, я переважив ще раз. Я був максимально уважний. Точна, зосереджена і відповідальна робота, як завжди, сповнила мене відчуттям блаженного спокою. В неділю ми запишемося в загсі, і тоді я чекатиму Катрю місяць, рік, скільки треба. Бо я буду її чоловік, а вона — моя дружина. А то... Я засміявся вголос, згадуючи пережиті сьогодні труднації. Ну й пика була, мабуть, у мене тоді на вокзалі! А в поліклініці, коло тієї голої пацієнтки? Ну й день!.. Я не міг стриматися, щоб не поглузувати з себе. Не знайти за цілий день півгодини на зустріч! Бодай на вулиці чи в якомусь вестибюлі! Ну й Ромео! Хіба ж Ромео проміняв би зустріч з Джульєттою на засідання терапевтичної секції? Слова кохання — на звідомлення про коліти!.. Враз я аж похолов. Серце моє спинилось. Катря, мабуть, розлюбить мене! Так, так!

За моє вахлацтво, за мою... ну, ненастирливість, за моє, ну, невміння любити. На вокзалі не зустрів, сніданок в кафе не відбувся, тоді поліклініка, потім секція... Про що я говорив їй телефоном? Я тільки виправдувався. Про шофера та про галстуки, про невразливий пілорус при пальпації. І про свій пантафаг! Та ще про коліти... Наша розмова телефоном зразу ж зринула в моїй пам'яті вся, до останнього слова. Про що мені говорила Катря? Теж про мій пантафаг та про мої коліти! І ні слова про любов... Хоча ні,— вона ж сказала, це ж вона сама сказала, що прийде ввечері!.. Я переважив речовини ще раз і знову побіг до телефону. Я мусив негайно довідатися, чи це правда, що Катря мене розлюбила. Я набрав мій номер двічі. Але телефон знову гув байдужісінько. Очевидно, Катря побігла до крамниці купити чогось на вечерю,— вона ж побачила, що я так нічого й не наготовив... Я докінчив замішання, нагрів рідину, посіяв бактерії. Пробірку з каламутним рудим бульйоном я віддав у руки Марії Іванівни.

Потім я поцілував обидві ці дорогі руки,— вони пахли денатуратом та кислотами,— і мерщій подався геть.

Ніч западала чудесна. Після цілоденної мряки так приємно було зітхнути на повні груди свіжим і чистим повітрям. Місяць підбився вже над будинок обкому, і в феєричному змаганні його зеленкуватого сяйва з жовтим світлом вуличних ліхтарів таємничо бовваніли скелі Держпрому в глибині майдану Дзержинського. Я пішов не поспішаючи,— так чи так, а за кілька хвилин я буду вже дома, і там чекає на мене Катря. Мені хотілося тепер протягти ці останні хвилини схвильованого очікування. Хіба ж не чудові ці останні хвилини любовних сподівань? Коли серце непереможно рветься вперед, а ноги нерішуче збороють відстань, крок по крокові. Я спробував уявити собі Катрю, її миле, рідне обличчя. Марно — передо мною яскравою плямою спливав її фіалковий хатній халат, але обличчя розпливалося в тумані, і риси губились. Чому це так, що випадкові обличчя непотрібних людей виникають в нашій пам'яті раз у раз в докучливих деталях, а найдорожче, любиме обличчя коханої жінки ми, навіть силуючи пам'ять, не можемо відтворити виразно? Чи не тому, що ми мріємо побачити не прості портретні деталі, а жадаємо вздріти найтонші риси, відомі й зрозумілі тільки нам, коханцям? Мила моя Катря! Груди мені розпинала радість. Пантафаг сімдесят три є!

На мій дзвінок довго ніхто не відчиняв. Двері моєї кімна-

ти не рипали. Сердешна моя Катря, вона, мабуть, заснула, притомившись після трудного й клопітного дня. Я подзвонив удруге. Потім утретє. Нарешті почулися швидкі кроки по стелинах. Маруся в капцях на босу ногу поспішала до дверей. Вона відчинила мені, затуляючи заспане обличчя хусткою.

Перед моїми дверима я спинився, притишив мою бучну радість, стримав непереможне бажання — розчахнути двері й кинутись Катрі в обійми — і прочинив двері тихенько, намагаючись не рипіти: Катря ж спить, я не турбуватиму її.

Переступивши навшпиньки поріг, я так само тихесенько причинив двері. П'янкий аромат троянд ударив мені в голову запаморочливо. Моє серце стукотіло так, що, здавалося, відлунювали у вікнах шибки. Крізь цей шум годі було почути легке дихання заснулої Катрі. Напомацки просунувся я до канапи. Мої руки намацали спинку, валик — отут зараз будуть і Катрині ноги. Ні, вона, мабуть, скулилась, згорнулась кубельцем. Мої руки просунулись по канапі вгору...

Нагло я сахнувся і відскочив геть — мерщій до вимикача на стінці. Світло спалахнуло, і першої хвилини,засліплений, я нічого не бачив.

Але зразу ж я побачив.

Кімната була порожня.

На канапі лежала лиш прим'ята подушка, недбало кинута в куток. Западина в подушці ще заховувала в собі форму голови, що покоїлася на ній. Я вхопив подушку і притис її до лиця. Крізь задушливий аромат троянд, що запаморочливим чадом наситив мою кімнату, я почув ледь відчутні пахощі Катриного волосся. Я не чув їх півроку, але я розпізнав би їх і через сто років серед усіх ароматів світу.

На телефонному апараті біля приголів'я лежав клаптик паперу з мого записника.

«Милий, рідний! — писала Катрина рука.— Щось трапилося, нас перебили чи ти десь зник, і я ніяк не могла вже додзвонитися до тебе. Я ж не доказала тобі, що експедиція завтра вдень вилітає з Москви. Моє звідомлення несподівано для мене самої має величезне значення. Його мусять знати в Москві до вильоту експедиції, завтра ж уранці. Не знаю, чи й мені доведеться летіти з експедицією завтра ж, але треба бути готовою до всього, і я взяла всі твої чисті носовички. Наш вагон причеплено до кур'єрського номер один. Біжи мерщій на вокзал, щоб я могла бодай глянути на тебе перед трьома місяцями розлуки. Як по-дурному сьогодні вийшло! Я так боюсь, щоб ти не розлюбив мене! Ти ж не розлюбив, правда? Ти ж розумієш, коли б знаття, що мені їхати, я б прибігла до тебе в поліклініку, чи на секцію, або до клініки. Я так люблю тебе. Куди дужче, ніж раніше. Може, я не встигну сказати тобі на вокзалі, але я не можу чекати ще рік, як ми з тобою вирішили! Я хочу бути твоєю дружиною негайно. Ти неодмінно підготуй усе, щоб, коли я повернуся, ми могли просто з вокзалу поїхати до загсу, в той же день, у ту ж годину й хвилину! Телеграфуй мені про всі, скільки б їх не було, проби пантафага. Яка я вдячна тобі за ці троянди в твоїй кімнаті! Я заховала собі одну на грудях. Немовби то ти. Милий, біжи, чекаю, не розлюби!»

Я побіг. Підлога коливалася під ногами, світло вихрилося довкола, немов хуга, речі падали і здіймалися вгору, неначе на хвилях. Катря мене не розлюбила. Її звідомлення має величезне значення. Вона кохає мене ще дужче! Ах, йолоп! Я ж міг би поставити другу пробу — 73 — завтра!

Від дверей я повернувся і вхопив телефон. Отираючи піт, я питав довідкове бюро Південного вокзалу, о котрій годині відходить московський кур'єр номер один? Катря стане моєю дружиною, як тільки повернеться з Яблонового хребта!

Нарешті довідкове відповіло: кур'єр відійшов дві хвилини тому...

Яблоновий хребет починається аж за Байкалом — це я точно згадав у ту секунду. Він починається від озера Арейського як продовження Малханського хребта і є розточчям між ріками Хилок та Інгода. Найбільша вершина хребта — Великий Саранакан...

Годину чи більше я просидів на тому ж місці. Хребет є пасмо гір. Я ліг на спину і загасив світло. Хребет є пасмо гір. Обличчя Катрі я не міг відтворити в моїй бідолашній пам'яті. Хребет є пасмо гір. Троянди пахли задушливо. Катря кохає мене — куди дужче, ніж раніш. Хребет є пасмо гір.

Задзвонив телефон. Нічна сестра повідомляла, що Тарнавський починає опритомнювати. Блювоти нема, гикавки теж. Температура 37,8. Все йшло нормально. Я подякував і попросив ще подзвонити через годину.

— Я б не хотіла турбувати вас, доктор, вночі.

— Нічого, нічого, я, мабуть, не спатиму, подзвоніть через годину.

Отже, Тарнавський житиме! Йому пощастило, що прорив заспів його в клініці. Коли б це трапилося дома або на вулиці, йому б не пощастило! І щастя, що знайшовся професор Маленко. Це віртуоз в операціях на шлунку. А хіба поганий мій діагноз? Діагноз мій абсолютно точний. Мабуть, таки буде з мене лікар. Пантафаг є! Катря кохає мене куди дужче, ніж раніш! Хребет є пасмо гір! Я згадав про дитину, яку душив круп. Як це було давно. Ах, ні, то ж було тільки сьогодні вранці, на світанку. Я подзвонив до епідемічної лікарні в Помірках, і черговий відповів мені, що дитина почуває себе добре, температура спадає. Розмовляючи з лікарем, я подумав, чи не спробувати застосувати мій пантафаг проти дифтерії і взагалі проти заразливих горлових захворювань? Завтра ж треба буде порадитись з ларингологами та епідеміологами... Треба роздягтися й лягти в ліжко по-людському.

Я ввімкнув світло й набрав номер 0-6.

Телеграф відгукнувся не зразу.

— Прийміть спішну — скорий поїзд на Москву.

— Ваша адреса?

Я сказав адресу.

— Номер вагона і кому?

— Номера вагона я не знаю. Спеціальний вагон геологічної експедиції. Катерині Олексіївні Думірець.

Телефоністка записала.

— Що далі?

— Що далі? Ах, справді ж, що далі?

— Швидше, громадянине, не затримуйте мене.

Я захвилювався. Мені так багато, так радісно і так жалісно треба було сказати.

— Ну? — нетерпляче підігнала телефоністка.

— Пробачте, хвилиночку, я зараз, розумієте... Ми ж півроку не бачились, вона приїхала сьогодні вранці, нам не пощастило зустрітись, і вона знову поїхала місяців на три на Яблоновий хребет...

Телефоністка мовчала. В трубці була абсолютна тиша.

— Алло! Ви слухаєте? Алло!

— На Яблоновий хребет? — по паузі відгукнулась телефоністка.

— На Яблоновий.

— Це ж за Алтаєм, — сказала телефоністка. — Остання залізнична станція — Чита.

— Здається, так.

— Що ж писати?

— Пишіть: «Пантафаг-сімдесят три є...»

— Що є?

— Пантафаг. Такий препарат. Я винайшов його сьогодні. По літерах: Пріся — Ася — Нюся — Тося — Ася — Фрося знову Ася — Ганнуся. «Даю твоє ім'я — «Катерина»...» По літерах...

— Зрозуміло: пантафаг «Катерина». Далі?

— «Телеграфуй згоду. Телеграфуй результати звідомлення Москві та ідентичність твоїх проб».

— Далі?

— «Чекаю. Твій».

Телефоністка перечитала текст.

— Спасибі, — сказав я.

— На добраніч, товаришу, — відповіла вона.

— На добраніч.

— Не сумуйте, товаришу.

— Спасибі, я постараюсь.

— Вітаю вас з вашим винаходом.

— Спасибі, товаришко.

— Три ж місяці це не так довго...

Вона хотіла ще щось сказати, але зітхнула й повісила трубку.

Я погасив світло і ліг.

Пантафаг «Катерина» сімдесят три. Через три місяці Катря — моя дружина. Хребет є пасмо гір.

1940

ДВА ГЕНЕРАЛИ

Доля генерала Вольфганга-Фрідріха фон Цахау незвичайна і, на мою думку, варта уваги психологів, психопатологів, соціологів і звичайних читачів.

А втім, і доля Клауса Буша теж неабияка, теж випадає із звичайності, тож і заслуговує на увагу не меншу. Так принаймні мені здається.

Тим паче, що життя — армійське буття — сяк чи так, а на якийсь час пов'язало їх докупи: генерала та його денщика.

Кінець кінцем усі зміни в їхній долі, усі пригоди, яких вони зазнали, усі злигодні, що впали на їхні голови, та всі перетворення в житті-бутті вони пройшли разом, спільно, точніше поруч.

Саме в цьому — у такій спільності — й криється привід для зацікавлення долею пихатого генерала та його скромного денщика: з діда-прадіда маєтного землевласника, родовитого аристократа та рядового в армійській субординації, а до війни злиденного батрака у заможного бауера десь у Вестфалії чи деінде.

Почалася ця чудасія у гарячі дні війни, правда, насамкінець. Та до нашої розповіді сама війна, тобто бойові дії та операції, прямого відношення не мають — тільки дотичне, самий лише привід.

Дивізію, якою командував генерал Вольфганг-Фрідріх фон Цахау, оточено десь у лісах між Білорусією та Україною. Несподіваний наступ радянських військ був не тільки непередбачено-раптовий, але й навальний, до того ж, сказати б, «у кілька поверхів»: артпідготовка, «катюші», танки, мотопіхота і піхота звичайна — піша. Наглий удар на цьому фронтабтейлі завдано такий нежданий та швидкий, що ота звичайна піша піхота брала територію просто бігцем. І, хоч як це парадоксально, командуючий погромленою дивізією вцілів, власне, завдяки саме такому шаленому темпу операції: генерал не мав звички висуватися на поверхню, сидів собі в своєму глибокому, аж у чотири накати бліндажі, звідтам звичайно й керуючи бойовими операціями — «оборонно-наступальними», кодованими у зведеннях як «вирівнювання лінії фронту». У своєму, генералом не передбачуваному, раптовому наскоку радянська техніка, а за нею й піхота простісінько перекотилася чимдуж через голову екселенції. Генерал тільки відчув землетрус од гуркоту танків — аж з примітивної «стелі» бліндажа посипалося йому на голову шпаровиння, а далі навіть почув тупотіння чобіт радянських піхотинців. Було раннімрано, генерал щойно прокинувся і якраз перед тим, як почути громи канонади, нагукав денщика:

— Клаусе, Клаусе, донерветер, а де ж моя кава?..

Та де вже було до тієї кави, коли враз сталося так, що радянські частини перекотилися через лінію оборони дивізії, і самий генералів бліндаж,— то все, що тепер залишилося позаду них,— все те, що для німецького офіцера ще півгодини тому було «по той бік», стало раптом «по цей

бік»; а те, що, як на нас, було саме по цей бік, для нього, фашистського вояка, стало і не по цей, і не по той бік — наче в якомусь своєрідному вакуумі. Тобто, коли вже конкретизувати, то генерал опинився нехай і не в полоні, бо ж ніхто з радянських вояків до бліндажа не заскакував і генерала не полонив, але ж і... не на свободі.

— Здається, — зміркував генерал, — ми опинилися в оточенні?

Кажучи «ми», генерал мав на увазі себе особисто, ну, й уявну тепер його дивізію, про цілковите винищення якої він, певна річ, у цю хвилину ще не міг знати, а просто вважав її в силу раптових змін тепер «по той», тобто колишній для нього «цей» бік. Про реальне «ми», — він удвох з денщиком, Клаусом Бушем, що, дурнувато кліпаючи очима, столбичив перед ним, — генерал, звісно, не подумав: денщик, як відомо, ніхто і ніщо. При ньому могли навіть прийняти ванни фрейлейни та фрау, котрі траплялися генералові у цьому забарному поході на схід.

Генерал прислухався.

Він так і сидів на своєму похідному ліжку «гюнтер» з одною шкарпеткою в руці: шкарпетку на ліву ногу устиг натягнути ще до раптової навали радянських військ, а права, боса, так і мерзла на вологій долівці бліндажа. Чи ж довго схопити нежить, а то й грип або запалення легенів? Він мерщій потяг шкарпетку й на праву ногу.

Отже, генерал прислухався.

Зблизька він не почув нічого; здалека, з заходу, тепер уже для генерала «з того боку», ще долунювала рясна стріляння з автоматів та вибухи гранат; а зі сходу, тепер уже будьмо об'єктивні, для генерала «з цього боку», було анітелень, зовсім тихо. Генералові навіть здалося (він був зроду мрійливої, схильної до фантазування й парадоксів вдачі), що звідти, зі сходу, насувається якась майже матеріалізована тиша — така густа, як, скажімо, колодіум (генерал тридцять років тому студіював хімію в Гейдельбергу і тому дозволяв собі вдаватися до асоціацій, нехай і парадоксальних, з поля хімічних наук). І тиша та, як той колодіум на повітрі, гусла й гусла, наче вбирала і його в свою густизну і густістю своєю стискала, аж паралізувала цілу його істоту.

— Так же можна, як комашці з мезозойської ери, вмерзнути в грунт нинішньої, що стане вічною, мерзлоти,— здалося генералові. На цій думці він зрозумів, що йому страш-

но: адже лише за тисячі чи мільйони років діячі майбутніх нордичних цивілізацій відкопають тебе, і ще хто зна, чи зуміють відживити, бо ти ж таки не комашка, а людина, цар природи... Тьху! Лізе у голову всяка нісенітниця...

— Клаусе! — видобув-таки генерал голосу з грудей. — Клаусе! Чи ти чуєш, що я тебе кличу?

Клаус Буш, денщик, вже вийшов із стану остовпіння і спробував виструнчитися й клацнути закаблуками.

— Піди подивись... що там і... як...

Клаус ступив три кроки до порога — перший, як і належить, широкий, з гучним ляпом підошви об долівку, другий — коротший та ледь чутний, а третій і зовсім непевний.

— Ну?

— А чого ж там дивитись, екселенціє? Все й так... ясно,— пробелькотів він, опасливо позираючи на вихідний отвір з бліндажа. Рука його навіть піднеслась на рівень грудей, неначе він збирався перехреститись.

На мить обличчям Вольфганга-Фрідріха фон Цахау неначе перебіг вираз чи то втіхи, чи пихи, навіть погорди,— та було то, певна річ, хибне враження, бо де ж таки за такої трагедійної ситуації до втіхи чи пихи? Але ж Клаус Буш, денщик, рядовий солдат, раптом звернувся до нього — «екселенція» — величанням, як відомо, не практикованим у вермахті третього рейху. Та будемо відверті: починаючи свою службу після військової школи у німецькій армії ще догітлерівського часу, рядовий прусський юнкер фон Цахау так і мріяв — дослужитися до генерала й чути до себе отаке звертання — «екселенція».

Одначе генерал миттю похопився.

— Рядовий Буш! — гаркнув генерал, аж сам зрадівши, що спромігся-таки на грізне підвищення голосу.— Вам велено, а ви...

Буш миттю зник крізь вихідний отвір. Чути було, як дрібно-дрібно зарипіли східці, якими він видобувався з траншеї на поверхню.

Та відсутній він був лише хвилин зо дві — генерал за цей час не встиг навіть чогось надумати. У мізку вертівся одним-один здогад: раптовий удар заскочив дивізію зненацька — передові пости, очевидно, тишком знищено, росіяни, особливо партизани, це добре вміють, — а дивізія більшими чи меншими групами розосередилася, за військовою термінологією, по лісових хащах.

Драбина знову зарипіла, і рядовий Буш з'явився на порозі. Виструнчившись, як і належить, міцно притиснувши

долоні до стегон та гучно клацнувши закаблуками, він рапортував:

— Доповідаю, екселенціє: довкола поблизу не видно й не чутно ні наших, ні червоних, із заходу, куди, очевидно, відійшла дивізія, чути стрільбу автоматів та далекі артилерійські стріли; зі сходу не чути нічого: цілковита тиша, екселенціє...

Останні слова він вимовив майже пошепки — неначе боявся порушити цю тишу.

Генерал мугикнув. Тишу зі сходу він «почув» уже й сам, як, проте, і стрілянину з заходу. Але ж поблизу... пустка. Що ж робити?.. Треба приймати якесь рішення...

— Дозвольте доповісти, екселенціє? — непевно проказав Буш, одначе знову виструнчившися й клацнувши закаблуками. — Вони розпочали наступ, у цьому нема сумніву, і треба чекати другої хвилі піхоти... і незабаром... — Знову прибравши довільної пози, Буш несміливо додав: — І друга хвиля, що закріплятиме запановану територію, вже не промине... ревізувати траншеї, екселенціє...— І вже зовсім ледь чутно: мовляв, невідомо, сказав чи не сказав, а може, якщо й сказав, то тільки до себе: — Залишатися тут небезпечно... Треба чимдуж іти з бліндажа...

Та генерал прийняв уже рішення:

— Чоботи й шинелю!

Вдягнувши похапцем генерала, накинувши й собі шинелю на плечі, Буш виструнчився при виході з бліндажа: генерала він повинен був пропустити. Але генерал вчинив інакше:

— Вперед, Клаусе! — наказав він.— І спочатку визирнеш з траншеї: чи вже нема їхніх поблизу?..

Буш вистромив голову з траншеї.

— Нікого! — тихцем доповів. — Пустка... Прошу вас, екселенціє...

Важко віддихуючи, генерал видобувся рипучими щаблями на поверхню і ще раз сам глянув сюди і туди. Тихо. Довкола ліс: стовбури високих, стрімких дерев і дрібний підлісок між ними. Куди ж іти?.. Де шукати ті уявні групи роздробленої дивізії?

Буш вказав праворуч, там дерева стояли не так густо, і за ними просвічувала просіка.

— Мабуть, сюди, екселенціє?.. Тут проглядається далі, і ми легше побачимо своїх...

Але генерал кивнув ліворуч — там підлісок густіший і починався чагарник.

— Туди, Буше: там нас не так буде помітно...

І генерал рушив — відразу поважно, навіть осанисто, потім прискорив ходу, мало не підтюпцем, майже бігцем, плутаючись у довгих полах шинелі. Денщик потрюхав позаду, поли шинелі він підхопив обома руками, щоб не заважали.

Кілька секунд — і густизна підліска гостинно прийняла і поглинула обох: обачного генерала та його вірного служку.

Відійшовши метрів на триста від небезпечного тепер генералового бліндажа, вони спинилися перепочити, роздивитися, прислухатися й узагалі оговтатися в незвичайній ситуації.

У лісі панувала абсолютна тиша — навіть, здавалося, примовкли й пташки. Десь на заході ще лунала далека стрілянина, зі сходу ж, справді, нічого не чулося. Де ж та «друга хвиля», що закріплює території слідом за хвилею першою? Не може бути, щоб її не було: так визначала військова наука, цього вимагали статути бойових дій в усіх арміях світу... А втім, генерал уже мав нагоду неодноразово переконатися, що радянські війська раз у раз порушують стару науку ведення бойових дій, студійовану по військових академіях, і взагалі воюють не «за правилами» ведення війни... А може, перша хвиля відірвалася аж надто далеко? От чудова нагода вдарити у фланг, відтяти першу лінію наступу, винищити, а тоді «замкнути» й другу. Га? Яка... солодка перемога! Який бойовий успіх і... взагалі фурор, ну, й відповідні нагороди — можливо, від самого фюрера: адже зірвано весь план наступу радянських військ на цьому фронтабтейлі!.. Але де ж «розосереджені» групи його нагло заскоченої дивізії? Як зібрати їх в один ударний кулак?

Та генерал марно вертів головою, роздивляючися, даремно наказав навіть Бушеві вилізти на дерево й придивитися згори: хіба в лісі, крізь цю гущавину щось побачиш?

І хіба міг генерал знати, що нагло заскочена дивізія покотилася на захід суцільним валом і на цю хвилину була вже або винищена, або полонена. Генерал знати того не міг.

— Екселенціє! — виструнчився Клаус Буш.— Годилося б відійти далі в ліс і там... перечекати якийсь час...

Генерал прийняв рішення:

— Рушаймо, Клаусе.

І вони пішли. Між високі, стрункі дерева — переважно граби: в генераловому маєтку теж була чимала лісова ділянка, і генерал непогано знав породи власних дерев. Ішли густизною молодого підліска-самосію,— генерал відзначив це непохвально, бо здавна розумівся на веденні лісового господарства. Продиралися крізь чагарник, і це зовсім обурювало генерала: адже чагарник, як відомо, то є грабіжник лісового господарства.

А ліс поступово наповнювався звуками — не війни, а свого лісового життя: то тут, то там починали цвірінькати пташки — на їхніх голосах генерал не знався; у долині, де, безперечно, мало бути болото, розпарено покректували жаби,— в генерала це викликало почуття огиди; а ще ген далі — можливо, там протікала річка чи було лісове озеро,— гув у свою дуду водяний бугай.

Минуло вже години зо дві, генерал з денщиком далеченько заглибились у ліс, але так нікого й не перестріли: ні своїх, ані чужих. Довкола запала цілковита воєнна тиша, ні пострілів, ані відлунку канонади,— і це було страшно. А природа навкіл — ліс, болото, птахи, жаби, комашня — жили собі своїм звичайним, сказати б, мирним життям: шелестіли, дзюркотіли, цвірінчали, кумкали і дзвеніли,— і це було найстрашніше.

Та генерал стомився: він не звик до далеких піших прогулянок, тим паче не по вистелених гравієм паркових стежках. Генерал сів, сперся спиною об струнку березу,— тут, у долині, грабовий ліс відступав перед молодим бором та березовим гайком,— і наказав Бушеві:

— Клаусе, я хочу пити.

Ото, біда! Поспішаючи, Клаус Буш не подумав прихопити води у баклагу.

— Екселенціє! — виструнчився він, перелякано й благально кліпаючи очима.— Я зараз побіжу до струмка й наберу води...

На щастя, манерки — генералова та його власна — були приторочені до пояса. Буш зробив рвучкий рух геть — до струмка, що дзюркотів тридцять кроків нижче в долині, та генерал його спинив, гнівно гаркнувши:

— Ти ж знаєш, що я не п'ю сирої води взагалі. А в цьому брудному струмку, мабуть, всілякі інфузорії та бацили...

Насправді ж вода в струмку аж іскрилася чистотою та прозорістю. Але Бушеві справді було добре відомо, що генерал пив лише переварену воду, а ще краще — мінераль-

ну. На території СРСР йому особливо припали до смаку «Боржомі» та «Єсентуки № 20». Розгублено й перелякано видивився служка на свого велителя: що ж його робити? Безмірна туга світилася в голубих очах Клауса Буша. А в погляді, який він, згідно із статутом, не мав права відірвати від очей командира, йому фіксувалося лише втомлене й роздратоване обличчя генерала та стовбур берези над ним.

Береза! Ех, якби місяць раніше, коли стовбуром пробудженого після зими дерева точиться щедро сік, він би залюбки почастував генерала цим лісовим делікатесом — березовим соком! А може, сік ще набігає з глибин угору? Спробувати хіба?..

— Дозволите виконувати, екселенціє?

Генерал не збагнув, на яке дійство просить дозволу його служка, але неуважно кивнув: очевидно, Буш все-таки замірявся набрати води з струмка і — хай йому всячина! — на війні як на війні: генерал таки наважиться ковтнути сирої води; пити он як хотілося, а від свідомості, що напитися нема чого, спрага ще побільшувалась і поглинала усі інші почування й помисли.

Буш відійшов кілька кроків, вибрав березу, котра струнка, з чистою, білою корою, зробив ножем надріз навхрест, довгим кінцем униз і поясом приточив до порізу манерку. О щастя! Сік відразу ж побіг крупними краплями — тут, у затишку долини, процес вегетації був забарний, але інтенсивний: не минуло багато часу, а манерка сповнилася по вінця.

— Що це? — ще роздратовано, але зацікавлено запитав генерал, коли Буш виструнчився й, клацнувши закаблуками, подав йому манерку з прозорою рідиною.

— Березовий сік, екселенціє! — рапортував Буш.— Ніяких бактерій та інфузорій, сама натуральна природа. Хоч до рани клади...

Березовий сік! Мати божа! Генералові миттю спливло в пам'яті, як колись, дуже давно, вони, юна поросль роду фон Цахау, на своїй дідизні, в парку полюбляли ласувати всякими невживаними при столі й заборонюваними дітям плодами, ягодами та іншими дарами природи і найспокусливішими ласощами був саме березовий сік по весні. Мати божа! Як це було давно! Добрих півстоліття. І яка то була гарна пора — дитячі роки... Мрійливі, сентиментальні спогади хлинули на генерала, і він почав пити нахильці. Точнісінько півлітра: місткість офіцерської манерки — на

каву; а солдатська, з якої нижчі чини сьорбали зупу, мала місткість подвійну: літр.

І чи то оті мрійливі юні спогади, чи самий березовий нектар так блискавично подіяли, але генерал враз відчув приплив свіжих сил і підхопився на рівні:

— Рушили, Клаусе! Треба заглибитись у ліс далі на захід: можливо, якраз там і причаїлися наші підрозділи. У кожному разі червоних там бути не може: вони ж навалились із сходу...

Генерал говорив поблажливо, навіть прихильно поглядаючи на свого денщика: дивіться, який виявився здогадливий з отим березовим соком! Молодця!

А Буш потюпав за генералом, сумно зиркнувши на білий стовбур берези, з якого тепер марно стікав порізом прозорий сік: так і не встиг наточити соку й для себе, втамувати спрагу. Проминаючи струмок, він похапцем нахилився й зачерпнув собі водиці. Та про спрагу він, власне, забув: потерпав від жаху при думці, що генерал же захоче й... їсти. Адже він навіть вранішньої кави не випив...

І справді, не минуло й півгодини, як генерал знову присів під деревом і похмуро мовив:

— Клаусе, воно годилося б, власне, й поснідати...

Годилося б, певна річ, та хто ж його знав: тікавши з блін-дажа, Бушеві й на думку не спало, що...

Та в армії, як відомо, накази виконують — і ніякі обговорення, зважування, дискутування, а тим паче заперечення старшому званням за будь-яких обставин не дозволяються.

Буш клацнув закаблуками й видивився своїми прозорими блакитними очима на генерала:

— Дозволите виконати, екселенціє?

Генерал кивнув. Кивнув, правда, навмання, непевно, бо й сам чудово розумів, що денщикові ніде взяти їстівного.

Та діставши схвалення, Буш зробив чіткий поворот «кругом» і майже бігцем подався до чагарника. Генералові стало страшно: Буш зник у хащах чагарника — а що ві йому там треба?.. Чи не покинув він генерала напризволяще, а сам... дезертирував?.. Рясний піт, холодний, як річкова хвиля в повінь, зросив генерала з голови до ніг. Він навіть закутався в шинелю якнайщільніше, насилу стримуючи цокання зубів з раптової холоднечі.

Отак, щільно запнувшися, навіть підкотивши комір шинелі, некліпно впершися поглядом у чагарники, серед яких

зник хитрий солдат, генерал сидів, потерпаючи від жаху. Він навіть перестав думати про свою дивізію, де її шукати, думав тільки про Буша: коли польова жандармерія його злапає,— у цьому генерал не сумнівався,— він накаже його розстріляти. Їсти генералові вже перехотілося.

Та — дивовижа! — за якихось півгодини з хащі раптом з'явилася постать, здавалося, вже повік втраченого денщика. Генерала знову зросив піт — тепер уже гарячий: піт радості, піт повернення до життя... Генерал мерщій відкотив комір шинелі. Клаус Буш стояв перед ним — такий точнісінько, яким був і раніше, тільки пілотку тримав у руках і кишені його шинелі аж бугрилися, чимось напхані.

— Прошу, екселенціє! — Буш простяг генералові свою пілотку.

— Що це? — навіть трохи перелякано запитав генерал.

— Перекуска, екселенціє! Лісові ягоди. Дуже поживні й корисні, або, як по-науковому, вітамінозні: ожина, малина, горобина. Підживіться, екселенціє, трохи, поки я приготую сяку-таку зупу...

Генерал тримав Бушеву пілотку й кліпав очима. Потім його устами перебігла гидлива гримаса:

— Та ж воні гнилі, Клаусе!

— Аж ніяк, екселенціє! Саме добрі: торішні, сонцем в'ялені. Екселенції, мабуть, траплялося споживати родзинки — тобто проти сонця в'ялений виноград? Або, скажімо, шапталу — теж проти сонця в'ялені абрикоси? Або ще...

— Добре, добре! — нетерпляче відмахнувся генерал, куштуючи в'ялену лісову малину.— Скільки я тобі наказував, щоб ти не розбалакував зайве!

Малина виявилася доброю, ожина теж — правда, трохи кислувата, а в горобині був зовсім добрий і смак, і аромат, а головне — така легенька гіркота, дуже пікантна... Що їсти треба було з просоленої потом пілотки з Бушевої голови, генерал якось і не подумав: оригінальна, але справді пікантна перекуска перед обідом.

— Дозволите варити зупу, екселенціє? Тут, у гущавині, ще й у долинці, димок вітром потягне — так що небезпеки не буде...

— Добре, добре! — знову відмахнувся генерал.— А з чого ж ти варитимеш... зупу?

Буш почав вивертати кишені:

— Гриби, екселенціє! І можете бути спокійні: я добре знаюся на грибах і отруйні обминаю. Ще лісових горішків — в ліщині їх скільки завгодно. Вони замість солі трохи гіркоти додадуть. А оце замість петрушки: звичайнісінький кмин. А оце...

— Клаусе! — вже розгнівався генерал.— Скільки тобі говорено, щоб ти притримував свого язика!.. Виконуй і не мороч мені голови своїм патяканням.

— Єсть! — слухняно клацнув закаблуками Буш.

Та зупинити його балакучість було не так легко, до того ж він іще не закінчив свій рапорт.

— Гадаю, екселенціє, нам краще, тут, у затишку, й перебути якийсь час — доки натраплять на нас з нашої дивізії. А якщо до вечора не натраплять, то, з вашого дозволу, екселенціє, як стемніє, я піду в розвідку: там, за чагарником, зразу узлісся, власне, велика галявина, а на галявині хутірець. При світлі, певна річ, небезпечно, а сутінками виберусь, то розвідаю...

— Хутір? — сполошився генерал.— То, може, там ті... червоні?

— Невідомо, екселенціє. Але як посутеніє...

— Добре, добре,— сердито зупинив його генерал,— ти знову своєї. Роби, що маєш робити, а я тим часом обмізкую, що та як.

Обмізкувати ситуацію справді було потрібно: чекати, поки натраплять свої, чи рушати далі самому?.. А якщо натраплять... червоні?..

Генерал поринув у роздуми — суперечливі й невтішні: чому така тиша — без будь-якого відгомону бойових дій? Невже дивізія відкотилася на таку значну відстань? Чи, може, червоні вже накивали п'ятами, але дивізія не наважується зразу повернутись на свої позиції? І провадить розвідку? Але кому ж прийняти рішення, раз його там нема? І взагалі...

Буш тим часом розпалив багаття, власне, й не багаття — вогнище, а наче в маленькій пічечці: в схилі пагорбка він викопав печерку, зверху пробив кілком отвір, наче комин-ок,— і дим постелився понад струмком: вітерець одразу розвіював його долом. У солдатську манерку Клаус набрав води, вкинув туди пригорщ лущених горішків, поклав якесь зілля та коріння, а тоді накидав і грибів. Мала бути зупа — вже яка буде, така й буде, іншої з нічого не зробиш...

Та тут сталося непередбачене нещастя,— а втім, хіба нещастя бувають передбачені?

Річ у тім, що генерала поранено. Власне, він сам поранився. Бажаючи не допомогти Бушеві,— де це видано, щоб

Wondershare PDFelement

генерал допомагав денщикові? — а просто, аби згаяти час та прискорити виготовлення цього фантастичного супу, генерал брав, немов знехотя, абияк сухі гілочки, яких Буш спромігся наносити вже цілу купу, і ламав їх дрібно, щоб, мовляв, краще займалися й спалахнули вогнем. Та поміж соснового сушняка трапилася якась колючка — і, змахнувши рукою, генерал наторкнувся на неї та розпоров собі шкіру на руці, одразу за зап'ястям, мало не до ліктя. Кров з порізу бризнула, як із зарізаної курки. Генерал і сам незчувся, як зарепетував з болю й переляку:

— Клаусе!

Певна ж річ: колючка брудна, на ній усілякі бацили та інфузорії, заразу занесено під шкіру, тобто захисний дерматичний бар'єр,— тепер не уникнути запалення, гангрени, сепсису, бо де ж антиправцевої сироватки взяти? А втрата крові?..

— Клаусе! — горлав генерал.— Індивідуального пакета!

Нова халепа! А де його взяти, того індивідуального пакета?

Хіба генерали носять при собі індивідуальні пакети? Біля генералів завжди є медична служба, а піклуватися про всякий випадок — то справа ад'ютантів, вістових, денщиків... А денщик Буш, коли вони накивали п'ятами з бліндажа, хіба міг мати на думці, що може стати до потреби індивідуальний пакет?.. Певна річ, за непередбачливість він заслужив кілька днів гауптвахти, але то пізніше, хіба зараз до гауптвахти?

— Дозволите глянути, екселенціє? — нахилився Буш до генералової пораненої руки.

— Не дозволяю! — репетував генерал, іритуючи.— Що ти там розумієш? Потрібна антисептична обробка рани! Де твій індивідуальний пакет? Ти його повинен завжди мати при собі — так вимагає статут! Маєш десять днів гауптвахти! Заразу занесено в кров!

Буш, проте, встиг глянути на рану.

— Екселенціє,— дозволив він собі зауважити,— кров збігла досить щедро, отже, всяку бацилу й інфузорію вона, навпаки, змила: це дуже добре, коли відкрита рана кривавить...

— Але ж,— репетував генерал,— я можу загинути від самої втрати крові! Дивись — кров аж цибенить: розірвано вену!

— Надмірну кровотечу ми зараз спинимо,— заспокоїв

Буш, і раптом дозволив собі ніяк недозволене: замість «екселенціє» він, спочутливо похитуючи головою, докинув насамкінець: — Ах, майн гер, майн гер, ви перебільшуєте небезпеку...Це ж зовсім пусте...

Генерала кинуло в сказ: це хамло дозволяє собі чортзна-що — звертається до нього не відповідно до військової субординації! Зараз генерал вкаже йому його місце згідно з військовим статутом, ба й взагалі... Та генерал не встиг викласти своє обурення в належній формі, бо Буш миттю крутнувся на місці і, мугикнувши щось на кшталт: «Зараз усе буде гаразд, майн гер»,— збіг у долину до струмка. Генерал бачив, як він брав якесь зілля, полоскав його у воді.

Можливо, другої хвилини генералові вже й перекипіло б за оте, цілком, очевидно, випадкове «майн гер», але ж сказати на цю кровотечу «пусте» — то вже була межа нахабства! Та коли б таке поранення трапилося за бойових обставин, генерал — можете бути певні — дістав би дубове листя до свого залізного хреста або й другого залізного хреста — на шию.

Тим часом Буш уже схилився над тремтячою рукою генерала й ліпив на рану цілу жменю якогось листя.

— Клаусе! — залементував генерал.— Що це ти робиш? Ти хочеш мене отруїти! Ти ж сієш заразу!..

— Аж ніяк, екселенціє,— відгукнувся Буш, не відхиляючись від генералової руки й не випростовуючися, щоб клацнути закаблуками, як це належить, коли говориш до старшого званням,— це ж чарівне, цілюще зілля миттю спинить кровотечу.

Та був Буш балакучий, ніврoку, і тому свою інформацію на тому не вичерпав:

— Можете мені вірити, екселенціє: у нас у селі іншого засобу проти кровотечі не знають, не признають і по аптеках дурних ліків не купують. Подорожник і кров спинить, і біль заспокоїть, і проти запалення найкращий запобіжник. Дозвольте, екселенціє, з вашої сорочки відірвати стьожечку...

І, не чекаючи на дозвіл чи бодай згоду генерала, Буш, такий нахаба, висмикнув у генерала з штанів крайку його спідньої сорочки, відбатував стьожку, наче бинтом, припʼяв шар листячка до генералової пораненої руки.

— Готово, екселенціє! — нарешті випростався Буш і клацнув-таки закаблуками.— Завтра вранці скинете пов'язку й руки не впізнаєте: зарoсте, як на...

Буш вчасно прикусив язика, бо мало не прохопився із закінченням цієї ідіоми — «як на собаці», і поквапливо закінчив:

— Як і належить, немов з-під руки хірурга.

Генерал теж примовк, набурмосений, що ж, він мусив замиритися — іншої ради не було. Може, й справді минеться без сепсису чи гангрени... А якщо не загоїться,— що ж, медична служба дивізії матиме підстави рапортувати вищому начальству про небезпечне поранення командира дивізії в годину наглого, непередбаченого наскоку військ ворога. І тоді...

Буш тим часом рапортував:

— Зупа готова, екселенціє! Коли ваша ласка, звольте призволити...

Ложки, звісно, не було, але й тут Буш добрав способу: він подав генералові офіцерську манерку на півлітра — вона мала ручку і нею зручно було користуватися.

Генерал скоса поглянув на запропоноване вариво: пахощі від нього точилися спокусливі — всякого коріння й зілля Буш накидав туди щедро, але на смак,— звісно, якщо наважитись покуштувати,— то це, певна річ, якась бурда. Або й... отрута... А може, спробувати, відважитись?.. У генераловому животі стогнало й гуркотіло — так заявляв про себе генералів апетит.

— Покуштуй спочатку сам! — наказав він Бушеві. І вчинив правильно: кухар завжди повинен наперед покуштувати зготовану страву — чи добра. Та й... як би це вам сказати? — хіба міг генерал поручитися за цілковиту політичну благонадійність цього парвеню?

Буш слухняно насипав собі з великої манерки в малу, подув трохи, щоб остудити вариво, а тоді ковтнув одним духом. Генерал пильно стежив за процедурою та виразом обличчя денщика.

— Дозвольте доповісти, екселенціє,— мовив Буш, сам собі дозволивши коротко посміхнутись.— Ні в ресторані на Фрідріхштрасе, ані в офіцерській кантині нашої дивізії такої баланди вам не запропонують, але ж за нашої,— він так і наважився нахабно висловитися,— нашої ситуації інакшої зупи не виготовити.

По тому Буш миттю збігав до струмка, гарненько виполоскав офіцерську манерку й подав її генералові.

Генерал наважився, налив собі тої зупи з більшої манерки й покуштував. Звичайно, то була бридка юшка, таку, можливо, дають в'язням по тюрмах: достеменно знати того генерал не міг, бо в тюрмі йому не доводилось перебувати. Та оті пахощі різного зілля, що його щедро накидав Буш, додавали юшці певної, гм, коли хочете, пікантності. У тюрмі, звісно, такого не подадуть. Генерал відважився й сьорбнув добрячу порцію. Кінець кінцем їжа нехай і не з делікатесів, але ж споживана, особливо на голодний шлунок, та й, безперечно, багата на різні корисні інгредієнти... Одне слово, генерал виїв майже всю літрову манерку — Бушеві, правда, залишив трохи на денці. А тим часом вже починало сутеніти. Буш метався сюди і туди — до молодих сосонок — і заповзято ламав лапасте гілля. Потім під густими кущами ліщини намостив чималеньку купу.

— Екселенціє! — рапортував Буш.— Ви собі гарненько перепочиньте: постіль, звичайно, не з люксових, у готелі на Александерплац вам такої, звісно, не запропонували б, але ж за нашої,— знову оце нахабне «нашої»,—ситуації маєте гарантію, що не застудитесь. З зеленого дерева ніколи не слід мостити під себе — схопите ревматизм чи ще яку болячку, а соснове гілля вологи від землі крізь себе не пропустить. Сосновим і накритись треба: і сухо, і тепло — ні роси, ні вітру не пропустить...

Генерал підозріливо поглядав на готоване ложе, але ж він таки втомився надміру, до сну таки добре хилило, та й кінець кінцем не вдома ж, а на фронті, і не тиловий же він пацюк, а бойовий генерал, справжній вояк. Доводиться й миритись із обставинами, і скуштувати всього...

Сонце вже пішло за обрій, у лісі запав смерк, та й поза лісом, мабуть, посутеніло, і Буш виструнчився, питаючи дозволу:

— Рушатиму, екселенціє. Розвідаю, що то за хутір. А ви засніть, не бійтеся: тут така гущина, що ні чужі, ні свої не знайдуть...

Вже склеплюючи повіки, генерал чув, як шелестів чагарник, крізь який Буш вибирався на узлісся...

Прокинувся генерал у своєму теплому і, нічого не скажеш, затишному кубелечку, коли високо над лісом стояв повний місяць, а над генералом схилився Буш.

— На хуторі,— доповідав він,— ніякої влади, екселенціє, нема: наші... гм... схопилися ще вранці, а червоні промайнули миттю й подалися мало не бігцем на захід.

— Звідки тобі відомо? — спалахнув гнівом генерал.—

Хто це тобі міг сказати?

— Одне старе і одне мале на хутірці лишилися, екселенціє,— інформував Буш,— куди їм діватися? А бомби та міни їх двох якось обминули...

— А це що в тебе? — кивнув генерал на якийсь згорток, що його Буш тримав у лівій руці.

— Їстівне, екселенціє: хліб, цибуля, сало й варені яєчка...

Генерал, враження, звівся:

— Хліб?.. Яєчка?..

— Ще сало й цибуля, екселенціє!

— Де ж ти їх узяв?

— Довелося, як на воєнні обставини, реквізувати в старого й малого...

Тож другим сном генерал заснув, добре попоївши, а Буш залишився вартувати. Правда, тільки генерал дав хропака, Буш і собі здрімнув, загорнувшись у шинелю.

Так проминув перший день.

А там і другий, і третій.

Генерал Вольфганг-Фрідріх фон Цахау та його денщик Клаус Буш йшли і йшли пущею — такими хащами генералові ще ніколи за життя не доводилось мандрувати. Старезний сосновий бір тут перетинався грабовими й дубовими перелісками — і скрізь, чи попід соснами, чи межи дубняка, пнувся вгору підлісок: молода поросль густизни майже непролазної. І генерал, і денщик уже добре пошматували поли своїх цинель, продираючись крізь оті зарості.

Це було, звісно, погано — оте продирання крізь хащі, але було це й дуже добре — хіба крізь таку гущавину хтось міг би їх нагледіти? Та, правду мовити, і бачити їх не було кому: і бір, і ліс були зовсім безлюдні — за три доби мандрівники не зустріли жодної живої душі. Попервах це дуже дивувало генерала: де ж, запитував він себе, поділися «наші», тобто, як на нас, «їхні», і чому не видно й не чути «їхніх», тобто, як на нас, наших?

Та згодом генерал — а мав же він чималий і військовий і просто життєвий досвід — мусив усвідомити, що коли в свій час наступальні дії вели частини німецької армії, вони повинні були міцно опановувати загарбані території: пильнувати ар'єргардів, залишати гарнізони, підкидати поліційні сили та каральні загони,— щоб силою та примусом тримати окуповану країну; частини ж Радянської Армії були цілковито спрямовані на наступальну акцію

і не потребували якогось спеціального укріплення тилів, бо то ж була рідна земля, з якої вони вигонили ненависного окупанта. І в теперішній ситуації генерал найбільше страхався зустріти партизанів або взагалі звичайну, мирну радянську людину. Адже партизани його — генерала вермахту — зразу розстріляють, а мирні люди — будьте певні — повісять. Тим-то кінець кінцем, коли покласти руку на серце й признатися, генерал Вольфганг-Фрідріх фон Цахау волів, якщо вже так судилося, зустріти... військовий підрозділ Радянської Армії. Тоді б він, генерал, дістав можливість... гм... достойно скласти зброю і розраховувати на елементарні правила полонення, тобто певну гарантію недоторканості: полонених військові частини Радянської Армії — так принаймні генерал чув і тепер жадав вірити! — не вішають, не розстрілюють, а здають по етапу...

Треба було чимдуж вибиратися з цієї триклятої пущі, вийти на широкий простір, можливо, навіть причаїтися десь на узліссі, аж доки не пощастить нагледіти якусь військову частину, чи хай йому біс, бодай одного вояка Радянської Армії.

Тим-то й страхала так оця лісова тиша, насичена, проте, міріадами своїх зовсім мирних лісових звуків — шелестом листя, порипуванням стовбурів дерев, щебетанням птаства, кумканням жаб та дзижчанням комашні.

Харчувалися, як і першого дня. Тих мізерних запасів, котрі Буш «організував» у підлісовому хутірці, вистачило ненадовго, і довелося Бушеві знову варити свою знамениту зупу або підгодовувати генерала лісовою ягодою — переважно ожиною та торішньою, в'яленою горобиною. Генерал уже махнув рукою на всі мікроби, бацили та інфузорії, ба й взагалі перестав вірити в існування мікрофауни. Їв він тепер що попадеться, пив воду з лісових струмків, спав на сирій землі, нічого йому не робилося, наче якомусь мужланові Клаусові Бушу.

Одначе цей мужлан, Клаус Буш, як виявилося, знав та вмів багато такого, чого не навчено генерала ні змалку в військовій гімназії, ні юної пори в офіцерській школі, ані в дозрілому віці в академії генерального штабу: денщик умів знайти стежку крізь хащі, відгадував, де має рости яка ягода, під яким деревом якого шукати гриба, умів, тільки глянувши в небо або не зводячи голови, по самій корі на дереві розпізнати, де схід, де захід, де південь або північ. Знав точно вказати, де збирати найбільше легкозайми-

стий сушняк на багаття. Збирати сушняк на багаття — це тепер була функція генерала. Коли надходив час Буш казав:

— Гер генерал, он там попід соснами, отими, що високо вгору пнуться, сухі гілки валяються; а нема, так нижні гілки можна обламати — вони сухі: сосна — землі низ відкидає, а пнеться вгору до сонця.

І генерал ішов збирати сушняк. Правда, перший час йому дошкуляло оте «гер генерал» замість належного за субординацією «екселенціє», та врешті обставини, у яких плинуло нині їхнє життя, не були передбачені параграфами армійського статуту. Та й сушняк справді був потрібний, хтось же мав назбирати його, раз сам Буш у цей час був зайнятий добуванням різних там коріньців та зілля й готуванням із них зупи: без вогню зупа не могла бути зварена. І генерал ішов попід сосни обламувати нижні, сухі, займисті гілляки.

— Майн гер,— дозволяв собі інколи сказати Буш, коли генерал підносив черговий оберемок соснового віття,— обламувати слід лише один, найнижчий шар гілочок: вони зовсім сухі; а нащо ви ламаєте й з другого ряду? Важко до сусідньої сосни підійти? Ці ж не горітимуть жарко, лише тлітимуть та димітимуть — хіба нам свинячий окіст коптити?

І в цій, немовби жартівливо вимовленій, повчальній нотації звучали не лише менторські нотки, а й інтонації осуду та догани. Генерал змовчував — хіба йому сваритися з цим мужланом? Це було б нижче його гідності. Змовчував і знову чвалав між сосни, придивляючись, де сухіше гілля, і обламував його: нахилятися до землі, де аж вистелено було сушняком, генерал собі не дозволяв — це боліло не стільки його серцеві, скільки гонорові.

А втім, трапилося й таке, що тяжко зранило генерала Вольфганга-Фрідріха фон Цахау. Довелося йому одного ранку вмиватися одночасно з Бушем над плесом невеличкого лісового озерця; і от, нахилившись до дзеркальної гладіні води, генерал побачив поруч дві зарослі густою щетиною пики. Генерал одразу ж з огидою відсахнувся, та дарма, що не встиг ще змочити своє обличчя,— він встиг побачити, як по його щоках... збігають струмочком краплини вологи: генерал заплакав.

І нічого дивного, тим паче смішного в цьому не було,— нехай міркують над цим психологи та психопатологи: від тої хвилини, коли Вольфганг-Фрідріх фон Цахау побачив

поруч із зарослою густою свинячою щетиною Бушевою пикою свою, точнісінько таку ж, він з гіркотою й болем констатував, що на цьому рід прусських рицарів фон Цахау закінчився, і відтепер лише з гіркою та болісною посмішкою мусить він терпіти замість «екселенціє» — «гер генерал» і навіть просто «майн гер»...

А невдовзі сталося ще гірше — ота страшна пригода. Було то на четвертий чи п'ятий день їхнього поневіряння. Вони вийшли на чималеньку, розлогу галявину, і в самісінькому центрі її горіло проти сонця вогнем чисте, аж прозоре до самого піщаного дна плесо великого лісового озера. Буш роззувся і пішов понад берегом, з насолодою полощучи свої натруджені попрілі ноги.

— Яка тепла вода! — щасливо вигукував він.— Раджу й вам, майн гер!

Одне слово, не минуло й двох хвилин, а вже вони обидва, скинувши свою запорошену, аж задубілу від поту одежу, ніжили свої вимучені тіла в солодкому літеплі лісового озера. Правда, роздягаючися, генерал мав відійти з десяток кроків далі й заховатися за кущем, бо ж не годилося йому, фон Цахау, оголювати своє біле, пещене тіло перед очима денщика і плебея.

Клаус Буш разів зо два переплив озеро від берега до берега — плавав він чудово, та й генерал наважився відплисти метрів із десять. Тим часом Клаус уже виліз і роздивлявся на свої штани, міркуючи, чи так і нап'ялити їх знову, чи, може, випрати, а тоді вже надіти. У цю хвилину й сталася катастрофа: генерал плавати вмів абияк, більше в басейні при своїй віллі, коли недалеко сягнути рукою до запоміжного каната. Тож, спробувавши дістати рукою до запоміжного каната. Тож, спробувавши дістати дна, піщані намули якого так добре проглядалися з берега крізь воду, генерал дна не дістав і з переполоху відчув,— то була, мабуть, тільки автосугестія, як висловлюються медики,— що на поверхні не вдержиться й зараз назовсім пірне в самісіньку глибочінь.

— Гвалт!— залементував генерал.— Клаусе! Рятуй! Потопаю!..

Буш покинув свої штани і вже був у воді, наввимашки миттю наблизився до потопаючого.

— Тримайся, Вольфганг! Хвилиночку!— підбадьорював його Буш. — Зараз, уже зараз... ну, от... давай руку.

Клаус вхопив генералову руку, смикнув до себе, вивернув тіло на поверхню, тоді закинув генералову руку собі на плечі й поплив до берега.

Звичайно, як і всякий переляканий потопаючий, генерал тільки заважав рятівникові: намагався видобутися йому на спину, осідлати його і тим заштовхував свого рятівника під воду. Проте з Клауса був таки вправний плавець, та й рятував потопаючого, мабуть, не вперше, тож і розумівся на тому, як треба поводитися: не тільки відштовхував потопаючого й сам виринав, а довелося йому разів зо два добренько загилити генералові у потилицю: інакше, як відомо, з потопаючими й не можна, загинуть же обидва.

— Ах, Вольфганг, Вольфганг! — докірливо мовив Буш, витягаючи півживе тіло на берег.— Якщо не вмієш плавати, хіба можна заходити на глибоке?!

І генерал не відказав нічого — і не тому, що в ту хвилину виригував та викашлював воду, а що потерпав ще з переляку; реакція на фамільярність — «Вольфганг» та оте «ти» — тільки-тільки почала досягати свідомості.

Буш тим часом вклав генерала лицем до землі, прикрив голову одежею, щоб не пекло сонце, і сказав:

— Отак полеж, відійди, нехай сонце спину прогріє, а тоді...

Що «тоді», Буш не докінчив, бо зразу збагнув, що доки генерал відлежуватиметься, він якраз устигне випрати і собі, і генералові і штани, і спідні.

На честь генерала треба відзначити, що коли він уже опритомнів остаточно, то кинувся насамперед за штанами, щоб затулити свій аристократичний сором від очей мужлана, і спонтанно прийняв рішення — не реагувати на непристойні Бушеві звертання, оклики, справедливо кладучи це на обставини, за яких Буш мусив кидатись у воду, та й взагалі — на карб простолюдинові, невихованість якого натурально й далася взнаки за такої трагічної ситуації.

Тим часом Буш вимостив генералові постіль із свіжого, ароматного соснового гілля і подався в хащі по корінці та ягоди. Тож генерал залишився сам на м'якенькому, вигідному ложі, але ж сам на сам із своїми похмурими думками.

Що думалося в ті хвилини генералові, загалом важко сказати, але ж причин для похмурих рефлексій мав він удосталь. Поза тим, що страхався зустрітися з партизанами чи навіть мирними жителями та — будьмо відверті — мріяв натрапити на військову частину Радянської Армії, і це було чи не найвідчутніше переживання Вольфганга-Фрідріха фон Цахау,— дошкуляло йому чимало й інше. А саме: думка про велику Німеччину. Що ж з нею, сердешною, тепер буде? Невже не тільки генералова, а й інші дивізії, як дозволяє собі висловлюватися цей парвеню Клаус,— накивали п'ятами? А як же буде з перемогою непереможної німецької армії? З новим порядком, встановлюваним у запанованому великою Німеччиною світі? З майбутнім раси панів?.. І як там... сам сердега Адольф: генерал у своєму думанні «тільки до себе» дозволяв собі таке, аж ніяк не панібратське, а інтимно-шанобливе звертання в думках до особи фюрера. Як йому, бідолашному, зараз, за такої ситуації, ведеться? І які він вживає заходи для блискавичного й докорінного виправлення становища?..

Можна гадати, що в похмурих рефлексіях генерала не на останньому місці було й... особисте. Насамперед голод. Адже на калоріях Бушевої зупи вже й так ледве переступав ногами. А потім родина. Славний рід фон Цахау — що вони думають там зараз про долю зниклого безвісти Вольфганга-Фрідріха — останнього, власне, представника славного роду прусських юнкерів? Адже в генерала було лише дві дочки, а сина... сина німецький бог генералові так і не подарував...

Клаус Буш повернувся з полювання ще завидна і мерщій взявся куховарити: накришив своїх «овочів» у велику солдатську манерку, викопав у березі пічечку — і тут тільки звернув увагу на те, що розпалювати, власне, нічого.

— Гей! — гукнув він вже зовсім непоштиво.— Що ж це ти, Вольфганг, вилежувався, а про свої обов'язки й забув? Хмизу так і не наготовив!

Першої хвилі Вольфганг-Фрідріх хотів жбурнути в Клауса чим попадя й гукнути йому два-три слова з солдатського лексикону, до якого фон Цахау, певна річ, досі ніколи не вдавався... Та він примусив себе стримати гнів — їсти ж бо таки справді треба, нехай і цю гидку зупу! Та й не випадало якось зараз заводитися з цим мужланом за його чергове хамство: аристократи духу і крові мусять стояти вище цього. А там ніч мине — і Клаус забуде про тимчасову свою «перевагу», якої він досяг, рятувавши генерала від потопання, і вранці все стане на своє місце.

Тож, облягаючись спати після зупи і довго не зводячи повік проти густозоряного, такого байдужого до людських доль неба, генерал мучився невеселою думкою, що от як гірко складається в житті: в трагічній ситуації, воленс-ноленс (генерал не забув латині), люди, такі неоднакові, такі соціально віддалені один від одного,— раптом волею долі стають не те щоб рівні, але ж, нічого не скажеш, на одному рівні. Гірко було генералові, і невідомо точно,

чи саме так він міркував — до філософування він взагалі не був схильний, але припустити і таке думання в його розмислах цілком можливо.

Вранці Буш збудив генерала і мовив просто:

— Ну, екселенціє, біжи вмивайся до туалету, а я тим часом з цієї сушені,— він кивнув на зібрані вчора в'ялені ягоди,— зварю нам зараз кави. Та обертайтеся швидше, Вольфганг, сонце вже ген підбилося над обрій...

І ковтаючи сльози образи, генерал Вольфганг-Фрідріх фон Цахау поплентався під високі сосни збирати сухий смолистий хмиз.

Саме цей факт — що він пішов і словом не обізвавшися на образливе звертання, і дає нам підставу наголосити на можливості отих вищенаведених філософічних міркувань у сумних рефлексіях генерала.

Так минав п'ятий чи шостий день сліпих блукань генерала та його денщика у хащах українсько-білоруської пущі.

Генерал, заощаджуючи свою гідність, не реагував на панібратство денщика, а денщик у своїй простецькій простоті, як один із двох, сказати б, спарованих робінзонів, ніяк і не філософствуючи, поводився так, як підказували обставини поневіряння.

Словом, не будемо вдаватися в деталізацію, описуючи незвичайну ситуацію, в якій опинилися двоє заблуканих у пущі, до того ж, зважмо, німецьких вояків на чужій, ними ж сплюндрованій землі, і розповімо коротко, як було далі і до чого прийшло.

Якось само собою так склалося, що солдат Буш, більш практикований у буденному житті-бутті, став наче «старшим» між двох, а генерал, білоручка, звиклий до численної й запобігливої обслуги навіть у найпростіших життєвих справах, мусив, повторюємо, заощаджуючи свою гідність, прийняти такі «прерогативи» свого підлеглого. Прокидаючися вранці, Буш казав: «Ну,Вольфганг, пора вставати», або «Ну, пішли, мабуть, до туалету», а тоді: «А нумо, взялись готувати нашу каву». І звичайно: «А де ж хмиз? Ех, Вольфганг, треба було б заготувати з вечора» і — «Води теж годилося б принести», і таке інше. А згодом, відснідавши зупою та кавою: «Ну, рушаймо. Куди? А хто його зна куди. Вперед. Як ви, екселенціє, завжди нам казали: вперед і тільки вперед, завжди вперед». Власне, тепер я маю на увазі: далі, геть з цієї проклятущої пущі... Одне слово, ще за день-два, коли б хтось взявся з'ясовувати, хто

між цих двох начальник, а хто підлеглий, то я не заберу собі слова в такій дискусії: солдат і генерал, генерал і солдат, але за обставин не бойових, навіть не за армійською субординацією. Ідуть собі двоє: один веде перед, другий плентається позаду, один наказує чи тільки підказує, а другий виконує чи, скажімо, здійснює... До цього не можна не зауважити, що й сам з малолітства виховуваний на армійській службі,— військова гімназія, офіцерська школа, генеральний штаб,— Вольфганг-Фрідріх фон Цахау звик або наказувати, або діставати наказ зверху і його виконувати. Все життя він не тільки наказував, а й підлягав наказам, чужій волі, і чужа воля веде його, а накази він виконував беззаперечно...

Отак виходили з пущі генерал Вольфганг-Фрідріх фон Цахау та солдат Клаус Буш, підданці держави Німеччини, вояки фашистського фюрера Гітлера.

Нарешті — минув уже, мабуть, тиждень — пущі прийшов край, і мандрівники зупинилися на широкому просторі: лісові хащі закінчились, наче обрубані. Попід стіною густого, старезного лісу в'юнилося шосе, а далі, за шляхом, залягали поля,— колись, до війни, то були, очевидно, неозорі колгоспні лани, на яких колосилася, половіла, а там і золотавими хвилями збігала за обрій пшениця. Зараз це була незайманщина, суціль поорана — не лемешем, а вирвами від артилерійських снарядів та зигзагами окопів, пустеля після недавніх запеклих бойовищ.

І сталося так, що саме тієї хвилини, як фон Цахау та Буш вийшли з-під лісового намету,— до цього ж таки місця підкочувала велика вантажна автомашина, ощетинена багнетами: якийсь військовий підрозділ прямував цією машиною.

Перше почуття мандрівників було, очевидно, почуття полегкості: і проклята пуща скінчилась, і зразу ж натрапили на тих, кого б і хотіли зустріти,— на солдатів армії противника. Тож, як і уявляв собі генерал, далі все мало відбутись згідно з армійськими статутами та різними там міжнародними конвенціями про процедуру полонення вояків ворожої армії та статус для військовополонених.

Машина справді зразу спинилась: солдати на машині миттю дібрали, що перед ними німці — з самої одежі, уніформи німецького вермахту. Вигляд обидва німці мали, певна річ, непрезентабельний: неголені, оброслі бородами, та й одяг був зношений, потріпаний, подертий у блуканині по хащах. Власне, й відрізнити одного від другого було

майже неможливо, хіба що по шинелях: Бушева солдатська була з грубого ворсистого кропив'яного сукна, генералова — з тонкої, неворсистої вовни. Та генерал мерз у своїй благенькій шинельці, і Буш лише від доброго серця помінявся: віддав генералові свою, а собі накинув на плечі генеральську.

Звичайно, солдати кинулися до цієї несподіваної прояви; несподіваної зараз тут, у глибокому тилу, оточили і якось навіть не по-військовому засипали запитаннями: хто такі, звідки, куди? Певна річ, думка була, що ці двоє — втікачі з якоїсь партії військовополонених, яких після прориву фронту скупчилося тут чимало.

Та ні генерал, ані денщик нічого відповісти не могли — тільки блимали очима: російської мови вони не розуміли, хіба що «млєко» та «яйка». Та, правду мовити, цих перших хвилин їм обом мову з несподіванки й переполоху аж відібрало.

Нарешті командир загону з погонами старшого сержанта, сяк-так оперуючи найширше вживаними словами й звичними вже зворотами німецької мови фронту, вчинив, сказати б, перший допит:

— Хто? Звідки? Яким чином тут опинились?

Не діставши відповіді, взявся з іншого кінця:

— Ваші документи?

Це вже було зрозуміло — і фон Цахау та Буш потягли з кишень документи.

Діставши книжечки, сержант довго в них вдивлявся, бо німецьку мову знав колись в обсязі семи класів, та аж нарешті дібрав: солдат і... генерал.

Вичитавши таке, сержант скинув очима, не знаючи, на котру ж із зарослих фізіономій дивитись, але, вишколений на армійській субординації, навіть на мить підкинув руку до каски, адресуючись,власне, не до котроїсь із прояв, а до самої книжечки-посвідчення.

Треба признатися: Вольфгангу-Фрідріху з цього, майже непоміченого руху рукою до каски якось аж полегшало на серці — до генеральського звання, нехай і належного ворогові, була, отже, пошана. Таким чином, йому можна бути більш-менш спокійним за своє майбутнє. І з висоти своєї позиції йому на якусь мить навіть зробилося шкода свого денщика — адже Буш стільки зробив для нього в цих проклятих поневіряннях: рядовому солдатові, певна річ, поведеться в полоні незрівнянно гірше, як генералові...

Саме цієї секунди сержант повертав їм документи і...

мати божа! — генералову посвідку він простяг... Бушеві, а Бушеву... генералові. Бо ж генеральська шинелька теліпалася на Бушевих плечах і з її кишені він дістав документ...

Генерал збирався гукнути: найн, найн, гер обер-сержант, то є моя посвідка: я генерал, а це мій денщик, рядовий солдат, нижчий чин і взагалі простолюдин... Та другої миті генералові раптом вдарило в голову: боже ж мій! Але ж вони комуністи, тож до солдата, рядового, простолюдина, напевне, мобілізованого проти його бажання служити вермахту й воювати проти будь-кого вони поставляться, поза всяким сумнівом, краще, можливо, навіть по-дружньому. А до генерала, білої кості і взагалі...

Словом, Вольфганг-Фрідріх фон Цахау, аристократ, нащадок рицарської фамілії прусських юнкерів, не заявив свого протесту. І будемо відверті — йому вистачило однієї хвилинки, щоб прийняти рішення: нехай Буш тим часом іде до полону наче генерал, там потім розберуться, а він, Вольфганг-Фрідріх фон Цахау, генерал, юнкер, рицар, аристократ, скористає з солдатської книжечки денщика і піде в полон... наче простолюдин, мобілізований проти волі, не схильний служити вермахтові та воювати проти будь-кого...

До цього додамо: Клаус Буш — свідомо чи неусвідомлено, нехай це з'ясовують психологи, психопатологи, соціологи та читачі,— посприяв генералові фон Цахау. Коли їх повели до машини і генерал ступив першим наперед, Буш раптом вхопив його за полу, дав доброго стусана межи плечі й штовхнув назад:

— Ти куди пнешся, сучий сину?! — загорлав при тому Клаус Буш, і в його інтонації було стільки лютої ненависті, що генерал не зумів дібрати — чи Буш теж вирішив йому... підіграти, чи, може, він і справді палає до нього такою щирою ненавистю?

Генерал так розгубився, що не знайшов нічого, як промимрити до солдатів, що його оточували:

— Гітлер капут...

Дружний регіт був йому у відповідь.

І Клаус Буш сміявся разом з усіма.

Не знаю, чи правда цьому, що я розповів: цю неправдоподібну історію повідав мені один німецький військовополонений у сорок п'ятому році — словом, ще до завершення репатріації німецьких військовополонених. Проти будин-

ку, в якому я мешкав, відбудовувався зруйнований бомбардуванням будинок, і роботи по реконструкції виконували саме ті, хто ці руїни й спричинив: німецькі військовополонені.

В обідню перерву робітники-військовополонені, вихлебтавши зі своїх манерок, шикувались понад штахетом-огорожею, що стояла вздовж тротуару, і канючили в перехожих сигарету: махоркового раціону їм вочевидь не вистачало. Я запеклий курій, і признаюсь: мені важко відмовити, коли в мене просять цигарку. Тож не раз і не двічі мені траплялося пєдавати полоненим сигарети, і один з них мене, мабуть, добре запримітив, бо завжди, тільки я виходив на вулицю, поспішав до огорожі й казав:

— Бітте, бітте, айн сигарет...

Я давав.

То й був,— принаймні так він рекомендувався, вважаючи, очевидно, рекомендацію обов'язком між джентльменами,— фон Цахау. І другого чи третього разу, коли я віддав йому не «айн сигарет», а цілу недокінчену пачку, раптом розповів мені цю історію... про себе: генерал, а сидить, вимушений працювати, як звичайнісінький солдат...

Признаюсь, мені він одразу став антипатичний: причин до почуття антипатії, думаю, не треба доводити — аж надто!

Я тільки сказав йому:

— То чого ж тепер вам не заявити, що ви не Клаус Буш, а фон Цахау, не солдат, а генерал?

Він зітхнув:

— Сміються...

— Хто сміється?

— Всі. І ваш командир, і наглядачі, і свої...

Він над силу ковтнув, тамуючи спазм у горлянці,— йому хотілось заплакати, і я аж тепер повірив, що розповів він, можливо, правду. А він ще додав:

— І навіть прозвисько мені тут дали... «Генерал»...

І справді: з гурту його поплічників військовополонених-робітників почулося:

— Гей, Генерал, чого там вистоюєш? Чи комусь іншому за тебе норму виконувати?!

Наглядач теж гукнув:

— Справді, Генерале, до роботи час!

А пройшовши повз мене, наглядач ще й кивнув через огорожу:

— Йдіть собі, товаришу, своєю дорогою. Потому, що не положено з полоненими балакати. Ну, дали закурити, хай уже так, і йдіть собі, не затримуйтесь...

І я пішов.

Та зразу ж гукнув ще до Генерала:

— А Клаус Буш? Що ви про нього знаєте?

Вольфганг-Фрідріх фон Цахау спинився і встиг ще відповісти мені:

— Тут же він, тільки в таборовому комітеті: верховодою поміж полоненського табору став... Йому повірили...

— Повірили, що він генерал? І в комітеті?..

— Ні, повірили, що... не генерал, що непорозуміння сталося... Так що тепер він і справді... в генерали... вийшов...

— Генерал, Генерал! — гукали вже і полонені, і наглядач.— Диви, Клаусе Буш, щоб на чорну дошку не записали!.. Ану-бо до роботи!..

Більше я сигарет генералові Вольфгангу-Фрідріху фон Цахау, названому Клаусом Бушем, не давав: хай йому біс!..

РАНОК І ВЕЧІР СЕКРЕТАРЯ ОБКОМУ

Благословен же той, хто від грози не никне,
і пісня, що летить до радісних небес.
З руїни дім воскрес, і сонце б'є у вікна,
як птиця золота. З руїни дім воскрес.

Володимир Сосюра

I

Власне кажучи, початок був з вечора. Із одного з останніх вечорів 1948 року.

Ми застали секретаря обкому Стахурського в його кабінеті. Помічник стояв біля селектора і викликав район за районом — дізнавався про сьогоднішній вивіз зерна на елеватор і доповідав секретареві. Той записував цифри на великому розкресленому аркуші, розгорнутому на столі, одночасно роблячи помітки в блокноті, кинутому на столик біля телефонів. Час від часу він повертався до карти, що висіла за його спиною на стіні,— очевидно, придивлявся до названого району в Вінницькій області, яка за розмірами

рівна Бельгії, Голландії і Люксембургу, взятим разом. Хвилясті сині й червоні лінії перетинали карту, пташки, хрестики, кружечки поцяткували її.

І мова цифр та значків, і сама обстановка дуже нагадували фронтову — коли зведення подаються до штабу з різних ділянок фронту. Зрештою, секретар і справді лише в червні сорок п'ятого року демобілізувався, а до цього був бравим генералом, громив гітлерівських загарбників на нашій рідній радянській землі й вів переможний наступ частин Радянської Армії до самого центру Європи. Саме його війська визволяли від фашистів і цю область, де він тепер секретарює.

Ми, двоє письменників *, усілися осторонь, і наша розмова з секретарем попервах відбувалася уривчасто — в коротких проміжках між рапортами помічника, що не відривався від селектора. І на кожну цифру, яку за словами помічника секретар записував на свій аркуш, він негайно давав нам стислу інформацію про район і врожай у його колгоспах цього та попереднього року. Таким чином, протягом години, ми вже могли мати загальне уявлення про врожай цього року та про хлібозаготівлю. Одночасно нам стали відомі особливо помітні успіхи, а також значно відчутні огріхи по різних колгоспах.

Секретар порадив нам завтра ж відвідати декілька колгоспів. Зокрема, рекомендував колгоспи, де головами були зараз колишні фронтовики-комуністи, а також колгосп, в якому працювало півтораста демобілізованих фронтовиків — усі солдати-гвардійці з Другого Українського, де він, гвардії генерал-лейтенант, був членом Військової ради фронту. Цей колгосп ішов попереду всіх і на збиранні врожаю, і в народному будівництві — електростанцій, лікарень, шкіл. Адже область була майже повністю зруйнована гітлерівськими загарбниками: промислові підприємства зірвані, міста розбомблені, села спалені.

Коли помічник повідомив дані про останній район, секретар підвів підсумки у стовпчиках цифр і, поглянувши на помічника, запитав:

— А тепер?

— А тепер,— відповів той,— вам треба додому, відпочити: адже ж ви просили подати машину рано-вранці, щоб поїхати по районах.

Інтонації його слів були м'які, та разом з тим настійливі, майже суворі.

Секретар поглянув на годинник. Якусь мить він несхвально розглядав округлість циферблата, потім перевів погляд на помічника.

— Правильно,— сказав він,— о восьмій ми виїдемо до районів, але машину нехай подадуть зараз.

— Навіщо? — здивувався помічник.— Ви ж мешкаєте поряд і завжди волієте йти пішки.

Секретар пояснив:

— Тому що зараз ми з товаришами письменниками трохи оглянемо місто.

Помічник благально подивився на нас.

Ми поквапилися запротестувати. Аргументували тим, що секретар втомився після робочого дня, що ранком йому необхідно виїздити до району, що оглянути місто ми можемо й самі, та й взагалі скоро ніч.

Але наші докази ми висловлювали вже у вестибюлі обкому, доганяючи проворного в рухах секретаря. Велика відкрита автомашина гурчала біля під'їзду.

Кивнувши шоферу, секретар раптом змінив своє рішення.

— В гараж,— наказав він.— Підемо пішки: хто ж оглядає місто з машини?

І ми пішли.

— Знову...— журно зітхнув черговий міліціонер й осудливо подивився нам услід.

Проспект був майже безлюдний цієї пізньої пори, та разки ліхтарів осявали його в обидва кінці — розвалини величезних колись до війни будинків, тут і там бовваніли по обидва боки наче похмурі руїни середньовічних замків. Хоч не всі спалені коробки будинків були оточені риштуваннями для відбудовчих робіт, секретар розповідав про кожен будинок, називаючи дату, коли буде закінчена його реставрація: відбудовчі роботи затримувались головним чином через нестачу робочої сили, а також будівельних матеріалів. Але секретар відразу повідомив, що обком та облвиконком вже знайшли шляхи для розв'язання цих складних завдань.

Вся техніка та наявна робоча сила кинуті на розробку вапна, глини, каменю та лісозаготівлю — якийсь час ці руїни повинні почекати, а потім доведеться брати їх штурмом... Щодо робочої сили, то секретар домігся того, що всі будівельні організації завчасно підготувалися до зими: будуть перекинуті на будівництво механізатори, які звільнилися від збирання врожаю та інших осінніх робіт в колгоспах.

Коли за рогом проспекту засяяли вогні міського саду, секретар відразу запросив оглянути сад, який, за його словами, був побудований за один місяць методом народної будови, тобто силами самих мешканців міста в неслужбовий час: щось на зразок суботників, але ці суботники відбувались щовечора.

Слово «побудований» мене здивувало. По-перше, я бував у цьому місті й десять, і двадцять років тому — і завжди на цьому місці існував міський сад. По-друге, термін «побудований» якось не в'яжеться з уявленням про сад: адже дерева, кущі та квіти не будуються, їх садять і сіють. Вирішивши, що вираз «побудований» стосується до обов'язкових для міського саду будівель: різних там кіосків, павільйонів і рекламних щитів, я з жалем подумав про те, що, напевне, міський сад захаращений тепер різноманітними фанерними спорудженнями, за якими не побачиш самого цього саду.

Одначе ми були вражені, коли ввійшли в сад, і ще більше — коли його спробували обійти. Ми проблукали по тінистих алеях, серед клумб із духмяними квітами, зелених газонів й затишних бесідок добрих півтори години, але встигли ознайомитися лише з незначною частиною величезного розкішного парку.

Звідки і яким чином міг з'явитися цей пишний просторий парк, коли я точно пам'ятав, що міський сад завжди був невеликий, до того ж захаращений розважальними будівлями — літнім театром, ротондою для оркестру та численними буфетами і буфетиками?

Секретар охоче пояснив: за його пропозицією були об'єднані всі садки та подвір'ячка, які за традицією старих міст над рікою задвірками виходили до річки. Прирізали до парку й старе занедбане кладовище, розташоване неподалік міське звалище і всі навколишні пустирі на березі річки — ось і вийшла територія на кілька десятків гектарів. Необхідні були величезні кошти, щоб її перепланувати, переорати, засадити молодими деревами, розбити газони, квітники. Цих мільйонів у бюджеті міста, що вставало з руїн, зрозуміло, не було.

Але сама задумка — створити велетенський лісовий масив, пишний парк для культурного відпочинку та прогулянок всіх мешканців міста — від малого до великого — так захопила населення, що сама собою виникла ініціатива народної будови: не лише піонери, комсомольці, молодь, але всі тата, мами і дідусі вийшли на перепланування, очистку,

посадку дерев. І дійсно, на протязі місяця новий міський сад був створений. Зараз він вже розрісся і духмянів.

Признаюсь, нам дуже не хотілося йти з цього воістину райського куточка, який в нічний час був залитий тьмяним місячним світлом. Одначе секретареві рано-вранці треба було виїжджати до району, і ми рушили додому, тобто в готель.

Шлях до готелю проходив назад по проспекту, але секретар сказав, що проведе нас навпростець, і ми рушили в якісь провулки, через чиїсь городи і садочки. Дорога ця була, безперечно, довшою і плутаною, але, виявляється, секретареві хотілось показати нам то відбудовану вже школу, то руїни заводу і місце, куди цей завод тепер при відбудові буде перенесений, то спалений гітлерівцями музей, вже зведений заново з попелу... Електричне світло з проспекту і прилеглих вулиць сюди не досягало, ми йшли доріжками й стежками, слабо освітленими місяцем; секретар чудово орієнтувався, мабуть, не вперше проходячи цими «конспіративними шляхами», тому що попереджував нас, де треба остерігатися злого собаки на цепу.

Власне кажучи, секретар був мрійником. У темноті ночі, коли майже не бачиш свого співбесідника, якось особливо гостро відчувається спільність світосприймання, мріється особливо легко і щиро. І секретар щедро ділився своїми думками. Був він і романтиком. Його захоплювала краса життя на землі, зокрема міста, населеного трудовим людом. Та він був і ретельним господарником, практиком-будівельником, економістом. Мрії його, довірені нам у нічному мороці, виглядали б чистою фантастикою, якби не були тут-таки підтверджені цілком точними міркуваннями та підрахунками. Якщо, скажімо, він розповідав про будівництво задуманого заводу, то відразу наводив цифри запасів сировини, якої в області не було куди подіти і яка повинна була перетворитися в найпотрібнішу продукцію для всієї країни. Так, наприклад, він добрався до стебелиння соняшника. В області, особливо багатій на технічні культури, це соняшничиння гниє, засмічує поля, в кращому разі воно використовується як паливо.

А це ж буквально мільйони пудів найціннішої сировини для хімічних заводів і досить хороший, після певної обробки, будівельний матеріал. Відкрив нам секретар і свій намір домогтися побудови в області заводу пластмас, де буде перероблятися глина, що досі змивалася водами у річку. І ще багато іншого.

Коли ми поверталися з берега річки, я пригадав, що десь тут поблизу стояв до війни чудовий, оснащений відповідно до всіх досягнень і вдосконалень сценічної техніки театр. Спитав секретаря, чи правда, що фашисти пограбували його і спалили?

— Правда,— підтвердив він.

— Чи думаєте ви його відбудувати?

Секретар замість відповіді поглянув праворуч і ліворуч — визначив напрямок, і ми знову рушили провулками, закутками та прохідними дворами. За кілька хвилин на тлі світліючого небосхилу ми побачили громаддя якоїсь високої будови. Ще хвилина — і я впізнав контури знайомої мені театральної будівлі.

— Театр! — вигукнув я.— То він же стоїть не на тому місці, де стояв!

— Важливо, що вже стоїть,— підкреслив секретар.— На Жовтневі свята відкриємо сезон.

Тим часом ми наблизилися до будівлі, обнесеної високим дерев'яним парканом. Йти до брами, за ріг вулиці, було далеко, і секретар потягнув нас у протилежний бік. В паркані відсунув дошку — відкрився лаз, очевидно, відомий лише йому, і ми пірнули у вузеньку щілину.

— Гей! Хто там? — відразу почувся окрик, напевно, нічного сторожа, і за мить: — Ах, це ви, товаришу секретар!

Сторож питав так, що було вочевидь: зустрічати гостя-секретаря, який проник через паркан, було йому не вперше.

І ось ми увійшли всередину. Секретар ішов попереду, весь час попереджуючи, де краще ступити, щоб не підвернути ногу і не спіткнутись. У глядачевій залі він присвітив сірником: стіни вже покривалися фарбою, ліпні роботи були в повному розпалі, посеред паркету складені гори стільців.

Справді, до завершення усіх робіт, тобто до відкриття театру, було вже недалеко.

Ми стояли трохи розгублені й хтось із нас не втримався від наївного, зрозуміло, запитання:

— Чорт забирай, і як це ви все встигаєте: відбудова зруйнованих підприємств, турбота про збирання врожаю, розбивка міського саду, відбудова величезної театральної споруди? І решта!

— Здрастє,— іронічно відгукнувся секретар.— Навіщо мені «встигати»? А комуністи? Ціла обласна організація! Треба лише довести до їхньої свідомості, надихнути, а там вже вони організують що завгодно! Бога за бороду візьмуть! — додав він, сміючись.— Так ми говорили, коли в двадцяті роки я був ще комсомольцем.

На зворотному шляху в обком секретар розповів нам, що на місці закіптюженого і брудного пустиря за міським парком, яким зараз фактично заволоділа самодіяльна товкучка, він має намір розгорнути будівництво нових житлових кварталів міста. Потім розмова перейшла на проблеми згуртування комсомольців у колгоспах; парторганізації, переважно з демобілізованих фронтовиків, вже існували майже у всіх артілях, але комсомол іще відставав у цьому; настійливо підкреслював, що головне наше завдання: молодь повинна прийняти від нас естафету.

Тим часом до обкому партії ми не дійшли: квартира секретаря була на нашій дорозі, і він, вибачившись, що не може нас далі супроводжувати, бо рано-вранці має виїхати в колгоспи, звернув додому — переспати, як він сказав, годинку-другу.

Коли ми проходили повз обком, міліціонер — той самий, що так скрушно зітхнув, коли ми з секретарем вирушали на нашу екскурсію,— зупинив нас і попросив припалити. Між іншим, коробочку сірників він вийняв із власної кишені — просто відчувалося, що йому нудно і дуже вже хочеться побалакати. Припалюючи, повідомив нас, що — отака напасть — секретар часто, так само вночі, вирушає раптом мандрувати по місту.

— Самі посудіть,— ніби скаржився міліціонер,— чоловікові ж зранку до роботи, а він мандрує по ночах, як закоханий студент. Ну, скажіть на милість, хіба так належить чинити секретареві обласного комітету партії?

Він помовчав, журно роздумуючи, й закінчив:

— Словом, хороший у нас генерал.

— Секретар,— поправили ми.

— Я й кажу — секретар обкому. А відносно генерала — то це я за звичкою: ви з ним тільки по місту ходили, а я ж в його військах пройшов по країнах Європи...

2

Вранці ми вирушили в колгоспи.

І признатися, не послухалися рекомендацій секретаря: не поїхали ні в ті, у яких були особливо відзначені фронтовики-комуністи, ні в той, де трудилися сто п'ятдесят солдат Другого Українського, ми вирішили оглянути колгосп простіший за нашою письменницькою доскіпливістю, а потім

уже подивитись і на колгоспи, так би мовити, «показові». До того ж уподобаний нами колгосп був зовсім недалеко від міста — на шляху до глибинних районів.

І тут на нас чекав сюрприз.

Край села на вигоні височіла — у риштуваннях — якась незавершена споруда: двоповерховий, очевидно, просторий всередині будинок, з опуклим дахом. А біля будівництва, спиною до дороги, якою підкотила наша машина, стояло троє людей, жваво розмовляючи. На нас вони не звернули ніякої уваги, і ми підійшли зовсім близько, перед тим як вони озирнулись. Отже кінець їхньої розмови мимоволі ми підслухали.

Та нас вразило ось що: одним із цих трьох людей, поза будь-якими сумнівами, був... наш секретар — його широкоплечу постать неможливо було не впізнати та й колір волосся — він стояв без шапки, і чуприна його була майже руда — характерна прикмета секретаря.

І ось що ми почули, тобто ненароком підслухали, наближаючись до трійці.

Секретар:

— Ну, ну! І скільки ж тобі треба?

Один із співрозмовників:

— Півроку. В крайньому разі — чотири місяці...

Секретар:

— А мені здається, двох місяців цілком досить: матеріалом ти забезпечений, і робоча сила своя.

Другий співрозмовник:

— Що ви! Адже ж іще будуємо свинарник і артезіанку свердлимо... Це ж скільки треба робочої сили!

Секретар:

— На артезіанці — механізми: справитесь миттю. А механізми тобі хто — не область хіба дала?

Перший співбесідник:

— За це величезне спасибі. Без машин не докопалися б.

Секретар:

— Отже два місяці і десять днів цілком досить.

Перший співбесідник:

— Не певен! Менш ніж за три місяця не вправимося.

Секретар:

— Ну, хіба не розумієш: до Жовтня треба. Не для звеДення, а для людей: нехай люди свято відчують. Відчують, що гітлерівський морок відійшов у далеке минуле. Треба! Політично треба!

Другий співбесідник:

— Це так... Політично, дійсно... І для нашої парторганізації: нас же, комуністів, у колгоспі поки раз-два і нема...

Очевидно, цей співрозмовник був парторгом колгоспу.

Секретар:

— Значить, дійшло? Два місяці і десять днів — якраз напередодні свята...

Перший співрозмовник (він, напевне, був головою колгоспу):

— Якщо треба...

Секретар:

— Слово?

Другий співрозмовник:

— Слово!

Перший:

— Та вже ж, звичайно, слово...

Секретар:

— Щось у тебе інтонація якась невпевнена виходить. Ти мені скажи, як в армії відповідав: слово чи ні?

Перший:

— Даю слово: два місяці і десять днів! Закінчимо, товаришу секретар, будьте певні. Піднатужимося.

Ми підійшли, вони повернулись, і розмова обірвалась.

— Чи ба! — вигукнув секретар.— Ви?

— Це нам треба казати «ба».

Одне слово, почалося висловлювання взаємного здивування: ми дивувалися, що застали тут секретаря, та ще й зранку, він же дивувався, що ми вирушили саме в цей колгосп. Тут подив висловлювався з деякою образою: чому ми опинилися тут, а не поїхали в колгоспи особливо рекомендовані нам у вчорашній розмові.

— Я б і сам з вами поїхав, мені якраз туди треба,— сказав секретар,— але надто вже рано було, не хотілося вас будити ні світ, ні зоря.

— А ви? Ні світ, ні зоря?

— Отож і вирішив заскочити тим часом сюди поблизу: будівництво це мене турбувало, а потім повернутися до міста і вас забрати.

— Ну, а ми вирішили вас взагалі не тривожити: самим управитись. І так півночі у вас відхопили...— Одне слово, вичерпавши висловлювання подиву та виправдання, ми перейшли до серйозної розмови. Передовсім поцікавилися: що це за будинок будується? Виявилося, клуб, або, як визначив голова колгоспу, Будинок культури, тобто навіть Палац культури.

— А навіщо такий великий? Напевно, зала місць на сімсот буде? — поцікавились ми, входячи до середини будинку.

— А тому,— в досить урочистій формі відповів секретар партійної організації колгоспу,— що ми хочемо «всіх робітників та колгоспників зробити культурними і освіченими»,— явно процитував він,— так і в партійній постанові записано.

— Вірно! — констатував секретар обкому.

— Так і записано. Це ти, брат, точно формулюєш. Голова колгоспу вирішив вставити і від себе:

— Ми ці слова думаємо золотими літерами на самому цьому, як його, фронтоні викарбувати.

— Невже? — зацікавився секретар обкому.

— А ти мені про це й не казав.

Голова трохи знітився:

— Ну, це ми зовсім недавнечко так вирішили.

Було очевидно, що він все це тільки що й придумав.

Щоб якось згладити своє збентеження, голова покликав дівчатко у робочому комбінезоні, заляпаному вапном, вона саме розпочинала свої штукатурницькі обов'язки:

— Будь ласка, Фросю, збігай у сільраду. Треба яку-небудь перекуску організувати: товариші до схід сонця з міста вибралися, певно, натщесерце...

— Не треба! — в один голос вигукнули і ми двоє, і секретар.

— Ми вже пили чай,— пояснили ми.

— А поснідати,— додав секретар,— у колгоспі «Шлях комунізму» встигнемо.

Але дівчина, на ходу витираючи руки об комбінезон, вже побігла скільки сили до найближчої хати.

— Наша найперша комсомолка,— пояснив секретар парторганізації, дивлячись услід дівчині.— Громадянка, — якось урочисто заявив він, — з нашої Фроськи буде чудова. Ось тільки,— додав він з гіркою усмішкою,— з освітою їй не поталанило: при фашистах тут, ясна річ, школи не було, лишилася Фросина з чотирма довоєнними класами. А тепер поткнулася в п'ятий, а воно все й призабулось — знову починай з четвертого... А дівці вже вісімнадцятий минув. З малюками їй якось прикро за одну парту сідати. Ну нічого, в громадську роботу вдарилась: комсомольський організатор.

— Так,— сказав секретар обкому, звертаючись до нас,— ось яка справа: в глибинці з організацією комсомолу справи йдуть непогано, а ось тут, п'ятнадцять кілометрів від міста, комсомольців — раз-два, і квит.

— Точно,— підтвердив голова.— Хто з молоді активніший, усі до міста подаються: хто на будову, а хто вчитися у міських умовах. І взагалі, місто — там тобі й кіно, й театри, й концерти різні, й тому подібні культурні заходи. От ми й мізкуємо собі, що наш Палац культури і нам добру службу послужить...

Його відразу підтримав секретар парторганізації:

— Гадаємо, у нашому палаці й кіно разів два на тиждень буде, й артисти на гастролі з міста приїдуть, і всіляку свою самодіяльність налагодимо. Адже от як виходить: кожному гурткові по кімнаті потрібно? Потрібно. І виставки чи лекції в залі — для всіх: і старіших, і молодих. А дітвора? Куди її подінеш? Ось вам і масштаби нашого будівництва. Адже в колгоспі сімсот пар робочих рук, ну й сім'ї. Дітвори море... видимо-невидимо.

Секретар обкому слухав, усміхаючись.

А секретар колгоспної парторганізації тим часом і собі загорівся, він також був мрійником.

— Онде,— вказав він рукою на пустир позаду споруджуваного Палацу культури,— на той рік стадіон будувати маємо: для футболу, волейболу, баскетболу та іншого. А отам, бачите, де наша річечка петлю робить, думка є загату зробити,— маленьку таку, для власних потреб: електростанцію звести, а у створеному колгоспному морі, щоб не журилось, водну станцію влаштуємо — плавання, стрибки у воду з вишки. І човни там, й яхти, й інше...

— Ну брат,— перестав кивати і усміхатись секретар обкому,— це ти, напевне, вже на наступну п'ятирічку завертаєш...

— А чого ж,— без будь-якого збентеження сказав секретар колгоспної парторганізації,— помріяти ніколи не завадить. Володимир Ілліч Ленін навіть рекомендував. А під наступну п'ятирічку підготувати грунт і тепер корисно...

Його промову перервала Фрося, що вже поверталась. Вона несла щось на великій таці, накритій рушником. А позаду, підстрибуючи, наздоганяв її парубчак років тринадцяти, згинаючись під нелегкою ношею в мішку.

На таці виявився мед у чотирьох горнятках: луговий, липовий, гречаний і темний — весняної вербової лози. Хлопчик теж розв'язав свій мішок: там були яблука й груші. Яблука були шести сортів, груші — чотирьох. І все нале-

жало нам покуштувати, аби дати оцінку колгоспному садівництву.

Але секретар обкому відразу відмовився, пояснивши, що йому мед і фрукти заборонила медицина. Справа в тому, що область фруктова і медоносна. І до якого б колгоспу не доводилося приїздити, секретареві обкому відразу на пробу несли мед, яблука та груші. Напівжартома, напівсерйозно секретар оголосив, що буде просити Центральний Комітет партії перевести його в область, де фрукти не родять і бджолярством не займаються.

— Якщо вдасться,— хитро примружив око голова.— Тепер завдяки Мічуріну яблуні плодоносять і в районах вічної мерзлоти.

Між тим, і мед, і яблука з грушами довелося покуштувати — тут вже Фрося вступила в права господині, а господинею вона була крутого норову: спробуй відмовитися...

Тим часом секретар розповів недавню історію із свого обкомівського життя.

— Приходить,— почав він, усміхаючись,— до мене головний інтендант розташованої в нашій області армійської частини і просить, чи не можна солдатам нібито на приварок свіжих фруктів, яблучок, скажімо, відпустити, за державною розцінкою, певна річ.

— Скільки? — питаю.

Засоромився він якось й каже:

— Ну, хоча б тонн десять. Частина наша все ж таки чимала.

— Не можна! — строго кажу я.— Не дам такого дозволу.

Засоромився він зовсім — і до дверей, озирається:

— Ну, а якщо хоча б одну тонну для Будинку офіцерів?

— Не можна,— ще суворіше я йому у відповідь.

— Тоді,— каже,— просимо пробачення. Не знали ми, що...

А я йому:

— Теж мені, тонну, десять тонн... Тисячу!

— Що?! — не розібрав він.

— Тисячу тонн,— кажу,— І брати просто по колгоспах, тобто прямо з дерева і своїм транспортом вивозити. Негайно. Бо погниють ваші яблука і груші. І щоб кожному бійцю не менше двох кілограмів — ви вже там самі розраховуйте, скільки вам треба. Захочете три кілограми на брата, беріть скільки влізе.

Ми посміялися, а між тим комсомольський організатор

Фрося гостинно частувала нас усіма сортами меду — пасіка, виявляється, була її хоббі, тобто добровільне громадське навантаження, а за професією вона рахувалася в будівельній бригаді колгоспу. Принагідно вона не забула поскаржитися, що з організацією комсомольців ще не все «в ажурі».

— Ну що ти,— втішив її секретар обкому,— он у тебе які активні кадри! — Він кивнув на хлопця, що приніс мішок і тепер підсовував кожному з нас то яблуко, то грушу.— А до речі, тебе як звати, хлопче?

— Звуть мене Сашком,— почервонів хлопець, відчувши, що увага всіх тепер звернута до нього, і похмуро насупив брови. — Тільки я ще піонер... В комсомол,— квапливо додав він,— мені строк тільки на той рік вийде...

— Піонер?! — зрадів секретар.— От і чудово! Так що, коли нам довелося зустрітись, ти мені, Сашко, про піонерію доповіси. Скільки вас? Потреби які? Які є недоліки? А якщо і досягнення є, давай викладай — не соромся.

Піонер Сашко до слів секретаря поставився з цілковитою серйозністю. Він встав, віддав піонерський салют і почав:

— Так що, товаришу секретар обласного комітету Комуністичної партії, доповідає піонер Непийвода...

І рапортував, щоправда, заїкаючись і запинаючись. Йому на допомогу приходили то Фрося, то секретар партійної організації колгоспу. Рапорт був цілком докладний, дещо затягнувся, тому, коли мова пішла про досягнення, секретар обкому дозволив собі його зупинити:

— Ну, це, товаришу Сашко Непийвода, буде відомо з загальної інформації по колгоспу. Спасибі тобі. Так тримати! Розумієш, що це означає? На флоті так морякам начальники кажуть, коли справа іде правильно. Правильно у вас справи йдуть в піонерській організації, і відчуваю, тут без Фросі не обійшлось. Правда, товаришу Фросино?

Фрося зашарілась, але секретар вже не слухав її сором'язливих заперечень, встав — за ним піднялися всі,— поглянув на сонце, що піднялось вже досить високо, і сказав:

— Пробачення просимо, товариші, нам же ще в ряді колгоспів побувати треба. Спасибі за частування. Тільки ви цю манеру киньте — начальство пригощати. Відмовлятися — гріх, народна традиція цього не дозволяє, а час задарма витрачаєте. Бувайте!

І ми поїхали тепер вже слідом за секретарем: і в колгоспи «показові», де головами фронтовики-комуністи, і в кол-

госп ста п'ятдесяти солдат Другого Українського, і в усі інші, які траплялися на шляху. А дорога була не по тракту, а вбік — «путівцями». Секретар об'їжджав господарства, перевіряючи на місцях цифри здачі зернових, одержані в офіційних зведеннях. Так що довго затримуватися ніде не доводилось — було це, так би мовити, перше побіжне знайомство, тільки «для приземлення адресата», як висловився секретар. І потішав нас тим, що тепер, завтра і післязавтра, ми запросто можемо рушити в той із колгоспів, який нам більше припав до душі, тобто чимось особливо зацікавив.

Так ми і їхали від колгоспу до колгоспу, наганявши до вечора добру сотню кілометрів. А навкруги пропливали чудові неповторні пейзажі рідного Поділля. Адже подільські пейзажі дійсно неповторні: широкі, безмежні поля не по рівному до горизонту степу, а бігли вони по хвилястій місцевості, яку і не назовеш рівниною.

Горизонт весь час змінював не тільки обриси, краєвиди, але й відстань до горизонту залежно від того, хто спостерігав за ним. То він показувався раптом зовсім близько, на вершку ніби піднесеного вгору передгір'я, то біг удалину, м'яко спадаючи видолинком, потім його — знову близько — затуляли, зненацька виростаючи, горби, а за горбами — прямо ніби з-під ніг — виникали глибокі байраки. Але все це було зовсім не диким, мертвим простором, а живою, обробленою землею. І не зважаючи на близькість осінньої пори, всі ці угіддя яскраво зеленіли.

— Бурячок! — радісно вигукнув секретар, широким жестом окреслюючи дугу.— Дорогий наш бурячок! Тобто свекла,— тут таки чомусь вирішив за потрібне перекласти це слово російською мовою.— Цукрова свекла! Наша подільська цариця! Цариця Векла! — усміхнувся він, радіючи влучному слівцю.

Він зупиняв машину, вискакував, підбігав до краю плантації, висмикував за міцне бадилля буряк — кожного разу величиною, як дитяча голова — і, потрясаючи ним у повітрі, вигукував:

— Ось він у нас який, наш рідненький! Наш годувальник, наш колгоспний будівельник!

Потім, коли ми знову приїжджали в якийсь колгосп, він так само окреслював довкола рукою, вказуючи на будівлі, і запитував:

— Ви думаєте, це що? Камінь, цегла, залізо, цемент? Дзуєьки! Все це — буряки!

І зрозуміло, в кожному колгоспі секретар обов'язково до дрібниць розпитував про те, яке було підживлення буряків і скільки разів їх прополювали, і врешті які, за попередніми підрахунками, види на їх урожай.

А потім, схопивши першу-ліпшу гіллячку, що попалась під руку, тут же на піску писав цілі стовпчики цифр із досить складними математичними підрахунками. В результаті виходила формула прибутків у колгоспному бюджеті — з обрахуванням затрат, накладних витрат, якихось відрахунків та всього іншого — формула, в якій розібратися було під силу тільки людині із бездоганною математичною освітою.

Секретар був, простіше кажучи, закоханий в цукровий буряк. А втім, захоплення секретаря буряком по-своєму підтверджував і водій його машини, правда більш раціонально:

— Біле золото! — констатував він.— І нас озолочує, і державу.

І ще одне: бурякові плантації не були для секретаря, так би мовити, безіменними. Висмикуючи буряк в одному місці, він промовляв:

— Пізнаю, пізнаю, оце бурячок Василя Петровича.

А в іншому місці, на іншій плантації, ляскав пальцями по тугому тілу буряка і визначав:

— А це Гафійка! І сама, знаєте, така, як наші люди кажуть,— добротна і дебела.

Ще інші плантації також мали свої імена: Докії Степанівни, Докії Панасівни, Марійки.

І часто давав коротку довідку:

— Василь Петрович іще в громадянську партизанив.

Або:

— Докія Панасівна партизанською зв'язковою була, в сорок третьому мало до гестапо не потрапила.

А про Марійку:

— Молода комуністка, щоб ви знали: тільки минулої зими у кандидати прийняли. А ось урожай здасть, в члени партії приймати будемо...

І так далі.

Коли ми ввечері верталися до міста, пересівши за вимогою секретаря в його машину — для розмови, він нам повідомив:

— Цукор — це цукор, жом — це, самі розумієте, віджимки. Величезні багатства...

Він раптом замовк, повністю заглибившись у якісь роздуми.

Wondershare PDFelement

До міста ми повернулися тільки вночі, вислухавши іще багато оповідей секретаря, головним чином про людей, іменами котрих він називав плантації цукрових буряків, і заводську продукцію, і нові почини в області.

... Місяців через два газети Радянського Союзу у зведеннях сповіщали, що область, про яку йде мова, достроково завершила вивезення буряків. А іще двома місяцями пізніше область рапортувала про виконання плану виробництва цукру і про те, що державі здано більше мільйона пудів зверх плану. Рапорт закінчувався словами: виробництво цукру продовжується.

ПРИМІТКИ

«Вони не пройшли». Вперше надруковано в журн. «Українська література», 1945, № 9, 10—11. 1946 р. твір вийшов окремою книжкою (К., «Радянський письменник»). Перекладений російською мовою. Неодноразово перевидавався українською та російською мовами.

Друкується за виданням: Юрій Смолич. Твори: В 6-ти т. Т. 5. К., 1972.

ОПОВІДАННЯ

Переможець. Вперше надруковано в журн. «Всесвіт», 1927, № 30.

Друкується за виданням: Юрій Смолич. Неділі і понеділки.— Х., 1929.

Серце красуні. Вперше надруковано в «Літературному журналі», 1939, № 5, 6.

Друкується за виданням: Юрій Смолич. Твори: В 6-ти т. Т. 5. К., 1972.

Антоніна Семенівна. Вперше надруковано в кн.: Юрій Смолич. Розмова з читачем.— К., 1953.

Друкується за цією публікацією.

Хребет є пасмо гір. Вперше надруковано в журн. «Радянська література», 1941, № 2.

Друкується за виданням: Юрій Смолич. Твори: В 6-ти т. Т. 5. К., 1972.

Два генерали. Вперше надруковано в журн. «Вітчизна», 1975, № 2.

Друкується за цією публікацією.

Ранок і вечір секретаря обкому. Перший варіант нарису українською мовою опубліковано в журн. «Вітчизна», 1948, № 12.

* *Ми, двоє письменників...*— З Ю. Смоличем у поїздці був Максим Рильський.

Друкується за виданням: Рассказы о партии. Т. 3, М. 1980 (у перекладі українською мовою).

ЗМІСТ

ВОНИ НЕ ПРОЙШЛИ. *Роман* 5

ОПОВІДАННЯ

Переможець 329
Серце красуні 335
Антоніна Семенівна 357
Хребет є пасмо гір 363
Два генерали 403
Ранок і вечір секретаря обкому 429
Примітки 445

ЮРИЙ КОРНЕЕВИЧ СМОЛИЧ

Сочинения в восьми томах

Том шестой

ОНИ НЕ ПРОШЛИ. *Роман*
РАССКАЗЫ

Составитель
Елена Григорьевна Смолич
Редактор тома *Ю. Н. Щербак*

Киев,
издательство художественной литературы
«Днипро», 1985.
(На украинском языке)

Редактор *М. С. Західна*
Художнє оформлення *С. П. Савицького*
Художній редактор *В. А. Кононенко*
Технічний редактор *Н. К. Достатня*
Коректори *Т. Г. Білецька, Н. І. Забаштанська*

Інформ. бланк № 2769

Здано до складання 21. 09. 84.
Підписано до друку 12.05.85
БФ 18485. Формат 84×108¹/₃₂.
Папір друкарський № 1
Гарнітура літературна. Друк високий.
Ум. друк. арк. 23,52 Ум. фарб.- відб. 23,52.
Обл.-вид. арк. 26,719. Тираж 65 000. Зам. 5—357.
Ціна 2 крб.

Видавництво художньої літератури «Дніпро».
252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

З фотоформ Головного підприємства
на Київській книжковій фабриці
252054, Київ, вул. Воровського, 24.

Wondershare PDFelement

Смолич Ю. К.

С51 Твори: У 8-и т. Т. 6. /Упоряд. О. Смолич., Приміт. А. Ковтуненка.— К.: Дніпро, 1985. 446 с.

В томі — роман про події Великої Вітчизняної війни «Вони не пройшли» та оповідання.

С $\frac{4702590200-247}{M205(04)-85}$ передплатне. **У2**

Wondershare PDFelement